

यह ग्रन्थ मुमुक्षुजनों को निम्नलिखित स्थानों से (विना मूल्य) प्राप्त हो सकता है:—

- (१) लाला जयकृष्णजी, सेवक सन्तकुटिया,
सराय दीवान रत्नचन्द, लाहौर ।
- (२) भक्त लुडीन्दचन्द जी, मैनेजर पञ्चाव
सिन्ध क्षेत्र, हृषीकेश ।
- (३) भक्त घूमीराम जी, हरिआश्रम, हृषीकेश ।
- (४) मैस्सर्ज किशोरीलाल बख्तावरलाल,
अनाज मण्डी, फिरोज़पुर छावनी ।
- (५) मङ्गलाश्रम, मुनि की रेती, हृषीकेश ।

लाहौर, हृषीकेश, तथा फिरोज़पुर से भिन्न स्थानों पर निवास करने वाले महात्मागण तथा सत्सङ्गिजन अधोलिखित पत्र पर से डाकद्वारा भी भेगा सकते हैं । परन्तु ऐसा करने समय अपना पूरा पता—ग्राम डाकखाना आदि सहित—मुस्पष्ट अक्षरों में लिखना आवश्यक है ।

गृहस्थ सज्जनों को प्रेषण व्यय ॥) (आठ आने) डाकखाने के टिकटों के रूप में भेज देना चाहिये ।

गोपीचन्द्रवर्मा शान्त्री धी० ए०

दयालसिंह कालेज, लाहौर ।

* हरिः ॐ *

किञ्चिद्वक्तव्यम्

परं पदं प्रदर्श्यते तमोऽन्नरायनाशिना ।

विचारविन्दुनाऽमुना भुवस्तलं यथाऽऽशुना ॥

(श्रीस्वामिरामानन्दाः)

अनुभूतचरमेवेदं सर्वेषां प्राणिनामाव्रक्षणं, आ च निकृष्टतमकीटाद् यत् सर्वं, सर्वत्र सर्वथा सुखमेव समीकृत इति । नास्ति वैदमननुरूपं तस्य, सुखस्याऽऽत्मरूपत्वात् आत्मनश्च सर्वत्र परमप्रेमास्पदत्वात् । परमनाशविद्या- विमोहितात्मनो जीवस्य न तत्सुलभम् । स तु अहर्निशं धाञ्छनपि निश्चल- मनसा ध्यायन्नपि, सर्वात्मना तत्सिद्धयर्थं प्रयतनानोऽपि अनन्तेषु जन्मजन्मान्तरेषु सुकृतदुष्कृतफलान्युपभुञ्जानः केवलं दुःखमेवानुबोमवीति न तु कचन सुखम् । सुकृतफलं सुखमभ्यनुभवतीति चेन्न तादृशस्य सुखस्यपि दुःखमि- श्रितत्वेन दुःखरूपत्वात्, सुखदुःखचक्रे परिवर्तमाने सुखानन्तरमाप्तवतोऽल्प- स्यापि दुःखस्य महत्त्वेन प्रतीयमानत्वात् हेतोः तत्सुखस्यैव सुतरां दुःखनिमि- त्तत्वाच्च । तदुक्तं युक्तिप्रयुक्तिप्रवीणैर्हार्तितायनमहर्षिभिर्हैमलेपाहेमचूडसंघैर्दे—

‘ योऽयं भोगः सुखार्थोऽस्ति सोऽप्यनन्तो भवेन्नतु ॥ १७ ॥

न केनचित्तदपिलं प्राप्तं यस्मात्सुखं भवेत् ।

यत्किञ्चिद्भुज्यते यस्मात्सुखं तत्रापि संश्रुणु ॥ १८ ॥

(१) सूयेंगेत्यर्थः । “चण्डांशुरशुमानंशुस्सहस्रांशुस्सदागतिः” इति वैजयन्त्या वादवप्रकाशः ।

(२) त्रिपुरारहस्यस्य ज्ञानसम्पदगतचतुर्धाध्यायस्या दमे श्लोकाः ।

(३) अत्र “यस्माद्” इत्यस्य स्थाने “यत्तु” इति पाठो बर्धमान- भाति । अपि वा यत्तु इत्यर्थे एव यस्मादिति धार्यः पाठो भवेत् ।

न नत्सुखं भवेद्याय यतो दुःखाविमिश्रितम् ॥ १६ ॥

सुखं वाञ्छावशेषेऽपि यदस्ति नृपसम्भव ।

तद् दुःखमेव जानीहि यत्कृमिपि सन्भवैत् ॥ २३ ॥

वरं तिर्यक्कौटुकमिप्रभृतीनां सुपन्तु यत् ।

स्वल्पवाञ्छासम्मिलितं, नृणां किं स्यात् सुखं वद ॥ २४ ॥

वाञ्छाशतसमाविष्टो यदि किञ्चिदुपेत्य तु ।

सुखी भवेदिह तदा को हि न स्यात्सुखी वद ॥ २५ ॥

अखिलाङ्गे वह्निदग्धे सूक्ष्मपाटीरविन्दुना ।

यदि शीतलदेहः स्यात् तदा सोऽपि सुखी भवेत् ॥ २६ ॥

अनुभवन्ति च लौकिकपरीक्षका अपि “ महतां चोपरि निपत-
प्रणुरपि सृणिरिव करिणां क्लेशः कदर्थनायालम् ” इति । तदस्या
अनर्थपरम्पराया मूलमविद्यैव ।

अविद्यायामन्तरे वर्तमाना

स्वयंधीराः पण्डितमन्यमानाः ।

दन्द्रम्यमाणः परियन्ति मूढा

अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥

(कठ० उ० १।२।५; मुं० उ० १।२।८)

इति भगवती श्रुतिरप्याहाऽविद्यादौगल्म्यं स्वश्रीमुखेन ॥

सेयमविद्या कथं निस्तरणीयेत्यनुयोगे केचन प्रत्यवतिष्ठन्ते कथंभि-
रिति । अपरे चाहुः प्रसङ्गयानेनेति । अन्ये च जगुर्भूतर्षेनेति । परं त्रितय-

(१) पाटीरविन्दुश्चन्दनविन्दुः । (२) सांसारिकसुखोपक्षणीभूत-

सर्वसम्पत्तिमात्रमित्ययम् । करिपक्षे तु महत्परिमाणवतामित्यर्थः । (३) हर्ष-

चरिते साक्षिणीपाक्यम् । (४) मुण्डकोपनिषदि तु ‘ जहन्न्यमानाः ’ इति पाठः ।

(५) प्रसङ्गयानमत्रोपामना “ प्रसङ्गयानं शब्दयुक्तिप्रत्ययानामावृत्ति-
इति निष्कर्तुः ।

मयेतन्मते यथा निस्तत्त्वमिति तु न तिरोहितं विचारशीलानाम् । यद्व्यक्तकृतं
तत्तदनित्यमिति लौकिकन्यायमनुवदन्तीभिः “ नद्, यथेह कर्मजितो
लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते ” । (छं० उ०
८।१।१६) “ परीक्ष्य लोकान्कर्मचिताम् ब्राह्मणो निर्वेदमायाध्या-
स्त्यकृतः कृतेन ” । (मुं० उ० १।२।१२) न कर्मणा न प्रजया
धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ” (कै० उ० २) इत्यादिभिः श्रुतिभिः,
“ क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ” । (भ० गी० ९।२१)
“ क्षीणपुण्यः पतत्यर्वागनिच्छन्कालचालितः ” (श्रीमद्भा० १।१।१०।२६)
इत्येवमादिभिः स्मृतिभिश्च कर्मणा मोक्षप्राप्तिहेतुत्वं स्पष्टमेव प्रत्यपेक्षि ।

एतेन साक्षात्कर्मणां मोक्षहेतुत्वे निषिद्धेऽपि विविदिषायै मलिनान्तःकरण-
जिह्वासुजननमनोमार्जनार्थं शास्त्रीयाणां कलाभिसन्धिरहितानां कर्मणामवश्यकर-
णीयत्वमव्याहतम्, अन्यथा “ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतश्समाः ।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ” । (यजु० ४०।१२)
“ तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तप-
साऽन्नाशकेन ” इत्यादीनां श्रुतीनाम् “ न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्म-
सङ्गिनाम् । जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ ”
(भ० गी० ३।२६) “ आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ” ॥
(भ० गी० ६।३) “ तावत्कर्माणि कुर्वीत न तिविद्येत यावता ।
मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ॥ ” (श्रीमद्भा० १।१।
२०।९) भगवत्पते “ निवृत्तं कर्म सेवेत ” (श्रीमद्भा० १।१।१०।८)
“ नात्रेदं यस्तु वेदोक्तं स्वयमज्ञोऽजितेन्द्रियः । विकर्मणा ह्यधर्मेण
मृत्योर्मुत्युमुपैति सः ॥ वेदोक्तमेव कुर्याज्जो निःसङ्गोऽद्वितमीश्वरे ।
नैष्कर्म्यो लभते सिद्धिम् ” (श्रीमद्भा० १।१।११।४५-४६)
इत्यादीनां स्मृतीनां “ चित्ते ह्यादर्शवद् यस्माच्छुद्धे विद्या प्रकाशते ।

(१) निवृत्तिप्रयोजनकं कलाभिसन्धिरहितमित्यर्थः ।

यमैर्नित्यश्च यज्ञैश्च तपोभिस्तस्य शोधनम् ॥ ” (उप०सा० प० १७।२२।) “ चित्तस्य शुद्धये कर्म ” (विवेक० ११) इत्याद्यभियुक्तोक्तीनां च व्याकोपप्रसङ्गात् ; “ विशुद्धसत्त्वस्तनस्तु ते पश्यति निष्कलं ध्यायमानः । (मुं० ३।१।८) “ नाधिरतो दुश्चरिनाश्चाशान्तो नास्माहितः । नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैवमाप्नुयात् ॥ ” (कठ० उ० १।२।२३) “ यस्याविज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाऽशुचि । न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति ॥ ” (कठ० उ० १।३।७) इत्यादिभ्यः श्रुतिभ्यः—

“ मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्येकाग्र्यं परमं तपः ।

तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥ ”

(म० भा० मोक्ष० २५०।४ वनपर्व २६०।२५)

इत्यादिस्मृतिषु गीयमाना लौकेकपरोक्षकर्मनानुभवसवल्लिता मनःसमाधानमाशङ्क्याच्च निर्मलान्तःकरणानामेव प्रज्ञविबोर्ऽधिकारसम्भवात् ।

प्रसङ्गानमपि मानसं कर्मवेति कर्मणि निरस्ते नाक्रियासाध्ये नित्यतित्वे मोक्षे एतस्याप्यवकाशो भवितुमर्हति । विरोधाभावाच्च नैकमपि उभयोस्तयोरविद्यानिवर्तकस्याऽऽनङ्गि । न हि निमित्तं तिमिरं तिरोस्करोति अविरोधान् । नाप्यमिरमिं भस्मीकरोति अविरोधादेव । श्रुतिरपि मुहुर्मुहुर्ऽहं “ नान्यः पन्था विद्यते अयनाय ” (श्वे० उ० ३।८; ६।१५; तै० आ० १।१३) “ ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः ” (श्वे० उ० १।११) यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यान्ति मानवाः । तदा देवमधिगम्य दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥ ” (श्वे० उ० ६।२०) इति । अतो विद्या विनाऽविद्याऽप्यनोदो नैव शक्यः कर्तुम् । युक्तमेतत् यतस्तयोरेव हि परस्परं निवर्त्यनिवर्तकभावः । न हि तिमिरं कदाचिदपि दूरीभवेत् प्रकाशं विना ।

अखण्डाकारा श्रुतिरप्यविद्यान्तर्गतत्वेन तदविरोधिनी कथमविद्याविनिवर्तिद्याप्रभिमन्यत इति चेन्न रजस्त्वेऽपि नीरवर्तिरजो-

उपनयनसामर्थ्यशालिकतकरजोवत्, भ्रमत्वेऽपि सम्यक्फलप्रदायि-
सवादिभ्रमवत्, मिथ्यात्वेऽपि प्रतिविम्बादेवास्तद्विकारिभ्याश्चतुर्मानप्रामाण्यवच्च
तस्या अविद्याविरोधित्वेन मोक्षसाधनत्वम्येष्टत्वात् । अविशिष्ट एते सर्वे
दृष्टान्ताः प्रसङ्गवानेऽपीति चेत्तदपि न, अस्त्रम्भाकाराया वृत्तेर्विद्यारूपत्वेन
विशिष्टत्वात् । तदुक्तमाचार्यवर्यैः “ निर्विकारात्मबुद्धिश्च विद्येतीह
प्रकीर्तिता ” (उप० सा० प० १।१२) इति । नन्वेवञ्चेत् “ स्वयं भ्रमो-
ऽपि संवादी यथा सम्यक्फलप्रदः । ब्रह्मतत्त्वोपासनापि तथा
मुक्तिफलप्रदा ” (पञ्चदशी ९। १३) इत्याद्यभियुक्तोक्तीना का गति-
रिति चेशस्माकं तत्र कापि विप्रतिपत्तिः, विद्याद्वारैकोपासनस्य मुक्तिसाधनत्वेन
तैरभिप्रेतत्वात् । तथाप्युच्यते एव तत्रैव “ ब्रह्मज्ञानायते पुंसो निर्गुणोपा-
सनं शनैः ” (पञ्च० ९। १२२) इति । “ यथा संवादिविभ्रान्तिः
फलकाले प्रमायते । विद्यायते तथोपास्तिमुक्तिकालेऽतिपाकतः ”
(पञ्च० ९। १२३) इति च ।

एतेन “ भक्त्याऽहमेकया ब्राह्मः ” (श्रीमद्भा० १।१।१४। २१)
न साधयति मां योगो न साङ्ग्यं धर्म उद्धव । न स्वाध्यायस्तप-
स्त्यागो यथा भक्तिर्ममोज्जिता ॥ (श्रीमद्भा० १।१।१४। २०) इत्यादीनि
भक्तिश्रेष्ठत्वपराण्यापि वाक्यानि व्याख्यातानि समानन्यायात् । उक्तञ्च
श्रीमद्भागवते

इत्यच्युताङ्घ्रिं भजतोऽनुवृत्त्या
भक्तिर्विरक्तिर्मंगघटप्रबोधः ।

भवान्ति वै भागवतस्य राज्ञ-

स्ततः परां शान्तिमुपैति साक्षात् ॥ इति ॥

(श्रीमद्भा० १।१।१४३)

एष विद्ययाऽविद्यापनोदो मोक्षो नाम । एतदेवामृतत्वम् । सैषा मुक्तिः ।
तदेतद्वास्तविकं सुखं निःश्रेयसशब्दन्यपदेश्यम् । सैषैव वैशान्तिकाऽऽत्यन्तिका

च दुःखनिवृत्तिः । या खल्वनिशमभिलष्यमाणापि, सततं चिन्त्यमानापि अनवरतं कीर्त्यमानापि, सर्वशक्त्याऽऽदिष्टयमानापि अविद्यामाहात्म्यपरिमुषितात्मनो जीव-
स्यातीव दुर्लभा । या चैकवारं प्राप्ता सती न कदाचिन्निवर्तते “न स पुनरा-
वर्तते न स पुनरावर्तते” (कालाग्रि० उ०) “न च पुनरावर्तते न च पुनरा-
वर्तते” (छा० उ० ८।१५।१) इत्यादिश्रुत्यनुगृहीतेभ्यः “अनावृत्तिः शब्दाद्-
नावृत्तिः शब्दाद् ” (ब० सू० ४।४।१२) “ आ ब्रह्मभुवनाहोकाः
पुनरावर्तिनोऽर्जुन । मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ”
(भ० गी० ८।१६) इत्येवमादिप्रमाणेभ्यः । सति चैवं तदात्यन्तिकत्वनि-
वृत्त्या हेयत्वप्रसङ्गाच्च ।

सैषाऽविद्याविरोधिनी विद्या पुनः कथं सम्पादनीयेत्याशङ्कायां सत्या-
माहुर्विवेकेनेति । विवेकस्य सदसद्विवेचनरूपो न विचारादते जातु जायते ।
विचारमाहात्म्यमविचारदौरात्म्यञ्चोक्तं विस्तरेण सारत्वेन च दत्तात्रेयमगवद्भि-
र्भगवन्तं भार्गवं राममुपदिशद्भिस्त्रिपुरारहस्यस्य ज्ञानखण्डगते द्वितीयाध्याये । तथाहि—
“विचारः सर्वमूलं हि सोपानं प्रथमं भवेत् ॥११॥
परधेयोमहासौधप्राप्तौ जानीहि सर्वथा ।
सुविचारमृते क्षेमप्राप्तिः कस्य कदा भवेत् ॥१२॥
अविचारः परो मृत्युरविचारहता जनाः ।
विमृश्यकारी जयति सर्वत्राभीष्टसङ्गमात् ॥ १३ ॥
विचारः सुप्रवृक्षस्य धीजमङ्कुरशक्तिकम् ॥१४॥
विराजते विचारेण पुरुषः सर्वतोऽधिकः ।
विचाराद्विधिरुत्कृष्टो विचारात्पूज्यते हरिः ॥१६॥
सर्वज्ञस्तु विचारेण शिव आसीन्महेश्वरः ।
अविचारान्मृगासक्तो रामो बुद्धिमतां धरः ॥१७॥
परमामापदमप्राप्तो विचारदय वारिधिम् ।
यद्गुहालङ्कापुरीं रक्षोगणाकीर्णो समाव्रजत् ॥१८॥

अविचाराद्विधिरपि मूढो भूत्वाऽभिमानतः ।
 शिरश्छेदं समगमदिति संस्तुतमेव ते ॥५९॥
 महादेवोऽविचारेण वरं दत्त्वाऽसुराय वै ।
 भस्मीभावात्स्थस्य भीत पलायनपरोऽभवत् ॥६०॥
 एवमन्ये सुरा देवा यातुधाना नरा मृगाः ।
 अविचारयशादेव विपदं प्राप्नुवन्ति हि ॥६१॥
 महाभागास्ते हि धीरा यान्कुत्रापि च भार्गव ! ।
 विजहाति विचारो नो नमस्तेभ्यो निरन्तरम् ॥६३॥

अपि च

“विचारोदयपर्यन्तं भयमस्ति महत्तरम् ।
 अविचारात्मदोषेण प्रसूतस्य प्रतिवासरम् ॥७५॥
 यथा हि सन्निपातेन ग्रस्तस्यौषधसेवनात् ।
 अपि तावद्भवेद्भीतिर्यावद्धातोर्शुद्धता ॥७६॥
 प्राप्ते विचारे परमे फलितं जीवितं नृणाम् ।
 यावत्सु जन्मसु नृणां विचारो न भवेत् परः ॥७७॥
 तावन्तो जन्मतरवो बन्ध्या विफलहेतुतः ।
 स एव सफलो जन्मवृक्षो यत्र विमर्शनम् ॥७८॥ ”

अन्यच्च

“कूपमण्डूकसदृशा ये नरा निर्विमर्शनाः ।
 यथा कूपे समुत्पन्नो भेको नो वेद् किञ्चन ॥७९॥
 शुभं वाप्यशुभं वापि कूपे एव विनश्यति ।
 तथा जना अपि बृथोत्पन्ना ब्रह्माण्डकूपके ॥८०॥
 - शुभं वाप्यशुभं वापि न विदुः स्यात्मनः क्वचित् । ,
 उत्पद्योत्पद्य नश्यन्ति न जानन्ति स्वकं हितम् ॥ ८१॥
 सुखबुद्धिश्च दुःखेषु सुखे दुःखविनिश्चयम् । -

प्राप्याविचारमाहात्म्यात्पच्यन्ते सृतिपावके ॥८२॥

दुःखेन क्लिद्यमानाश्च न कथञ्चित्यजन्ति तत् ।

यथा पादशतार्थानस्नादितोऽपि महास्त्रः ॥८३॥

रासमीमनुयात्येव तथा संसरणं जनः ।

त्यन्तु ! राम विचारात्मा पार दुःखस्य मङ्गलः ॥८४॥” इति ।

“नोत्पद्यते विना ज्ञानं विचारेणान्यसाधनैः ” (अपरो० ११)

“ वस्तुसिद्धिर्विचारेण ” (विवेक० ११) “अयस्य निश्चयो दृष्टो

विचारेण ” (विवेक० १३) “अतो विचारः कर्तव्यः” (विवेक० १५)

इत्यादीनां कर्मापवाद विचारप्रस्तावकानामाचार्यवर्यवचनानामप्यस्मिन्नेवाप्ये परं सात्पर्यम् ।

तस्यैतस्य धेवोमूलस्य विचारस्यैव प्रवर्तनायै तदुपपुत्तान्तःकरण-
संस्करणार्थं ज्ञानेकानि दर्शनानि तत्त्वज्ञैः प्रणीतानि । तेषु मूल्यानि तु पदेवे-
त्यत्र न विदो विवदः । तद्यथा महर्षिगीतमप्रणीतं न्यायदर्शनमेकम् ।
पूज्यपादकणादविरचित वैशेषिकदर्शनं द्वितीयम् । मिश्रेश्वरकपिलप्रस्तुतं
साङ्ख्यदर्शनं तृतीयम् । योगीश्वरपञ्चलिभट्टलिनं योगदर्शनं चतुर्थम् । मटा-
मुनिजैमिनिचिदं पूर्वमीमांसादर्शनं पञ्चमम् । ‘व्यासो नारायणः
स्वयम्” ‘अचतुर्वर्दनो ब्रह्मा द्विवादुरपरो हरिः ।
अमालोचनः शम्भुर्भगवान् वादरायणः” ॥ इत्याद्युक्तेः
भगवदभिन्नरूपैः श्रीवेदव्यासमहर्षिभिः सूत्रितमुत्तरमीमांसादर्शनञ्च षष्ठम् ।
तत्रापि आरम्भवादतिरूपके अपि मुख्यतः प्रमाणाप्रमाणविचारपरे । तृतीयं
परिणामवादपरमपि प्रकृतिपुरुषविवेकपर्यवसायि । चतुर्थं सग्राधिपलक्षमपि
प्रसङ्गानप्रसङ्गं नातिश्रामति । पञ्चमवाप्तायस्य त्रिवार्यद्ववादि कर्मण्येव सर्व-
वेदवत्पर्यमिति निरूपयति । षष्ठन्तूपनिषत्परिपुष्टाभिः पारमप्रौढयुक्तिभिः
सर्वाणि वादान्ताणि निरस्य ब्रह्मज्ञान एवाखिलवेदतारयमिति व्यख्यापयति ।
एतद्विषये—

सावद्वर्जंति शास्त्राणि जम्बुका विपिने यथा ।

न गर्जंति महाशक्तिर्यापिद्वेदान्तकेसरी ॥

इति वाचोयुक्तिस्तु नातिशयोक्तिरूपेत्प्रानुभव एव विदुषा प्रमाणम् ।

न च परस्परं विरोधार्थमिधानेनैतेषामेकं विहाय सर्वेषामपरेषा द्वेयत्वेनैव युक्तमिति वाच्यं जिज्ञासुजनमनःसम्प्राज्ञेनार्थं सर्वेषामेवैतेषा यथावयमुपयुक्तत्वात्, सोपानक्रमन्यायेन स्युल्लसन्धतीःन्यायेन वा तेषामेकस्मिन्नेवार्थे समन्वयसम्भवात्, स्वयाऽप्यसद्रूपस्य जगतः सष्टिमपवदद्भिः तदुत्पत्तिर्न महत्यारभट्या वर्णयद्भिर्वसिष्ठमिश्रेः पुनः 'मन्दानां बोधसिद्धयर्थं तत्त्वज्ञः कल्पितः क्रमः' इत्येवमप्यारोपावर्जनीयतायाः स्थास्यस्य समाहितज्ञात् ।

तदेवमहेयत्वेऽपि अन्येषा दर्शनानां मद्भादर्शनस्य सर्वतोमुख्यत्वमप्यद्वयम् । सच्छास्त्रोपादेयता स्तुवद्भिरसच्छास्त्रोपादेयतायावदद्भिस्तु तन्मभियुक्तैर्योग-वाशिष्ठैः—

तस्मादस्माद्विचर्तुं ध्वमसच्छास्त्रविचारणात् ।

शान्तिं प्राप्स्यथ सच्छास्त्राज्जयलक्ष्मीं यथा रणात् ॥

विश्वेके चापि विश्वेके च ब्रह्मत्वेया मनोनदी ।

यत्रैव बाह्यते यत्नास्तत्रैव स्थितिमृच्छति ॥

अस्माच्छास्त्राद्वते श्रेयो न भूतं न मधिष्यति ।

ततः परमबोधार्थमिदमेव विचार्यताम् ॥ इति ।

सच्छास्त्रं तदभिप्रेत तदेव पदार्थज्ञानपर्यवसायि इति समीकृतं

तैस्तत्रैव यथा—

मयवन्धमयी साधो विषमेय विपूचिका ।

आत्मज्ञानादस्ते दीर्घा न कदाचन शम्पति ॥ इति ।

(१) सोऽयं समन्वयः टीकाहृतो दर्शनविरोधसमीक्षावार्तिक-
ग्रन्थेऽप्यलोकनीयः । (२) यो० बा० ६।२।१०।१। २३-२५ (३)
यो० बा० ६।२।१०।१। २८ ।

सच्छास्त्राभ्यासपरतापरतयैव भगवान् वेदः पुनः पुनराह “स्वाध्या-
योऽध्येतव्यः ।” (तै० भा० २।१।५।७) “स्वाध्यायान्मा प्रमदः ।”
(तै० उ० १।१।११) “स्वाध्यायप्रवचनान्मा न प्रमदितव्यम्” ।
(तै० उ० १।१।११) इति । कर्मप्रवृत्तिप्रयोजनकत्रयीपर एवायं सर्वत्र
स्वाध्यायशब्द इति चेन्न तदर्थान्कुञ्चने प्रमाणाभावात्, परमपुरुषार्थविवरण-
पराणां वेदान्तानामपि वेदान्तःपातिरत्वेन सर्वस्यैव वेदस्य मुख्यतः परमपुरु-
षार्थनिरूपणपरत्वेनाभिप्रेतत्वाच्च ।

“इज्याचारदमार्हिसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ।

अयं तु परमो धर्मो यद् योगेनात्मदर्शनम् ॥”

(या० स्मृ० १।८)

इत्येवमात्मज्ञानस्योपेयतामिज्यादीनाञ्चोपायतामभिदधद् याज्ञवल्क्यमुनि-
रप्यात्मज्ञाननिरूपकं शास्त्रं सर्वोपरिभूतमाचष्टे ।

शास्त्राण्यधीत्य मेवायी अभ्यस्य च पुनः पुनः ।

परमं ब्रह्म विज्ञाय उल्कावत्तान्यथोत्सृजेत् ॥

(अ० ना० १)

अन्यमभ्यस्य मेवावी ज्ञानविज्ञानतत्परः ।

पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद्ब्रह्मशेषतः ॥

(अ० वि० उ० १८)

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।

नानुध्यायाद्ब्रह्मशब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत् ॥

(बृ० ४।४।२१)

इत्यादयः श्रुतयः

अविज्ञाते परे तत्त्वे शास्त्राधीतिस्तु निष्फला ।

विज्ञातेऽपि परे तत्त्वे शास्त्राधीतिस्तु निष्फला ॥

(१) “तत्परः” इत्यस्य स्थाने “तत्त्वतः” इति पाठभेदोऽपि दृश्यते ।

इत्यादयोऽभियुक्तोक्तयश्च ब्रह्मज्ञानोत्तरं सर्वशास्त्रैर्नेष्टव्यमभिदधाना
ब्रह्मज्ञानमेव च सर्वतोमुख्ये शास्त्रप्रतिपाद्यमिति निरूपयन्त्यः शास्त्राद् ब्रह्मज्ञान-
प्रतिपादकस्यैव शास्त्रस्य सर्वशास्त्रशिरोमणितामभिप्रयन्ति । ब्रह्मदर्शनञ्च
ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरात्वेन, तत्रैव सर्वेषां वेदान्तानां परमं तात्पर्यमिति युक्ति-
प्रमाणोपन्यासपुरस्सरं निर्णयकत्वेन च उपर्युक्तसंख्यात्रयपदवीमधिरोहतीति नात्र
कथमपि सशयसंशयकाशः ।

तस्यैतस्य ब्रह्मदर्शनस्य सूत्ररूपस्य निर्विशेषाद्वैतपरं शारीरकाणां व्याख्यान-
मकारि मूर्तिमच्छूराभगवद्भिः शूराभगवद्भिः श्रीशङ्कराचार्यैः । नैष्ठिकब्रह्म-
चर्योपवृत्तिगुरुजनसरूपाप्रवृत्तबुद्धिर्बभूवेनैतद्वाङ्मयगतमृदुतमरुदस्यान्यादास्योपदिष्ट-
सर्वशास्त्रार्थी ब्रह्मदर्शनस्य प्रथमा चतुःसूत्री सुविशदमपूर्वेण प्रकारेण नवनवामिथ
युक्तिभिः शास्त्रीयाभिरर्थतो व्याचिञ्चयासुभिः; पूर्वकाशीस्वधीतव्याकरणादिसर्व-
शास्त्रैः; प्रख्यातविद्यामहिम्ना, निस्तीर्णमर्बलघिम्ना, सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणामपि शिष्यानु-
रोधपरतन्त्राणां, कैलासेवासिनामपि हृषीकेशस्वर्तीनाम, गिरिवद्भूता दधानानां
गिरीणामप्यमहीधृतां, धनराजविख्यातीनामप्यकुशेरीणां, हृषीकेशीयवैद्यसा-
ममाधिष्ठातृणां (श्री १०८ श्रीत्वामिधनराजगिरीणां) चरणकमलकृपा-
स्वादितश्रुतिशिरोरहस्यमकरन्दैः; उत्तरकाण्डादिस्थानपार्श्ववर्तिषु परमैकान्त-

(१) कैलासो नाम हिमवद्गिरिमध्यवर्ती हिमाच्छन्नः पर्वतविशेषः ।

पक्षे कैलासाग्रमेतिनाम्ना प्रसिद्धं हृषीकेशोपाग्रमविशेषः ।

हृषीकेशो नाम हिमगिर्गुणः स्यादिति सत्सङ्गप्रथितमहात्म्यं सुरसरितट-
स्थितं तीर्थस्थानम् । तस्मिन् स्थितिर्निगद्यते येषां ते तेषामियर्थः । पक्षे
हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशो हृषीकेशो भगवान् विष्णुर्ब्रह्म वा ओम्प्रस्य ओम्-
मित्यादिश्रुते । तस्मिन् स्थितिर्निगद्यते येषां ते तेषां, परममागवतानां मङ्गनिष्ठानां
चेति भावः ।

(२) कुचिषते यो शरीरं यस्य स कुपो कुम्प इति यावत् । स न
भवतीत्यकुपोऽस्य मूर्तिरियर्थः । तेषां । पक्षे कुचेषु पदद्वयमिदम् ।

प्रदेशेषु परिनिष्ठावितारण्यकविद्यैः; ब्रह्मश्रोत्रियैः; ब्रह्मनिष्ठैः; विद्वन्मण्डली-
मुण्डमण्डिताङ्घ्रिकञ्जैः; ब्रह्मविद्याचणदाक्षिणात्यविपश्चिद्वरसुब्रह्मण्यशास्त्रिमहा-
महोपाध्यायश्रीस्वामिकेशवानन्दमहामहोपाध्यायलक्ष्मणशास्त्र्यादिपण्डितप्रका-
ण्डप्रशंसितप्रवचनप्रकारैः; योगिवर्यैः; नानादिग्दिगन्तरागतभक्तमण्डलीसतत-
सेव्यमानचरणद्वन्द्वैः; मुहुर्मुहुर्महामनोमदनमोहनमालवीयोपहृतसुमनो-
मालालङ्कृताङ्घ्रिभिरपि निर्मानैः; समस्तभारतवर्षोद्धरणवदपरिकरभुवन-
विख्यातमहामहिममोहनदास कर्मचन्द्रगान्धीसम्मानितैरप्यनाख्यातमाहा-
त्म्यैः, परमहंसविरक्तनाथसम्प्रदायातुचरवृद्धमहोपुरुषदीक्षितैरपि परमहंस-
विरक्तनाथैः; पवित्रकीर्तिपरमहंसवरश्रीरामकृष्णदीक्षागुरुभिरपि स्व-
जन्मालङ्कृतवीरानेन्द्रप्रदेशैः; श्रीवीरविजयकवयितृभिरपि विगतसर्वकर्तृ-

(१) एतेषा महापुरुषाणामभिरुचा कृतप्रयत्नेनापि न पारिता ज्ञातुमिति
नात्र दत्ता ।

(२) बङ्गविख्यातपरमहंसरामकृष्णगुरवस्तु पाञ्चाला इति तत्पक्षे
विरोधः । तत्परिहारस्तु पञ्चालप्रसिद्धपरमहंसश्रीरामकृष्णचरणपरामर्शेन
करणीयः ।

(३) एतेषा जन्मग्रामनाम तु न ज्ञायते ।

(४) बाणखाक्षि-(२०५) पद्यमयोऽयं ग्रन्थः 'अग्निकौशिकनन्देन्दुमिने
वैक्रमवत्सरे' सिकारपुरवस्तुव्याख्या भक्तवर्यश्रीयुतसुन्दरदासहोला-
रामाभ्यां निर्णयसागरनामनि मुम्बापुरवर्तिमुद्रणालये मुद्रापितः ।
तद्विषये इमे वानोयुक्ती अत्र स्थानमर्हतः—

वेदान्तार्थविक्रामो लघुरप्येष गुरुरर्थतो विजयः ।

चिन्तामणिरिव सुचिन्ता विचिन्त्यमानो व्यनक्ति सर्वस्वम् ॥२०३॥

यः कोऽपि धीरभरतं भजते निसर्गं

जीवन्नपीह स पुमाँलुभतेऽपवर्गम् ।

यस्मिन्नुतेऽस्तमुपयाति समस्तबन्धः

सोऽयं समाप्तिमगमद्विजयो नियन्धः ॥२०४॥

त्वाद्यभिमानैः; विरक्तिमूर्तिविषयिदपथिमपरमदंसवरध्रीस्वयञ्ज्योतिसस्येऽपि
स्वयञ्ज्योतिःस्वरूपैः; क्षमाभरागुरुभिरप्यशेषैः ; प्रियगोरक्षेऽपि' निर्मितेन्द्रियैः;
अजातशत्रुभिरपि अनभिमन्युभिः; अपृथ्वैरप्यभीमैः; परिमिताहारविहारैरपि
अपरिच्छिन्नाहरणविहरणसामर्थ्यशैलिभिः; प्रेममयैरपि सततापोदितकदाचोः;
मङ्गलमयमतिगतिकीर्तिभिः श्री १०८ श्रीस्वामिमङ्गलनाथैः परतत्त्व-
विचारपतोऽप्ये विचारविन्दुनाम प्रकरणग्रन्थः कथयितुमारब्धोऽपि जिज्ञासुजनान-

(१) हृषीकेशकनकतन्वीकानैरादियु प्रदेशेषु परमप्रसिद्धा इमे पण्डित-
प्रकाण्डाः । वेदान्तविषयकसूक्ष्मविचारपरस्य सिद्धान्तदिग्दर्शननाम्नो हिन्दी-
भाषामयस्य प्रकरणस्य, कर्तार इम एव ।

(२) क्षमा पृथ्वीतस्या भरो भारस्तेन गुरवो भारशालिनः । तैः ।
शेषो शेषनामः स न भवति इत्यशेषत्वे तैः । शेषस्तु धराभरागुरुरिति विरोधः ।
तत्परिहारस्येवम् । क्षमा क्षान्तिः तस्या भरेण गुरवो भारशालिनः । शेषः
परार्थः जगत्प्रपञ्चः स न भवतीत्यशेषं ब्रह्म तत्स्वरूपैरित्यर्थः ।

(३) गात्र इन्द्रियाणि । परिहारापक्षे तु गात्रो येनवः ।

(४) परिमिताहारनिहारः युक्ताहारविहारैरित्यर्थः । आहारं योजने
विहारं व्यवहारो विनोदार्थे भ्रमण वा । तयोः सामर्थ्यमाहारणविहारणसामर्थ्यम् ।
अपरिच्छिन्नं चैवदाहारणविहारणसामर्थ्यमित्यपरिच्छिन्नाहारणविहारणसामर्थ्यम् ।
तच्छालिभिरिति विरोधः । परिहारापक्षे तु अपरिच्छिन्नस्य परिच्छेदप्रयातीतस्य
ग्रन्थो बोधदानेन आहार्यमानवत्तत्पुनरुक्तवैराग्यवद्भक्तजनसमीचीकरणमिति
यावत् । तस्मिन्नेव च यद्विहारं विहारः आत्मकीर्त्ता ग्रन्थेति भावः ।
तयोः सामर्थ्यमपरिच्छिन्नाहारणविहारणसामर्थ्यं तच्छालिभिः ।

(५) अज्ञानशत्रुर्बुधिष्ठिरः । अभिमन्युः सोमद्रः । परिहारापक्षे तु
अभिः सर्वतो गत इति यावन्मन्युः क्रोधो देवः वा । मध्यमदलोपी समस्तः ।
नास्त्यभिमन्युर्बुधे तु ते तैरित्यर्थः ।

(६) कुरियतः आचारः कदाचारः 'कोः कस्त्युरुयेऽचि' इति कोः
कदादेतः । सततमपोदितः निन्दितः कदाचारो ये ते तैरिति भावः ।

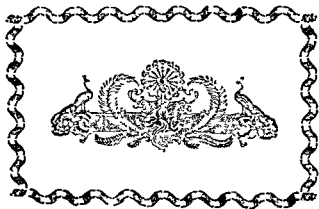
नान्त्यभाष्यतया न पूरयितुं पारि । केवलं परिच्छेदद्वयगतवस्विन्दुरसः-(११८)
 श्लोकोक्तम्कः पूर्वार्थे एवाऽस्य तैर्विवदस्तच्छरणजः परिमाणुपरिपूतत्वपुरीय-
 'सन्तकुट्टिया' सेवकभक्तहृत्जोरात्मद्वारा मुमुक्षुशामुरास्य प्राकाश्यममजत ।
 चत्तरार्पस्तु प्रारब्धोऽपि केवलं त्रयोदशश्लोकोपरनिबन्धानन्तरं नैकविधलोक-
 सद्गद्गद्दुःखकार्यबाहुल्यरूपान्तरायेणान्तरितोऽपूर्ण एव समतिष्ठत । प्रातः-
 स्मरणीयाश्च जीवन्मुक्तवर्गाः स्वीकृत्य पूर्वस्मिन् दिने नानाशाऽऽगतविद्व-
 न्मुनिमतमण्डलोपरचितगुरुपूजासम्भारम्, विहाय प्रियगोणराक्षाभिनिवेशम्,
 अपहायानुरक्तभक्तमण्डलीय, अवज्ञायावशिष्टलोकसद्गद्गद्कार्यम्, अधमत्वं हृषीके-
 शीयदेवकुल 'सुधार' सुधारसासक्तचित्त वैष्णवसङ्गम्, अथ चावगण्य सर्वया
 प्रतिमासमाप्रस्वरूपं जगत्प्रपद्यम्, प्रारब्धभोगक्षयात्—

बाणवत्सङ्ख्ये (११८५) उन्दे वैत्रमे नभसोऽसिते ।

पक्षे प्रतिपदि प्रातः केवल्यं समवाज्ज्वल ॥

अथ 'मासुत्तेरामृतेः कालं नयेद्वेदान्तचिन्तया' इति
 इत्यदुक्त्वतया गम्भीरवेदान्ततत्त्वविचारेण ज्ञानिजनानेहोयापनाय जिज्ञासु-
 जनानाद्यामन्दामिलापपूराणाय तेषां मुनिकराणामभिप्रेतं सर्वमप्यर्थं जातं यथा-
 शास्त्रं विशकल्य अपूर्णमपि तं प्रत्य टीकयित्वा पूरयितुं साक्षाद्ब्रह्ममूर्तिनां
 परमहंसवरग्री १०८ श्रीन्यामिरामकृष्णचरणानामाशंसाश्रितैर्लवपुरीय-
 'सन्तकुट्टिया' सेवकैः श्रीजयकृष्णप्रभृतिभिः विविधप्रन्यैत्वनारिचातुरी-
 यद्वयः पण्डितमण्डलोमण्डनायमाना सर्वदन्त्रैश्चतन्त्राः वेदान्तविद्याविशारदाः
 छन्तकुट्टियाणामुपनिषद्भाष्यसारीकमाप्यायने कवेदान्ताकारप्रत्यक्षावाचनरूप-

(१) आनन्दितरसः, वेदान्ततरसमीक्षा, दर्शनान्वितोद्यममीक्षावार्तिक्य,
 श्रीकृष्णस्तवकथनम्, न्यायभित्तन्तमुक्तावल्याः 'प्रभा', न्यायपञ्चलश्रवणः 'अम्बि-
 तार्यप्रसादिका', कव्यादर्शस्य 'कुमुदप्रतिमा', विसृष्टाः स्वप्नकाशवादान्तो
 दिन्द्रीमपातुगाः इत्येवमादयो मुद्रितामुद्रिता अनेके प्रन्या एमी रचिताः,
 टीकितान् अनुदिताय ।

* ॐ *

भूमिका

प्रभातकाल में यथा, निवार अन्धकार को ।

निजप्रकाश से तपी, दिखात भूतलादि को ॥

निजस्वरूप को तथा, विचार से दिखात है ।

विचारविन्दु सबको ! तभी हमें सुहात है ^१ ॥

ब्रह्मा से लेकर कीट पर्यन्त सभी प्राणि सुख को चाहते हैं । घात भी ठीक ही है क्योंकि सुख जीव का स्व-रूप है और स्व-रूप के साथ सभी का परम प्रेम देखा गया है । परन्तु फिर भी अनादि अविद्या से विमूढ़ जीव को वह है दुष्प्राप्य । रात दिन उस की इच्छा भी करता है, ध्यान लगा कर उस का चिन्तन भी करता है और सर्व शक्ति से उस की प्राप्ति के लिए यत्न भी करता है तो भी अनन्त जन्म जन्मान्तरों में अपने किये पुण्यपापों के फलों को भोगता हुआ यह जीव दुःख से विनिर्मुक्त नहीं होता । वास्तविक सुख की प्राप्ति तो इसे होती ही नहीं । इस में कोई सन्देह नहीं कि पुण्य का फल सुख होता है परन्तु ऐसा सुख वास्तविक सुख कदापि नहीं कहला सकता, क्योंकि अविशुद्धि, क्षय, सातिशयता, राग, द्वेष आदि अनेक दुःखों के बीज पड़े रहने के कारण इस में दुःख सदा मिला ही रहता है । एक और भी कारण है । सुख और दुःख

(१) श्रीस्वामीरामानन्दजी के एक श्लोक का पञ्चलिक भावानुवाद ।

(२) आत्मा की परमानन्दरूपता आनुभाविक युक्तिओं द्वारा श्री-स्वामी विशारदजी ने पञ्चदशी (१ । ८-९) में सिद्ध की है ।

इन दोनों की गति चक्र के समान होती है । दुःख के अनन्तर सुख और सुख के बाद दुःख आया करता है । जिस प्रकार दुःख भोगने के अनन्तर थोड़ा सा भी सुख बहुत सुख के समान प्रतीत होना है इसी प्रकार सुख के अनन्तर जब थोड़ा सा भी दुःख आ पड़ता है तो वह दूभर हो जाता है । इसी लिए ऐहिक और पारलौकिक दोनों प्रकार का सुख, दुःख की विशेषता की प्रतीति का कारण होने से, वस्तुतः दुःखरूप ही है । जब ऐसी बात है तो इसे वास्तविक सुख कैसे कहा जा सकता है ? युक्तिनिपुण हारितायन महर्षि के "त्रिपुरारहस्य" के ज्ञानखण्ड में विदुषी हेमलेखा अपने परमप्रिय पतिदेव राजकुमार हेमचूड को सम्बोधन करती हुई इस विषय में जो कुछ कहती हैं उसमें से थोड़ा सा अंश अनूदित करके हम यहां पर उद्धृत करते हैं—

कुण्डलिया—यह सुखार्थ जो भोग है, सो अनन्त है नौहि ।

सब का सब यह भी कभी, मिले किसी को नौहि ॥

मिले किसी को नौहि, अल्प भोगों से जो सुख ।

दुख-मिश्रित सो नाथ ! इसे समझे दुख ही दुख ॥

'गोपीचन्द्र'-सरूप देव ! जदैं बनी रहे चदैं ।

सो सुख कहा कहाय, रहे कीटों में भी यह ॥

भला सौख्य कीटादि का, जिन मन छोड़ी चाह ।

कहा सौख्य है मनुज को, जिस में भरी अथाह ॥

जिस में भरी अथाह चाह, यदि वह सुख पावे ।

बहुक भोग ही पाय, नहीं को अनैदें मनावे ॥

चन्दन 'चन्द्र' समान नाथ ! किमि है तनजला ।

चन्दनलेप सुयोर पाय, सुशीतलतन मल्लें ॥

---

(१) श्रीकृष्णचन्द्र । (२) चाह । (३) आनन्द । (४) संस्कृत के मूलश्लोक जिन का यह पदार्थमक अनुवाद है संस्कृतभूमिका में देखें ।

दुर्वासा महर्षि के शाप के शोक से पीड़ित सरस्वती देवी को आम्बासन देते हुए सावित्री देवी ने भी अपने अनुभव से ही कहा था कि “ ठीक है जिस प्रकार महत्परिमाण वाले हाथियों के मस्तक में लगा हुआ छोटा सा भी अंकुश अत्यन्त दुःखदायी होता है इसी प्रकार महान् पुरुषों के ऊपर पड़ा हुआ थोड़ा सा भी दुःख बहुत हेशकर होता है” ।

इस प्रकार सर्व अनर्थपरम्परा की मूलकारण अविद्या ही है। वेद भगवान् भी जहां-तहां अनेक स्थलों पर इसी अविद्या के दौरात्म्य को कथन करता उसकी शक्ति को बतलाता है। देखिए—

“ जिस प्रकार एक अन्धे के पीछे लगे हुए अनेक अन्धे पुरुष मार्गादि से अनभिज्ञ हुए २ भटकते ही रहते हैं इसी प्रकार अविद्यावशी-भूत जीव अपने आप को धैर्यरम्पन्न और बुद्धिशाली समझते हुए भी जन्ममरण के चक्र में घूमते ही रहते हैं ” ।

अब प्रश्न होता है कि इस सर्व अनर्थ की बीजभूत अविद्या से छुटकारा किस प्रकार पाया जा सकता है ? इन प्रश्न का उत्तर प्रायः वादियों ने अपनी-अपनी दृष्टि से भिन्न-भिन्न ही दिया है। कई कहते हैं कि कर्मों के द्वारा इस अविद्या का नाश किया जा सकता है। दूसरे कहते हैं कि नहीं, उपासना के बिना इसे दूर किया ही नहीं जा सकता। तीसरे कर्म और उपासना इन दोनों से हट कर तीसरा ही उपाय—अर्थात् भक्ति—इस की निवृत्ति के लिए सर्वतोमुख्य साधन बताते हैं। परन्तु विचारशील आस्तिकपुरुषों से यह बात छिपी नहीं है कि इन तीनों में से कोई भी उपाय अविद्या को निवृत्त करने में समर्थ नहीं। “जो जो पदार्थ कर्मजन्य होता है वह अवश्य अतित्य अर्थात् नाशवान् होता है” यह एक अनुभवसिद्ध न्याय है। अनेक श्रुतिपं तथा

स्मृतिपं इसी न्याय का अनुवाद करती हुई इसका समर्थन करती हैं। उदाहरण के लिए देखिए छान्दोग्य उपनिषद् में कहा है कि "जिग प्रकार इस लोक में कर्मजन्य पदार्थ क्षय को प्राप्त होता है इस प्रकार परलोक में यज्ञादिक पुण्यकर्मों द्वारा सम्पादित स्वर्गादि पदार्थ भी क्षय को प्राप्त हो जाता है " मुण्डकोपनिषद् का वचन है कि "कर्मजन्य पदार्थों का क्षयिष्णुत्वरूप परिणाम देखकर मुमुक्षु पुरुष को उन से वैराग्य कर लेना चाहिये, क्योंकि यह एक अटल नियम है कि नित्य (मोक्ष) कर्मों से नहीं होता "। भगवद्गीता में भगवान् कहते हैं कि "स्वर्गप्राप्तक पुण्यों के क्षीण हो जाने पर स्वर्गीय जीव फिर मर्त्यलोक में आ जाते हैं "। श्रीमद्भागवत में भी यह यही कहते हैं कि "पुण्यों के क्षीण हो जाने पर बाल से चालित हुआ स्वर्गीय जीव न चाहता हुआ भी नीचे (मर्त्यलोक में) गिर जाता है "। इन श्रुतिस्मृतियों से अर्थ संवाद रखने वाली एक और श्रुति कहती है कि "कर्म, प्रजा और धन में कदापि अमृतत्व की प्राप्ति नहीं होती। इन के त्याग में ही पूर्वकाल में अनकों में इसे प्राप्त किया है "। यह श्रुति साक्षात् अपने मुग से अमृतत्व-प्राप्ति में कर्मप्रजाधनादिकों की साधनता का निषेध करती हुई कर्मादि के त्याग में ही उसकी प्राप्ति को बताती है। इस से स्पष्ट है कि कर्म में नित्य मोक्ष की प्राप्ति कदापि नहीं हो सकती।

इस प्रकार यद्यपि साक्षाद्रूप से कर्मों की मोक्षहेतुता का निषेध सिद्ध है तो भी विविदिषा के सम्पादनार्थ मलिन अन्तःकरण-वाले जिज्ञासुओं के मनों को मल को निषाल कर उन्हें शुद्ध करने के लिए, निष्काम भाव से शास्त्रविहित कर्मों का अनुष्ठान भी परमावश्यक मानना पड़ता है, क्योंकि यदि इस प्रकार

(१) ८१११६ (२) ११२११२ (३) ९१२१ (४) ११११०१२६

(५) क० उ० २, महाभा० उ० १०१०

स्वीकार न किया जाय तो अनेक श्रुतिओं स्मृतिओं और श्रद्धेय आचार्यों के वचनों की सद्ब्रति न लग सकेगी । तथाहि—यजुर्वेद में कहा है कि “कर्म करता हुआ ही पुरुष सौ वर्ष जीने की अभिलाषा करे” । उपनिषदों में कथन किया है कि “मुमुक्षु पुरुषों को वेदानुबन्धन, यज्ञ, दान और अनशनादि तपों के द्वारा आत्मविषयक जिज्ञासा का सम्पादन करना चाहिए” । श्रीमद्भगवद्गीता में कहाँ है कि “शानी पुरुष को चाहिये कि वह कर्मों में आतंकि वाले अज्ञानियों की बुद्धि में कर्मविषयक भ्रम अर्थात् अश्रद्धा उत्पन्न न करे, किन्तु स्वयं परमात्मा के स्वरूप में अवस्थित हुआ हुआ और सब कर्मों को करता हुआ वह उन से भी वैसे ही करावै” । आगे चल कर भगवान् ने वहीं पर फिर कहाँ है कि “योग में आलस होने की इच्छा वाले मननशील पुरुष के लिये, योग की प्राप्ति में, निष्कामभाव से कर्म करना ही हेतु कहा है” । श्रीमद्भगवत् में भी उन्होंने अनेक स्थलों पर निष्काम कर्मों के अनुष्ठान की आवश्यकता कही है देखिए—“जब तक वैराग्य न हो जाए अथवा मेरी कथा आदि के श्रवण और कथन में श्रद्धा न हो तब तक कर्मों को करता ही रहे” । भगवत्परायण पुरुष “निवृत्ति प्रयोजन वाले निष्काम कर्मों का अनुष्ठान करे” । भगवान् के पारंगत योगेश्वर आविर्होत्र कहते हैं कि “जो अजितेन्द्रिय और अशानी पुरुष वेदोक्त कर्म का आचरण नहीं करते वह विद्वितकर्मत्याग के पाप से बार बार जन्म मरण को प्राप्त होत हैं । वेदोक्त कर्मों को निःसङ्ग भाव से तथा ईश्वरार्पणबुद्धि से करता हुआ पुरुष नैष्कर्म्य-सिद्धि को प्राप्त कर लेता है” । श्रीशङ्कराचार्य जी कहते हैं कि “जित प्रकार निर्मल दर्पण में प्रतिबिम्ब स्वरूप से प्रकाशमान होता है इसी प्रकार निर्मल अन्तःकरण में ही विद्या ठीक प्रकार से प्रकाशमान होती है । इस

(१) ४०।२(२) बृ० उ० ४।४।२२(३) ३।२६(४) ६।३ (५) १।१।०।१९

(६) १।१।०।४ (७) श्रीमद्भा० १।१।३।४५-४६ (८) उप० ता० ५० १७।२२

लिये यम, नित्यकर्म, नैमित्तिक कर्म तथा निष्कामभाव से अनुष्ठान किये हुए यज्ञों से अन्तःकरण को अवश्य शुद्ध करना चाहिये” । अन्यत्र फिर वह कहते हैं कि “चित्त की शुद्धि के लिए (निष्कामभाव से) कर्मों का अनुष्ठान आवश्यक है” । सुरेश्वराचार्य जी का कथन है कि “जिस कारण नित्य नैमित्तिक कर्मों के अनुष्ठान की महिमा महान्त है इस लिये आत्मज्ञान के अभिलाषी मुमुक्षुओं को अन्तःकरणशुद्ध्यर्थ सदैव नित्य नैमित्तिक कर्मों का अनुष्ठान करना चाहिए” । इस प्रकार कर्मों के विधान करने वाले अन्य भी कई वाक्य मिलते हैं । मोक्ष में कर्मों की हेतुता के निषेध करने वाले धान्यों के साथ इन वाक्यों की सद्गति लगाने के लिए अन्तःकरण की शुद्धिपर्यन्त निष्काम कर्मों की फर्से-व्यता अवश्य स्वीकार करनी पड़ती है । एक बात और भी है और वह यह कि अनेक स्थलों पर श्रुति यह प्रतिपादन करती है कि निर्मलान्तःकरण वाले पुरुषों का ही आत्मविचार में अधिकार है दूसरों का नहीं । उदाहरण के लिए एक दो स्थल यहां पर उद्धृत कर दिये जाते हैं । मुण्डकोपनिषद् में लिखा है कि “अन्तःकरण के शुद्ध हो जाने पर निदिध्यासन द्वारा पुरुष उस निष्कल अर्थात् निरञ्जन प्रभु के दर्शन कर सकता है” । कठोपनिषद् में लिखा है कि “जो पुरुष पापों से निवृत्त नहीं हुआ, जिमने अपनी इन्द्रियो तथा मन को बश न कर सकने के कारण चित्तैकाग्र्य सम्पादन नहीं किया वह सर्वान्तर्यामी प्रभुविषयक ज्ञान को प्राप्त नहीं कर सकता । उसे उसका साक्षात्कार नहीं होता” । आगे चल कर वहीं पर फिर लिखा है कि “जिमने मन को बश में नहीं किया, अतएव जिस को विज्ञान की प्राप्ति नहीं हुई और जो सदा अपवित्र रहता है वह प्रभु के पद को न पाकर जन्ममरणरूप संसारचक्र को

प्राप्त होता रहता है ” । “ मन और इन्द्रियों की एकाग्रता परम तप है । यह धर्म सब धर्मों से उत्कृष्ट है । इस को परम धर्म कहते हैं । ” इत्यादि स्मृतिओं में वर्णित मन के समाधान का माहात्म्य भी यही जतलाता है कि बिना चित्त की एकाग्रता के किये ब्रह्मविचार नहीं हो सकता । इस के अतिरिक्त विद्वानों का अनुभव भी इस बात का साक्षी है कि जब किसी सूक्ष्म पदार्थ को समझना होता है तो उस के लिए चित्त को समाहित करना आवश्यक होता है क्योंकि चित्त समाहित किये बिना उस की गति सूक्ष्म पदार्थ में होती ही नहीं । जब आत्मा सूक्ष्मातिसूक्ष्म है—यहां तक कि उसे मन घाणी का अगोचर कहा जाता है—तो उसके ज्ञान के लिये चित्त के समाधान की परमावश्यकता अर्थसिद्ध है । और क्योंकि चित्त की समाहितता बिना विक्षेपरूप मल की निवृत्ति के हो नहीं सकती और विक्षेपों की निवृत्ति बिना उस की शुद्धि के बन नहीं सकती और शुद्धि का शास्त्रविहित उपाय केवल (आहारशुद्धिसहकृत) विहितकर्मों का निष्कामभाव से अनुष्ठान करना ही है इसलिए यह बात सिद्ध है कि चित्त के मलविक्षेप के नाश के निमित्त, आहार शुद्धि के साथ साथ, निष्काम भाव से विहित कर्मों का अनुष्ठान करना परमावश्यक है । चित्त की निर्मलता के हो जाने के अनन्तर फिर उन की आवश्यकता नहीं रहती । फिर तो सद्गुरुपदिष्ट रीति से विचार कर लेने पर वेदान्तवाक्यों से ब्रह्मज्ञान और उस से साक्षात् मोक्ष की प्राप्ति होती है । यह शास्त्र का परम सिद्धान्त है ।

इस प्रकार जब कर्मों से अविद्या की निवृत्ति नहीं बनती तब उपासना से वह कैसे बन सकती है क्योंकि उपासना भी

तो एक मानसिक कर्मविशेष ही है। इस के अतिरिक्त मोक्ष 'अकृत' है अर्थात् मोक्ष क्रियासाध्य नहीं, नित्यसिद्ध है। जब ऐसी बात है तो इस में कर्मों या उपासना की गति कैसे हो सकती है? कदापि नहीं। एक और भी बात है। कर्म और उपासना इन में से किसी का भी विरोध अविद्या के साथ है नहीं। अविरोधी पदार्थ कभी दूसरे का घातक या बाधक नहीं होता। अन्धकार अन्धकार का नाश कभी नहीं करता क्योंकि इनका आपस में विरोध नहीं होता। अग्नि भी अग्नि को कभी नहीं जलाता। कारण यह कि अग्नि अग्नि का विरोधी नहीं। तो फिर अविद्या के अविरोधी कर्म या उपासना किस प्रकार उस का नाश कर सकते हैं? श्रुति तो धार २ यही कहती है कि बिना विद्या के अविद्या तथा तत्कार्य की निवृत्ति करके उपलक्षित मोक्ष का प्राप्ति होनी ही नहीं। "ज्ञान के बिना मुक्ति के लिए कोई भी दूसरा मार्ग नहीं है"। "जब मनुष्य चर्म की भान्ति आकाश को लपेट लेगे तब वही जाकर परम प्रभु के ज्ञान बिना दुःख का अन्त हो तो हो पहिले नहीं"। इत्यादि कई श्रुतिओं के आधार पर यह बात सिद्ध होती है कि विद्या ही मुक्ति का एक मात्र साधन है। यही अविद्या को निवृत्त कर सकती है। इन्हीं का परस्पर विरोध है। प्रामाणिक विद्या प्रचल होने के कारण अप्रामाणिक होने से निर्बल अविद्या को कैसे रहने दे सकती है? प्रकाश के बिना अन्धकार कदापि दूर नहीं होता और प्रकाश के हो जाने पर वह ठहर भी नहीं सकता ॥

यहां पर अब यह प्रश्न हो सकता है कि सिद्धान्त में "अहं

(१) मु० उ० १।२।१२ (२) श्वे० उ० ३।८; ६।१५

(३) श्वे० उ० ६।१०॥

ब्रह्मास्मि" इस अखण्डाकारवृत्ति को अविद्या की निवृत्ति का माना है । यह अखण्डाकारवृत्ति वृत्ति होने से अविद्यान्तर्गत है, अविद्या से बाह्य नहीं । अविद्यारूप अखण्डाकारवृत्ति अविद्या को कैसे नाश कर सकती है ? इस प्रश्न का उत्तर यह है कि जिस प्रकार निर्मली वूटी का चूर्ण स्वयं रज होता हुआ भी पानी के रज को दूर करने के सामर्थ्य वाला होता है, जिस प्रकार संवादि-भ्रम भ्रम होता हुआ भी सम्यक्फल को देने में समर्थ होता है, और जिस प्रकार प्रतिविम्ब स्वयं मिथ्या होता हुआ भी विम्ब के आकार आदि का अनुमान कराने में प्रामाणिक समझा जाता है इसी प्रकार अखण्डाकारवृत्ति स्वयं अविद्यारूप होने से मिथ्या होती हुई भी अविद्या की विरोधिनी होने से उस की निवृत्ति करने में समर्थ होती हुई मोक्ष का साधन बन ही सकती है । इस में किसी प्रकार की आपत्ति नहीं आसकती । यहाँ पर यदि यह कहा जाए कि इन तीनों दृष्टान्तों के रहते हुए उपासना से ही अविद्या के नाश की सम्भवता को क्यों नहीं स्वीकार कर लेते, तो इसका उत्तर पहिले ही दिया जा चुका हुआ है कि उपासना का अविद्या के साथ विरोध नहीं है । अखण्डाकार वृत्ति अविद्यान्तर्गत होती हुई भी विद्या के अत्यन्त समीप होने से विद्यारूप ही कथन की जाती है । देखिए श्रीशङ्कराचार्य जी उपदेश साहस्री में एक स्थान पर लिखते हैं कि 'मं कूटस्थ निर्विकार हूँ' इस को विषय करने वाली बुद्धि नेदान्तशास्त्र में विद्या नाम से पुकारी जाती है " । इस प्रकार विद्यारूप होने से यह वृत्ति अविद्या की विरोधिनी है । अविद्या की अविरोधिनी उपासना उन विषम दृष्टान्तों के आधार पर अविद्या की निवृत्ति कदापि नहीं कर सकती ॥

ननु यदि उपासना अविद्या के नाश करने में समर्थ नहीं तो श्रीस्वामीविद्यारण्य जी ने पञ्चदशी में यह कैसे लिख दिया है कि " जिस प्रकार से सर्वादि भ्रम भ्रम होता हुआ भी सम्यक्काल को दे देता है इसी प्रकार प्रकृतत्व की उपासना भी मुक्तिरूप फल को दे देती है ।" उत्तर—ठीक है श्रीस्वामीविद्यारण्यजी ने ऐसा लिखा है । परन्तु हमसे उनका कदापि यह तात्पर्य नहीं है कि उपासना साक्षात् मुक्ति का साधन है । वह भी विद्याद्वारा ही उपासना को मुक्तिप्रद मानते हैं । देखिए वह अपनी ही लेखिनी से उसी प्रकरण में क्या लिखते हैं—“ निर्गुण ब्रह्म की उपासना शनैः शनैः प्रमत्तान् रूप हो जाती है ” और “ जिस प्रकार सर्वादिभ्रम फलकाल में प्रमात्त हो जाता है उसी प्रकार अविपरिपक्व हुए २ उपासना भी फलकाल में विद्यारूप हो जाती है ” । यदि वह उपासना की साक्षात् ही मुक्ति का साधन स्वीकार करते तो उन्हें यह कहने की आवश्यकता न पड़ती । अतः कर्म और उपासना दोनों ही किसी प्रकार से भी साक्षाद्रूप से अविद्या को निवृत्त करने में समर्थ नहीं माने जा सकते ।

इसी प्रकार “ मैं एकमात्र भक्ति ने ही प्राप्ति किया जा सकता हूँ ” “ साङ्ख्य योग धर्म स्वाध्याय तप और त्याग इनमें से कोई भी इस प्रकार मुझे बन्ध में नहीं कर सकता जिस प्रकार कि मेरी अनन्य भक्ति । ” इत्यादि भक्ति मार्ग को सबसे श्रेष्ठ निश्चय कराने वाले वाक्य भी लगा लेने, क्योंकि इनका तात्पर्य भी उपासना वाले वाक्यों की भाँति प्राप्ति द्वारा ही मुक्ति प्राप्त कराने में है, साक्षात् रूप से नहीं । श्रीमद्भागवत में ही—जहाँ पर ऊपर उद्धृत किये हुए वाक्य आये हैं—राजानिमित्तो उपदेश दैते हुए भगवान् विष्णु के पार्षद

(१) १. ११. २ (२) पञ्चदशी १. १. २२-२३ (३) श्रीमद्भा. १. १

१४. २० (४) श्रीमद्भा. १. १. १४. १९

महायोगेश्वर कावे ने भक्ति के प्रसङ्ग में कहा है कि " हे राजन् ! निर्विघ्न रीति से, भगवान् के चरणों का निरन्तर भजन करते २ भक्त को भगवान् से प्रेम, भगवान् को छोड़ कर अन्य सब पदार्थों में वैराग्य और फिर भगवान् के स्वरूप का यथार्थ बोध हो जाता है । तत्पश्चात् वह साक्षात् परम शान्तिरूप मोक्ष को प्राप्त कर लेता है ॥ "

उल्लिखित विद्या से अविद्या की निवृत्ति होते ही मोक्ष अभिव्यक्त हो जाता है । इस की अभिव्यक्ति के अनन्तर कुछ करणीय शेष नहीं रह जाता । मोक्ष, अमृतत्व, वास्तविक सुख, निःश्रेयस तथा ऐकान्तिक और आत्यन्तिक दुःख की निवृत्ति यह सब शब्द पर्याय होने से एक ही अर्थ के बोधक हैं । यह मोक्ष रूप अर्थ नित्यसिद्ध होने पर भी नितान्त दुर्लभ है । कारण यह है कि आवरण तथा विक्षेपरूप दो महान् शक्तियों वाली अविद्या की महिमा से इस जीव ने अपना स्वरूप एक दम खो कर कुछ का कुछ समझ लिया हुआ है । इसी हेतु से चाहे वह निरन्तर इस की चाह भी करता रहे, समाधिस्थ होकर इस का ध्यान भी धरता रहे, और इस के अतिरिक्त यावच्छक्ति इस की प्राप्ति के लिये यत्न भी करता रहे तो भी इस की प्राप्ति तब तक असम्भव सी बनी रहती है जब तक आत्मज्ञान की प्रचण्ड अग्नि से अविद्यारूप महान् तूलराशि जल नहीं जाती ॥ परन्तु यह बात भी भूलने योग्य नहीं कि जब एक बार इसको प्राप्त कर लिया जाता है तो बस फिर सदा के लिए बन्धन की निवृत्ति हो जाती है । बन्ध फिर रहता ही नहीं । इस की पुनरावृत्ति नहीं होती । वेद भगवान् कई स्थलों पर कहता है कि " वह (शानी) फिर जन्म मरण (के चक्र) में नहीं पड़ता । वह सदा के लिए

परन्तु यह विवेक भी बिना विचार के कदापि नहीं हो सकता । इसी लिए तो विचार का महत्त्व शास्त्रों में जहां तहां भली प्रकार निरूपण किया है । देखिए “त्रिपुरारहस्य” में ब्राह्मणकुल-तिलक सपत्नी परशुराम को उपदेश देते हुए भगवान् दत्तात्रेय कितनी सरलता से विचार की महिमा और अविचार की निन्दा निरूपण करते हैं :—

“विचार सब का मूल है । मोक्षरूप मढ़ल में जाने के लिए इसे पहली सीढ़ी समझना चाहिए । सुविचार के बिना कब किस का कल्याण हुआ ? अविचार तो परम मृत्यु है । अविचार के मारे जेब जन्ममरणचक्र में घूमते ही रहते हैं । परन्तु विचारशील पुरुष को अभीष्टकी प्राप्ति होती है । उसका सर्वत्र जय होता है । विचार सुखरूप वृक्ष का शक्तिशाली बीज है । विचार से पुरुष की उन्नति होती है । ब्रह्मा विचार के कारण सब से उच्च गिने जाते हैं । विचार के कारण ही विष्णु का पूजन किया जाता है । शिव भी विचार के कारण ही सबज्ञ और महेश्वर कहलाए । रामचन्द्र कितने बुद्धिमान थे ? परन्तु वह भी अविचार के कारण सुवर्णमृग के अभिलाषुक होकर परम आपत्ति को प्राप्त हुए । परन्तु पीछे उन्होंने विचारद्वारा समुद्र में पुल बान्ध कर राक्षसों में भरी लड़ाई को भी जीत लिया । हे भार्गव ! तुम्हें यह मालूम ही है कि एक बार ब्रह्मा भी अविचार से मूढ़ होकर अभिमान के बशीभूत हो गये थे । तब उन्हें अपना सिर कटवाना पड़ा था । महादेव ने भी एक बार बिना विचार एक असुर को बर दे दिया था । उसका फल क्या हुआ ? अपने ही भस्मीभवन से ढरकर उन्हें भागना पड़ा । इसी प्रकार अन्य भी सब देवता राक्षस पुरुष पशु आदि जब कभी विपत्ति को प्राप्त करते हैं उसका मूल कारण सर्वदा अविचार ही होता है । हे परशुराम ! वह धैर्यशाली महापुरुष धन्य हैं जिन के पास विचार सदा रहता है । हमारा उन को निरन्तर प्रणाम हो ।”

वान्तरूप सिंह नहीं गर्जता वस तभी तक जम्बुक आदि छोटे जन्तुओं की न्माई अन्य शास्त्र गर्जन करते रहते हैं । सिंह की गर्जना के होते ही जैसे सब अन्य जीव चुप हो जाते हैं वैसे ही वेदान्तदर्शन के सामने होने पर अन्य सब दर्शन चुप हो जाते हैं ॥ ”

यहां पर अब यह प्रश्न उठ सकता है कि इन सम्पूर्ण दर्शनों के सिद्धान्त एक दूसरे से केवल विलक्षण ही नहीं अपितु परस्पर विरोधी भी हैं । इस लिए इन सब में से किसी एक को छोड़ कर बाकी सभी दर्शन त्याज्य ही होने चाहिए । उन्हें आस्तिक फोटि में क्यों गिना गया है ? इसका उत्तर यह है कि यह आस्तिक दर्शन इस लिए कहाते हैं कि इन सभी दर्शनों में वेदरूप शब्दप्रमाण को परमअद्वैत माना है । अपनी २ दृष्टि से वेद का उल्लङ्घन कोई भी नहीं करता । परस्परविरोध केवल स्वस्वदृष्टिकृत है वास्तव नहीं । और इस प्रतीयमान विरोध की उपयोगिता जिज्ञासुजनों की बुद्धि को सूक्ष्मातिसूक्ष्म करने में सर्वथा सफल हो जाती है । इस के अतिरिक्त सोपानक्रमन्याय से अथवा स्थूलारूढीन्याय से इन सब का समन्वय एक ही पदार्थ के निरूपण में है । किसी भी विषय को निरूपण करते हुए यह आवश्यक नहीं होता कि जिस बात को काट देना हो उसका निरूपण ही न किया जाय । शास्त्रों में सर्वत्र पूर्वपक्ष और उत्तरपक्ष की रीति सदा से चली आई है । एक पक्ष को दृढ़ करने के लिए स्थूणानिखननन्याय से उसके विरोधी पक्ष को खड़ा करना कोई नई बात नहीं है । महर्षि वशिष्ठ अजातसत्तावादी थे । ‘तीनों कालों में सृष्टि का अभाव है’ यह उनका अवाक्य मत था । परन्तु तो भी उन्होंने सृष्टि का अपवाद करने के ही अभिप्राय से सृष्टि की उत्पत्ति का कितना लम्बा चौड़ा

वर्णन कर डाला था । उन्होंने स्वयं इस विरोध का परिहार करते हुए कहा है कि “यह कम केवल मन्दबुद्धि पुरुषों को भली भाँति वस्तुतत्त्व समझाने के लिए रक्खा गया है ।” श्रीकृष्ण भगवान् भी उद्धव के प्रश्न करने पर भिन्न २ ऋषियों द्वारा की हुई भिन्न २ तत्त्वसङ्ख्याओं की योजना बताते हुए कहते हैं कि “ इस प्रकार ऋषियों ने नाना प्रकार से तत्त्वों की गणना की है । युक्तियुक्त होने के कारण वे सभी प्राज्ञ हैं । विद्वानों की किस में शोभा नहीं ? उन्हें सभी कुछ शोभा देता है । ”

इस प्रकार यद्यपि यह सभी दर्शन मान्य हैं तो भी इन सब में ब्रह्मदर्शन मुख्य है । इस का कारण यह है कि इस दर्शन का मुख्यविषय साक्षात् आत्मस्वरूपनिरूपण ही है । सच्छास्त्र की स्तुति और असच्छास्त्र की निन्दा करते हुए महर्षि वशिष्ठ जी कहते हैं कि “ असच्छास्त्र के विचार से निवृत्त हो कर सच्छास्त्र के विचार से शान्ति ऐसे प्राप्त होती है जैसे शौर्य वीर्य और अस्त्र शस्त्र आदि सर्व प्रकार की रणसामग्री से युक्त सेना वाले राजा को रण में जयलक्ष्मी प्राप्त होती है । मनरूपी नदी दोनों ओर बह सकती है, विवेक की ओर भी अविवेक की ओर भी । जिस ओर यत्न करके इस के बहाव को झुका दिया जाता है वस उसी ओर यह बह निकलती है । इस (अध्यात्म) शास्त्र को छोड़ कर अन्य किसी शास्त्र से न किसी का कल्याण हुआ है और न होना है । इस लिए आत्मबोध के लिए इस (अध्यात्म) शास्त्र का ही विचार करना उचित है ” । इन उपर्युद्धृत पङ्क्तियों में सच्छास्त्र से अध्यात्मशास्त्र ही अभिप्रेत है यह बात उन्होंने ने स्वयं आगे चल कर स्पष्ट कर दी है । देखिए वह क्या कहते

हैं—“ हे साधो ! संसारबन्धनरूपविपृत्तिका का रोग महाभयानक है । आत्मज्ञान से अतारक्त इस का कोई उपचार नहीं है । ”

वेदभगवान् भी अध्यात्मविज्ञान की परमावश्यकता के अभिप्राय से ही बार २ कहता है कि “स्वाध्याय(वेद) का अध्ययन करना चाहिये^१ ” । “ स्वाध्याय के विषय में कदापि प्रमाद नहीं करना चाहिये ”^२ । “स्वाध्याय और प्रवचन अर्थात् वेद का पढ़ना और अधिकांश पुरुषों को पढ़ाना यह एक परमावश्यक धर्म है जिसमें प्रमाद करने से पुरुष पाप का भागी बनता है^३ ” । यहां पर यह कहना—कि स्वाध्याय शब्द का अर्थ केवल ऋग्वेद यजुर्वेद और सामवेद रूप वेदत्रयी ही है और वेदत्रयी का मुख्य उपयोग कर्म के अनुष्ठान में है कि अध्यात्म चिन्तन में । इस लिए स्वाध्याय शब्द अध्यात्मचिन्तनपरक नहीं हो सकता—विलकुल निस्सार है । कारण यह कि स्वाध्याय शब्द के अर्थ के सङ्कोच में कोई प्रमाण नहीं है । “ स्वाध्याय ” और “ वेद ” यह दोनों शब्द पर्याय हैं और “ वेद ” जैसे संहिता भाग का वाचक है वैसे ही ब्राह्मण भाग का भी वाचक है । आपस्तम्ब महर्षि कह गये हैं कि “वेद शब्द मन्त्र और ब्राह्मण दोनों का वाचक है ।” इस लिए उस का पर्याय स्वाध्यायशब्द भी दोनों का ही वाचक है । इस प्रकार परमपुरुषार्थ मोक्ष का निरूपण करने वाली ब्राह्मणान्तपाती उपनिषद् भी वेद के अन्तःपाती ही हैं । इस के अनिरिक्त एक और भी बात है जो ध्यान में रखने योग्य है । आत्मिक पुण्यों की दृष्टि में वेद से बढ़ कर और कोई भी शास्त्र परमश्रेय का निरूपक नहीं हो सकता । सम्पूर्ण वेद का मुख्य विषय परमश्रेय का निरूपण ही है । इस लिए वेद का

(१) यो० बा० ६।२।१०३।२८।(२) वै०आ० २।१५।७।

(३) वै० उ० १।११।१।

वह स्थल जहाँ वरि साक्षाद्रूप से इस विषय का निरूपण आया है अलग छांट कर यह कह देना कि वेद का मुख्य उपयोग कर्म के अनुष्ठान में है बिल्कुल असङ्गत और अन्याय्य है । अतः स्वाध्याय के अध्ययन के विधान से यही तात्पर्य निकलता है कि पुरुष को आत्मकल्याण के निमित्त कदापि प्रमादी नहीं होना चाहिए ।

महर्षि याज्ञवल्क्य याज्ञवल्क्यस्मृति में कहते हैं कि “यज्ञ, आचार, दान, अहिंसा, स्वाध्याय और कर्म इन सब से उत्कृष्ट धर्म, जिस किसी भी उपाय से आत्मज्ञान की प्राप्ति, ही है । ” (१-८) यहाँ पर उन्होंने यज्ञादिकों को उपाय और आत्मज्ञान को उपेय कथन किया है । इस से स्पष्ट है कि उन के मत में भी आत्मज्ञान का निरूपक शास्त्र ही सर्वोत्कृष्ट है ।

अमृतनादोपनिषद् के पहिले मन्त्र में लिखा है कि “ऋग्वेदादि सम्पूर्ण शास्त्रों को पढ़ कर, उन का बार २ अभ्यास करे और फिर जब नित्येनिरतिशय ब्रह्म का विशेष करके ज्ञान प्राप्त हो जावे तो विद्वान् ऐतरेय उक्त को ऐसे त्याग देवे जैसे कोई पुरुष प्रकाशसाध्य कार्य को करके पश्चात् प्रकाश के साधनभूत प्रदीपादि को त्याग देता है” । अमृत(ब्रह्म)विन्दु उपनिषत् में कहा है कि “विद्वान् पुरुष ग्रन्थों के अभ्यास से ज्ञानविज्ञान-सम्पन्न हुआ उन्हें इस प्रकार त्याग देवे जैसे धान्य का अर्थी धान्य को निकाल कर भूसे को । ” (१८) गृहदारण्यकोपनिषत् में लिखा है कि “विद्वान् पुरुष उस (आत्मा) को जान कर फिर ग्रन्थादिकों के झमेलों में न पड़े क्योंकि यह केवल बाणी को व्यर्थ श्रम देना ही है इस का फल कुछ नहीं । ” (४ । ४ । २१) । विद्वान् पुरुषों का भी कथन है कि “यदि परम तत्त्व का ज्ञान नहीं हुआ तो समस्तो सम शास्त्राभ्यास निष्फल ही रहा । और यदि परम तत्त्व का ज्ञान हो गया तो बस फिर उस के अनन्तर शास्त्र का कुछ

प्रयोजन रहता ही नहीं।" ब्रह्मज्ञान के उत्तर सर्व शास्त्र निष्कल हैं इस बात के समर्थन करने वाले इन सब वचनों का तात्पर्य यही है कि ब्रह्मज्ञान ही सर्वशास्त्रों का मुख्य प्रतिपाद्य विषय है। इस से इन सब का यही अभिप्राय प्रगट होता है कि साक्षात् ब्रह्मज्ञान का प्रतिपादक शास्त्र ही सब शास्त्रों का शिरोमणि-मुकुट है।

ब्रह्मदर्शन साक्षाद् ब्रह्मस्वरूप का प्रतिपादन करता है और साथ ही युक्ति प्रमाणादिकों के द्वारा यह भी निश्चय करा देता है कि सम्पूर्ण वेद का परम तात्पर्य भी इस के निरूपण में ही है। इस कारण ब्रह्मदर्शन के सर्वशास्त्रशिरोमणि होने में किसी प्रकार कोई भी संशय नहीं हो सकता।

यह ब्रह्मदर्शन भी अन्य दर्शनों की न्याईं सूत्ररूप है। जिस प्रकार रुई से तय्यार किये हुए थोड़े से सूत्र में रुई की महान् राशि विद्यमान रहती है इसी प्रकार इन छोटे २ सूत्रों में भी महान् अर्थ सूत्रकर्ता ने भर रक्खा है। इस पर भी विशेषता यह है कि भगवान् व्यास ने सम्पूर्ण ब्रह्मदर्शन के सार को पहिले चार सूत्रों में उपक्षिप्त कर दिया है। यही कारण है कि जब तक पहिले चार सूत्रों का भावार्थ हृदय में भली प्रकार न बैठ जाये तब तक बाकी दर्शन का भाव समझ में नहीं आता और जब इन चार सूत्रों के आशय को भली प्रकार हृदय कर लिया जाये तो फिर बाकी दर्शन के समझने में कोई कठिनाई नहीं रहती। इसी लिए भगवान् शङ्कर के अवतारभूत श्रीशङ्कराचार्य जी से लेकर जितने भी इस ग्रन्थ के या इस ग्रन्थ के भाष्यादिकों के व्याख्याता हुए हैं उन सबने जितना इन चार सूत्रों के भावार्थ को खोलने का प्रयत्न किया है किसी भी अन्य चतुः-

सूत्री के व्याख्यान में उतना विस्तार करने की आवश्यकता नहीं समझी । वस इसी ब्रह्मदर्शन की प्रथम चतुःसूत्री के शाङ्करभाष्य का गम्भीराशय एक अपूर्व प्रकार से शास्त्रानुकूल नई २ युक्तियों से अपने शब्दों में भली प्रकार विस्तारपूर्वक खोल कर वर्णन करने के लिए इस “विचारविन्दु” की रचना का प्रारम्भ किया गया था । परन्तु जिज्ञासुजनों के अल्पमाग्य के कारण यह ग्रन्थ समाप्त न हो सका । केवल इस का पूर्वार्धमात्र (जिस में केवल दो परिच्छेद हैं) तय्यार हो कर लवपुरीय ‘सन्तकुटिया’ के सेवक लाला हरजीरामजी के द्वारा, मुम्बई में छपवा कर, संवत् १९७२ में प्रकाशित किया गया था । इस के उत्तरार्ध के निर्माण का भी प्रारम्भ तो हो गया था परन्तु इसके केवल १३ श्लोक ही बनने पाये । इस के अनन्तर कई एक लोक संग्रहकार्यव्यग्रतानिमित्तक कारणों से इस का अवशिष्टभाग ग्रन्थकर्ता की लेखिनी का विषय न हो सका । इस ग्रन्थ के पूर्वार्ध को देख कर किस महानुभाव को इस ग्रन्थ की अपूर्ति न खुटकेती । परन्तु “अवश्यम्भावी भावों का प्रतिकार” कौन कर सकता है ?

उत्तर भारत के जिज्ञासुवर्ग में कौन ग्रन्थकर्ता के माङ्गलिक नाम से परिचित न होगा । आपकी विद्वत्ता, आपकी विरक्ति, आपकी निष्ठा, आपकी स्मृतिशक्ति, आपका सादापन, आपकी सत्यप्रियता, आपका आर्जव, आपका घाणीमाधुर्य, आपकी सदाचार से प्रीति, आपका विध्वजनीन प्रेम, आपका अनुद्धत और नम्र स्वभाव, आपकी हृदयदुर्लभता, आपकी सहृदयता, आपकी क्षमाशीलता और आपका प्रवचन सभी अपूर्व और अलौकिक थे । विद्वानों में महामहोपाध्याय पण्डितवर्य श्रीस्वामीकेशवानन्द जी, महामहोपाध्याय पण्डितलक्ष्मणदासजी जी, पण्डितवर

दाक्षिणात्य सुब्रह्मण्य शास्त्रीजी और महामना माननीय पण्डित मदनमोहन मालवीय जी तक आपका हृदय से आदर करते थे और अक्सर पाकर आपके पावन दर्शनों से अपने नेत्रों को, आपके सुमधुर वचनों के श्रवण से अपने कर्णों को, आपके हृदयप्राप्ती वस्तुतत्त्व के प्रवचन से अपने मन को और आपके चरणकमलों की धूलि के स्पर्श से अपने उत्तमाङ्ग को परिश्र और आनन्दित किया करते थे ।

उत्तरापण्ड की विरक्त परिव्राजक मण्डली में पण्डित ईश्वरसिंह जी, श्रीगुरुमुपदास जी उपनाम तपस्त्री जी, श्रीवीरमदास जी, श्रीहरिसिंहजी, तथा श्रीस्वामीस्वयम्भ्योतिजी तक सब मुख्य महात्माओं की आप में श्रद्धा और पूज्यदृष्टि थी । कर्मवीरों के अग्रणी महात्मा गांधी जी ने भी जब एक बार हृषीकेश में पहुँच कर आपके दर्शन किये तो उन से भी आपके जीवन को देखकर और सुमधुर और युक्तियुक्त भाषण को श्रवण कर प्रभावान्वित हुए बिना न रहा गया ।

सुनने में आया है कि आपका जन्म यौकानेर रियास्त के किसी ग्राम में हुआ था । योगम्रष्ट होने के कारण बाल्यकाल से से ही आप संसार की ओर से विमुख रह कर विद्याध्ययन में प्रवृत्त हो गये थे । उसी रियास्त के 'रत्नगढ़' नामक ग्राम में आपका 'गुरुद्वारा' अब भी है । वहाँ पर परमहंस विरक्तनाथ सम्प्रदाय के एक वृद्ध महात्मा से आपने दीक्षा लेकर संन्यास आश्रम में प्रवेश किया था । उस आश्रम के वृद्ध महात्माओं से विद्याध्ययन करके उनकी आज्ञा से फिर आप पूर्वकाशी में चले गये । वहाँ पर कई वर्ष रह कर आपने साङ्गोपाङ्ग व्याकरण, छन्द, ज्योतिष, न्याय, वर्मीमांसा आदि शास्त्रों का

ब्रह्मचिन्तमयोगिप्रथं
श्री १०८ श्री स्वामिमङ्गलनाथ जी महाराज

अध्ययन किया। इसके अनन्तर आप हृषीकेश में पहुँचे। वहाँ पर कैलासाश्रम के अधिष्ठाता पूज्यपाद श्रीस्वामी धनराजगिरि जी से आपने साङ्ख्यदर्शन, योगदर्शन तथा तीनों ग्रन्थान् टीकाटिप्पणसहित थोड़े ही काल में अवलोकन कर लिये। इनके अतिरिक्त इन्हीं दिनों में आपने स्मृति, पुराण और इतिहासादिकों के साथ भी पर्याप्त परिचय प्राप्त कर लिया। इस प्रकार विद्या प्राप्त करके आप कई वर्ष उत्तराखण्ड में उत्तर काशी तथा इसके आस पास एकान्त स्थानों में अपनी विद्या का मनन, योगाभ्यास तथा अध्यात्मचिन्तन करते रहे। इतना काल आपने प्रकृष्ट रूप से ही व्यतीत किया। यही कारण है कि इस समय का इस से अधिक वृत्तान्त उपलब्ध नहीं हो सका।

“जाति न पूछे साधु की, पूछ लेजिये ज्ञान।

मोल को तलवार का पदा रहन दी म्यान” ॥

कबीर जी का उपर्युक्त वचन अक्षरशः शास्त्रीय रहस्य का अनुवादमात्र है। विरक्त महात्माओं के आगे उनके पिता, माता, कुल, जन्मप्रदेश, जन्म तिथि आदि के सम्बन्ध में प्रश्न करना अशास्त्रीय है इस लिये विज्ञान उनके आगे एतद्विषयक प्रश्न करते ही नहीं। और यदि कोई विशेष जिज्ञासा वाला पुरुष शास्त्रीयमर्यादा का उल्लङ्घन करके ऐसा प्रश्न कर भी बैठे तो वह शास्त्रीयमर्यादा का पालन करते हुए उन प्रश्नों का व्यावहारिक उत्तर न देकर पारमार्थिक वस्तुतत्त्व का ही निरूपण कर देते हैं। इस प्रकार प्रश्नकर्ता को पारमार्थिक उत्तर ही लेकर अपनी जिज्ञासा को शान्त करना पड़ता है। ठीक यही बात आपके साथ भी कई बार हुई परन्तु आपके साथ सम्बन्ध रखने वाले

पौरवकालिक इतिहास के सम्बन्ध में विशेष ज्ञान प्राप्त न हो सका ।

उत्तरकाशी तथा इस के आस पास के जङ्गलों में कई वर्ष बिता कर अब आप हृषीकेश में पधारे । उस समय हृषीकेश में इतनी आबादी न थी और जो थोड़ी बहुत थी भी वह विशेष करके एकान्तसेवी विरक्त महात्माओं की ही थी । यह महात्मा लोग हृषीकेश ग्राम से कुछ दूरी पर इधर उधर पतितपावनी सुखकारिणी भवभयनिवारिणी श्रीमद्भागीरथी गङ्गा के तट पर फूस की कुटियाओं में रहा करते थे । टीहरी दरबार की ओर से हृषीकेश, तपोवन और इसके आस पास की बहुत सारी भूमि महात्माओं और तपस्विओं के लिए सुरक्षित की हुई थी । जङ्गल में घास, फूस और लकड़ी और विल्व, बदरी, आदि फल आम होते थे । जो भी कोई तपस्वी महात्मा लोग उधर आ निकलते, छोटी सी घास फूस की कुटिया तैयार कर के उस में रह लिमा करते थे और जो भी कोई फल जङ्गल में मिल जाते उनसे प्राणधारण करके आत्मचिन्तन अथवा तप में अपना सब समय व्यतीत कर लेते थे । उस समय वहां पर कोई आधि न थी, कोई व्याधि न थी और कोई उपाधि भी न थी । उस समय वहां पर सत्ययुग के सात्त्विक समय का राज्य था । धीरे-धीरे वहां महात्माओं की खोज में कल्याण के अभिलाषुक गृहस्थियों की पहुंच होने लगी । अन्न क्षेत्र गुल गये । महात्माओं को अन्नादि के विषय में आगे से भी अधिक सुभीता हो गया । वह भिक्षा के समय अन्नक्षेत्रों में आकर भिक्षा ले जाते और आठ पहर भगवद्भजन में व्यतीत करते परन्तु ज्यों ज्यों वहां गृहस्थों का आना बढ़ता गया त्यों त्यों ग्राम की आबादी बढ़ने लगी । मकजनों ने महात्माओं के लिए और धर्मार्थ मकान बनवाने

प्रारम्भ कर दिये । ज़मीनों का मोल पड़ने लगा । टीहरी दरबार की ओर से जो प्राचीन काल से प्रचल्य हुआ हुआ था वह भी सुव्यवस्थ न रहा । आखिर विरक्त महात्माओं की स्वतन्त्रता में विघ्न पड़ने लगा । वह अब विशेष करके हृषीकेश में न रहकर अन्यत्र रहने का विचार करने लगे । थोड़े ही काल में युग का बदलना प्रारम्भ हो गया ।

जब आप उत्तरकाशी से लौट कर हृषीकेश में रहने लगे तब भी आप पूर्ववत् पूर्णरूप से असङ्ग होकर ही रहते थे । प्रातःकाल होते ही आप जङ्गलों में चले जाया करते थे और रात्रि के समय घने अन्धकार के होजाने पर कुटिया में लौट आया करते थे । कई बार तो रात्रि भी उधर ही बीत आया करती थी । गृहस्थों का तो कहना ही क्या ? आपके दर्शनाभिलाषी बड़े २ महात्माओं को भी आपके दर्शन दुर्लभ होते थे । शनैः शनैः महात्माओं के दुःखों (मानसिक क्लेशों) का समाचार आप के कर्णगोचर हुआ । फिर क्या था ? आपका करुणापूर्ण चित्त दया से द्रवीभूत हो उठा और आपका 'दरबार' सर्वसाधारण के लिये खुल गया । अब तो महात्माओं और भक्तजनों के आनन्द का पारावार न रहा । जब चाहते और जितना चाहते आप का दर्शन करते और अपने चित्तों को शान्त करते । आपकी हर एक क्रिया उपदेशपूर्ण होती थी । आप का हासविलास भी उपदेश से खाली न होता था । विद्वानों के सामने तो कहना ही क्या ? अर्धप्रबुद्धों और अप्रबुद्धों के सामने भी गूढ़ से गूढ़ वस्तुतत्त्व को आप इस प्रकार रखते थे कि न तो किसी को किसी शङ्का का अयकाश रहता और न ही किसी को यह कहने का ही अयकाश मिलता कि

पदार्थ मेरी समझ में भली प्रकार नहीं आया । क्या जाने इस प्रकार गम्भीरतापूर्वक अथवा हासविलास में ही आपने कितनों का उद्धार किया ? आप के साथ जिस किसी का साक्षात्कार हुआ—चाहे थोड़ा चाहे बहुत—वस वह आपका ऋणी सदा के लिए हो गया । ऐसी थी आप की विद्वत्ता, ऐसी थी आप की महिमा, ऐसा था आप का प्रभाव और ऐसा था आप का आकर्षण । फिर क्या आश्चर्य कि प्रायः नित्यप्रति, प्रातःकालसे सायंकूल तक, देशदेशान्तरों से आप हुए थडालु भक्तजनों से आप का निरासस्थान भरा रहता था ।

विक्रम संवत् १९८५ के श्रावण महीने में कृष्णपक्ष की प्रतिपत्ति तिथि को, बुधवार के दिन प्रातःकाल ७ बजे के समय हृषीकेश में आपने इम जीवनमुक्तावस्था को त्याग कर कैवल्य-भाव को प्राप्त किया ।

विदेहमुक्ति से १५-१६ वर्ष पहिले असङ्ग रह कर भी लोकसंग्रह के लिए सामूहिक लोकोपकार के जो कार्य आपने किये वह आप से परिचय रखने वाले किसी भी सज्जन से गुप्त नहीं । देवाल्यों और धर्मदायों के सुप्रबन्ध की आवश्यकता का आपने अनुभव किया । इस कार्य में जो भाग आपने लिया, जनता के अतिरिक्त यू० पी० धर्मरक्षणसभा लखनऊ और दानधर्मप्रचारिणी सभा लखनऊ यह दोनों उस की साक्षी हैं । गोरक्षा प्रेम आप का छिपा न था । इस के स्मारकस्तम्भ, अथ भी हृषीकेश लाहौर आदि अनेक स्थानों की गोशालाओं के रूप में, विद्यमान हैं ।

विचारविन्दु के अतिरिक्त "वीरविजय" नामक एक और प्रकरण ग्रन्थ की रचना भी आपने की थी । विचारविन्दु को

मांति यह ग्रन्थ भी पद्यात्मक संस्कृतभाषा में ही लिखा गया था । इस में कुल २०५ श्लोक हैं । इस में आपने वेदान्ततत्त्व कूट कूट कर भर रक्खा है । गागर में सागर भर देने वाली कहावत यहां पर चरितार्थ हो गई है । इस की रचना संवत् १९६२ में हुई थी और शिकारपुरवासी श्रीयुक्त सुन्दरदास होलाराम ने निर्णयसागर प्रैस मुम्बई में छपवा कर संवत् १९६३ में इसे प्रकाशित किया था ।

आपकी विद्या, आपकी धारणा, आपकी प्रतिभा और आपकी निष्ठा के परिचायक यह दोनों प्रकाशस्तम्भ, निर्विशेषा-द्वैतवादरूप दृढ़ चिह्न के ऊपर खड़े रह कर, इस भवसागर में भूले भटकते योग्यतासम्पन्न मनुष्ययोनिरूप जहाजों पर सवार हुए २ जीवों को, चिरकाल तक, ब्रह्मात्मैक्यरूप परमपुरुषार्थ का मार्ग दिखाते रहेंगे ।

आपकी कैवल्यप्राप्ति के अनन्तर अद्भुत भक्तजनों में यह अभिलाषा उत्पन्न हुई कि आपके दोनों ग्रन्थों को हिन्दी भाषा में अनूदित करके प्रकाशित किया जावे ताकि सर्वसाधारण मुमुक्षुजन भी इससे लाभ उठा सकें । अपूर्ण विचारविन्दु को यथाकथञ्चित् पूर्ण करवाने का भी ग्याल साथ ही उठ खड़ा हुआ । यह दोनों काम कोई आसान न थे । एक अपूर्व अनुभवी विद्वान् के पूर्ण भावाशय को प्रकट करना और उसकी अपूर्ण कृति को पूर्ण करने के लिये थोड़ा उठाना कोई सहज काम नहीं होता । विद्वान् के अनुक्त भाव को विद्वान् ही समझ सकता है और वह भी दिमाग लड़ा कर । इस लिये निश्चय यह ठहरा कि वेदान्त ग्रन्थोंके किसी मार्मिक विद्वान् से पहिले इसकी संस्कृत टीका बनवाई जावे और फिर उसका सारार्थ हिन्दीभाषा में

दशनाचार्य परितार्किक पण्डित नृसिंहदेव जी शास्त्री

अवशिष्ट आवश्यक स्थलों पर टिप्पणी का सन्निवेश कर दिया है और पाठकों के सुभीते के लिए जहां तहां भिन्न २ टाईपों का प्रयोग करके अक्षरों को छोटा या बड़ा कर दिया गया है। इस प्रकार तय्यार हुई २ दोनों टीकाएं पुस्तकाकार में प्रेमी जिज्ञासुओं के सम्मुख उपस्थित हैं। दोनों की कितनी उपयोगिता है यह पाठकगण स्वयं अनुभव करेंगे।

इसमें कोई सन्देह नहीं कि यदि यह दोनों टीकाएं बिलकुल पृथक् २ छपतीं तो और भी अच्छा होता परन्तु जब एक धार दोनों का इकट्ठा छपना प्रारम्भ हो गया तो फिर प्रथम परिच्छेद में दोनों को इकट्ठा रखना ही उचित समझा गया। आशा है कि द्वितीयपरिच्छेद के छपने के समय द्वितीयपरिच्छेद की संस्कृत टीका और दोनों परिच्छेदों की हिन्दीटीका अलग २ प्रकाशित की जावेंगी। तब तक संस्कृत और हिन्दी के प्रेमी, दोनों प्रकार के जिज्ञासु, दोनों ही टीकाओं को पास रख कर सन्तुष्ट रहें।

बिना अर्थ की सहायता के सब व्यावहारिक कार्य अधूरे पड़े रहते हैं। इस लिए जिन सत्सङ्गिजनों ने इस ग्रन्थ के तय्यार करवाने तथा छपवाने के लिए आर्थिक सहायता दी है वह सब के सब धन्यवाद के पात्र हैं। प्रकाशक के अतिरिक्त उनके शुभ नाम यह हैं:—

- (१) महता ख्यालीराम जी, मिथूर।
- (२) लाला काहनचन्द जी भट्टा, लाहौर।
- (३) लाला तुलसीरामजी मोद्गा, लाहौर।
- (४) लाला किशोरीलाल जी, फिरोज़पुर छावनी।
- (५) लाला मङ्गतराम जी, फिरोज़पुर छावनी।
- (६) भक्त मामराज जी, फिरोज़पुर छावनी।
- (७) भक्त भोजाराम जी, देरपुर दामीवाली।

इस विषय में यह भी लिखना अनुचित न होगा कि यद्यपि इन्होंने यह सहायता केवल निष्कामभाव से ही की है तथापि अनुचित न समझने के कारण इनके नाम यहां पर प्रकट किये हैं। आशा है कि यह सब सज्जन क्षमा करेंगे।

परन्तु इन सब से अधिक धन्यवाद के पात्र हैं सुगृहीत-नामधेय साक्षाद् ब्रह्मस्वरूप पूज्यपाद श्री१०८श्रीस्वामी राम-कृष्णजी महाराज तथा लवपुरीय 'सन्त कुटिया' के सेवकों के मुखिया श्रीमान् लाला जयकृष्णजी जिनकी मूलप्रेरणा से इस कार्य का आरम्भ हुआ और जो समय २ पर अपनी शुभ सम्मति देकर प्रारम्भ से ही सब कार्यकर्ताओं के उत्साह को बढ़ाते रहे हैं।

विनीत निवेदक
गोपीचन्द्रवर्मा

सटीकश्रीविचारविन्दोर्विषयसूचनिका

विषयः	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
प्रारम्भिकं 'विशिष्टतत्त्वम्' ...	१	१
हिन्दीभाषाया 'भूमिका' ...	१७	१
निर्गुणवस्तुनिर्देशात्मक मूलकृन्मङ्गलम् ...	१	६
टीकाकारमङ्गलम् ...	१	९
शास्त्रीयविषयोपोद्घातः ...	३	३
विचारस्य श्रवणादिविधिमूलकत्वम् ...	४	२
ब्रह्मसाक्षात्कारस्यैव दुःखात्यन्तनिवृत्तिहेतुता ...	५	१०
अन्वेष्टव्यविषयपातत्रयमपिपित्वम् ...	५	२२
ग्रन्थकर्तृग्रन्थरचने प्रवृत्तिकारणम् ...	६	१०
आत्मशब्दनिवृत्तिः ...	६	२०
प्रथमश्लोकीयव्याख्याया योजनान्तरम् ...	७	९
निर्विशेषब्रह्मवादे स्तुतिकरणाक्षेपसमाधाने ...	८	१, ३
तत्त्वविदामपि (निर्गुणे) भक्तिप्रकारः ...	८	१७
प्रासङ्गिक तटस्थलक्षणम् ...	९	२२
निर्विशेषे प्रपञ्चोपादानत्वाक्षेपः, तत्समाधानञ्च ...	१०	१३, १५
प्रथमश्लोकस्यैः पदैर्ब्रह्माभेदरूपवाक्यार्थनिष्कर्षोक्तिः ...	११	६
ब्रह्मणो निर्विशेषत्वे आक्षेपः ...	११	७
साकारब्रह्मवादे श्रुतिस्मृतिप्रघटः ...	११	१२
साकारब्रह्मवादेऽनुमानम् ...	१२	१०
निराकारब्रह्मवादे श्रुतिस्मृतिप्रघटः ...	१२	१२
ब्रह्मण्यनेकाकारत्वनिष्कर्षः ...	१३	८
उक्तक्षेपसमाधानं निर्विशेषत्वसिद्धान्तश्च ...	१३	९
आकारप्रतिपादकश्रुतिस्मृतीतिहासवचसां गतिप्रदर्शनम् ...	१३	१६

विषय	पृष्ठम्	पङ्क्ति
निरवयवेऽनवामकत्वव्युदसनव्याप्तेन आर्हतादिसिद्धात		
भञ्जनमार्ग	१४	७
उपाधर्वस्तुन्वभावापवाकरण सामर्थ्याभाव	१४	१२
रूपवत्त्वप्रतिपादकश्रुत्यादिवचसामुपासनामकगतिनिष्कर्ष	१४	१८
परमार्थतो रूपादाकाररहितमत्र प्रत्येक्यत्र व्यासात्ति	१४	२०
ब्रह्मण स्वस्वपदशरणम्	१५	५
अस्मिन्नर्थे तैत्तिरीयारण्यकस्याटमप्रपाठकीयममौदूषात्नारभणी	१५	१०
विशेषणलक्षणयोर्विशेषप्रदर्शनम्	१५	२३
ब्रह्मणि परिच्छेदप्रयत्नादित्यम्	१५	६
ब्रह्मणो निर्विशेषत्वे शून्यवाद्याभेद	१५	१०
उत्ताभेदसमाधानम्	२०	१
उत्तसमाधान रहस्यात्ति	२०	१८
सत्यज्ञानान्तशब्दानां विवक्षिताथप्रदर्शनम्	२१	२०
ब्रह्मात्मनो वदैकवेद्यत्वम्	२१	१०
“यतो वाच” (तै० ३।४) ‘मनसैवदम्’ (कठ० ४।११)		
इत्यादिश्रौतवाक्यानां विरोधपरिहाराफलकं ममप्रदर्शनम्	२३	१२
ब्रह्मणि दृश्यत्वाभेदसमाधाने	२३	१५
मूलग्रन्थस्य वेदान्तप्रकाशत्वेन मौगनुवचसम्बन्ध	२४	१
द्वितीयश्लोकव्याख्यायां सरस्वतीटीमकसगुणप्रत्यक्षितनम्	२८	७
सरस्वत्या परा मात्र	२९	८
द्वितीयश्लोकव्याख्यायां प्रथमवर्णकसमाप्ति	३०	१०
द्वितीयवर्णके मीमांसकमतेन शब्दार्थसम्बन्धविचार	३०	१३
औपत्तिक - (पू० मी० १।१।१) सूत्रस्य गर्भकोऽथ	३२	१५
मीमांसकमतेन प्रत्याप्यप्रत्याशकभावसम्बन्धे आपत्त, तस्य		
माधिय	३३	१५

विषयः	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
मीमांसकमते नैयायिकाक्षेपः	३३	२५
उक्तक्षेपसमाधानम्	३४	६
आकृतिल्लपोऽयं इति मीमांसकसिद्धान्तः	३५	१०
द्वितीयवर्णकरमाप्तिः	३५	१४
सौगतमतेन शब्दार्थसम्बन्धचिन्ता	३६	१
उक्तचिन्तायामपि स्वेष्टसाधनप्रदर्शनम्	३७	१०
पार्थसारथिमिश्रप्रभृतिमतप्रदर्शनम्	३८	१४
व्यक्तीतरत्सामान्यवादिनः स्वपक्षे सौगताक्षेपपरिहाराः	३८	१०
शब्दार्थसम्बन्धे स्वीरत्या सौगतमतप्रक्षेपः	३९	१४
द्वितीयवर्णकाक्षेपपरिहातेपसंहाराः	४०	८
शब्दार्थसम्बन्धे नैयायिकमतोत्थानम्	४०	९
तृतीयवर्णकसमाप्तिः	४२	२०
पातञ्जलमतेन शब्दार्थसम्बन्धविचारः	४२	२१
एतदीयमतस्य रहस्यम्	४३	१३
योगवाचस्पत्यरीत्या उक्तमतस्य विशदीकरणम्	४३	२१
श्लोकव्याख्यायाधनुषवर्णकपरिसमाप्तिः	४५	३
सिद्धान्तिमतेन (वेदान्तरीत्या) श्लोकव्याख्याप्रकारः	४५	६
वेदलक्षणाया वाचो नित्यत्वम्	४५	१६
एतदीयटिप्पण्या स्वाभीष्टवेदनित्यत्वरूपप्रदर्शनसमर्थनम्	४५	२४
प्रकृत औपनियदानाभासप्रवाशनम्	४६	७
छन्दः शब्दपूर्वत्वोक्तिः	४६	३
स्फोटवादिमतोत्थानम्	५१	५
स्फोटनिरासपूर्वकं वर्णशब्दत्वंसमर्थनम्	५२	२०

विषयः	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
पञ्चमवर्णकसमाप्तिः	५४	५
भाष्यतीव्राशयेन शास्त्रारम्भप्रतिक्षेपः ...	५६	७
विशिष्टद्वैतिनयेन शास्त्रारम्भप्रतिक्षेपः ...	५७	१८
एकभविकयादिनयेन शास्त्रारम्भवैयर्थ्यम्	५८	५
अद्वैतिनये शास्त्रीयप्रयोजनानुपपत्तिः ...	६०	३
अध्यासानुपपत्तिः ...	६०	९
द्वयोस्तादृशयोर्वैधेयिदे वेदान्तस्य पृथक्प्रयोजनाऽतिशयः	६२	१
शास्त्रारम्भप्रतिज्ञा ...	६३	१
आत्मनो जिज्ञासुत्वव्यापकयोः सन्दिग्धत्वसंप्रयोजनत्वयोः समर्थनम्	६४	९
अद्वैतिनये प्रमाणाः प्रत्यक्षप्रमाणविरोधः (आगमस्य प्रत्यक्षवाच्यत्वम्) ...	६६	११
शास्त्रस्यैव प्रत्यक्षादिप्रमाणबाधकत्वेन विरोधानावसमर्थनम् , ,	६७	२१
प्रत्यक्षस्य व्यावहारिकप्रामाण्याङ्गीकारपूर्वकतयाऽपि आगम- विरोधपरिहारः ...	६९	३
अद्वैतवाक्यानामुपचरिताभेदापरिहारः ...	६९	४
निर्निक्षेपस्यापि जिज्ञास्यत्वोपपत्तिः ...	७१	१
सन्निवेशप्रत्यक्षदिपक्षे "यतो वाचः" इत्यादिश्रुतिवाक्याना- मसङ्गतिप्रदर्शनम् ...	७२	२
विशिष्टद्वैतिवादिमुखभजनमुदया निर्निक्षेपेऽपि प्रमाण- प्रवृत्तिसमर्थनम् ...	७३	९
अस्मिन्नर्थे गूढसंदिग्धत्वप्रदर्शनम् ...	७४	१
शास्त्रारम्भेऽविवारितसमर्थनम् ...	७५	२४
आत्मन्येव सुखरूपत्वेन जिज्ञासुत्वप्रयुक्तिः ...	७६	२४

विषयः

पृष्ठम्

पङ्क्तिः

अधिकारिविशेषणानां समर्थनम्	...	७८	३
ब्रह्मात्मैक्यरूपशास्त्रप्रमेयसाधनम्	...	८०	२४
‘द्वा सुपर्णा’ इत्यादिभ्रुतेर्यास्तवद्वैते तात्पर्याभावः	...	८३	९
शास्त्रप्रमेये आक्षेपान्तरम्	...	८५	१
उक्तोक्षेपसमाधानम्	...	८५	२
ब्रह्माभेदपक्षे सर्वेषां सर्वाणुसन्धानप्रसङ्गोक्तिः	...	८५	३
जीवसाक्षिणो नानत्वाङ्गीकाररीत्या दोषपरिहारः	...	८५	४
प्रयोजनाऽसिद्धिनिपासेन स्वप्रतिज्ञाममर्थनम्	...	८५	५
आत्मानारम्भनोरितरेतराध्यातृसमर्थनम्	...	८५	६
व्यवहारमात्रस्याभ्यासमूलकत्वप्रतिपादनम्	...	८५	७
अध्यासे करणादिदोषनियमस्य व्यभिचारोक्तिः	...	८५	८
अध्यासे सस्काराणां पारमार्थिकत्वमनपेक्षितम्	...	८५	९
संस्कारस्य व्यभिचारिरूपत्वप्रदर्शनम्	...	८६	९
“इदं रजतम्” इत्यादिषु अन्योन्याध्यासस्य प्रसिद्धिः	...	८६	१९
सादृश्यभागेऽपि चित्तोऽधिष्ठानत्वे युक्तिः	...	८९	६
एकभक्तिश्चादिमतनिपासपूर्वकं द्वयोः शास्त्रयोरधिकायां दिभेदेन	...	९०	१३
पार्थस्योक्तिः	...	९०	१३
(प्राग्वहिक) श्रवणादिकिरीणां निवृत्तिपरत्वात्प्राप्तम्	...	९०	६
कर्मणां (साक्षात्) मोक्षसाधनत्वाद्युम्भनः	...	९०	७
भूषोऽपि निषयप्रयोजने आश्रित्य शास्त्रात्म्यसार्थत्वम्	...	९०	१०
मीमांसातन्त्रविचारस्य तर्कत्वेनाप्युपपत्तिः, तदुपयोगिता च।	...	९०	२१
विचारस्य मन्त्रशास्त्रात्म्यप्रतिपत्तिः करणत्वात्त्वयोरुपपत्तिः	...	९१	४
वेदान्तजन्यज्ञानस्यैव संज्ञातनिवृत्तत्वनम्	...	९१	१
मोक्षस्यैव परमपुरुषार्थता	...	९१	७

विषयः

पृष्ठम्

पङ्क्तिः

धर्मस्य सार्वभौमः पुमर्थभावः	...	११७	६
धर्मादिप्रयत्नानिनियं फलम्	...	११९	१
यज्ञादिकर्मणो विविदिषोत्पादने मुख्योपयोगः		१२१	२२
प्रकारान्तरेण मोक्षस्यैव प्राधान्यम्	...	१२५	११
कामस्यानर्थहेतुत्वेन पुमर्थोपपत्तौ	...	१२९	१
धर्मादिप्रयत्नो परस्परं दोषदोषिभावः, मोक्षस्य सर्वोपेक्षया			
- दोषित्वमेव	...	१३०	१५
बन्धस्य गन्धर्वपक्षे मोक्षानुपपत्तिः	...	१३४	१३
आर्षात्मने बन्धस्वरूपम्	...	१३५	१४
बौद्धात्मने बन्धस्वरूपम्	...	१३५	१८
आर्षात्मने बन्धस्वरूपम्	...	१३६	५
साहचर्यात्मने बन्धस्वरूपम्	...	१३७	१२
न्याय्यात्मने बन्धस्वरूपम्	...	१३७	५
कर्ममीमांसकात्मने बन्धस्वरूपम्	...	१३७	९
सांख्य्यात्मने बन्धस्वरूपम्	...	१३८	१
पाण्डित्यात्मने बन्धस्वरूपम्	...	१३८	११
शैव्यात्मने बन्धस्वरूपम्	...	१३८	१९
बन्धस्य संप्रसारणकाले सर्ववादिमत्वाद्	...	१३९	७
सिद्धान्ते बन्धस्वरूपम् (आविष्ट एव बन्धः)		१४०	८
अनिन्द्य बन्धः	...	१४२	१
मोक्षोपदेशो भुविभूतिपदः	...	१४४	१६
बन्धस्यासत्त्वेऽनुमानद्वयम्	...	१४५	१४
अर्थत्रिदावरहित्येऽपि बन्धो मिथ्यैव	...	१४९	११
बन्धस्य (प्रपञ्चस्य) मिथ्यात्वेऽनुमानान्तरम्	...	१५५	७

विषयः	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
बन्ध एव दुःखम्	२१७	११
बन्धस्वरूपम्	२३५	३
बन्धलक्षणम्	२३६	१
एक एव द्रष्टा परमार्थसत्यः	२४१	२४
दृश्यसत्यत्वेऽनिर्माक्षप्रसङ्गः	२४३	११
दृग्दृश्यसम्बन्धविचारः	२४७	१०
कर्महेतुकवन्धनिवृत्तौ प्रमाणाभावः	२५२	१५
“अपाम सोमममृताः” इत्यादिश्रुतेर्मर्मप्रकाशनम्	२५४	१९
दृग्दृश्ययोः सत्यसम्बन्धपक्षनिपातरः	२६२	४
माध्वादीनां मते ज्ञानवैयर्थ्यम्	१६५	१
सिद्धान्ते ज्ञानसार्थक्यम्	२६७	
प्रकारान्तरेण दृश्यमित्याद्यम्	२७०	९
दृश्यनित्यत्वादिमते साम्बन्ध्यायविरोधः	२७४	६
प्रासङ्गिकमणोरनित्यत्वम्	२७७	९
तार्किकनये श्रुतिविरोधोऽपरिहार्यः	२७९	७
उत्तेऽर्थे शिष्टाचारव्याक्रोपोऽपि	२८५	८
विरोधस्यैवेदान्तानामेव प्रामाण्यम्	२८९	१६
विकारिणोऽनात्मत्वमेव	२९२	१३
उत्तेऽर्थे श्रुतिप्रमाणदर्शनम्	२९५	८
“ ” स्मृतिरपि प्रमाणम्	२९६	१६
अन्यदपि नैययिकानां स्खलनम्	२९८	१
तार्किकाल्मन्यनित्यताऽनुमानसिद्धा	३०१	१२
प्रसङ्गेनानन्दबोधोयमित्याद्विनिर्मुक्तिः	३०२	४
तार्किकमते चैनन्याऽसिद्धि	३०९	१४

विषयः		पृष्ठम्	पङ्क्तिः
सिद्धान्त्यनुमाने तार्किकोक्तोपाधेरुद्धारः	...	३१८	१५
तर्कमतस्यायौक्तिकत्वे चत्वारो विवक्षाः	...	३२२	२१
अनुव्यवसायस्य सर्वथैव व्यवसायाप्राप्त्युक्तम्	...	३२८	१९
आत्मव्यवसाययोः सम्बन्धानुपपत्तिः	...	३३७	१२
समवायसम्बन्धखण्डनम्	...	३३८	१३
स्वरूपभूतज्ञानस्य स्वयम्प्रकाशत्वमेव	...	३४४	५
भ्रमाभ्रमस्थले	...	३५०	१२
आत्मनः स्वयञ्ज्योतिष्ट्वे श्रुतिप्रदर्शनम्	...	३५३	१३
उक्तोऽर्थेऽनुमानप्रदर्शनम्	...	३५४	१४
मिथ्यादर्शननिरूपणोपसंहारः	...	३५९	६
आत्मनो वास्तव स्वरूपम्	...	३६५	७
आत्मनात्मनोर्धर्मसाङ्ग्यनिरासः	...	३६८	११
नानात्मवादे दोषप्रदर्शनम्	...	३७१	३
प्रायद्विबन्धनित्यतालक्षणम्	...	३७९	१
नित्यतालक्षणम्	...	३८१	१०
अद्वैत आत्मैवानाद्यनन्तः	...	३८२	१४
आत्मगत्यैवानात्मनि सत्यतादयः	...	३८७	५
नेदान्तिमते शून्यवादितापरिहारः	...	३८८	८
वेदान्तितर्कप्रारम्भम्	...	३९१	१६
यावद्विकारस्य श्रान्तिप्रसक्तत्वम्	...	३९७	१४
अगस्त्याभिष्टानातिरिक्तगत्तान्तीकारे दोषः	...	४००	१४
निर्निशेषस्य गविशेषत्वात्मानमाविष्टम्	...	४०२	६
कार्यस्य सात्त्विकतत्तात्तरो यादिमोहमूलकः	...	४१०	१४
मय्यहारमात्रस्य भ्रमत्वम्	...	४१४	१३

विषय.	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
आत्मगत्य स्वभातो निरपेक्षा	४२४	५
अविद्यायाः पूर्वोत्तरावधिः	४२६	१७
आत्मनः वैवल्यम्	४२७	१७
बन्धस्वरूपं वृन्मिथ्यात्वञ्च	४२८	२१
बन्धस्य बाध एव न तु ध्वस्तः	४३०	९
धर्मबाधयोर्भेदः	४३१	१७
उक्तभेदोपसंहारः	४३३	१८
बाध्यवाधितबाधेबाधकानां स्वरूपाणि	४३४	१४
आत्मबोधस्य बन्धबाधकत्वम्	४३५	१५
बन्धनिवृत्तौ मोक्षामिव्यक्ति	४३७	१
मोक्षस्वरूपम्	४३९	९
बन्धमिथ्यात्वोपसंहारः, आत्मनो जिज्ञासात्वे हेतुश्च	४४१	८
शुद्धिद्विती	४४२	१

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ

* श्रीविचारविन्दुः *

“पीयूषवाहिनी” नाम—संस्कृतटीका—संवलितः

“मिताक्षरा” नाम—हिन्दीभाषाटीकोपोद्बलितश्च

ॐ प्रथमः परिच्छेदः ॐ

सत्यज्ञानसुखाकारं निराकारमविक्रियम् ।

गिरावगतमात्मानं स्वरामीशानमद्वयम् ॥ १ ॥

“पीयूषवाहिनी”

सत्यं सुखं ज्ञानमनन्तमीशं

स्वयम्प्रकाशं शिवमद्वितीयम् ।

समस्तवेदान्तसमन्वयं यद्-

ब्रह्म प्रपद्ये निजरूपमाद्यम् ॥ १ ॥

१—समस्तवेदान्तानां समन्वयः—भेदतात्पर्यप्रतिपादकत्वेन तात्पर्यैतः समनुगमन-
रूपः समन्वयाध्याये सम्पक् स्फुटीकृतः । एवमेव “वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि
तात्पर्येण प्रवेष्टव्यं ब्रह्मसूत्रस्य प्रपञ्चभाष्ये इतिहासः, द्वितीये ब्रह्मसूत्रविशेष-
परिहारः इतीये विद्यासाधनानां निर्णयः, तृतीये विद्याव्यवहारीय” इत्यमरः सुविशेषः ।

यस्माद्विश्वमुदेति येन च पुनः सञ्जीव्यते स्वात्मना
 यत्रान्ते लयमेति बुद्बुद इवापारे महासागरे ।
 सञ्चितसौख्यवपुष्यनन्तमहिमन्यद्वैततत्त्वे परे
 नित्यं मे रमतां मनोऽतिरमणे कृष्णेऽथवा शङ्करे ॥ २ ॥
 या दिव्यार्थनिबद्धसुन्दरतनुर्नित्यं प्रसादोद्बुधरा
 यत्सेवानिरतो नरो न निरर्थं यात्यर्थविज्ञानतः ।
 अन्धं विश्वमिदं भवेद्यदि न या सर्वार्थमुद्घोतयेत्
 तां घाणो सततं स्मरामि कवयन्सर्वार्थसिद्धिप्रदाम् ॥ ३ ॥
 यन्नामस्मरणेन यान्ति निखिला विघ्नाः क्षणाद् ध्वंसतां
 मर्त्याऽमर्त्यजनैर्निजेष्टकृतये यः सेव्यते धृष्टया ।
 तत्पादद्वयकञ्जमञ्जुलमुधापीयी भवेयं सदा
 प्रत्यूहाश्शमयेन्ममापि कृपया देवो गजास्योऽधुना ॥ ४ ॥
 वेदान्यस्य विमर्ष्य तच्छ्रुतिचक्षो यो भारतं भारतं
 कारुण्यामृतनिम्नगाशमरसैः समग्राव्य चक्रेऽद्भुतम् ।
 सुप्राणां निचयं परात्मनिलयं प्रत्यग्भिदायाधकं
 तस्मै साञ्जलि मे तमोऽस्तु मुनये व्यासाय वेदात्मने ॥ ५ ॥
 धौतस्मार्त्तप्रतिष्ठायै योऽवतीयांहरद्भयम् ।
 दुर्वादितर्कवेतालसमुद्भूतं धुताध्यनि ॥ ६ ॥
 शङ्करस्तत्पदाम्मोज्ज्वलं मौमि सिताञ्जलिः ।
 भवतापातुराणां यदौघं परमं स्मृतम् ॥ ७ ॥ (पुष्पकम्)
 देवीदासाऽभिधं तातं विष्णुदेवीञ्च मातरम् ।
 प्रणम्य मान्यं मान्याश्च तयोरर्थं समर्पयन् ॥ ८ ॥
 विचारविन्दोः "पीयूषवाहिनी" रचयाम्यहम् ।
 टीकागद्गेनसिद्धान्तधर्मार्था सरलां तथा ॥ ९ ॥

ध्यात्वा विद्यागुरुन्सर्वान् नत्वा सर्वाश्च देवताः ।

प्रयत्नेऽस्मिन् शुभे कृत्ये निर्विघ्नं तत्प्रसिध्यतु ॥ १० ॥

इह खलु—“स्वाध्यायोऽप्येतव्यः” (शत० ११ । ५ । ७) इति नित्याध्ययनविधिनाऽस्मिन् भवे भवान्तरे वा अधीतसकलवेद-चाप्यकदम्बकस्य, अखण्डानन्दाऽनुभवैकमात्रप्रत्यगभिन्नब्रह्म-चैतन्याधिताऽनाद्यनिर्वचनीयाविद्याविलसिताऽपारसंसारपारा-वारनिमज्जनोन्मज्जनेन निर्लुठितनित्यसुखस्य, काम्यनिषिद्ध-धर्जनपुरःसरं नित्यनैमित्तिकानुष्ठानोपासनाविधया नितान्त-निर्मलस्वान्तस्य, ऐहिकामुष्मिकविषयव्यातवितृष्णंतया आ च ब्रह्मलोकादां च स्तम्भात् विषयसुखेषु वायसयिद्वन्द्वयशुद्धिमा-यधनः, आध्यात्मिकादिविविधतापज्वालाजालावलीढतया सर्वे परिणामतापादिभिर्दुषिणं मन्वानस्य, शमादिसम्पत्तिभाजः, आपाततोऽधिगताखिलवेदार्थस्य, देहादिसङ्घातान्निब्रमात्मान-ज्ञानतोऽपि प्रत्यगभिन्नस्वप्रकाशस्वरूपमप्रति निसर्गत एव सन्दि-हानस्य भवति जिज्ञासा यद्वस्तुतो मम किं स्वरूपं, कथं वा ममात्यन्तदुःखसमुच्छेदः परानन्दाशक्तिश्च सम्भवेदिति ।

१—“अथातो धर्मजिज्ञासा” (पू० गी० १ । ३ । १) इति सूत्रस्य विष-यवाक्यमिदम् । अस्यायमर्थः—द्वादशभिरभ्यासैः कर्ममीमासाऽऽरब्धव्या न वेति-रंशये “स्वाध्यायोऽप्येतव्यः” इति विहिताध्ययनस्य फलमादृश्या विधजि-न्यायेन स्वर्ग एव फलं कल्प्यमित्यक्षरप्रवृणमात्रेण स्वर्गसिद्धौ विचारशास्त्रस्य आगम्यं निष्फलमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह—गुरुकुलस्थितिपूर्वकवेदाध्ययना-नन्तरम् अतः—यतोऽध्ययनस्यार्थज्ञानं फलमतो धर्मस्य—चोदनालक्षणस्य जिज्ञासा—ज्ञानसाधो विचारः, कर्तव्येति शेषः ।

२—“पञ्चम्यपाङ्क्तिभिः” (१ । ३ । १०) इति सूत्रेणाहः कर्मप्रवच-नीयस्य योगे पञ्चमी ।

तस्य केस्यचिदेव कृते श्रवणादिविधयः समुपलभ्यन्ते—
 “आत्मा वा ओरे दृश्यः श्रोतव्यः—(घृ० २।४।५)” “सोऽन्वेष्टव्यः स

१—एतादृशजिज्ञासोर्विरलता कुतैव प्रतिपादिता । तथाहि काठके—

श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः

। शृण्वन्तोऽपि बहुषो यं न विद्युः ।

आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य—

लब्धाऽऽश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः॥ (क० १।२।७) इति ।

परमेश्वरप्रसादवात्राभ्यर्हितो भवति । उक्तञ्च—

ईश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवासना

महाभयपरित्राणा द्विधाणामेव जायते ॥ —

अनेकजन्मसंसिद्धश्रीतस्मात्तानुवर्तिनाम् ।

परमाद्वैतविशानं जायते सुरपुङ्गवाः ॥ इत्यादि ।

एवमनेकजन्माभितमुद्धतप्रसादासादितशुचबुद्धिः कामादिविमुखो नचिरेतः—
 संदृष्टः वशिदेव ब्रह्मजिज्ञासुर्भवतीति युक्तमुक्तम्—“केस्यचिदेवे”ति ।

२—वृद्धद्वारण्यकस्य द्वितीयेऽध्याये चतुर्थे मैत्रेयीब्राह्मण इदमुक्तम्—

तस्यायमाशयः—यस्मादात्मसुखसाधनत्वादित्यत्र पत्यादिषु गोणी प्रीतिरात्मनि

तु मुख्यतया तस्मादरे मैत्रेयि ! परमप्रेमास्पदनामा वै=आत्मैव द्रष्टव्यः=साक्षात्-

दर्शनविषयतामागदयितव्यः, केनोपायेनेत्याह—श्रोतव्यः=आचार्यत आगमतत्त्व,

विचार्यः, पथान्मन्तव्यः, श्रौततर्कतः, ततो निदिध्यासितव्यो निधयेन ध्यातव्यः,

एत उपाया आत्मसाक्षात्कारस्य । इदन्तु बोध्यम्—

श्रवणस्य प्रमाणविवादेन प्रपन्नत्वादङ्गित्वम्, मनननिदिध्यासनयोस्तु

तत्कार्यप्रतिबन्धप्रश्वंसित्वादङ्गत्वमित्यहं। हिभावेन यदा श्रवणादीन्यराकृदनुष्ठानेन

समुचितानि तदा आत्मप्रीतौष्यत्तत्त्वज्ञानं फलशिरस्कं सिध्यति, (प्रतिबन्धे

सति) वाग्यस्य फलवत्त्वज्ञानकत्वायोगादित्यानन्दगिरिः । एवं साधनैर्ज्ञात

आत्मनि सर्वे विज्ञात भवतीति कृतकृत्यता जिज्ञासोः सम्पद्यत इति भावः ।

विजिज्ञासितव्यः" (छां० ८ । ७ । १) इत्याद्याः । येषाम्—"अमृत-
त्वकामेन अद्वैतब्रह्मविचार एवौपनिषद्देवकियैः कर्त्तव्य" इति
पिण्डीभूतोऽर्थो बोधनीयो भवति । एवमनेन विधिना तादृशस्य
पुंसो भिन्नात्मशास्त्रप्रवृत्तिर्विशेषतः, पुराणेतिहासादिशास्त्रपाठप्र-
धानता या निवार्यते । अयमभिसन्धिः—

"एको पक्षी निष्क्रियणा वह्नानेकं बीजं बहुधा यः करोति । तमात्मस्य
येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां मुखं शाश्वतं नेतरेषाम्" (श्वेता० अ० ६ । म०
१२) "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" (तैत्ति० घृत्नी० २ । अनु० १ ।) "ब्रह्म
पेद ब्रह्मैव भवति" (मुण्ड० ३ । ख० २) इत्याद्यनेकभूतिशतवाक्यै-
रद्वैतब्रह्मसाक्षात्कारस्यैव दुःखालयन्तनिवृत्तिनित्यनिरतिशयानन्द-
धाप्तिरूपमोक्षसाधनत्वं प्रतिपाद्यते । तादृशानन्दस्वरूपश्चात्मस्व-
रूपाप्नातिरिच्यते, ज्ञातस्य तस्यैव परमपुरुषार्थरूपत्वाद् । वक्ष्यति
च ग्रन्थकारोऽपि "योऽज्ञातोऽनर्थस्तार्थाय" इत्यादिना (१ । ३) ।

यद्यपि नित्यसुखान्तदात्मरूपतया नित्यप्राप्तमेव, नित्यप्राप्तत्वादेव
च तस्य प्राप्तिरपि नाहति भवितुम्, तथापि अनाद्यनिर्ध्वजनीयया-
ऽधिचया विस्मृतकण्ठचामीकरादेरियाप्राप्तभ्रमाद् वैपर्ययासुपा-
धातये विविधानि शुभाशुभानि कर्माण्यनुतिष्ठन् तदुपात्तसुखदुःखे
चानुमयद् सर्वोऽपि जीवसङ्घोऽपारसंसारवारिधिदोषकुलो-
च्छ्रामानो घटीयन्प्रवद् घटकारवप्रवचोर्ध्वाधो वम्भमीतीति न

१-यः "य आत्माऽपहृतपाप्मा" इत्यादिनोक्तः सोऽन्वेष्टव्यः=शास्त्राचार्योपदेशे-
ज्ञातव्यः सः=विशेषेण ज्ञातुमेष्यो विजिज्ञासितव्यः=स्वसंवेद्यतामापादयितव्यः ।

इदन्तु धोषम्—"अन्वेष्टव्य" इति नाऽपूर्वविधिरभिदोषादिषत् किन्तु
मिथ्याज्ञानसंस्कारप्राप्तस्यादनात्माभिनिवेशस्य पक्षे प्राप्ती शास्त्राचार्याभ्यामाहमान्वे-
षणमेव कार्यमित्यवधारयितव्यम् । विप्र—स्वरूपसाक्षात्कारे सति विपरीताधि-
गमनिवृत्त्यस्य घटफलत्वात्पि नाऽपूर्वविधिरिति प्रपञ्चितोऽयमर्थो भावकारः
छान्दोग्यभाष्ये । २-इतरेषाम्=भगवन्निदाय ।

तेरोहितं तद्विदाम् । एवञ्च सकलानर्थहेतुरात्मानवयोध एवेत्या-
यातं भवति । तादृशज्ञानमात्रविह्वलो दर्शितविशेषणविशिष्टः
कश्चिदेव पुरुषधौर्य उक्तध्वजध्विधेरधिकारविषयादिकम्प्रति
जिज्ञासते । तममुं जिज्ञासुमुपलभ्यैव भगवता यादरायणेन सूत्र-
कदम्बं, भगवत्पादंश्च भाष्यादिकं निरमायि । यद्य सम्प्रत्यत्यन्तं
कठिनं साम्प्रतिकमन्दमध्यमयोरधिकारिणोरनतिप्रयोजनं भातीति
पर्यालोच्य “आमुनेरामृतेः कालं भवेद्देवान्तचिन्तया” ( ) इति
वा निध्याय “जिज्ञासुजनस्य कथमल्पध्वजणेनापिमूलाज्ञाननिवृत्तिः
परानन्दायासिश्च सम्भवेदिति वा करुणाकामिन्या सकटाक्ष-
मीक्षितो ब्रह्मचित्तमयोगियैश्चोम्बामिमङ्गलनाथः कमपि प्रयन्वं
रचयिष्यन् शिष्टाचारपरम्पराप्राप्तश्रुतियोधिनकर्त्तव्यताकं ममाति-
प्रचयगमनादिफलकं निर्गुणवस्तुनिर्देशात्मकं मङ्गलं शिष्यशि-
क्षायै प्रन्यतो नियत्नानि—‘सत्यज्ञानसुरासाम्’ इति ।

“आत्मानमीशानं स्मरामि” इत्यन्वयः । आत्मानं=त्वम्पदलक्ष्य-
मवस्थात्रयसाक्षिणं प्रत्यक्षम्=अहम्प्रत्ययावमामिषु अनेकेषु
मध्येऽयिवैचरणादागमापायितयेदम्भावमापद्यमानेषु देहादिषु
बुद्धिर्पयन्तेषु योऽनागमापायिनया कदापि नेदम्भायमापद्यते
पित्यनिदमयिष्यभूतमेव तिष्ठति तद्वस्तु “प्रत्यग्” इत्युच्यते,
तादृशमात्मानमिति । उक्तञ्च—

यथाप्नोति यदादत्ते यथासि विषयानिह ।

यथास्य सन्ततो भावस्तस्मादमेति कीर्तितः ॥ इति

ईशानम्=ईष्टे नच्छील इति “ईशानः” । “आके तच्छील-
तर्भनन्नाधुवागिषु” (३।२।१२९) इति पाणिनिसूत्रेण ईशधा-
तोस्नाच्छील्ये चानश्च । ईशानशौलो मायानियन्ता महेश्वरः ।
“मयान्तु प्रहृतिं विद्वान्मायिनन्तु महेश्वरम्” इति, (७०० ४।१०)]

ननु—निर्दिशेयब्रह्मणि गुणविशिष्टगुण्यभिधानलक्षणायाः
स्तुतेरसम्भवाद् व्याख्यातरूपस्य स्मरणस्य भगवत्स्तवनपर्यवसा-
यितया सर्वमुक्तमयुक्तमिति चेन्न कल्पितधर्मपुरस्कारेणापि गुण-
कथनरूपायाः स्तुतेरन्ततो निर्गुणस्वरूपे एव पर्यवसानसम्भवात् ।
एतच्चाग्रे स्फुटीभविष्यति । अपि च—स्वरसतः परमानन्दस्वरूपे
पञ्चदशणि समुल्लसन्ती प्रत्यगभिन्नचिन्तनात्मकधारास्तन्तिरूपा
मानसी वृत्तिर्भागवती भक्तिरित्युच्यते । उक्तञ्चाचार्यैः—
“स्वस्वरूपावुसन्धानं भक्तिरित्यभिधीयते” इति । तथाच सकलान्तराय-
विघातपूर्वकं सत्त्वशुद्ध्या ज्ञानप्राप्तिद्वारेण परं निःश्रेयसं लभ्यत
इति निगूढमुक्तं भवति । योगेऽपि—“ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोन्-
तरायाभावश्च” (यो० १ । २२) इत्युक्तम् । निर्गुणे ब्रह्मणि भक्ति-
नोपपद्यत इति तु रिक्तं वचः । शास्त्रविरोधात्, तथाहि—

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽजुन ।

आर्तो जिज्ञासुरार्थार्थी शानी च भरतर्षभ ॥ (गी० ७ । १६)

इति शानिनोऽपि भक्तिदर्शनात् । इयांस्तु विशेषः—यदा र्त्तादयः
कामिनः कामपूत्ता सत्यां पुनस्तद्भजने पूर्ववद् नोद्युक्ता भवन्ति ।
अयन्तु नित्ययुक्त एकर्भाक्तैकभावेनैव प्रत्यगभिन्नमात्मानं

१—विवेकचूडामणावेकत्रिंशो श्लोके श्रीशङ्करैः । स्वस्वरूपस्य=प्रत्यगभिन्न-
साक्षिणोऽनुसन्धानं=चिन्तनाभ्यासः । इयं भक्तिरद्वैतात्मचिन्तनात्मिका निदि-
ध्यासनेऽन्तर्भूतेति भाति ।

२—“ततः” इति । ततः=ईश्वरप्रणिधानात् प्रत्यक्चेतनस्य=जीवस्य यत् स्वं
रूपं पारमार्थिकं निर्दुःखत्वदिकं तस्याऽधिगमो दर्शनमपि भवति, अन्तरायाणो=
योगान्तरायाणं व्याधिस्त्यानादीनां चित्तविक्षेपकानामभावोऽपि भवतीत्यर्थः ।—
ईश्वरप्रणिधानादन्तरायाभावः, स्वरूपस्फूर्तिः, सम्प्रज्ञातसमाधिदामः, तत्तत्प्राप्त-
म्प्राप्तः, तत्तत् केवल्यमिति पाठश्रुतः क्रमः ।

श्लोकः १। तदस्यलक्षणम्, अद्वयात्मनोऽविकारित्वञ्च । १

निधायश्रेष्ठावतिष्ठते । एतदभिप्रायेणैव गीतोक्तं—“तेषां शैवी
नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते” (श्री० भ० गी० ७। १७) इति ।
तस्य च नित्ययुक्तत्वे एकभक्तित्वे च हेतुरेकस्तत्रैव “प्रियो हि
ज्ञानिनोऽत्यर्पणहृद्” इति । आत्मत्वादेव हि अहं ज्ञानिनोऽत्यर्थं प्रियः ।
आत्मा च प्रियः, निरुपाधिभ्रमगोचरत्वात् । “तदेतत् प्रेयः पुत्रात् प्रेयो
विज्ञात् प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरात् यदयमात्मा” (बृहदा० १। ४। ८)
इति श्रुतेश्च । “नेर्गुण्यस्या रमन्ते स्म गुणानुकषणे दरेः” इति स्मृतेश्च ।
तस्मादुपपन्ना निर्गुणेऽपि भक्तिरिति सर्वमनवद्यम् ।

कथम्भूतमीशानम्—“ अद्वयम् ” = द्वैतविवर्जितं निरस्त-
समस्तभेदप्रपञ्चम्, नतु मध्वायभिमतपरमार्थद्वैतप्रपञ्चोपेतम्,
सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यमिति तु परमार्थः । “एकमेवा-
द्वितीयम्” (छां० ६। २। १) “न तु तद् द्वितीयमस्ति” (बृहदा० अ० ६।
ब्रा० ३। कं० २३) “नेह नास्ति किञ्चन” (कठ० ४। ११) “आत्मा वा
इदमेक एवाय आसीत्” (ऐ० १। १) “एकं वा इदं विचभूय सर्वम्”
(ऋ० मं० ८। अ० ६। सू० १९। मं० २) इत्यादिश्रुतिभ्यः ।
अत्रेशानपदेन जगत्कर्तृत्वात्मकतदस्यलक्षणस्यापि विद्यक्षितत्वात्
निर्विशेषे वस्तुनि जगद्भावेन, जीवभावेन, ईश्वरभावेन च प्राप्तं
विकारं प्रतिषेधति—“अविक्रियम्” इति । नास्ति विक्रिया—“जायते
अस्ति धर्मेते विपरिणमते अपक्षीयते विनश्यति” इति जग्मादि-

१—“ज्ञानीचे”ति । ज्ञानं भगवत्तत्त्वसाक्षात्कारस्तेन नित्ययुक्तस्तीर्णमायो
विनिवृत्तसर्वकाम इत्यर्थः ।

२—अत्र प्रियतमत्वे अन्तरत्वं हेतुः, तत्रात्मत्वमित्यवसेषम् ।

३—“यावत्तस्यैकालमनवस्थितत्वे सति व्यावर्तक्यम्” इति । स्वस्व-
लक्षणेऽतिव्यापिधारणाय सत्यन्तम् । तस्याऽऽवृत्तिवारणार्थमेतिव्यापिधारणाय
व्यावर्तक्यमिति ।

पङ्भावधिकारो यस्य यस्मिन् वा तद्विक्रियम्=पङ्भावविकार-
विवर्जितमित्यर्थः । “निक्रियम्” (श्वे० ६।१९) “न जायते म्रियते”
(कठ० २।१८) “न वर्धते कर्मणा नो बनीयान्” (बृह० ४।४।२३) “अपूर्व-
मनपरमनन्तरमबाह्यम्” (बृह० २।५।१९) “अविनाशी वा अरेयमात्माऽबु-
च्छित्तिधर्मा” (बृह० ४।५।१४) इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

नात्मा जज्ञान न मरिष्यति नेधतेऽर्त्तो ।

न क्षीयते सवनविदूष्यनिचरिणा हि ॥ (श्री० भा० १।३।३८)

अच्छेद्योयमदान्योयमद्वेद्योऽशोष्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः स्यात्पुनरुत्थोऽयं सनातनः ॥ (भ० गी० २।२४)

इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । एतेन—सर्वविक्रियाशून्यत्वात्सर्वेन्द्रिया-
ग्राह्यतारूपा सूक्ष्मता, सर्वोपाधिसम्यन्वदशून्यतारूपा नित्यमुक्तता
क्षुत्पिपासादिरूपपङ्क्तिविवर्जितता वा दर्शिता ।

अत्राशङ्क्यते—कथं भवन्मते निर्विशेषस्यैव वस्तुनः प्रपञ्चोपा-
दानरूपत्वात् कौटस्थ्यसमानाधिकरणं सर्वविक्रियाशून्यत्वादिकं
घटेनेति चेत् ? मा शङ्कीः, यतो मायां द्वारीकृत्य कौटस्थ्या-
प्रविरोधि उपादानत्वमिति ग्रामः ।

एतदुक्तं भवति—प्रत्यगाभिप्रोक्ष्योऽविक्रियः कूटस्थ आत्मा । नहि
कूटस्थस्य स्वतः परतो वा कोऽपि विकारो भवितुमर्हति, यः कश्चि-
दपि सम्भाव्यमानः सोऽपि पराध्यासहेतुक एव, अध्यासमन्तरेण
तदनिरूपणात् । स्वतस्तु प्रत्यगात्माऽविक्रियः अर्थात् सत्त्वगुण-
प्रधानकारणमायायां विक्षेपलक्षणायां प्रतिविम्बितश्चिदातुस्त-
द्भूताऽमासाऽविविक्तनया तत्पदवाच्य “ईश्वरः” । रजस्तमःप्रधा-

१—अपूर्वम्=नास्य पूर्वं कारणं विद्यत इत्यपूर्वम् । अनपरम्=कार्य-
कारेण विकासशून्यम् । अनन्तरम्=ज्ञानान्तरशून्यम् । अबाह्यम्=बहिरस्य न
विद्यत इत्यबाह्यम् ।

नाऽविद्यादिपदनिर्दिष्टकार्यावस्थापन्नाज्ञाने आवरणलक्षणे प्रतिवि-
म्बितः, स एव चिद्भानुस्तद्गताभासाऽविविक्ततया त्वम्पदवाच्यो
“जीवो” भवति । तत्रोभयत्र कार्यकारणोपाध्यंशपरित्यागेनाऽ
न्विष्यमाणं स्वतोऽविविक्तं कृदस्थमेकरसं प्रत्यगभिन्नमद्वितीयं
परमार्थतत्त्वं ब्रह्मैव सर्वविक्रियाशून्य आत्मेति परः सिद्धान्तः ।
एतावता ब्रह्माभेदरूपो महावाक्यायोंऽपि दर्शितो वेदितव्यः ।

स्यादेतत्—अस्त्यद्वितीयं ब्रह्म, भवतु वा तस्य प्रत्यगभिन्नस्व-
रूपता, स्ताद्धा सकलविकारविरहत्वमात्मनः, एकरसत्वंतु
तस्य न मृष्यामहे, शतशोऽनेकलिङ्गधुतिस्मृतिवाक्यविरोधात् ।
अनेकशः सन्त्याकारवादिन्यो ब्रह्मविषयाः श्रुतयो याभिः साकारं
ब्रह्मेति प्रतिपद्यामहे । तथाहि—

“यस्य भूमिः प्रगान्तरिक्षमुतोद्गम् ।

दिवं यश्चे मूर्धनि तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥”

(अथर्व० कां० १० । अनु० ४ । सू० ७ । मं० ३२) ।

अग्निमूर्धां चक्षुदी चन्द्रसूर्यो दिशः श्रोत्रे वाग् विवृताश्च वेदाः ।

वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्या पृथिवी शेप सर्वभूतान्तर्गता ॥

(मु० २ । १ । ४)

“तस्य देवा एतस्यात्मनो वेश्चानरस्य मूर्धे च सुतेजाश्चक्षुर्विधिरूपः प्राणः
पृथग्वात्मा मेन्देहो यदुलो वस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पार्श्वो” (छां० ५ । १८ । २)
आदित्यवर्णे तमसाः परस्तात्” (यजु० ३ । १ । ८) “यदा पश्याः पश्यते स्वम-
वर्णम्” (मु० ३ । १ । ३) “यत्तं सत्यं परम्ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्”
( ) “विश्वतपशुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुस्त विश्वतस्पात्”
(यजु० अ० १७ । कं० १९) “सहसशीर्षा पुरुषः” (यजु० ३१ । १ ।
श्वे० ३ । १४) इत्येवमाद्याः श्रुतयः ।

"सर्वतः पाणिपादन्तव सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतः श्रुतिमहोके सर्वमावृत्य तिष्ठति" (म० गी० १३।१३)

"पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च" (म० गी० ११।५)

"पातालमेतस्य हि पादमूलं पठन्ति पार्णिपदे रसातलम्"

(श्री० भा० स्कं० २ । अ० १२७)

यस्यामिरास्यं द्यौर्भूधा खं नाभिधरणौ क्षितिः ।

सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रे तस्मै लोकात्मने नमः ॥ (विष्णु०)

इत्येषमाद्याः स्मृतयश्च ।

भवति चात्राऽनुमानमपि—"ब्रह्मं सविप्रहं स्रष्टृत्वात् पालयितृत्वात्, उपदेष्टृत्वाच्च कुम्भकारादियत्" इति ।

अपाकारप्रतिषेधपरा अप्यनेकशः पठयन्ते श्रुतयः "अस्थूल-
मनण्वहस्वमदीर्घम्" (बृहदा० ३ । ८ । ८) "अक्षरदस्पर्शमरूपमव्ययम्"

(ऋ० ३।१५) यत्तददेदयमप्राक्प्रमगोश्चमवर्णमचक्षुः श्रोत्र तदपाणिपादम्"

(मुं० १।१६) "तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमन्तरमवाप्तमयमात्मा ब्रह्म सर्वाऽनुम्"

(बृह० २।५।१९) "स पर्यगाच्छुक्त्रमकायमवर्णमस्नाविरश्च शुद्धमपाविविद्धम्"

(यजु० ४०।१८, "नेनेमूर्ध्वं न तिर्यधं न मध्ये परिजप्रभव" (श्वे० ४।१६)

इत्येषमाद्याः ।

रमृतयश्च—

"अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते" (म० गी० १३।१२)

"धर्मधेत्वागुणत्वेन नैव तिष्ठति चात्मनि ।

निर्गुणः खलु चिद्रूपः साक्षादात्मा मुनीश्वरः"

(कैवल्यरत्ने स्कं० पु० सौ० सं०)

१—एतन्—प्रकृतमपरिच्छिन्नस्वस्वरूपत्वातिरिक्तत्वाभिरवयवत्वाद्योपादिषु
दिक्षु कश्चिदपि न परिजप्रभवत्—परिहरीतुं नैव शक्नुवादित्यर्थः ।

क्षेपक्षयविनाशाभ्यां परिणामधिजन्मभिः ।

वर्जितः शक्यते वक्तुं यः सदास्तीति केवलम् ॥

तद्वद्वा परमं नित्यमजन्मक्षयमव्ययम् ।

एकस्वरूपं सदा हेयमानावाच निर्मलम् ॥

(विष्णु० १।२।११, १३) इत्येवञ्चातीयिकाः ।

तस्मादनेकाकारं ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम्, न साकारं नापि निराकार-
मित्येवमनेकाकारत्वे कदाचिद् घटपटादिवत् सक्रियमपि
भवेदिति कथमुच्यते तद्विवेकियामेतीमामारेकां परिहरत्याह—
“निराकारम्” इति । आकाराभिष्क्रान्तं निराकारम् = “निरादयः
क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या” (षा० १।४।७९) इति वार्तिकेन समासः । निर्गत
आकारो यस्मादिति तु फलितोऽर्थः । नचैवं निरुपाख्यं शून्यमेव
तदिति वाच्यम् निरधिष्ठानारोपाभ्यस्मभवात् । सकलाकारास्पदं
यधिदाकारमानन्दघनं तन्निराकारं निर्विशेषं ब्रह्मेत्यङ्गीकारात्,
स्थूलसूक्ष्मकारणारमकसमष्टिव्यष्टिप्रपञ्चातीतमित्यर्थः ।

नन्येषमाकारप्रतिपादकानां श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणयचसां
का गतिरिति चेत् ? उच्यते—नहि स्वतः परतो वा प्रज्ञा
आकारानाकारोभयविधत्वं भवितुमर्हति, नह्यनेकान्तस्वभावं

१—यद्भावविकारैर्वर्जित इत्याह—“अपक्षये”ति । सदास्तीति वचनात्
कदाचिन्नास्तिवविधायो श्रुतत्वात् । एतेन शक्त्यनवच्छेद उक्तः । एवं तत्रैव—
“सर्वत्रासी समस्तत्रे”त्यादिना देशयनवच्छेदोऽप्युक्तः ।

२—हेयम् = अविद्या तत्तत्पर्यं तदभावनिर्मलमित्यर्थः । उक्तञ्च—

कामः क्रोधश्च मोहश्च हर्षो मानो मदो मतिः ।

विषादश्चाहम्ः शोक इत्येते मानसा मलाः ॥ इति

एवञ्चाविद्यास्मितदिक् सर्वे मलमिन्दुकं भवति, तद्विवर्जितत्वात्
शुद्धमिति फलितम् ।

ब्रह्म, तथात्वे ब्रह्म अब्रह्म स्यात्, यथा प्रकृत्यादिकम् । नहि निरवयवे पदार्थेऽनेकात्मकता शक्यते कल्पयितुम् । नह्येकमेव वस्तु रूपादिविशेषहीनं रूपादिविशेषोपेतञ्चेत्यवधारयितुमपि शक्यं विरोधात्, दृष्टान्ताभावाच्च । निरवयवस्याप्याकाशस्य सर्वगतत्वं सर्वसंसर्गित्वञ्चेत्येवमाद्यनेकात्मकत्वं दृष्टमिति चेत् ? न दृष्टम्, भावानवबोधात् । स्वमाधारणं सत्त्वमपेक्ष्यैव सर्वोपाधिसंश्रयेणाकाशस्य सर्वगतत्वव्यवहारो नतु तस्य स्वतो गनागते भवतः, नह्याकाशो देशान्तरं विहाय देशान्तरेण प्राप्तिमान्भवति येन तस्य तद्रूपं सम्माच्यतापि, निर्विशेषे क्रियाभावात् । तस्मान्न सन्त्याकाशे धर्मभेदाः । नापि “यः पृथिव्या तिष्ठन्” (बृह० ३। ७। ३) इत्यादि-श्रुतिप्रामाण्यात् पृथिव्यापुपाधियोगेन ब्रह्मणः साकारत्वं निराकारत्वञ्च विरुद्धवते ? नह्युपाधियोगादप्यन्यादृशस्य वस्तुनः स्वभावोऽन्यथपितुं शक्येत, नहि निर्मलस्य स्वभावस्वच्छस्य स्फटिकस्यालक्तकापुपाधियोगादस्वाच्छत्वं तस्य स्वो भावः, भ्रममाश्रत्वाद्स्वच्छतायाः । सिद्धान्ते त्वनाद्यविद्योपस्थापितत्वा-दुपाधीनां स्वतो मिथ्यात्वे स्वप्रयुक्तरूपस्यापि मिथ्यात्वेन तत्तदुपाधियोगे सत्यपि वस्तुनो ब्रह्म निराकारमेव । रूपवत्वप्रतिपादक-श्रुतिस्मृतीनां का गतिरिति चेद् ? उपासनार्थेति धूमः । अन्यथा ज्ञेयब्रह्मप्रकरणपठितानामनेकेषां निर्विशेषवाक्यानां निर्विषयता-पक्षेः । अतो निरस्तसमस्तविकारमनाकारमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यं, न शून्यं, नापि साकारमिति युक्तमुक्तं “निराकारम्” इति । स्पष्ट-श्रापमर्थो भाष्यादिषु—“अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्” (ब्र० सु० ३। २। १४)

१-अस्यापमर्थः—हि=निश्चयेन धरूपवत्=रूपाद्यकारादितमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् न रूपादिमव, कुतः तत्प्रधानत्वात्=अस्थूलमिन्द्रियादिनिषेधशास्त्रस्य निर्गुणमग्नप्रधानत्वात् । उपासनावाक्यानां उविशेषत्वे तात्पर्याभावात् । तदनन्य-त्वमित्यादिना प्रपञ्चमिथ्यात्वसाधनात् उविशेषत्वं ब्रह्मणः प्राणाणिकमिति भावः ।

इत्यत्रोभयलिङ्गाधिकरणे । एषश्च तस्याऽविक्रियत्वमपि तदव-
स्थम् । एतेन विग्रहवत्त्वप्रतिपादकमनुमानमपि श्रुतिबाधितं
विज्ञेयम्, अतत्परश्रुतेस्तत्परश्रुत्या नीतार्थत्वात् । मायिकविग्रह-
वत्त्वस्योपासनार्थं मयापि स्वीकृतत्वाच्च ।

ब्रह्मणस्तद्वत्त्वलक्षणमुक्त्वा सम्प्रति स्वरूपलक्षणमाह—
'सत्यज्ञाने'ति । सत्यञ्च ज्ञानञ्च सुखञ्च सत्यज्ञानसुखम्, तदेवाकारः
स्वरूपं यस्य स सत्यज्ञानसुखाकारस्तमीशानमित्यर्थः । यद्यपि
निर्विशेषं ब्रह्म "इदमित्यं तद्" इति निर्देष्टुमशक्यतया वाचाम-
गोचरः, तथाप्युपनिषत्सु सत्यज्ञानादिशब्दैर्यथाऽऽवेद्यते तथा
लक्षणया तत्स्वरूपं बोधयति सत्येत्यादिना 'सयं ज्ञानमनन्तम्ब्रह्म'
(तै० य० २ । अनु० १) इति श्रुतेः ।

अयमभिसन्धिः—तैत्तिरीयारण्यकेऽष्टमप्रपाठकस्य द्वितीये-
ऽनुवाके शान्तिपाठोत्तरं "ॐ ब्रह्मविदाप्नोति परम्" (तै० २ । १)
इत्यनेन सर्वोपनिषत्सारभूतो 'ब्रह्मवेदनेन मुक्तिः' इति कृत्स्नोपनिष-
त्सात्पर्यार्थः सङ्ग्रहेण सूत्रितः । तत्र "बृह बृद्धि बृद्धौ" इति बृहण-
र्थकाद्धातोः "बृहेर्नोच" (उ० ४ । १४६) इति मनिन्प्रत्यये, नस्या-
दादेशे बृहन्ति वर्धते इति निष्पन्नो ब्रह्मशब्दो किमपि बृद्धं वस्तु-
चष्टे । बृद्धिश्च प्रकृते निरतिशयरूपाऽभीष्टा सङ्कोचकयोः प्रक-
रणोपपदयोरभावात् । यदा किमप्यापेक्षिकबृद्धरूपेण वस्तु प्रकृतं
भवेद्, उपपदं वा किञ्चिद्वाचकं प्रयुज्येत, तदा बृद्धिः सङ्कोच्येत,
निरतिशया च सा न विवक्ष्येत, तदेतदुभयमपि सङ्कोचहेतुभूतं
प्रकृते नोपलभामहे, तस्माद् बृद्धौ निरतिशयत्वं निरालम्बमेव मन-
नीयम्भवति । सा च निरतिशया बृद्धिर्नित्यशुद्धबुद्धत्वादिरूपैव
अबुद्धस्यानात्मनोऽनित्याशुद्धजडत्वादिरूपत्वात् । उक्तञ्च पूज्य

१—सशतनवे (अरण्यत्वे) सतीतरन्यात्तत्त्वस्वरूपम् ।

२—देवादिरूपसम्भावितविग्रहरिहाराय जप्ययन्त्रमः प्रायेत्यर्थः ।

पदैः—“अस्ति तावद्ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुत्तमस्वभाव सर्वज्ञ सर्वशक्ति, ब्रह्म-
शब्दस्य व्युत्पन्नानस्य नित्यशुद्धत्वादयोऽर्थाः प्रतीयन्ते बृंहतेर्धातोर्भानुगमात्”
इति । तदेवज्ञानीयकार्यविवक्षास्पष्टीकरणायैवाग्रे “सत्यं ज्ञानम-
नन्त”मित्यादि ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणभवतारिनम् । ब्रह्मविदित्युक्तेः
कीदृशं ब्रह्मेति जिज्ञासोदयात्सत्यादिभिश्चतुर्भिः पदैः ब्रह्मस्वरूप-
मुच्यते । तानि च पदानि समानाधिकरणत्वात्परस्परं विशेष्य-
विशेषणभावापन्नानि यथा—“नीलं महद्गुणान्धुत्पलम्” इत्यत्र
विशेषणविशेष्यभावस्तद्वत् ।

तत्रापि घेद्यतया विवक्षितस्वरूपत्वात् प्रधानं ब्रह्म विशेष्यम्,
सत्यादिपदानि तु स्वार्थविरुद्धेभ्यो ब्रह्म व्यावर्त्तयन्ति सन्ति
विशेषणानि ।

अत्राह—इदमन्ते हि लोके विवक्षितोत्पलविपरीतान्यप्युत्पलानि
रक्तमुत्पलं स्वल्पमुत्पलं, हंस्यमुत्पलम्, महदुत्पलमीषद्वन्धमुत्पल-
मित्येवं व्यवहारोपलब्धेः, तस्माद्विवक्षितोत्पलव्यावृत्तये नीलादि-
पदानि सार्थकानि भवन्तु नाम । प्रकृते तु अनृतं ब्रह्म, जडं ब्रह्म,
परिच्छिन्नं ब्रह्मेत्येवं रूपेण नैव सन्त्यनेकानि ब्रह्माणि, येन विव-
क्षितब्रह्मव्यावृत्तये सत्यादीनि विशेषणान्यर्थयन्ति भवन्ति मन्ये-
रन्, यथा—एकोऽयमादित्यस्तद्वद् ब्रह्माप्येकमित्येवं व्यवर्त्त्याभा-
वात्सत्यादिविशेषणानामानर्थक्यं प्राप्तं तत्परिहर्त्तव्यम् । उच्यते—
नहि सत्यादिपदानि केवलं विशेषणानि येन दर्शितरीत्या व्याव-
र्त्त्याभावतया तदानर्थक्यप्रसङ्गेन पर्यनुयुज्येमहि, लक्षणरूपविशेष-
णान्येतानि, अनो व्यावर्त्त्यसंज्ञायाद्युक्तान्येष । “विशेषणलक्षणयोः
को विशेष” इति चेद् ? प्रश्नः । सजानीयमात्राद्व्यावर्त्तकं विशेषणम्,

१—श्रीराङ्गराचार्यैः प्रथमे जिज्ञासाधिकरणे व्याख्यातमित्यर्थः ।

२—उक्तश्रीराचार्यैस्तैस्तिरीयवार्तिके—

अनेकान्विशेष्यत्पमाष्टीविशेष्यत्वम् । सजातीयव्यावर्त्तकं विशेषणमिहोच्यते ॥

स्वेतरकृतस्त्रव्यावर्त्तकं लक्षणव्यविशेषणम् । एवमब्रह्मरूपेभ्योऽनृतजडपरिच्छिन्नेभ्यो व्यावृत्तये सत्यादिपदानि भविष्यन्ति ।

“अवकाशरूपमाकाशम्” इत्येतस्मिन्नाकाशलक्षणे सजातीयस्याकाशान्तरस्य व्यावर्त्त्यस्याभावेऽपि विजातीयानि भूतद्रव्याणि यथा व्यावर्त्त्यन्ते, तद्वत् सत्यादिपदेभ्योऽसत्यादीनि विजातीयानि व्यावर्त्त्यन्तां को दोषः ? ब्रह्म विशेष्यं प्रवृत्तानि सत्यादीनि पदानि परार्थत्वात्परस्परनिरपेक्षान्येव ब्रह्मशब्देन सम्बध्यन्ते, सत्यं ब्रह्म, ज्ञानं ब्रह्म, भूतान्तर्ब्रह्मेति । तत्र—यद्वस्तु येन रूपेण निश्चीयते तच्च कदाचिदपि स्वं रूपं (तद्रूपम्) न व्यभिचरति तत् “सत्य” मित्यभिधीयते । यथा—सर्पस्याधिष्ठानभूता रज्जुः यथा वा रजतस्याधिष्ठानभूता शुक्तिः । यस्य तु व्यभिचारो भवति तद् “अनृतम्” । किमुक्तम् ? अनृतं तद् यदस्तीति यत्र येनात्मना प्रतीतं सत्तदेव तत्र तेनात्मना नास्तीति प्रतीतिगोचरः स्यात् यथा पुरोर्वचिनि प्रदेशे इदमिति सामान्यत उल्लिख्यमाने सर्पोऽयमिति प्रतीतं सत्समयान्तरे “रज्जुरियं न सर्प” इति पूर्वविपरीतस्वस्यभायतया गृह्यते, यथा वा रजतमिदमिति प्रतीतं सत् काष्ठान्तरे “शुक्तिरियं न रजतम्” इति पूर्वप्रतीतिविपरीतस्वभायतया गृह्यते तदा तत्र पूर्वहृष्टमनृतमिति प्रसिद्धं लोके तथाच—‘प्रतिपक्षोपाधौ वैकालिक-

विशेष्यान्तरौषं यत्प्रविशेयान्यबुद्धिर्वा परिकल्पितसम्बन्धं लक्षणं भावलक्षणम् ॥ इति । (प्र० च० खं० १।४।१।५३)

विशेष्यबुद्धिपुरतमेव विशेष्यव्यावर्त्तक विशेषणम् । सजातीयाद्विजातीयान्सर्वस्माद्व्यावर्त्तकं तु लक्षणमिति द्वयोः श्लोकयोः सारसारः ।

(१) एव सति नैव किमपि पूर्वप्रक्षिणाऽप्येष्टं शक्यत इति भावः ।

(२) प्रतिपक्षेति—प्रतिपक्षः स्वप्रकाशपीविशेष्यो य उपाधिरधिकरणम्, तत्रिष्टो यस्त्वेकालिकः सर्वदा विद्यमानो निषेधोऽन्तर्भावः सप्रतियोगित्वेनेत्यर्थः । अत्र “स्वं” विष्यत्वेनाभिमतमिति ।

निषेधप्रतियोगित्वेन व्यवहियमाणं यत् नदनृत' मित्युक्तं भवति ।
ब्रह्म तु नैवम् । सकलजगदधिष्ठानभूतं ब्रह्म मुक्तावापि व्यभि-
चाराभावात् सत्यम् । जगत्तु ज्ञानशब्दत्वेन मुक्तौ व्यभिचाराद्
अनृतम् । छन्दोगा हि दृष्टान्तेन विकारस्य घटादेरनृतत्वं प्रकृतेश्च
मृत्तिकायाः सत्यत्वमामनन्ति "वैचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्ति-
केत्येव सत्यम्" (छां० ६ । ४ । १) इति ।

तत्र "ब्रह्म जडं भवितुमर्हति सत्यत्वान्मृत्तिकावत्" इत्यारे-
कायां जायमानायां तत्र "ज्ञानम्" इत्युच्यते । व्यावहारिकसत्यन्त्व-
चिद्रूपं 'जडं' भवेत् । विमुक्तम् ? यत्स्यव्यवहारे स्वविलक्षणं-
स्वभावं प्रकाशं नियमेनापेक्षते यथा घटपटादिकं स्वविलक्षणस्य-
भावं चित्प्रकाशं स्वप्रतिपदव्यवहारेऽपेक्षते तदनृतम्, तदेतादृशा-
दनुतात्सल्यात् ज्ञानपदं ब्रह्म व्यावर्त्तयति ।

"ब्रह्म परिच्छिन्नं भवितुमर्हति ज्ञानशब्दार्थत्वाद् घटज्ञान-
घट" इत्याशङ्काया "नन्व" मित्युच्यते । शायते स्फोर्यते घटादि-
कमनेनेति व्युत्पत्त्या घटस्फुरणयोः सम्बन्धजनकोऽन्तःकरण-
वृत्तिविशेषो लोके ज्ञानशब्दार्थः प्रसिद्धः । सच भौतिकोऽस्ति ।
"अप्रमयश्चिद्वि सोम्य नः" (छां० ६ । ६ । ५) इति श्रुतेः । एयं युक्तं तस्य
ज्ञानस्य परिच्छिन्नत्वम् । इह तु क्षतिर्नामिति व्युत्पत्त्या स्फुरण-
मात्रमुच्यते, यस्य भौतिकत्वाभावाद् अनन्तत्वम् । अन्तः परिच्छेदः
स च देशकालवस्तुलतत्वात्रिविधः । "सर्वगतः शिवः" (श्वे० ३ । १ । १)
इति "सर्वमानं सर्वगतं विमुक्ताम्" (श्वेता० ३ । २ । १) इति च ध्रुत्या

(१) अत्राहुर्मित्रा.—"वाचया केवलमारभ्यते विकारजातं, ननु
तत्त्वतोऽस्ति, यतो नामधेयमात्रमेतत्, यथा पुरुषस्य चैतन्यमिति,
राहोः पिर इति विकल्पमात्रम्" इत्यादि । (प्र० सू० ३ । १ । १४ भाष्ये)

सर्वदेशसर्वकालसम्बन्धावगमाद्देशकालपरिच्छेदाच्चात्मनि ब्रह्मणि
नैव भवितुमर्हतः ।

“ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद् ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।

अधोर्ध्वं प्रसृतं ब्रह्म सर्वं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं बरिष्ठम्” ॥

(मुण्डके २ । खं० २ । मं० ११)

इति सर्वदेशकालसम्बन्धवत्सर्ववस्तुत्वात्मकत्वमपि ब्रह्मणः धूयते
तस्माद्ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्तुभावेन वस्तुपरिच्छेदोऽपि तत्र नास्त्येष,
तदेवं सत्यादिशब्दैर्मिथ्यात्वजाट्यादि परिच्छेदेभ्यो यद् व्याचर्षितं
“तद्ब्रह्मेति” चाफ्यार्थः सम्पद्यते ।

तनु—सत्यादिपदानामतद्व्यावृत्तिपरत्वाद् ब्रह्मशब्दार्थस्यो-
त्पत्त्यादिशब्दार्थचट्टोके प्रसिद्धचभावाद् चाफ्यं शून्यपरं प्रसज्येत—

“मृगगुणान्मसि स्नातः सपुष्पकृतशेखरः ।

एष वन्ध्यामुतो याति शशशृङ्गधनुर्धरः ॥”

१—“ब्रह्मैवेति बाधायां सामानाधिकरण्यं योऽयं स्थाणुः पुमानेवासा-
वितिबद्” इति विशेष्यम् ।

२—तदुक्तं तत्रभवद्मन्त्रैरितिः—

“दिशालायनवच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमूर्तये ।

स्वानुभूयेकसाय नमः शान्ताय तेजसे” इति ॥

एतेन माहेश्वराभिमतं व्यापकत्वं निराहृतं वेदितव्यम् । ते हि देशकाल-
व्यच्छेदिनी व्यापकतामाहुः । तपाचोक्तं श्रीसोमानन्दपादैः—

“दिशालादिनक्षणे न व्यापकत्वं विहन्यते ।

अवश्यं व्यापको यो हि सर्वं हि स पार्श्वे” इति ॥

(पराशरिचक्रवर्तिः)

नदीदं व्यापकत्वमद्वैतपक्षे पटेताग्रस्येन, दिगादिभूतन्त्रगताभाववि-
धायान्तु पट्टाद्वीप्रमातामिव स्यादिति कथमत्रागमिनवगुणशेदेऽपि न भ्यातमिति
किं ननुना ।

इति वाक्यार्थवदिति चेत् ? नैष दोषः । बृंहतेर्धातोर्थांनुगमेन
ब्रह्मशब्दार्थस्य प्रसिद्धत्वात् । उक्तञ्च सूत्रपादैः—सर्वस्यात्मत्वाच्च
ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः । सर्वोह्यामास्तित्वं प्रत्येति" (ब्र०सू०भा० १।१।१) इति ।
ब्रह्मणश्चात्मत्वम्—“अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः” (बृ० २।५।१६) इत्यादि
श्रुतिप्रसिद्धम् । तस्माच्छून्यार्थत्वाभावे सति सत्यादिपदानां
विशेषणत्वं लक्षणत्वञ्चोपपद्यते ।

यद्यन्तः प्रविश्य निरीक्ष्येन नदा तु—ब्रह्मान्तरामाघेऽपि
अविद्याभ्यारोपितव्यवहारादध्यायामनृतजडपरिच्छिन्नैस्तैरुपाधि-
भिरुपहितत्वाकारेणानृतत्वादिधर्मविशिष्टानां त्रयाणां ब्रह्मान्त-
राणां सजातीयानां सद्भावात् विवक्षितं ब्रह्म तेभ्यो ब्रह्मभ्यः
सत्यादिपदैर्विशेष्यते । लक्षणपक्षे तु—विजातीयेभ्योऽप्युपाधिभ्यो
व्यावर्त्यते । यथा द्रष्टृदृश्यदित्रिपुरीव्यवहाराद् व्यावर्त्य भूम-
पदार्थो लक्ष्यते तद्वत् । तथाच छन्दोगैरास्मापते—“यत्र नान्यत्पश्यति
नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा” (छान्दो० ७।२।११) इति । ‘यत्रोऽ-
न्यत्पश्यति’ इत्येवमादिका त्रिपुरी यस्मिन्पदार्थे नास्ति स पदार्थो
“भूमा” इत्येतद्रूप्यावृत्त्या सर्वव्यवहारातीतं यस्तु लक्ष्यते तथाऽपि
सत्यादिपदैर्मिथ्यात्वादिव्यावृत्त्या तद्रहितं ब्रह्म लक्ष्यताम् ।

इदमत्राहृतकम्—वाचाभाववाची “सत्य” शब्दस्त्रिविधं
सत्यमाचक्षेते प्रातिमासिकं व्यावहारिकं पारमार्थिकञ्चेति ।

१-“यत्रेति-यत्र=यस्मिन्भूमि तत्त्वे अन्यत्=दृष्टव्यम्, अन्येन=करणेन
अन्यः=दृष्टा न पश्यति तथा नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स
“भूमा” । तद्वत्प्रातिमासिकव्यवहारातीतं तत्त्वं “भूमे”ति लक्षणार्थः ।

२-एतदभिप्रायेणैव सहस्रेपरातीरेऽप्युक्तं सर्वज्ञात्ममुनिभिः—

“आकाशादीं सत्यता तावदेका

प्रत्यक्षाश्चे सत्यता काचिदन्या ।

शुक्तिरजनादीनां यावत्प्रतिभासं बाधाराहित्यात् “प्रतिभासिकं” सत्यत्वम् । पृथिव्यादिभूतानां शरीरादिभौतिकानाञ्च ब्रह्मसाक्षात्कारोदयात्प्राक् लोकव्यवहारे बाधाऽभावाद् “व्यावहारिकं” सत्यत्वम् । तत्त्वमस्यादिपरापरवाक्यजन्यसाक्षात्कारोदयात्परमपि बाधाऽभावाद् ब्रह्मणः “पारमार्थिकं” सत्यत्वम् । एवं सत्यविशेषेण सर्वत्र प्रवर्तमानः सत्यशब्दो ज्ञानानन्तशब्दाभ्यां नियमितः शुद्धे ब्रह्मण्येव पर्यवसितो भवति, नहि व्यावहारिकप्रतिभासिकयोः सत्ययोश्चिद्रूपत्वमपरिच्छिन्नत्वं वाऽस्ति, साधयितुं वा शक्यम् । “ज्ञान” शब्दोऽपि चिद्वस्तुनि बुद्धिरूपे ज्ञाने च प्रवर्तमानः सत्यानन्तशब्दाभ्यां नियमितश्चिद्रूपे ब्रह्मण्येवावतिष्ठते, न खलु बुद्धिवृत्तिर्ब्रह्मवद्वाच्या त्रिविधपरिच्छेदशून्या वा । “अनन्त” शब्दोऽपि देशपरिच्छेदरहित आकाशे सर्वपरिच्छेदशून्ये ब्रह्मणि च व्यवहियमाणः सत्यज्ञानशब्दाभ्यां नियमितो ब्रह्मण्येव लब्धवृत्तिः, न ह्यआकाशस्य पारमार्थिकं सत्यत्वं स्फुरणत्वं वा सम्भवितुमर्हति विषयधिकरणविरोधात् । तदेवं परस्परं नियमितानि त्रीणि सत्यादीनि पदानि कूटस्थं चिद्रूपमद्वितीयं ब्रह्म प्रतिपादयन्ति । तदुक्तं पूर्वाचार्यैः—

“वौटस्थमेव सत्यात् स्फुरणं ज्ञानमुच्यते ।

आनन्त्यमेकता चैवं बोध्यते ब्रह्म तेद्विभिः” इति ।

इयांस्तु विशेषः—तत्रानन्तशब्द इतरव्यावृत्तिमुखेनैव ब्रह्म विशिनष्टि, सत्यज्ञानशब्दौ तु स्वार्थरूपां कूटस्थतां स्फुरणताञ्च

तत्सम्पर्कसत्यता तत्र चान्या

व्युत्पन्नोऽयं सत्यशब्दस्तु तत्र” इति (सं.शा. १/१७८)

१—“न विषयश्रुतेः” (अ.भू. २/१११) इत्यस्मिन्नधिकरणे आकाश-

स्योत्पत्तेः साधितत्वादिति भावः ।

समर्पयन्तौ तद्विपरीतं मिथ्यात्वं जाड्यश्चाथदिव निवारयन्तौ
विशेषणभारं प्राप्नुतः । उक्तञ्च चार्त्तिककारैः—

स्वेनायंनार्थवांश्चात्र ब्रह्मशब्दः सहेतुरैः ।

तत्रानन्तोऽन्तबद्धस्तुव्यावृत्त्यैव विशेषणम् ॥

स्वार्थापिणप्रणाड्या च परिशिष्टौ विशेषणम् ।

तद्विरोधपर्यसन्त्यागः सामर्थ्यात्त्याग शब्दतः ॥

(तै० चा० प्र० चतु०, खं० १, ७८, ७९)

शब्दात्प्रतीयते तावत्सङ्गतिधर्मधर्मिणोः ।

मानान्तरादपोढस्तु न शाब्दस्तेन स स्मृतः ॥ इति ।

अत्र हि सत्यत्वज्ञानत्वयोर्मिथ्यात्वजडत्वयोश्च सहायस्माना-
न्यथाऽनुपपत्तिर्मानन्तरम् । यद्यपि मिद्धान्ते धर्मधर्मिभावो न
यान्तवः तथाप्यसौ ब्रह्मबोधस्य द्वारं भवत्येव । मिथ्याभूतेनापि
प्रतिदिग्मेन सत्यविम्बाऽवबोधदर्शनात्, स्वप्नकान्तादर्शनेन भावि-
ध्येयः सूचनाच्च । एवं विशेषणतापक्षे सत्यादीनि त्रीण्यपि पदानि
परस्परनियामकत्वेन मिलित्वा ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपादयन्तीति
ब्रह्मस्वरूपावबोधाद्युक्तमिदं ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणम् । अधिकं स्थला-
न्तरे निरूपयिष्यामः ।

ननु—“अशब्दमस्पर्शम्” (कठ० १।३।१५) इति श्रुते रूपाद्य-
भावाध्यायमात्मार्थोऽक्षगोचरः । “असद्गो द्रव्यं पुरुषः” बृह० ४।३।१५)
इति श्रुतेश्च व्यातिसम्यग्धाभावादनुमानविषयोऽपि न, “न तस्य
प्रतिमास्ति” (श्वे० ४।१६) इति श्रुतेर्नाप्युपमानगोचरः, “न तत्र
चक्षुर्गच्छति न वामगच्छति” (केन० १।३) “यतो वाचो निवर्त्तन्ते”

१-किञ्च—परमायंसमर्पकैः सत्यादिशब्दैः सह ब्रह्मशब्दोऽस्मिन्वाक्ये
बृहद्वस्तुवाचित्वेनार्थवानालक्ष्यते ततश्च कुतो वाक्यस्य शून्यार्थेत्याह—“स्वेनेति” ।

(तै० उ० २ । ४) इत्यादिश्रुतेः शब्दप्रमाणविषयोऽपि नास्तीति कथं निर्विशेषमात्मानं वक्षीति शङ्कयामाह—कीदृशमात्मानम्—
“गिरावगतम्” इति गीर्वेदवाक् तयाऽवगतं ज्ञातम् ।

यद्यपि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि तादृशे ब्रह्मात्मनि न क्रमन्ते तथापि “तन्त्रोपनिषदं पुरुषं पृच्छामि” (बृहदा० ३ । १ । २६) “वेदान्त-
विज्ञानमुनिधितार्याः” (मुं० ३ । २ । ६) “तदास्य विजिज्ञे” (छां० ६ । ७ । ७)
“तमसस्पां दशंयति” (छां० ७ । २६ । २) “आचार्यवान् पुरुषो वेद”
(छां० ६ । १४ । २) इत्याद्यनेकधृतिवाक्यप्रामाण्येनोपनि-
षदेकगम्यत्वध्वेनात् प्रमाणान्तरैराकाङ्क्ष्यश्रवणाच्च तत्त्वमस्या-
दिमहावाक्यादेय निर्विशेषब्रह्मात्मावगतिरिति युक्तमुक्तं “गिरा-
वगतम्” मित्यात्मविशेषणम् ।

“यतो वाचो निवर्तन्ते” (तै० उ० २ । ४) इत्यादिवाक्यानि तु शक्तिवृत्तिद्वारा ब्रह्मणि (ब्रह्मप्रमायां) शब्दस्य करणत्वं निषेध-
यन्ति न तु शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाद्वारापि तत्करणभावं वर्जयन्ते।
इत्यत्र “मनसैवेदमानव्यम्” (कठ० ४ । १ । १) इत्यादिवाक्यानि शाब्द-
साक्षात्कारजनने तदैकाग्र्यस्य सहकारिफारणत्वाभिप्रायपराणि
द्रष्टव्यानि, नतु—वेदान्तवाक्यनिष्ठकरणत्वनिषेधपराणीत्यपि
विभायनीयम् ।

नतु—“इदमेतत् तद्व्यया सुदृषा गुरुमथा गुरुमदर्शितमिः” (का० १ । ३ । १२)
इति श्रुतेः का गतिरिति चेद् ? उच्यते—निदिध्यामनप्रचयेन
शुद्धे निरुद्धे च सहकारिण्यन्तःकरणे महावाक्यादहम्ब्रह्मास्मीति
ज्ञातः यां गुरुं ब्रह्मात्मभावाभिव्यक्तिरित्यपरोक्षमपि तद् इदम-
त्येनोपचर्यते, यस्तु तस्तु शुद्धं हि ब्रह्म न इदमम्, “यत्तद्वेश्मन”
(मुं० १ । १ । ६) इति श्रुतेः, किन्तूपहितमेव तस्य च मिथ्यात्वेऽपि
न सिद्धान्तहानिरित्यन्यदेतत् ।

अस्य च—वेदान्तप्रकरणत्वात्तदीयैरेवानुबन्धैस्तद्वत्तासिद्धे-
र्न ते पृथगालोचनीयाः । तस्मात्—

सिद्धये सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रसंगे ।

शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥

इत्यभियुक्तोक्तेः “ईशानमात्मानं स्मरामी”ति पदैर्यथायथं
जीवब्रह्मैक्यं शुद्धचैतन्यं सकलवेदान्तप्रमेयं “विषयः” । तत्रैव
सकलवेदान्तानां तात्पर्यसत्त्वात् । “तत्तु समन्वयात्” (प्र० १।१।४)
इति व्यासोक्तेः । “सम्बन्धश्च”—तदैक्यप्रमेयस्य तत्प्रतिपादकोप-
निपत्प्रमाणस्य च बोध्यबोधकभावलक्षणः । “प्रयोजनं” तदैक्य-
प्रमेयगताऽज्ञाननिवृत्तिः स्वस्वरूपानन्दावाप्तिश्च “तति शोक्मान्म-
वि” (छां० ७. १।३) “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” (मुं० ३।३।९) इत्यादिश्रुतेः ।
दर्शितप्रयोजनकामः “अधिकारी” ति च सम्प्रदायविद्विर्चोदि-
तव्यमिति शम् ॥ १ ॥

“मिताक्षरा”

सङ्गति—वेदान्त प्रकरण का आरम्भ करने हुए ग्रन्थकार
शिष्टाचारपरिपालनपूर्वक ग्रन्थ की निर्विघ्न समाप्ति के लिये
प्रथम “सत्यज्ञानसुखाकारम्” इसादि श्लोक से निर्गुण-
वस्तुनिर्देशरूप मङ्गल करते हैं—

अर्थ—“सत्यज्ञानसुखाकारम्”=सच्चिदानन्दस्वरूप “निरा-
कारम्”=आकाररहित अर्थात् स्थूलसूक्ष्मकार्यकारणात्मक
सकल उपाधि से वर्जित, अतएव “अद्वयम्”=सजातीय
विजतीयां स्वगतभेदशून्यअखण्ड=निर्विशेष, “अविज्ञेयम्”=

पेहभावविकारवर्जित, किंवा पहू ऊर्मियों से रहित,
 “गिरावगतम्”=वेदरूप तत्त्वमस्यादि महावाक्यों द्वारा ज्ञात,
 “ईशानम्”=(माया के नियन्ता) अर्थात् तत्त्व के लक्ष्यार्थ
 शुद्ध ब्रह्म का “आत्मानम्”=स्वप्न के लक्ष्यार्थ जीवसाक्षी
 के साथ “स्मरणि”=अभेद करके चिन्तन करता हूँ अर्थात्

१ उत्पत्ति, अस्ति, विपरिणाम, वृद्धि, अपक्षय और विनाश के यह छः “भावविकार” कहते हैं, जो अनात्मपदार्थ के परिणामविशेष हैं। आत्मा इन परिणामों से अतीत है। अभिप्राय यह है कि—धर्मपरिणाम, लक्षणपरिणाम और अवस्थापरिणाम भेद से परिणाम तीन प्रकार का होता है। धर्मों के एक धर्म को छोड़कर दूसरे धर्म में बदल जाने का नाम “धर्मपरिणाम” है। जैसे चित्त या सर्वशक्ति अर्थात् अनेकप्रता को छोड़कर एकता हो जाना, अथवा एकप्रता को त्यागकर निरुद्ध होजाना, किंवा मूर्तिका का पिण्डाकार को छोड़कर करालाकार होजाना। धर्म के अनागतकाल को छोड़कर वर्तमानकाल में अथवा वर्तमानकाल को छोड़कर अतीतकाल में आजाने का नाम “लक्षणपरिणाम” है। एवं नयी अवस्था को छोड़कर शून्यः शून्यः अत्यन्त पुण्यी अवस्था में आजाने का नाम “अवस्थापरिणाम” है, यह योगशास्त्र की परिभाषा है। परन्तु यह सब परिणाम प्रवृत्तिरूप अनात्मपदार्थ के ही हैं आत्मा इन परिणामों से अतीत होने के कारण “अविक्रिय” है।

२-प्रागस्य क्षुत्पिपासे ध्वे मनसः शोकमोहकाः ।

जरा मृत्यु शरीरस्य पृथ्मिरहितः शिवः ॥

इस उपरिष्ठ श्लोक में परिगणित क्षुधा, पिपासा, शोक, मोह, जरा और मृत्यु यह ६ विकार “ऊर्मि” कहलाते हैं। आत्मा इनमें रहित होने के कारण ही “निर्विकार” और “अविक्रिय” इत्यादि पदों से व्यवहृत होता है।

त्वम्पदार्थ से अभिन्न तत्पदार्थ और तत्पदार्थ से अभिन्न त्वम्पदार्थ का स्मरण करता हूँ ।

यहां इतना विशेष ध्यान रहे कि यह ग्रन्थ वेदान्त का प्रकरण है उस लिये वेदान्तशास्त्र के जो अनुबन्ध हैं वही अनुबन्ध इस ग्रन्थ के भी जान लेने चाहिये क्योंकि अनुबन्ध ज्ञान के बिना प्रेक्षावान्=विवेकी पुरुषों की प्रवृत्ति नहीं हो सकती । सो “ईशानमात्मानं स्मरामि” इस वाक्य से “जीव ब्रह्म की एकता” ग्रन्थ का विषय सूचित किया है, और उक्त “जीवब्रह्मात्मैक्यरूपविषयगत=प्रमेयगत अज्ञान की निवृत्ति तथा स्वरूपानन्द की प्राप्तिरूप” जो प्रयोजन, वह “सत्यज्ञानसुखाकरम्” इस पद से व्यक्त किया है । एवं (विषय, प्रयोजन द्वारा आक्षिप्त) उक्त प्रमेय का ग्रन्थ के साथ “प्रतिपाद्यप्रतिपादकभाव” वा “बोध्यबोधक भावादि” सम्बन्ध भी अर्थसिद्ध जान लेना । अर्थात् यह ग्रन्थ जीवब्रह्मात्मैक्यरूप प्रमेय का “प्रतिपादक” है और उक्त प्रमेय ग्रन्थद्वारा “प्रतिपाद्य” है, और दुःखाद्यन्त-निवृत्तिपूर्वक परमानन्दप्राप्ति की कामनावाला जो जिज्ञासु वह इस शास्त्र का “अधिकारी” है ।

किञ्च—उक्त श्लोक द्वारा निर्गुणवस्तु निर्देशात्मक मङ्गल करते हुए “गिरावगतम्” इस पद से यह भी

अभिप्राय स्फुट किया गया है कि वेदान्तवाक्य ही ब्रह्म-साक्षात्कार के प्रति करण=प्रमाण हैं और संस्कृत=शुद्ध हुआ मन सहकारी कारण है यही सम्प्रदायसम्मत सिद्धान्त है ।

उक्त पद से तार्किकसम्मत अनुमानप्रमाणसिद्ध ईश्वर की निमित्तकारणता में अरुचि भी प्रकट की गई है । अर्थात् तर्कसम्मत ईश्वर जगत् का निमित्तकारण नहीं किन्तु श्रुति-प्रमाणसिद्ध ब्रह्म ही जगत् का “अभिन्ननिमित्तोपादान-कारण” है । “अद्वय”पद के कथन करने से महावाक्यार्थ का बोध भी सूचित करते हुए सकल वेदान्तशास्त्र का निर्विशेष अद्वैतवाद में ही तात्पर्य है इत्यादि समन्वयाधिकरणसिद्ध अर्थ भी सूचित कर दिया गया है, इसादि और भी यथासम्भव शास्त्रीयरहस्य जान लेना ।

(शङ्का) ननु-अद्वयरूप से कथन किए हुए ब्रह्म का स्मरण कैसे होता है ? क्योंकि पूर्व अनुभूत पदार्थ का ही स्मरण होता है । (उत्तर) इस शङ्का का “गिरा-वगतम्” इस पद द्वारा ही वारण कर दिया गया है कि—वेदान्त के महावाक्यों से जो ज्ञात है उसी का मैं स्मरण करता हूँ ॥ १ ॥

एवं परतरानुसन्धानव्याजेन निर्गुणवस्तुनिर्देशात्मकं मङ्गलमनुष्ठाय वेदान्तशास्त्रायाऽनुबन्धवस्तुप्रयनिर्देशः कृतः, तत्रोक्तलक्षणे परमार्थवस्तुनि ब्रह्मतत्त्वे प्रवर्तमानानां वेदान्तानां प्रामाण्यप्रदर्शनव्याजेन ब्रह्मण एव विवर्त्तमानां वाग्देवी स्तुत्या संस्मरन् सगुणवस्तुनिर्देशात्मकं मङ्गलमप्याचरति—“सदा स्वार्थेन सम्यग्” इतिः—

सदा स्वार्थेन सम्यग्वां देवीं सर्वार्थदीपिकाम् ।

सङ्केतसचिवां वाचमालम्बेऽभीष्टसिद्धये ॥ २ ॥

“अहं वाचमालम्बे” इति सम्यग्ध्वः । “आलम्बे” इति क्रियापदेन “अहम्” मिति कर्तुरस्मदः स्थानित उपलब्धिः । अहम्=प्रत्यकारः वाचः=वाग्धिष्ठात्री सरस्वतीम्, देवीम्=दिव्यस्वरूपाम्—उक्तञ्च सरस्वतीध्याने—

या कुन्देन्दुतुरारहारध्वला या शुभ्ररस्त्रावृता

या बीजावरदण्डमण्डिनकरा या श्वेतपद्मासना ।

या वज्रायुतशङ्खप्रभृतिभिर्देवैः सदा वदिता

सा मा पातु सास्वती भगवती नि.शेषजाड्यापहा ॥

इत्येवमुपासकध्येयतया लोकोत्तरस्वरूपमित्यर्थः । आलम्बे=आश्रये । अप्रतिहतप्रसरतया तस्या एव भौतिकं स्वरूपं साक्षात्कर्तुं तदीयं दिव्यमभौतिकं रूपं ध्यायामोति फलितोऽर्थः । कथम्भूतां वाचम्—तद=सर्वदा स्वार्थेन=स्वोऽसाधारणो योऽर्थः उपासकजनजाड्यापहरणरूपं प्रयोजनं तेन सम्यग्ध्वः=विशिष्टां भक्तजनवत्सलां भक्तकामप्रपूरणार्थं गृहीतावसारामिति यावत् ।

१-वैखरीखेन प्रसिद्धमावाशगुणकं शब्दमयं सरस्वत्या भौतिकं रूपम्, तदविष्ठातृतया शास्त्रप्रसिद्धया यद्ध्येयं तदभौतिकं दिव्यमिति यावदित्यत्र तात्पर्यम् ।

उक्तञ्च भगवता—

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय सम्मवाप्तिं युगे युगे ॥ इति ।

पुनः कीदृशीम्—सर्वायेंदीपिकाः=सर्वे च तेऽर्थाः सर्वाः धर्मार्थिकाममोक्षाख्याः तेषां दीपिकां प्रकाशयित्रीं, यथाधिकारं चतुर्विधपुरुषार्थप्रदात्रीमित्यर्थः । पुनः कीदृशीम्—सङ्केतसचिवम्=सङ्केतः सरसम्प्रदायप्रवर्तकगुरोरूपदेशरूपः समयः सः सचिवः सहायो यस्यास्तां गुरुरूपदेशादभ्याम्—अर्थात्—

मेधा वाणी भारती र्वं विद्या माता सारस्वती ।

ब्राह्मी भाषा वर्णमयी पराऽऽद्याकृतिरव्यया ॥

विकल्पा निर्विकल्पाऽजा कल्पनादमयी क्रिया ।

कालशक्तिः सर्वरूपा शिवा श्रुतिस्तुतारो ॥

१-मन्त्रोऽयं 'शरीरायनसंहिताया' श्रीमातृकास्तुती—

अस्यायमर्थः—मेधते सङ्गच्छेऽस्या मेधवस्तु इति "मेधा" धारणावती बुद्धिः सा । वण्यते सम्बन्धे इति "वाणी" वाक् सा । विभर्ति धारयतीति "भारती" वृत्तिविशेषः । विद्यतेऽनयेति "विद्या" पुरुषार्थमाधनीमृता मन्त्रादिकक्षणा । माति शब्दव्यापारेण विद्य परिच्छिनत्तीति "माता" परिच्छेदी । सरो नदीं ज्ञानं वाऽस्या अस्तीति "सारस्वती" नदीविशेषश्च । ब्रह्मण इये "ब्राह्मी" । भाषणे "भाषा" सस्कृतादिरूपा सर्वाऽपि भाषा भगवत्याः स्वरूपमेवेतिभावः, शिवशक्त्योरप्यभिवातत् । वर्णा एकपञ्चाशत् त्रियष्टिर्वा तन्मयी । 'परा' आत्मज्योतिः । "आद्या" स्वावरजज्ञमात्मिकस्य जगतोऽप्यादिभूता सृष्टेः शब्दपूर्वकत्वात् । कारण "कृतिः" कर्तृव्यापार इत्यर्थः । नास्ति व्ययो यस्याः सा "अव्यया" अविनाशिनी । एवं प्रथमश्लोके त्रयोदशनामानि ।

विरुद्धः कल्पो विकल्पः तद्वती "विकल्पा" । निर्गतः विकल्पो भ्रान्तिर्यस्याः सा "निर्विकल्पा" । न जायते इति 'अजा' । "कल्प" चतुर्गणितस्या । "नारुः"

इत्येवंरूपेण गुरूपदिष्टेन मन्त्रेण प्राप्स्याम् । कस्मै प्रयोजनाय आलम्ब्ये इत्याह—“अभीष्टविद्ये” इति । अभित इष्टं चाञ्छितमभीष्टं तमोविनाशो जाड्यनिवृत्तिरिति यावत् तस्य सिद्धिरूपत्तिस्तदर्थम् । अथवा—अभीष्टं तमोविनाश एव सिद्धिरित्यभीष्ट-सिद्धिस्तस्मै वाचमाश्रये । अज्ञानं हि सर्वदा सर्वथा सर्वत्र अनर्थकरम्भवति, तन्निवृत्तिश्च चाग्नेय्या उपासनेन क्रियते । उक्तञ्च महाकविना “दण्डिना”—

इदमन्वन्तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दाद्भयं ज्योतिरासंसार न दीप्यते ॥ इति ।

तदेवमाधिदैविकपक्षेऽर्थयोजना बोध्या ।

(इति प्रथमं वर्णकम्)

केचित्तु—वाचम्=वेदवाणीम्, आलम्ब्ये=सेवये तदभ्यास-परो भवामीत्यर्थः । “स्वाभ्यायोऽप्येतव्यः” (शत० ११।५।७) इति श्रुतेः ।

अर्धचन्द्रोधिनी नादनादान्तशक्तिव्यापिका समनोन्मननाख्येषु यद्योतरसूक्ष्मरूपेषु स्वच्छन्दादिनिरूपितेषु अष्टसु वर्णः स चान्येषामप्युपलक्षकः तन्मयी तत्स्वरूपे-त्यर्थः । क्रियत इति ‘त्रिया’ उच्चावचा । कालस्य शक्तिः भौतिकपरीपाक-सामर्थ्यं सा “कालशक्तिः” । “सर्वरूपा” प्राणिनामन्तर्गतत्वात् । “शिवा” कल्याणरूपिणी, श्रूयते गुरुमुखात् केनचिदपि क्रियत इति “श्रुतिः” ऋग्यजुः-सामाख्या । न विद्यते उत्तरः भ्रष्टो यस्याः सा “अनुत्तरा” अनुत्तमा । एवं द्वितीयश्लोके एकादशनाम नि, मिलिमा चतुर्विंशतिर्भवन्ति ।

१-इदमिति—यदि शब्दाद्भयं वाद्मयं ज्योतिरिव ज्योतिः अर्धप्रकाशकत्व-साम्यात् आसंसार संसारमभिव्याप्य न दीप्यते=न प्रकाशते नैव प्रकाशतेत्यर्थः तदा कृत्स्नं समग्रं भुवनत्रयम् अन्वन्तमः=गाडमन्वकागम्यत्वं जायेत=भवेत् ॥ वाक्स्वरूपज्योतिषोऽभावे व्यवदाताभाव एव स्यादित्यभ्यर्द्धितं च चाग्नेय्या इति भावः अधिक मत्प्रणीतायां “वाक्यादर्शकुसुमप्रतिमाया” इष्टव्यम् ।

कीदृशीम्—“सदा स्वार्थेन”=सदैव स्वेन निजेनार्थेन प्रत्याख्येन (गोत्वादिपदार्थेन) स्वर्गादिपदार्थेन सदा “सम्बन्धान्” नित्य-सम्बन्धयतीम्, औत्पत्तिक एव शब्दस्यार्थेन सह सम्बन्धो वेद-स्यापौढपेयत्वात् । नहि वेदस्यानित्येनार्थेन सम्बन्धो भवितु-मर्हति । “वेदांशेके” सन्निकर्षे पुरुषाख्या” (पू० मी० १।१।२७) इत्यत्राधिकरणेऽनित्यसम्बन्धस्य व्युदस्तत्वादिति भावः ।

ननु—कस्तावच्छब्दार्थयोः सम्बन्धः ? । संश्लेष इति चेन्नानु-पलब्धेः । जतुकाष्ठवच्छब्दार्थौ संश्लिष्टौ—यथा जतुना काष्ठं संश्लिष्यते एवमेव शब्देनार्थः, अर्थेन वा शब्दः संश्लिष्ट इति चेन्नेति द्रुमः प्रत्यक्षानुपलम्भात् । यदि भवेत्तयोः संश्लेषस्तदा जतुकाष्ठसंश्लेषवत्प्रत्यक्षेणैवोपलभ्येत, न चोपलभ्यते तस्मात्प्रतीतो नानयोः संश्लेष इति ।

तादात्म्यमिति चेद्व्याहतोपलब्धिः । अथ ब्रूये तन्तुपटयो-रिव शब्दार्थयोस्तादात्म्यं वदामः, यथा पटस्तन्तुभ्यो नात्यन्तं भिद्यते, तथा सति घट इव पटोऽप्यतदात्मा स्यात् । नापि चाल्यन्त-मभिन्नः अत्यन्ताभेदे यावदुक्तं भवति पट इति तावदुक्तं भवति तन्तव इत्येवं समानाभिधानाभिधेयार्थक्रियाकारिनादिप्रसङ्गो दुरुद्धरः । कारकव्यापारवैयर्थ्येऽथ । तन्तुपटयोरत्यन्ताभेदे पट-सिद्धये व्याप्रियमाणानि कारकाणि कदापि नालोक्ष्येरन् । तस्मादस्ति भेदसहिष्णुरभेदस्तन्तुपटयोरिति मन्तव्यम् । एवमग्निशब्द-सदर्थयोरपि तादात्म्यम् । न च—अग्निपदमङ्गाररूपादर्थद्वयान्तं मिश्रम् । यद्यग्निपदमङ्गाररूपादर्थद्वयान्तं भिद्येत तर्हि ततोऽङ्गारा-

१—एके शब्दाऽनित्यत्ववादिनः यतः कठकं कौयुममिव्यादिरूपेण पुरुषघटिता आख्या नामानि सन्ति अतो वेदान् सन्निकर्षे सादीन् पुरुषाविता-नादुरिति शेषः ।

वर्धप्रतीतिर्न स्यात्, न ह्यभिपदादत्यन्तं भिन्नानां जलाद्यर्थानामभि-
पदात्प्रत्ययो दृष्टचरः । नापि च—शब्दादर्थस्यात्यन्ताऽभेदः तथा
सति अध्रान्यसिशब्दोच्चारणे मुखपूरणप्रदाहपाटनानि गृह्येरन्
नच गृह्यन्ते, तस्मान्न शब्दार्थयोरत्यन्ताभेदः । भेदाऽभेदरूपतादा-
त्म्यसम्बन्धपक्षे तु सकलदोषपरिहार इति मघितव्यं शब्दार्थयो-
स्तादात्म्यसम्बन्धेनैवेति चेत् ? न विरोधात्—भेदो नाम वैधर्म्यं
वाऽन्योन्याभावो वा ? अभेदश्च तत्प्रतिषेधः । तौ चेदेकस्मिन्नेवा-
धिकरणे स्यातां कामं विरोधकथैव दत्तजलाञ्जलितामापद्येत ।
अस्ति च विरोधस्तस्माद्यत्किञ्चिदेतत् । एतद्विषये—“गौड-
ब्रह्मानन्द्यां” बहु पराक्रान्तमितीह ग्रन्थगौरवमयात् प्रकृतविषय-
बहुव्यवधानाच्च नोक्तम् ।

नच शब्दार्थयोरैक्यं प्रतीतिविरोधात् । प्रातिस्विककरण-
गम्यत्वाच्च । नापि तयोः कार्यकारणभावो ह्ययोर्नित्यत्वात्,
नवा—निमित्तनैमित्तिकत्वेहेतुक आश्रयाध्विभावाः, प्रत्यक्ष-
विरोधेनाऽनुपपन्नत्वात्, किन्तु—“प्रत्याख्यप्रत्यायकभावः”
सम्बन्धः, स चापीदमेव तत्तच्छब्दध्वनेन तत्तदर्थविगमस्या-
नादिपरस्परसिद्धत्वात् । उक्तञ्च महर्षिणा—“औत्पत्तिकस्तु शब्द-
स्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽभ्यतिरेककार्षेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं वादरायण-
स्यानपेक्षत्वात्” (पू० मी० १।१।५) इति । अस्यायमर्थः—“शब्दस्य”=

१-यथा देवदत्तादिव्यतिविशेषे उत्पन्ने पिता “देवदत्तोऽयम्” इति
सद्वैतवति नैवं श्रीग्रायाः शब्दास्तेषु तेष्वर्थेषु केनचित्सद्वैतताः । अतः सद्वैतार्थे
बुद्धपक्षेऽभावात् सापेक्षतालक्षणमप्रामाण्यं न प्रमज्जत इति तदिदमुक्तमनपेक्ष-
त्वादिति । “अर्थेऽनुपलब्धे” इत्यनेन ज्ञातार्थज्ञापकत्वं प्रामाण्यपरिपन्थि-
नास्वीत्युक्तम् । “ज्ञानम्” इत्यनेन अज्ञापकत्वं प्रामाण्यपरिपन्थि परिहृतम् ।
“अभ्यतिरेकः” पदेन भ्रमसंशयरूपज्ञानजनकत्वं प्रामाण्यपरिपन्थि निवारितम् ।

नित्यवेदघटकपदस्य “अभिज्ञोन्नञ्जुहुयात् स्वर्गकाम” इत्यादेर्धाचकस्य प्रत्यायकस्य शब्दस्येत्यर्थः “अर्थेन”=तत्प्रतिपाद्येन प्रत्याख्येन पदार्थेन स्वर्गादिना “सम्बन्धः” शक्तिरूपः बोधकत्वरूपः “औत्पत्तिकः”=स्वाभाविकः, नित्य इति यावत् (अतो हेतोः) “तस्य”=धर्मस्य “ज्ञानम्”=ज्ञानसाधनं प्रमाकरणम् “उपदेशः”=उपदिश्यतेऽनेनेति उपदेशो विधिवाक्यम् ।

“अव्यतिरेकश्च”=तादृशवैदिकशब्दोत्पत्त्यस्य ज्ञानस्य स्वविषयीक्रियमाणेऽर्थे व्यभिचाराभावः, नह्यपौरुषेयोक्तिजन्यं ज्ञानं जातु विपर्ययति । “तत्”=तस्माद्धेतोः “अनुपलब्धेऽर्थे”=प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्ज्ञातुमशक्ये धर्मस्थेऽर्थे तदेवोपदेशशब्दितं विधिवाक्यं “प्रमाणम्”=स्वतः प्रमाणम्, “अनपेक्षत्वात्”=ज्ञानान्तरे पुरुषान्तरे वा तस्यापेक्षाशून्यत्वादिति “बादरायणस्य” अपि भगवतः सम्मतमेतत् । बादरायणस्य=श्यासस्य जैमिनिगुरोरपि सम्मतं मतमिति गुरुशिष्ययोः संवादः प्रदर्शितः ।

नच वाच्यं प्रत्याख्यप्रत्यायकभावो नाम सञ्ज्ञासञ्ज्ञभावस्तस्य स्वाभाविकत्वे प्रथमतया श्रवणेऽप्यर्थप्रत्ययापत्तिप्रसङ्ग इति, चक्षुष आलोकसंयोगस्येव शब्दस्य शब्दार्थसम्बन्धग्रहस्यापि सहकारित्वात् । यथाऽऽलोकसंयोगो रूपोपलब्धी चक्षुषः सहकारी, तदभावे तदभावादिति नित्येऽपि शब्दार्थयोः सम्बन्धे सङ्केतग्रहस्तत्प्रकाशकः, सच वृद्धव्यवहारदिनेत्यन्यदेतत् । नन्वेवं सम्बन्धग्रहो नाम यदि शक्तिग्रहः, तदा पुरुषान्तरकृतबोधनाधीनत्वात्पौरुषेयत्वं सम्बन्धस्य प्राप्तम् ? नैष दोषः । तदग्रहणमात्रस्यैव पुरुषाधीनत्वेन ग्राह्यस्य सम्बन्धस्य तदनधीनत्वात् ।

ननु—भूमावर्षो मुखे शब्दः, गौरिति शब्दः साम्रादिमानर्थः, शब्दोऽयं नार्थः, अर्थोऽयं न शब्दः इत्याश्रयभेदरूपप्रतीति-

भेदैः रज्जुघटवत् शब्दार्थयोः पृथग्भूतत्वात्तादृशयोश्च रज्जुघट-
सम्यग्बलवत्कृतकसम्यग्बलस्यैव दृष्ट्यात्र नित्यसम्यग्बलमिद्धिः,
सिद्धे चैवमनित्यत्वे कश्चिच्चेतनः पुरुषविशेष एव तत्सम्यग्बली
वाच्यः, सच नास्मदादिरसर्वशक्त्यात्, किन्तु परमेश्वर एव । तेन
परमेश्वरेण सर्गादिकाले सम्यग्बलः क्रियते ततो रूपद्वयं कृत्वा
व्यवहार्यते इति चेत् ? नेति धूमः सर्गादौ मानाभावात् । आदि-
काले मर्वाभावेनोपादाशुपादानाभावेन सृष्ट्यभावप्रसक्तेः, वैचि-
त्र्यानुपपत्तेश्च ।

जीवाहृष्ट्यैचित्र्यात्कार्यवैचित्र्यमित्यसाम्प्रतम्, दृष्टं विना
केवलाहृष्टेन तदसिद्धेः, अन्यथा बीजं विनाऽपि वृक्षोत्पत्ति-
प्रसङ्गात् । ईश्वरेच्छादिना नित्यद्रव्यैश्च तन्मिद्धिरिति न युक्तम्,
केवलानुमानशतैरपीश्वराऽसिद्धेः । बीजाङ्कुरवद् विनापीश्वरं

(१) केवलानुमानशतैरपीति—अयमभिराधिः—सावयवत्वेन सर्वं
जगत्कार्यमित्यत्र नो नो विवादः । किन्तु—यद्यत्कार्यं तत्तदुपादानानुचितकारण-
कलापमिदं कर्तृविशेषपूर्वकं दृष्टं कुल्लादिवदिति, व्यक्तेर्निखिलजगन्निर्माण-
तदुपनिर्माणदेशकालानुपयुक्तकारणकलापविज्ञानवाननुमेय इति न मृष्यामहे । मही-
महाणवाद्या एकैव एतेन कर्त्रा निर्मिता इत्यत्र प्रमाणाभावात् । पटादि-
दृष्टान्तानुरोधेन विजातीयानि मद्यादीनि कार्याणि विजातीयैरेव कर्तृमी रचितानि
मन्तव्यानि कार्यत्वाऽविशेषादिति नानेश्वरवादापत्तिः ।

अथ—क्षेत्रज्ञा विचित्रजगन्निर्माणोऽयमर्थः इति कार्यत्वहेतुबलेनैव क्षेत्रज्ञ-
मिदं कर्तृकल्पनायां बहूनां तेषां कल्पनापेक्षया एक एव सकलजगन्निर्माणमर्थोऽ-
वश्यं मन्तव्य इति—भूमे ? तदा क्षेत्रज्ञनिष्ठपुण्याऽपुण्याविशेषोपचितशक्तिविशेष-
वैचित्र्यद्वारा तत्तद्विलक्षणकार्यसम्भवाद् व्यर्थो तदतिरिक्तस्यन्तादृष्टाश्रुतपुरुष-
विशेषकल्पनेति युक्तमुत्तरायामः ।

इत्यत्र बुद्धिमद्वैककर्तृकत्वे साध्ये कार्यत्व हेतुत्वेकान्तिकः । महीमहाण-

प्रवाहादेव सृष्टिसिद्धादीश्वराङ्गीकारस्य प्रायिकाभ्युक्तत्वात् ।
 ईश्वरकर्तृकत्वेन वेदानामनित्यत्वेन पौरुषेयत्वापाते शान्त्यादि-
 ग्रन्थवदतोन्द्रियार्थग्राहकत्वाऽभावप्रसङ्गेनाप्रामाण्यापाताच्च । नच
 भन्नार्थवादेतिहान्यपुराणादिकमेव सृष्ट्यारम्भे प्रमाणमिति
 यदितुमपि शक्यम्, तेषां तत्र तात्पर्याभावात्, तस्मादनादिनि
 संसारे पदपदार्थसम्बन्धकर्त्रभावाच्चित्य एव तयोः सम्बन्धः स्वी-
 कार्य इति श्रियते । नचार्थस्याऽनित्यत्वात्कथं तयोः सम्बन्धस्य
 नित्यत्वमिति वाच्यम् यतो नह्यस्माकं मते व्यक्तिरूपेणाऽनित्ये-
 नार्थेन शब्दस्य सम्बन्धो येनैवं पर्यनुयुज्येमहि, किन्तु नित्येना-
 कृतिरूपेण । आकृतिरेव सामान्यमनुगताकारप्रतीतिजननात्
 सैव च जातिर्नतु तदभिव्यङ्ग्या मानाभावात्, नचाकृतेरनित्यत्वम्,
 एकव्यक्तिनाशेऽपि व्यक्त्यन्तरे दर्शनात् । तस्माद्युक्तमुक्त “मदा
 स्वार्थेन सम्यग्दाम्” इत्याहुः । शिष्टं पूर्णवत् ।

(इति द्वितीयं वर्णकम्)

षादिकथेति पक्षोऽप्रतिद्वन्द्वोपपन्नः सकलरचनावनुरत्येकस्याऽविद्वेः । बुद्धि-
 मत्कर्तृत्वं तत्रैव साध्यं चेत्तदा सिद्धसाधनम् अदृष्टद्वारा क्षेत्रज्ञाणामेव तथैवात् ।
 क्षेत्रज्ञादृष्टमापेक्षारचनायां भवतापि स्वीकारात् ।

किञ्चेधः सदासीतो वाऽशरीरो वा जगन्निर्भरीति ? नान्यः—अशरीरस्य
 कर्तृत्वाददर्शनात् । मानसानामपि कार्याणां शरीरवस्तुया दर्शनात् । मनसो नित्य-
 त्वेऽपि अशरीरेषु मुक्तात्मसु कस्यापि कार्यस्थाभावात् । नाशः—विकल्पप्रसत्तात् ।
 तथाहि—तच्छरीरं नित्यमनित्यं वा ? आद्ये—सावयवधरनित्यशरीरम् । जगतोऽपि
 नित्यत्वाऽविशेषेन धराविद्वेः । अन्य—तद्व्यतिरिक्तस्य च्छरीरहेतुर्वाच्यमनाशनी
 तस्याऽभावात् । स्वयमेव स्वशरीरहेतुरिति चेन्न अशरीरस्य तथा नऽनिदेरित्ये-
 वानाशनी यद्य अनेक तर्को—न्यायकणिका” शरीरवादनिगद्यपरा इष्ट्या ।

ये तु—आकृतिर्न व्यक्तेर्मिमा व्यक्त्यतिरेकेण तस्या अनुपलब्धे, नाप्यभिन्ना आधाराधेयभावप्रतीतिवाधापत्तेः, एकस्यामेकरूपायामेकानेकभेदानुपपत्तेश्च । नच भिन्नाऽभिन्ना भेदाऽभेदयोः परस्परं विरुद्धस्वभावयोः सहावस्थानाऽसम्भवात् । किञ्च—भेदपक्षे सा सर्वगता चेत् ? अन्तराऽप्युपलब्धिः स्यात् ? तत्तद् व्यक्तिमात्रगता चेत् ? एकस्यां व्यक्तौ कात्स्न्येन वर्तमानत्वे व्यक्त्यन्तरे तस्या उपलब्धे एव न स्यात् । अनुत्पन्नायां व्यक्तौ तस्मिन्देशे सत्त्वेऽप्यनुपलब्धे उत्पन्नायामपि अनुपलब्धिप्रसङ्गः, सहोत्पत्तौ तु नित्यत्वं न स्यात् । व्यक्त्यन्तरादायास्यतीति चेत् ? रिक्तं वच अमूर्त्तायां तस्यां क्रियाऽसम्भवात् । अंशेनायास्य-तीति चेन्न निरंशत्वादित्याद्यनेकप्रगाढयुक्तिमानैः खण्डितत्वाद् विकल्पाकारमात्रमिदं नतु सामान्यं नाम कश्चिदस्ति पदार्थः । नैवैवं गवाश्वादिवैचित्र्यानुपपत्तिः, विचित्रस्वभावत्वलक्षण-दर्शनवशादेव तदुपपत्तेः । ननु सामान्यरूपस्यार्थस्याभावे कथं सामान्यविकल्प इति चेन्न अर्थशून्यस्यापि विकल्पस्य शुक्ति-रजतादौ दर्शनात् । नैवैवं सति विसंवादापत्त्या सर्वलोकव्यवहार-वाधापत्तिरिति वाच्यम्, मण्यर्थिनो मणिप्रभायां मणिबुद्धयैव प्रवृत्त्युपपत्तेः । तादृशबुद्धेः परम्परायामणिप्रभवत्वेन मणिप्रापक-तया संवादाद्व्यवहारसिद्धिस्तद्वत् विचित्रार्थक्रियासमर्थस्त्रल-

(१) सौगतमतमुत्थाप्य प्रतिक्षिपति—ये त्विति । अस्याऽऽहुरित्यग्रे ऽभिप्रायः ।

(२) स्वन एवमेव न तु सामान्येन तत्त्वलक्षणमित्यर्थः । नैयायिका-दयस्तु—पूर्वदृष्टोऽपि घटो घटत्वसामान्येन हेतुभूतेन “अथ घटः” इत्येव लक्ष्यत इत्याहुः । वस्तुतस्तु न किमपि सामान्यलक्षणं सामान्यस्यैवाभावा-दिति सौगताशयः ।

श्लोक २] शब्दार्थसम्यग्ध्वे सांगतमतोत्थापनप्रतिक्षेपौ । ३७

क्षणाऽभिमानिनो जायमानस्यायंशून्यस्यापि जातिविकल्पस्य परम्परया तत्प्रभवतया संवादात्तादृशव्यवहारार्थिप्रवृत्तेरपि सम्भवात् । अपि च-केशोण्डूकन्यायेन स्थूलावभासोपपत्तौ सञ्चिन्तानेकपरमाणुपुञ्जातिरिक्तस्याययिनो व्यक्तिरूपस्याऽभावाद् दृष्टपास्त निराधार सामान्यम् । नच-सामान्याभावे गौर्गौस्त्यनुगताकारप्रतीतिर्न स्यादिति शङ्क्यम् विलक्षणरूपस्वलक्षणस्वभावादेव तत्तिसिद्धेः । स सामान्यवादिनापि नानाविधानां गोत्वाभ्यत्वादीनां सामान्यत्वाऽविशेषेऽपि तेन तेन रूपेण तत्तद्व्यक्तिषु तत्तत्प्रतीतिजनने स्वभावस्यैव शरणीकरणीयत्वाद् । तस्माद् विकल्पमात्रमेव सामान्यं न वस्तुसदिति—आहुः,तेषां मतेऽपि पदपदार्थव्यवस्थां विना तत्तदर्थक्रियाकारितादिविषयको व्यवहारोऽभ्यस्याऽनुपपद्यमानः सदैव यादेव्याऽर्थेन भद्र सम्यग्ध्वं कल्पयतीत्यकामेनापि शब्दार्थयोर्नित्य एव सम्यग्ध्वोऽभ्युपेयः ।

भट्टपादमतानुयायि“पार्थसारथिभिन्ने”प्रभृतयस्त्वेवमाचक्षते—प्रत्यक्षरुलसिद्धतया सामान्यं कदाप्यपहोतुं न शक्यम् । “अयं गौः, अयं गौः” “अयं वृक्षोऽयं वृक्षः” इत्याकारस्य प्रत्यक्षस्य देशकालाऽवस्थान्तरेषु विपर्यासं चिन्तय मार्गजनान्तत्वात्, सर्वप्रमाणोपजांघ्येन प्रत्यक्षेणैव वस्तुनी भेदाभेदसिद्धौ कुतर्कमासानां भ्रान्तिपरिकल्पितत्वेनाऽनादरणीयत्वाच्च । नचोक्तानुमानेन सामान्ययाच कर्तुं शक्य, उपजांघ्यविरोधात् । भेदाऽभेदविकल्पेन सामान्यं निराकुर्वन्ता भवतापि यद्वस्तु तद्विषयमभिन्ने वा भवतीति तद् भद्ररन्तरेण स्वीकृतमेव, अन्यथाऽनुमानानुत्थानात् । उक्ताऽनुमानेन सामान्यस्य पक्षत्वे सति भेदाऽभेदशून्यत्वरूपहेतुभावरत्वेनाङ्गीकृतत्वादित्यर्थः । अथाचक्षायाः सामान्ये औपाधिको वस्तुभेदो न जातिनिमित्तक इति ?

(१) “आप्रतिने ध्यतेभिन्ने” इत्याद्यनुमानेन ।

तत्रोच्यते—जातिसिद्धयभावेऽप्युपाधिरूपसामान्यस्य सिद्ध्या-
नुगताकारस्य सामान्यस्य स्वतः सिद्धेर्यत्किञ्चिदेतत् ।

अयमभिसन्धिः—इह यावन्त औपाधिकाः प्रयोगा व्यव-
हाराश्च ते सर्वेऽप्यनुगताकारात्मकमूलं विनोपपद्यमाना न
कदापि कुत्रापि दृष्टिपथमवतरन्ति, सर्वे स्वलक्षणं स्वलक्षण व्या-
वृत्तैकरसमित्यभ्युपगच्छतः सांगतस्याऽनुवृत्तिप्रत्ययाभावाद् औपा-
धिकव्यवहारस्यापि दुर्घटतया मूकीभावप्रसङ्गः । मूकीभावप्रसङ्ग-
भङ्गेऽङ्गीक्रियमाणे त्वनुवृत्ताकारे सिद्धे यावकाभावाच्चिप्रत्युहं
सर्वप्रमाणसिद्धं जातिरूपं सामान्यं नैवापह्नोतुं शक्यम् ।

केचित्तु—भिन्नमव सामान्यं व्यक्तिभ्यः । नचैवं तस्य
पृथगप्युपलब्धिप्रसङ्गः व्यक्तिसमवेतत्वेनान्यत्र तदभावात् । नच
व्यतिरेकाऽदर्शनादभेदः शङ्कनीयः “यण्डो गौर्मुण्डो गौ” रिति-
खण्डमुण्डाकारस्यापि व्यावृत्तिरूपस्य प्रतीतेः । अभेदपक्षे तु
गवाकारवदुक्ताकारस्याप्यनुवृत्तिप्रसङ्गः, गवाकारस्य वा व्या-
वृत्तिप्रसङ्गः । एकस्यामपि व्यक्तावयं गौरिति प्रत्यये गौर्गौ-
रितिर्वादिदं बुद्धिगोचरुद्भयोः पर्यायतापत्तेः । नच व्यक्तेर्जाति-
समानाकारताप्रत्ययानुत्पत्तिप्रसङ्गः समयायसम्यन्धसामर्थ्यद्वय
तत्सिद्धेः तस्मान्नेदपक्षेऽपि न दोषः—इत्याहुः ।

यस्तुतस्तु दर्शितन्यायेन भेदस्य, तादात्म्यप्रतीत्या चा-
ऽभेदस्य निरुत्वाद्भिन्नाभिन्नत्वमेव युक्तमाप्ताति । नच भेदाभेदे
विरोधशङ्कापि कर्त्तव्या गवाकारेणाऽभेदस्य यण्डाद्याकारेण च
भेदस्यैकस्यामेव व्यक्ती समसमयावगाहित्यात् । अतिप्रसङ्गस्तु
न शङ्कनीयः, इदं रजतं नेदं रजतमिति वत्परस्परमुपमर्शोपमर्द-
कभावाभावात् । “वाचस्पतिमित्रे” रण्युक्तम्—

वार्थस्वेन नानात्वमभेदः कारणात्मना ।

हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाशत्मना भिदा ॥ इति ॥

इत्यञ्ज—“इयं गौ” रितिवुद्धिद्वयं सामानाधिकरण्याप-
र्यायत्वान्माममेदं मेदञ्ज जातिव्यक्तयोर्व्यवस्थापयतीति प्रतीतिय-
लादेवात्र भेदाऽभेदविरोधाभावः ।

अयमाशयः—गौरूपेण निरूपणीये गोपदार्थं गोजात्या
व्यक्तेरभेदः प्रतीयते, गौरयं शायलेय इति व्यक्त्यन्तरात्मना
निरूपणीये जातिभेदेन तत्प्रत्ययः । नहि भवति योऽयं शायलेयः
स एव बाहुलेय इति, नापि च भवति शायलेय एव गौर्न बाहुलेय
इत्युभयथाऽपेक्षामेदेनापि विरोधपरिहारो बोध्यः । अत एव पुरतो
ह्यौ गावावुपलभ्यमानस्य उभयत्र गोप्रत्ययाद् अयमस्मादन्य इति
प्रत्ययाच्च भिन्नाभिन्नत्वे बाधकाभावः । तस्माद् व्यक्त्यात्मरूपत्वाद्
व्यक्तिगतं च जातिः, या हि स्वकारणादुत्पद्यमानायां अस्ती कारण-
वशात्सम्यग्धते ।

ननु—पुरोवर्त्तिनि प्रदेशे प्राग्विद्यमानाया जातेः कथ-
मेतद्देशसम्यग्व इति चेत् ? नैव दोषः । अस्मिन्देशे प्राग्विद्यमान-
स्यैव कारणवशादेव संयोगदर्शनात् । इयांस्तु विशेषः यत्संयोगो
वैशान्तरस्यस्य पदार्थस्येतद्देशेन प्राप्तिको भवति, तादात्म्यसम-
वाययोस्त्वनन्तरदेशमनपेक्ष्यैव साहजिक इति । नहि संयोगस्य
तादात्म्यसमवाययोश्च समानम्यभावाग्रहो येनोभयत्रापि प्राप्ति-
कप्रत्ययेनानुयुज्येमहि । नित्याया जातेरनित्यानां व्यक्तीनाञ्चाऽभेदो
युक्तिपराहत इति चेन्न वस्तुनो नानाकारत्वरूपाया युक्तेरपरा-
हतत्वात् । एकस्यैव वस्तुन आकारान्तरेण नित्यत्वमाकारान्तरेण
चाऽनित्यत्वमित्यत्र बाधकाऽभावात्, कुण्डलाकारेण सुवर्णस्या-
ऽनित्यत्वेऽपि सुवर्णाकारेण तस्याऽज्ञात्वात् ।

यदि तु सर्वगतमपि सामान्यमित्यमुपगम्येन तदापि
न नः किञ्चिच्छिद्यते । अभिव्यञ्जिका हि व्यक्तयः, तासां संयुक्त-

ममवायस्य सामान्यग्राहकसन्निकर्षस्य व्यक्तिदेश एव सत्त्वात्
 सर्वत्रोपलब्धिप्रसङ्गः । एवमभेदपक्षेऽपि नित्यत्वाऽनित्यत्वादि-
 वत्सर्वगतत्वाऽसर्वगतत्वादिकमपि नाऽनुपपन्नं भवति । आधारा-
 धेयत्वमपि प्रमाणसम्प्रतिपन्नम् । नच—व्यक्तिः पुञ्जरूपा येन
 केशोण्डूकवत्पुञ्जप्रतीतिरभ्युपगम्येत । तस्मादतिरिक्ता आकृति-
 नित्येति तथैव शब्दस्य सम्बन्धोऽपि नित्यः, धेदवागपि संदधा-
 र्थेन सम्बन्धेति युक्तमुक्तं ‘सदा स्वार्थेन सम्यग्दाम्’ इति ।

(इति द्वितीयवर्णकाक्षेपपरिहारः)

अपरे तु—सम्बन्धनित्यत्वसाधनप्रयत्नो व्यर्थ एव, सम्य-
 न्धिनः शब्दस्यैव तावदनित्यत्वेनोक्तदोषाणां तदवस्थितेः । नहि
 पुरुषप्रयत्नोपलभ्यमानस्य शब्दस्य घटादिवदुत्पत्तिविनाशशालिता
 प्रजापतिनाप्यपहोतुं शक्या । नच—“स एवायं गकार” इति
 प्रत्यभिज्ञाबलात्तन्नित्यत्वं शक्यसमाधानम् “मा शब्दं कुरु शब्द-
 कार्ययं माणवक.” इत्यादिसार्वज्ञनीनव्यवहारोपलब्धेरपलपितुम-
 शक्यत्वात् । नचाऽयं व्यवहार उच्चारणात्मकध्वनिविषय इति
 वाच्यम्, नित्यस्य परिच्छिन्नस्यैकदेशस्त्वत्वेन नानादेशाऽस्थि-
 तैर्वक्त्रभिरुच्चारणद्वाराऽभिच्येक्ययोगात् । किञ्च—नित्यस्य
 शब्दस्याभिव्यक्तिः संयोगादिनेति चेत् ? स यावानस्ति स
 तावानेव तत्रैव अभिव्यज्येत नतु तारतारतरत्वादिना दूरदूरतरदेश-
 स्थितैरप्यनुभूयेत । तस्माद् “उत्पन्नो गकारो नष्टो गकार” इत्यादि-
 प्रतीतित्वात् “तदेवाप्यधमिदं मया भुज्यते यत्स्वया भुक्तमासीदि-
 तिवत्” प्रत्यभिज्ञायाः साक्षात्पक्षेऽपि सम्भवादनित्यत्वे सिद्धे
 तत्सम्बन्धस्याप्यनित्यत्वं सिद्धमेव सम्बन्धधीनत्वात् सम्बन्धस्ये-
 त्युत्पन्नस्यैव शब्दस्यार्थेन सह कश्चन सङ्केतात्मा सम्बन्धो-

ऽभ्युपगन्तव्यः । नह्यनित्यस्य शब्दस्यार्थसम्बन्धो नित्य इति कोऽप्यनुमत्त उत्प्रेक्षेत । सच सङ्केतो भगवदिच्छारूप एव ।

ये तु—रूपरसगन्धस्पर्शशब्दसमुदायो वीणावेणुशङ्खादिद्रव्य, तस्मिन्नेव समुदाये स्थितः शब्दोऽभिव्यज्यते इति—आहुः तेषामपि मते षड्जघैवतगान्धारादिभेदेन विभागान्तर, षड्जजातीयस्यैव तारमन्द्रादिरूपेण च विशेषान्तर नोपपद्येत यदि समुदायेऽभिव्यज्येत शब्दः, अन्यथा समानाश्रयतया वीणावेण्वादिगतगन्धादीनामपि प्रतिक्षण भिद्यमानं स्वरूपमवालोचयेत्, तस्मात् समुदायेऽभिव्यज्यते शब्द इत्यपि रिक्त वचः ।

अयमभिसन्धिः—अनित्यस्य शब्दस्यार्थेन सह न कोऽपि सम्बन्ध, न संयोग, न समवायः नाप्येकार्थसमवाय तथा सति मोदकाम्निच्छुरिकाशब्दोच्चारणेन मुखपूरण-मुखप्रदाह-मुखपादनानि दृष्टेरन्नित्यवोचाम । ननु—कथं तर्हि शब्दादर्थप्रत्ययो यद्यसम्बद्धः शब्दोऽर्थेनेति चेत् ? अविनाभावलक्षणं सम्बन्धं धूमः, व्यवस्थादर्शनात् । दृश्यते हि प्रयुज्यमाने वाक्ये शब्दादेवार्थप्रत्ययस्य व्यवस्था । तस्या चानुमीयतेऽस्ति शब्दार्थयो सम्बन्धो

(१) अत्रायमाशयः—न्यायमते सङ्केतस्य रूपात्वेन “इदम्पदमिममर्थे बोधयतु” इति पदविशेषक सङ्केतः । अर्थात् गोत्वाश्वच्छिन्नविषयतानिरूपकबोधजनकताश्रयो गवादिपदम् । “अस्मान्छब्दादयमर्थो बोधव्य” इत्यर्थविशेषकः सङ्केतः । तथाच गवादिपदजन्यबोधनिष्ठविषयितानिरूपितविषयताश्रयत्वं गवादौ स्पष्टम् । बोधविशेषक सङ्केतस्तु “गोत्वाश्वच्छिन्नविषयको बोधो गवादिपदजन्यो भवतु” इत्याकारक इति त्रिधा सङ्केतः ।

(२) तथाच—पारमर्थे सुत्रम्—विभक्त्यन्तरोपपत्तेर्य ममासे (न्या० २ । २ । ३१) इति । ममासे=स्पर्शादिसमुदाय साहिदेन शब्दो यत्तत इति न युक्तम् विभक्त्यन्तरोपपत्तेः=विनयकन्तरस्य विभागान्तरस्य तारमन्द्रत्वादुपपत्तेरिति सूत्रार्थः ।

(३) शब्दोऽर्थाऽविनाभावी तज्ज्ञापकत्वाद् यदप्यविनाभाविधूमवत् ।

व्यवस्थाकारणम् । सम्बन्धाभावे सति शब्दमात्रादर्थमात्रप्रत्यय-
प्रसङ्गः । तस्मादप्रतिषेधः । सम्बन्धस्य सच व्याप्तिरूप एवेति चेत् ?
तत्प्रत्युच्यते—नहि व्याप्तिसम्बन्धकारिता शब्दादर्थव्यवस्था
तस्या अपि वृत्तिनियामकसम्बन्धाधीनत्वाद् । तदनङ्गीकारे तु
पूर्वोक्त एव दोषः शब्दमात्रादर्थमात्रप्रत्ययप्रसङ्ग इति । तस्माच्छब्द-
स्वार्थेन सह वृत्तिरूप सम्बन्धः । का सा वृत्तिरिति चेत् ? वाच्य-
वाचकमात्रसम्बन्धलक्षणेति प्रम । सैव "शक्ति" रिति "सङ्केत"
इति चोच्यते । "अस्वार्थस्वेदं वाचकम्" इत्येवजातीयकस्य
वाक्यस्यार्थविशेषेऽनुशयते सम्बन्धः । सच भगवदिच्छारूपः
समयपदाऽभिलष्य । एतमेव समयमालङ्कारिका "अभिधे"त्या-
चक्षते । एवविध उपयुक्तं समये शब्दादर्थप्रत्ययो भवति, विप-
र्यये तु शब्दध्वनेऽपि प्रत्ययाभावः । स्वाभाविकसम्बन्धेऽभ्यु-
गम्यमाने, "जातिविशेषे नियमविशेषाऽनुपपत्तिः=यदि
शब्दार्थयोः स्वाभाविकः सम्बन्धोऽभ्युपगम्येत तदा भार्या यच-
शब्दादोर्वैशूक्यविशेषं, म्लेच्छान्तत एव कर्तुं वा न प्रतिपद्येत् ।
सति तु नियमे सर्वं सर्वं सम्बन्धात्तस्मात् प्रतीयात् तस्माद्
"अभिधानाऽभिधेयनियमनियोग एव तयो, सम्बन्ध" इति
सादृशेन सम्बन्धेन सदा=सदैव स्वार्थेन=गोत्वादिना सम्बन्धमिति
युक्तमुक्तं "सदा स्वार्थेन सम्बन्धम्"—इत्याहुः ।

(इति तृतीयं वर्णकम्)

अन्ये तु—"स्वार्थेन सम्बन्धम्" इत्यस्यायमर्थः—स्वार्थेन=
निजेनाभिधेयेन सम्बन्धः=तादात्म्यसम्बन्धवतीम् । तादात्म्यश्च

(१) उपयुक्ते=ज्ञाने ।

(२) पातञ्जलानां मतमाह—"अन्ये त्रि"ति ।

तद्भिन्नत्वे सत्यमेवेन प्रतीयमानत्वम् । सैवं तावद् वागिन्द्रिय
वर्णमात्रव्यञ्जकमष्टस्थानम् । तदुक्तम्—

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।

जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च ॥ इति ।

एवमियं वाग् वर्णमात्रमभिव्यञ्जयन्ती लोकप्रसिद्धा
नार्थवाचिका । श्रोत्रेऽपि “हृदयदेशादागत्य वागिन्द्रियाभिहतस्य
उदानवायोर्गो वर्णाकारः परिणामविशेषः” तन्मात्रविषयं नतु
ध्वन्यपरिणामभूतवाचकपदविषयम् । पदं पुनर्नादानुसंहारबुद्धि-
निर्वाह्यमिति व्यथाप्रतीतिसिद्धान् नादान्=वर्णान् प्रत्येकं गृही-
त्याऽनु=पश्चाद् या संहरति=एकत्वमापादयति “गौरित्येतदेकं
पदम्” इति बुद्धिः तथा बुद्ध्या यद्वर्णातिरिक्तं पदं गृह्यते
तद्वाचकमित्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति—वर्णव्यतिरिक्त एकप्रयत्नजन्यो नादा-
भिव्यङ्ग्योऽन्तःकरणग्राह्यो ध्वनिविशेषः शब्द एव वाचकः ।
एनमेव—“स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति व्युत्पत्त्या स्फुटयतेऽभिव्यन्यते
वर्णरिति वा व्युत्पत्त्या स्फोट” इति स्फोटमाचक्षते वैयाकरणाः ।
यद्यपि पूर्वपूर्ववर्णविषयिण्योऽपि बुद्धयो वर्णाकारं पदमेव प्रत्येकं
गोचरयन्ति तथापि न तत्तात्तु विशदं प्रथते, अन्तिमे तु
बोधे तदत्यन्तवैशेष्यमाप्नोतीति नादानुसंहारबुद्धिनिर्वाह्यत्वं
पदस्योक्तम् ।

ये पुनर्वर्णनिव वाचकानातिष्ठन्ते न एव एवं प्रष्टव्याः
किममी प्रत्येकं वाच्यविषयां बुद्धिमादधीरन् ? मिलिना वा ? ।
आद्ये-एकस्मादेवार्थप्रत्ययोत्पत्तेः शिष्टवर्णोच्चारणार्थक्यप्रसङ्गः ।
उक्तञ्च निधेः—“निष्पादितक्रिये कर्मणि विशेषानाधायिनः

साधनस्य साधनन्यायातिपातात्" इति । द्वितीये तु—उच्चरित-
प्रध्वंसितां तेषामेकसमयमाधित्वाभावात्मेतन्नासम्भव एव । एवं
परस्परानुप्राह्यानुप्राहकभावेनाप्येतेऽर्थविपर्ययी बुद्धिमाधातुं न
पारयन्ते इत्यकामेताऽपि "एकं पदस्वरूपं तादात्म्येन संस्पृशन्ति
वर्णा" इत्यभ्युपेयम् । एव सति नोक्तदोषः । उक्तञ्च महर्षिणा
व्यासेन—“वर्णः पुनरेकैकः पदात्मा सर्वाभिधानशक्तिप्रचितः
सहकारिवर्णान्तरप्रतियोगित्वाद्देश्वरूप्यमिवापन्नः पूर्वश्चोत्तरेण,
उत्तरश्च पूर्वेण विशेषेऽवस्थापित इत्येवं बहवो वर्णाः क्रमानु-
रोधिनाऽर्थसङ्केतेनावच्छिन्ना इयन्त एते सर्वाभिधानशक्तिपरि-
वृत्ता गकारोकारविसर्जनीयाः साक्षादिमन्तमर्थं द्योतयन्तीति,
तदेतेषामर्थसङ्केतेनावच्छिन्नानामुपसंहृतध्वनिक्रमाणां य एको
बुद्धिनिर्भासस्तत्पदं वाचकं वाच्यस्य सङ्केत्यते" इति ।

सोऽयं सङ्केतः पदपदार्थयोरितरेतराध्यासरूपः । “घटः”
इत्ययं शब्दो “घटः” इत्ययमर्थः “घटः” इति ह्यनमित्येवं प्रयोग-
कर्तृसम्बन्धुच्चारणविषयकघटादिशब्दैः कृत्वा श्रोतुस्त्रिनयभिन्नं
प्रतीयते तस्मात्सङ्केतकृत एव वाच्यवाचकभावः । शक्तिविशेष-
रूप ईश्वरस्य सङ्केतस्तु—अनादिवासनासिद्धमेव तं (इतरेतरा-
ध्यासरूपं) प्रकाशयति । विद्यमान एव पितापुत्रयोः सम्बन्धोऽ-
यमस्य पिताऽयमस्य पुत्र इति सङ्केतेनावद्योत्यते इत्येवंरूपेण
सङ्केतेन सीहितां वरा स्वार्थेन=स्वस्वरूपाऽभिज्ञेनार्थेन सम्बन्धां

(१) पानगलभाष्ये ।

(२) एकैको वर्णः पुनः पदात्मा=पदतादात्म्योपेततया पदस्वरूपम् ।

सर्वाभिधानशक्तिप्रचितः=र्णाः गणः, गौरम्, नगः (नागः) इत्यादिपु
ट्टि गकारो गोवाच्यर्थाभिधायिषु दृष्ट इति तत्तदभिधानशक्तिः, एवं सोमः,
सोचिगित्यादीश्वराच्यर्थाभिधायिषु पदेष्वोवर्णो दृष्टः सोऽपि तत्तदभिधानशक्ति-
रिति चेत्तीतिः गवैवोदनीया ।

गवादिव्यक्त्यादिना सह ईश्वरसङ्केतावद्योतितवाच्यवाचकभाव-
सम्बन्धोपेतामर्थतादात्म्यवर्ती वाचमालम्ब्ये इति निर्गलितोऽर्थः—
इत्याचक्षते ।

(इति चतुर्थं वर्णकम्)

अपरे तु—सर्वार्थदीपिकाम्=सर्वशक्तिमत्परमेश्वरोपादानक-
तया अशेषवस्तुप्रकाशनहेतुभूताम् अर्थात् यदीया निरवशेषवस्तु-
प्रतिपादने औत्पत्तिकी शक्तिः कार्यवशेन शक्यते ज्ञातुम्,
अथवा—अलौकिकदेवताधर्मस्वर्गपरब्रह्मप्रत्ययोत्पादनात्मककार्य-
लिङ्गेन यदीया उत्पत्तिसिद्धैव स्वाभाविकी शक्तिःसामर्थ्येन
प्रतिपादकत्वरूपः सम्बन्धैः शक्तिलक्षणान्यतरवृत्त्याप्यो विज्ञा-
यते तां तादृशीं “सर्वार्थदीपिकाम्” सदा=नित्यं स्वार्थेन=यथा-
सम्बन्धं शक्यलक्ष्यात्मकेनार्थेन सम्बन्धाम्=बोध्यबोधकभावा-
त्मकसम्बन्धोपेतां देवीम्=देवस्य ब्रह्मण इयं देवी तां स्वयम्प्र-
काशात्मकब्रह्मणो विवर्त्तभूताम्, सद्गतसविबाम्=सङ्केतोऽथ वृद्ध-
व्यवहारः=ऋषिपरम्परात्मकः सः सचिवः सम्प्रदाय-
प्रवर्त्तको यस्याः तां नित्यां भावम्=वेदलक्षणां चाणीम्, अभीष्ट-

(१) “अपरे” इति । न पर अपरे स्त्रीया मायाआदिनो वेदान्तिन इत्यर्थः ।

(२) अत्राहुर्ब्रह्माः—

गौण्या लक्षणया वापि चादयशेषेण वा पुनः ।

वेदो यमाथयत्यर्थं को नु तं प्रति कुलयेत् ॥ इति ॥

(३) इदम्—“समाननामरूपत्वाद्यावृत्तावप्यविरोधो दर्श-
नात्स्मृतेश्च” (४० सू० ११३१०) इत्येतत्प्रमूलकम् ।

(४) इदम्—“अत एव च नित्यत्वम्” (४० सू० ११३१२९)
इत्येतत्प्रमूलकम् । अत्राहुर्गामतीकारः—“नान्ननित्यावगदुत्पत्तुमर्हेति, तस्या-
प्युत्पत्तिमत्त्वेन सापेक्षत्वात् । तस्मादित्यो वेदः जगदुत्पत्तिहेतुत्वात् ईश्वरवदिति

निद्वयेऽब्रह्मसाक्षात्काराय आलम्बेऽब्राधये अद्वया तदनुगुणी-
भवार्थम्, अद्वया जिज्ञासुविशेषणत्वात् "अद्वयमिच्छानयोगादवेष्टि"
(केय० १।२) "नैवा भित्तिकेणाभेया" (फल० १।२।९)
इति, "अद्वय सौम्य" छां० ६।१२।३। इति च श्रुते ।
"अद्वयमिच्छानयोगादवेष्टि" (भ० गी० ३३६) इति स्मृतेश्च ।
चेदस्यैव ब्रह्मप्रमाप्तिं करणत्वात्तदाधरणमत्यावश्यकमिति
भावः-इति व्याजुर्गते । तेषामयमाशयः -

नित्यो हि गवादीन्द्रादिशब्दार्थसम्बन्धः । शब्दानां तदर्थानां
जातीनां च नित्यत्वात्तत्सम्बन्धेनापि नित्येन मप्रितव्यम् । नहि
व्यक्तय उपपद्यन्त इत्याकृतिभिरप्युत्पत्तिमतोभिर्मात्रम्, अन्यस्यो-
त्पत्त्या अन्योत्पत्तेरदर्शनात् । गोत्वादिचक्षुस्तत्त्वादीनां चाच्यन्वाद्य ।
किञ्च-यथा गोत्वाद्यां गवादिशब्दवाच्यास्तद्येन्द्रचक्षुस्तत्त्वाद्याकृतयोपि
चक्षादिशब्दवाच्या न चक्षादिव्यक्तयः, व्यक्तीनामानन्त्यात्सम्बन्ध-
ग्रहणानुपपत्तेः । नच गोत्वावच्छेदेन व्यक्त्यु शक्तिः सुप्रहेति
यदितुमपि शक्यम्, सामान्यस्य प्रत्यासत्तिर्याभावेन व्यक्तिमात्रस्या-

सिद्धमेव नित्यत्वमनेन दृढीकृतम्" इति । एवञ्च नात्र वैकाल्याभावरूप-
नित्यत्वमभिप्रेतं विन्वाकाशादिवत्प्रत्यक्षपर्यन्तवस्थायाद्विवादाभिप्रायक व्यावहारिक-
तदिति विरोधो मा शङ्कीः । सत्तावाहुर्मेकानन्दसम्बन्धो वेदान्तसूत्रमुक्तावस्थाम्-
"शब्दस्य हि वेदान्तमते सर्गाशक्त्युत्पत्तिः सर्गान्त एव नाश" इति ॥

(१) यदि सामान्यं प्रत्यासत्तिः स्यात्तदा भ्रमस्यले प्रमेयत्वेनापि रजत-
भद्रः रजतज्ञानस्य प्रमेयत्वप्रकारकत्वात्पत्तेः । नच-रजतत्वेन रजतत्वात्
विप्रसामान्येन रजतभेदे सामान्यं प्रत्यासत्तिरिति वाच्यम्, इन्द्रियसदुने पुगे-
षत्तिनि तन्माभावेनासन्निकृष्टत्वात् सन्निकृष्टसामान्यस्यैव प्रत्यासत्तिरित्याहुः-
माह । ननु सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्यनङ्गीकारे महान्मादौ धूमत्वेन सकल्पमाना
यदित्वेन सकलवर्दीना ज्ञानाभावेन निरिच्छधूमेषु निखिलरहितिरूपितज्ञान-

ऽनुपस्थितेः, गोत्वं शक्यतावच्छेदकमिति ग्रहापेक्षया "गोत्वं शक्यम्" इति लाघवाच्चिरुद्धजहलक्षणया व्यक्तेरपि भानादनन्य-
लस्यत्वाभावाच्च । किंवा मा भूत् केवलायां व्यक्तौ शक्तिरान-
न्यव्यभिचारभीतेः परन्वनुपपत्तिज्ञानं विनैव व्यक्तेः शब्द-
शक्त्यायत्तजातिज्ञानविषयत्वेनोभयत्रैव भवतु शक्तिरिति नित्यायाः
आकृते (जातेः) तादात्म्येन व्यक्तेरनादित्वात्तत्सम्यग्धोऽप्यनादि-
रेव सत्कार्यवादाभ्युपगमात् । गवादिशब्दास्तु व्यक्तिप्रसव-
हेतुत्वं व्यक्तेः प्रागपि सन्तीति न केवलं व्यक्तिवचना , ये तु मथा
ते डित्याद्याः शब्दाः अर्थानन्तरभाविनः स्याद्वेति वा व्यवहियन्ते
किन्तु गवादिशब्दा यस्मादिशब्दाश्च स्थूलसूक्ष्मभावेनानुस्यूत-
व्यक्त्यविनाभूतसामान्यवचना इत्यवश्यमन्तव्यम् । नचेन्द्र-
यस्वादिष्वपस्तेरेकत्वेन जात्यभावादाकाशशब्दवादिन्द्रचन्द्रादि-
शब्दा अपि केवलव्यक्तिवचना एव मन्तव्या इति वक्तुं शक्यम्,
अतीतानागतव्यक्तिभेदेनेन्द्रादिशब्दानां केवलव्यक्तिवचनत्वस्य
दोःस्थ्यात् । तथाच—“शब्द इति चेन्नातःप्रसवःप्रत्यक्षानुमानाभ्याम्”

मेव न स्यात् (धूमो वदिव्याप्यो न वेति संशयोऽपि न स्यात्) अतः सामान्य-
लक्षणा प्रत्यासत्तिः कल्पनीयति चेन्न सिद्धान्ते व्याप्तिग्रहस्य सन्निरुद्धधूमादि-
विषयकत्वेन सर्वधूमाऽविषयतया तस्य सामान्यप्रत्यासत्तिव्यवस्थाऽयोगात् ।
“धूमो वदिव्यभिचाः” नवेति संशयस्य महाननीयधूमादवच्छिन्नत्वेन वदि-
निरूपितव्याप्तिनिधयेऽपि पर्वतीयधूमे महाननीयधूम एव वा सम्भवेनाऽप्रगिद-
धूमाऽविषयत्वात्, ममानप्रकारकनिधयस्यैव संशयवितोषित्वात् । अत एव
पदत्वेन इतरभेदनिरवयेऽपि पृथिवीत्वेन पटे उत्पन्न इति तत्रापि सिद्धान्तः
सहचछते, तस्मात् सामान्य प्रत्यासत्तिरित्याशयेनाह—“सामान्यस्य
प्रत्यासत्तिरित्याभावेन” इति ।

(१) केवलव्यक्तिवचनत्वज्ञे अनन्यव्यभिचारदिदोर्भीनेरिति भावः ।

(ग्र० सू० १।३।२८) इत्यादित्रिसूत्र्या व्यासचरणैः शब्दार्थयो-
रौत्पत्तिक एव सम्यन्धः, समर्थितः । भगवत्पूज्यपादैश्चात्रैव—“नचेदं
शब्दप्रभवत्वं ब्रह्मप्रभवत्ववदुपादानकारणत्वाभिप्रायेणोच्यते ।
कथं तर्हि ? स्थिते वाचकात्मना नित्ये शब्दे नित्यार्थसम्यन्धिनि
शब्दव्यवहारयोग्यार्थव्यक्तिनिष्पत्तिः, अतः प्रभव इत्युच्यते”
इत्येवं भाषमाणैश्च नित्यः शब्दो नित्यार्थसम्यन्धाभिधायीति
शब्दार्थयोरनित्यः सम्यन्धो दर्शितः । शब्दपूर्वमेव च सृष्टि श्रुति-
स्मृती दर्शयतः । तथाच मन्त्रघर्णः—“एतेऽसृष्टप्रमिन्दवस्तिरःपवित्र-
माशवः । विश्वान्यभिसौभगाः । (बृ० सं० अ० ७।अ० १ वगे० २४)
इति । ब्राह्मणं चास्य पठ्यते—“एत इति वै प्रजापतिर्देवानमृजतामृष-
मिति मनुष्यानिन्दव इति पितृस्तिरःपवित्रमिति प्रह्नाशव इति स्तोत्र
विश्वानीति शस्त्रमभिसोभगेयन्याः प्रजाः” इति । अन्यच्च—“स मनसा वाचं
मियुनं समभवत्” (वृ० १।२।४) इति शब्दपूर्वकैव सृष्टिः
श्राव्यते, या चाऽनित्यशब्दार्थसम्यन्धपक्षे कथमपि न घटते ।
स्मृतिरपि—

अनादिनिधना नित्या वागुमृष्टा स्वयम्भुवा ।

आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥

(महा०भा०।१२।२३३।२४)

(२) सोऽयं व्यासशिष्यस्य जैमिनेरस्यभिमत इत्यथस्तादयानीतमिति
गुह्यशिष्ययोर्वैमत्यं न शङ्कनीयम् । उक्तञ्च मिश्रेर्भामत्याम्—“नचैतावता
शब्दार्थसम्यन्धस्याऽनित्यत्वम्, वस्तुत्वादिजातेर्वातदुपायेर्वा यथा कयाचिदङ्कुर्या-
वच्छिन्नस्य नित्यत्वादिति”

(३) वेदमय्या वाचो दिव्यत्ववेदमेव यदपौरुषेयत्वेन स्रतःप्रामाण्यं
सर्वार्थविवाचकत्वेति । एतेनैवभिप्रायेण मूले “सर्वार्थदीपिका” मिलुक्तम् ।
अतएवोक्तं शास्त्रयोनिर्वाचिकरणे “रत्नप्रभायाम्”—“वेदोपादानत्वेन वज्रणः
स्वसम्यग्वाशेपार्थप्रकाशनगामध्यैरूपं सर्वसाक्षित्वं निदधति । यद्वा—यद्याऽप्येतारः।

तथा—

नामरूपञ्च भूतानां कर्मणाञ्च प्रवर्तनम् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ निर्भमे स महेश्वरः ॥ इति ॥

तथा—

सर्वेषाञ्च स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाञ्च निर्भमे ॥

(मनु० १ । २१) ।

इति चैवमादिश्रुतिस्मृतिषु सर्गादौ वैदिकशब्दादेश जगदुत्पत्ति-
कथनाद्व्याख्याकृतिविशेषं विग्रहवत्त्वयोधकमन्त्रार्थवादादिभ्यो-
ऽवगत्य “स भूरिति व्याहरण भूमिमलजत” इत्यादिश्रुतेर्लोकानामा-
कृतिश्चिकीर्षितां शुद्धावालिख्य तत्तदाकारजगत्कारणात्सृष्ट्याच-
ङ्गीकारेऽप्याकृतावेव सम्यन्धो युज्यते न व्यक्तौ । एष एव च
न्यायः “सूर्याचन्द्रमसौ धाता यद्यपूर्वमकल्पयत्” (नारा० १ । १४)
इत्यादिष्वपि योजनीयः ।

किञ्च—“यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्तामन्वविन्दन्मृषिषु प्रविशम्”
(ऋ० सं० १०।७।३) इत्ययं मन्त्रयज्ञोऽपि स्थितामेव वेदलक्षणां वाच-
मृषिषु अनुविष्टां याज्ञिका विदितवन्त इत्याचष्टे । सर्वत्रैव वैदिकै-
र्याज्ञिक एव सम्प्रदाय आदरणीयो वेदार्थाऽभ्युपगमे तस्य प्रधान-
त्वात् । एवमेव—“तैस्मि नूनमभिघवे वाचा विरूप नित्यया । वृष्णे चोदस्व

पूर्वक्रमेण ज्ञात्वा वेदे कुर्वन्ति तथा विविच्युणमायासहायोऽनामृतानन्तप्रकाश-
चिन्मात्रः परमेधराः स्वकृतपूर्वकत्पीयक्रमयजतीयक्रमवन्तं वेदराशिं तदर्थाय
युगपज्जानमेव करोतीति न वेदस्य पौरोषेयता” इत्यादि ।

(१) हे ! विरूप ! विशिष्टस्वरूप विद्वन् नूनम्=निघ्नयेन त्वं अभिघवे=
सर्वतो व्यापकाय वृष्णे=धर्मफलप्रदाय तस्मै=एकवेदप्रसिद्धाय प्रधानानुराग
परमात्मने नित्यया=नामरूपप्रवाहवित्ते दारदितयाऽनादिनिपनया वाचा=वेद-
वाक्या सुष्ठुतिम्=प्रियां स्तुतिं चोदस्व=शुभेभ्यः ।

मुञ्चतिम्" । (श्रु० ६।५।२।६) इत्येवञ्जातीयको मन्त्रवर्णोऽप्यस्मिन्नर्थे उदाहार्यः ।

अत्राह—वाचकाच्छब्दाद्व्याख्यानां यस्मादीनामुत्पत्तिरिति वक्षि, अवाचकेन बुद्धावुल्लेखमायात् । नच यदि वसिन्द्वादीनां शब्दानां वकारेकारादयो वर्णा वाचका मन्येरन् ? तन्नोपपद्यते—प्रत्युच्चारणं वर्णानामन्यत्वेन सङ्गतिग्रहस्याशङ्क्यतयाऽवाचकत्वात् । अथागृहीतसङ्गतिरपि वाचकः किन्न स्यादिति ? तदातिप्रसङ्गोऽनिवार्यः ।

किञ्च—प्रत्येकं वर्णानां वाक्यार्थधीहेतुत्वे वर्णान्तरोच्चारणानर्थक्यम् । मिलितानामर्थप्रत्ययाधायकत्वे प्रतिक्षणमपवर्गिणां तेषां साहित्याभाव इति पक्षद्वयेपि वाक्यार्थप्रत्ययानाभ्वासः । नचोभाभ्यामतिरिक्तः फलजन प्रकारः । यदि स्वरूपसाहित्याभावेऽपि यथाग्नेयादीनां फलकरणान्यथाऽनुपपत्त्याऽवसेयोऽपूर्वात्यः संस्कारः, एवमेव वर्णानामर्थप्रत्ययान्यथाऽनुपपत्तिसिद्धः संस्कारः साहित्यद्वारं फलजन इत्याचक्षीयाः ? तत्र पृच्छामः—अर्थधीप्रसवावसेयः संस्कारः किमज्ञातः शब्दार्थबोधे शब्दस्य सहकारी उत ज्ञातः ? नायः उक्तातिप्रसङ्गात्, यथाज्ञातसङ्गतेः शब्दस्यार्थप्रत्ययेऽतिप्रसङ्गस्तथा संस्कारपक्षेऽपि । नापि द्वितीयः अन्योन्याध्ययप्रसङ्गात्, ज्ञाते संस्कारे शब्दस्यार्थधीहेतुत्वम्, सिद्धे च अर्थधीहेतुत्वे संस्कारस्य ज्ञातत्वमिति । आग्नेयादिवदिति चेन्न दृष्टान्तवैषम्यात्—आग्नेयादीनान्त्वनाख्यफलानामेव वेदेन फलकरणभावायगमाच्छक्यमर्थपत्त्याऽपूर्वावधारणं, वर्णानान्तु नार्थधीहेतुत्वे मानमिति विषमो दृष्टान्तः । एवं सति कथमपि वर्णानार्थधीहेतव्यः; नापि तदभिव्यङ्ग्यः स्फोटारमा कश्चित् तस्यापि बुद्धावुल्लेखात् । अर्थधीरूपकार्यात्तदवगमे त्वन्योन्या-

अथप्रसङ्गमवोचाम । स्वरूपमात्रेण नित्यस्य तत्स्यार्थधोहेतुत्वे
सततार्थप्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गो निरपेक्षहेतोः सनातनत्वात् । इत्थं
वाचकाच्छब्दाद्वाच्योत्पत्तेरनुपपत्तेर्नित्यशब्दार्थसम्बन्धाभिधानं
दुरुपपादमिति युक्तमल्पश्यामः ।

अत्रोच्यते—मा भूद्वर्णानां वाचकत्वं स्फोटस्य तद्भास्तीति न
मृष्यामहे। स्फोटो नाम तावद्वर्णमिव द्रव्योऽन्तिमवर्णसंस्कारसन्धी-
चीनः स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति व्युत्पत्तिर्नित्यः शब्दात्मा। “स चैकेक-
वर्णप्रत्ययाऽऽहितसंस्कारवीजेऽन्यवर्णप्रत्ययजनितपरीणाके प्रत्य-
यिन्येकप्रत्ययविषयतया झगिति प्रत्यवभासते” इति। अयम-
माशयः—“उत्पन्नो गकारो नष्टो गकारः” इति प्रतीतेः सर्वजन-
सिद्धतया वर्णानां तावदनित्यत्वमास्थेयम्। ‘सोऽयं गकारः’
इत्यादिप्रत्यभिज्ञाऽपि “सैवेयं दीपकलिके”तिवत् साजात्यनि-
यन्धना। तस्माद्वर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वे वर्णान्तरैवैयर्थ्यापत्ति-
भिया मिलितानां वाचकत्वमास्थेयम्। तदपि उच्चरितप्रध्वंसितां
क्रमिकाणां मेलनात्सम्भवादनुपपन्नम्। एकस्मृत्युपाकृद्धानां
वाचकत्वे तु “नदीरस” इत्यादौ “दीनसर” इत्येकस्मृतिविषयत्वे-
नाविशेषापत्तौ समानार्थप्रत्ययप्रसङ्ग इत्यादिदोषगणप्रस्तत्वाद्द-
र्णातिरिक्तः “स्फोटात्मा” वर्णपदवाक्यादिभेदेन नानाविधो
यद्यपि, तथापि सिद्धान्ते वाक्यस्फोटस्य मुख्यत्वं, न स्यैव लोकेऽर्थ-

बोधकत्वात् तेनैवार्थसमाप्तेः । उक्तञ्च वात्स्यायनेनापि 'पदस-
मूहो वाक्यमर्थसमाप्तौ' (न्या०भा०२।१।५५) इति । तममुं नित्यं स्फो-
टाख्यं शब्दं मत्या वेदशब्दप्रभवत्वमिन्द्रादिसंगस्येत्येव नित्याः
शब्दार्थसम्बन्धा इति शिष्टप्यते । उक्तञ्च हरिणा वाक्यपदीये—

नित्या शब्दार्थसम्बन्धाः समाप्ताता महर्षिभिः ।

भूषाणा सानुतन्त्राणा भाष्याणाञ्च प्रणेनभिः ॥ इति ॥

(का००१।का०२३)

इदन्तु बोध्यम्—स्फोटवादिमतेऽपि न स्फोटमात्रं नित्यं
वेदः, अपितु—कामविशेषविशिष्टं स्वरविशेषविशिष्टञ्च स्फोट-
स्वरूपम् । नापि च—नित्यानां विभूनामेकरूपाणां स्फोटानां
स्वत एव कामो वा स्वरः घोषपद्यते, किन्तु ध्वन्युपाधिक एव
सः । तथाचाऽभिव्यञ्जकध्वनिविशेषविशिष्ट एव वेद इति ध्वन्यु-
पाधिकत्वं स्फोटस्य वाक्यपदीयेऽपि हरिणोक्तम्—

स्फोटस्याऽभिन्नकालस्य ध्वनिकालानुपातिनः ।

ग्रहणोपाधिभेदेन वृत्तिभेदे प्रचक्षते ॥

स्वभावभेदानित्यत्वे ह्रस्वदीर्घप्लुतादिषु ।

प्राकृतस्य ध्वनेः कालः शब्दस्येत्युपचर्यते ॥

वर्णस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिर्ध्वने ।

वृत्तिभेदे निमित्तत्वं पैकृतः प्रतिपद्यते ॥

शब्दस्योर्ध्वमभिव्यतेवृत्तिभेदे तु बैकृताः ।

ध्वनयः समुपोद्गते स्फोटामा तेन भिद्यते ॥ इति ॥ (का००१।का०७५-७८)

एवञ्च—ध्वनीनामनित्यनशाऽपि तुल्यस्वरानुपूर्वीकतया वेदस्य
नित्यत्वं विवक्षणीयम् । साचेय विवक्षा वर्णवाचकत्ववादिनो
मते नोपपद्यते, एकवर्णोच्चारणे वर्णान्तरवैषम्यादित्युक्तम् ।

अत्र सिद्धान्तानुयायिनः—वर्णातिरिक्तस्फोटात्मकशब्द-
स्यानुमयानारोहाद् गौरित्युक्ते गकारौकारविसर्जनीयातिरिक्त-

स्यान्यस्य कस्यचिच्छब्दात्मनोऽश्रूयमाणत्वाच्च वर्णा एव शब्दः, तेषामेव च वाचकत्वमित्यातिष्ठन्ते । नचोत्पन्नप्रध्वंसिनां वर्णानां कथं नित्यत्वं घटत इति शङ्क्यम् । “त एवेमे वर्णा” इति प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । नच वपनोत्तरं “त एवेमे केशा” इति धीर्यया सादृश्यनियन्धनाभ्रान्तिस्तद्वद् वर्णेष्वप्यैक्यप्रत्ययः सादृश्यप्रयुक्त एवेति साम्प्रतम्, बाधकाभावत्वेन वर्णेषूक्तप्रत्ययस्य प्रेमात्वात् । केशेषु तु भेदधीविरोधाद्वाचकत्वम् । नापीयं प्रत्यभिज्ञाऽऽकृतिनिमित्ता वर्णव्यक्तिभेदाभावात् जातिप्रत्यभिज्ञाया व्यक्तिभेदहेतुकत्वात् । प्रकृते व्यक्तिभेदाभावात् जातिनियन्धनं वर्णेषु प्रत्यभिज्ञानमपि तु व्यक्तिनियन्धनमेवेति युक्तमुत्पश्यामः ।

वयमाशयः—यदि तादृशप्रत्यभिज्ञायां गव्यक्तिभेदाङ्गीकारेण पक्षस्यैव गत्वस्य पदद्वारा भेदकल्पनाप्रयासोऽमीष्टः स गव्यक्तावेवाङ्गमिति मुधैव गत्याद्यभ्युपगम इति । अतएवोद्धार्युर्भामतीकाराः—

तेन यत्प्राप्यंते जानेस्तद्वृणक्ति लभ्यते ।

व्यक्तिलभ्यन्तु नादेभ्य इति गत्वादिवीरूपा ॥रति॥(ग्र०सू०१।३।२८)

ननु—उच्चारणभेदेन वर्णानामपि भेदः, यथा चैत्रमैत्रयोः पाठध्वनिना भेदप्रतीतिरिति चेन्न अभिव्यञ्जकव्यनियैचित्रीसमुत्पेयं वर्णेषु विचित्रा प्रतीतिरिति सन्तुष्यताम् ।

अपिच वर्णानामनित्यत्वेन पूर्वपूर्वनिवृत्त्याऽर्थप्रत्यायकत्वेनाऽभिमतस्य स्फोटोत्पत्त्यस्यैवमिध्यतत्तयोगात्तदाहितसंस्कारकल्पनायाः स्फोटपक्षेऽप्यावश्यकत्वेन गौरवाधिक्याच्च वर्णा एव शब्दः । तेषां नित्यत्वेऽपि तज्जनिताऽनुभवस्याऽनित्यत्वेन अर्थप्रतीतिस्तु पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसद्वृत्तान्तिमवर्णाद्वा स्वरोपितस्वामिव्यञ्जकव्यनिक्रमशालित्वेन स्मर्यमाणवर्णमैव एव

जायत इति सर्वमनवद्यम् । एवं नित्यो घर्णात्मकः शब्दस्ततएव
 देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्येवं नित्ये शब्दार्थसम्बन्धे स्थिते युक्त-
 मुक्तं 'सदात्वात्तत्र सम्बद्धम्' इति । अधिकृत्याकरग्रन्थेभ्योऽयमेवम,
 गौरवमयाग्रेहोक्तमिति शिवम् ॥ २ ॥

सं०—ब्रह्मतत्त्व के अनुसन्धानद्वारा निर्गुणवस्तु-
 निर्देशरूप मङ्गल कर के वेदान्तशास्त्रसम्यन्वी अनुबन्ध-
 चतुष्टय का निर्देश किया गया, अब ब्रह्मतत्त्वरूप परमार्थ
 वस्तु में वेदांतवाक्यों की प्रमाणता दिखलाने के व्याज से
 ब्रह्म की विवर्तभूत जो वाग्देवी, उस की स्तुति करते हुए
 सगुणवस्तुनिर्देशरूप मङ्गल करते हैं—

भाषार्थ—“सदा”=जो सर्वदा ही स्वार्थेन=“भक्तजनों
 की जड़ता को दूर करने में “सम्बद्धम्”=सम्बद्ध=समर्थ वा
 उद्यत रहती है, और “सर्वार्थदोषिकाम्”=धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष
 रूप चारों पुरुषार्थों का प्रकाश करने वाली अर्थात् भक्तों
 के प्रति चार प्रकार के पुरुषार्थ को देने वाली तथा “सङ्केत-
 सचिवाम्”=गुरुकृत उपदेश द्वारा प्राप्त होने योग्य, “देवीम्”=
 दिव्यस्वरूप, “वाचम्”=सरस्वती, शास्त्र की अधिष्ठात्री वाग्देवी
 का (‘अहम्’=मैं शास्त्रज्ञान का अर्थी) “अभीष्टसिद्धये”=
 अज्ञाननिवृत्तिरूप शुद्धफल की सिद्धि=प्राप्ति के लिये
 “आलम्बे”=आश्रयण करता हूँ ।

अथवा—(“अहम्”=मैं) “अभीष्टसिद्धये”=ब्रह्मसाक्षा-
 त्काररूप प्रयोजन की सिद्धि के लिये स्वार्थेन=अपने अर्थ

श्लोकः २] मिताक्षरायां द्वितीयश्लोकस्यार्थादितिरूपणम् । ५५

के साथ सदा=नित्य सम्बद्धां=सम्बन्धवाली, “सर्वार्थदीपिकाम्=” सर्वशक्तिमान् मायानियन्ता परमेश्वर से उत्पन्न होनेके कारण धर्माऽधर्म, स्वर्गनरक, बन्धमोक्षादि अशेष अर्थों का प्रकाश करने वाली, “देवीम्=” स्वयम्प्रकाशस्वरूप ब्रह्म की विवर्त्त-भूत, “सङ्केततत्त्विकाम्=” वृद्धव्यवहाररूप सम्प्रदाय से प्राप्त “वाचम्=” वेदरूप वाणी का “आलम्बे=” आश्रयण करता हूँ ।

सार यह कि—जैसे प्रपञ्चमात्र का विवर्त्त उपदान होने के कारण ब्रह्म सब पदार्थों का अवभासक=सत्ता स्फूर्ति देने वाला है वैसे ब्रह्म से उत्पन्न होने के कारण वेदवाणी भी सब विद्याओं का प्रकाश करने वाली है, ऋगादिरूप ऐसी वेदवाणी का परमात्मा के बिना अन्य किसी से उत्पन्न होना सम्भव नहीं । आचार्यों ने भी शास्त्रयोनित्वाधिकरण में स्पष्ट कथन किया है—

“नहीदृशस्य शास्त्रस्यर्गवेदादिलक्षणस्य सर्वज्ञगुणान्वितस्य सर्वज्ञान्यतः सम्भवेऽस्ति”=प्रदीपवत् सर्व अर्थों के प्रकाशक ऋग्वेदादिशास्त्ररूप वेद की उत्पत्ति सर्वज्ञ ईश्वर के बिना अन्य किसी से नहीं हो सकती । अतएव चारों वेद

१—इस कथन से यह भी सातत्य जवताया है कि प्रत्येकवा ने इस ग्रन्थ में वेदशास्त्र-अविरोधी युक्तियों के द्वारा वैदिक तत्त्व का ही निरूपण किया है ।

भ्रम, प्रमाद, विप्रलिप्सा आदि दोषों से सर्वथा वर्जित और धर्म, ब्रह्म आदि अर्थों के बोध कराने में स्वतःप्रमाण हैं क्योंकि धर्मादिक पदार्थ किसी लौकिक प्रमाण के विषय नहीं, इस लिये जिज्ञासु पुरुष को अपौरुषेय वेद अथवा वेदार्थ के उपबृंहण करने वाले ऋषि प्रणीत स्मृति पुराणादि ग्रन्थों का अवश्य आश्रयण करना चाहिये ॥ २ ॥

ननु—यत् सन्दिग्धं यच्च सप्रयोजनं तदेव प्रेक्षायतां जिज्ञासाविषयो भवति नाऽसन्दिग्धं न चाऽप्रयोजनम्, नहि कोऽपि प्रेक्षावान् स्फीतालोकमध्यवर्त्तिनो घटादीन् करटदन्तान् वा जिज्ञासितुं प्रयतते । सन्दिग्धत्वसप्रयोजनत्वे हि जिज्ञास्य-

१—जिस प्रकार अध्ययन करने वाले याज्ञिक वा अन्य पूर्व २ क्रम के अनुसार ही उत्तरोत्तर वेद का अध्ययन करते चले आते हैं ऐसे ही विविध गुणवाली माया के नियन्ता परमेश्वर ने पूर्वकृत कल्प में होने वाले क्रम के समानजातीयक्रम वाले वेदों का प्रकाश किया है । वेद और वेदार्थ का ज्ञान भगवान् को पुण्यपद काल में ही रहता है । किसी अन्य प्रमाणद्वारा अर्थ को जान कर भगवान् वेदवाक्य की रचना नहीं करते । यही वेदों का “अपौरुषेयत्व” है । पौरुषेय वाक्यों के रचियता प्रत्यक्षादि प्रमाणों द्वारा अर्थ को जानकर ही वाक्य रचना करते हैं । परन्तु ईश्वरीय वेदवाक्य का ऐसा स्वभाव नहीं, अतएव वेदों में भ्रमादि दोषों का भी सम्भव नहीं । वेदान्त के आकर ग्रन्थों में इस अर्थ का विस्तार से वर्णन किया गया है, अधिक के जिज्ञासु उन का अवलोकन करें ।

२—भामतीकाशयेन शास्त्रारम्भप्रतिषेधक पूर्वपक्षमुपापयति—
“ननु” इति ।

त्वव्यापके । आत्मा च जिज्ञास्य इत्युक्तम्, स च सर्वेषामहमाका-
शात्मकप्रतीतिविषयत्वादपरोक्षाऽनुभवसिद्ध इति कथं जिज्ञासा-
गोचरः ? नहि कस्यापि भवति सन्देहो “ऽहमस्मि नवेति”, नवा
विपर्ययो “नाहमस्मी”ति । प्रयोजनमपि चाऽऽत्मज्ञाने न पश्यामः ।
इदं हि अद्वैतिनये आत्मज्ञानस्य प्रयोजनं स्यात् यत्सकलस्यास्या-
नर्थात्मकस्य प्रपञ्चस्य आत्माऽज्ञानसमुत्पत्त्यादात्मज्ञानेन
विनिवृत्तिरिति । दर्शितरीत्यात्वनादिनाऽत्मनो यथार्थज्ञानेन
अथावधि अनर्थात्मकः प्रपञ्चो न निवृत्त इति चेत्का नामाग्रेऽपि
तस्य तन्निवर्त्यत्वं प्रत्याशा । आत्मनो यथार्थज्ञानश्चाऽहमका-
शात्मकप्रत्ययं घना नान्यदस्तीत्यवोचाम । स पद्यच वृहत्त्वाद्
ग्रह्येति, अतया रीत्या ज्ञातस्य तस्य ज्ञापने उपनिषदां प्रामाण्यमपि
न सम्योभवीत्यज्ञातार्थज्ञापकत्वात्प्रमाणानाम्, अतस्तादृशाद्वैत-
ग्रह्यसाक्षात्काराय वेदास्तशास्त्रमिदमनारम्भणीयम् । अद्वैतात्म-
प्रतिपादनपराणि श्रुतिस्मृतिवचांसि तु बाधितमुष्यार्थान्युप-
चरितार्थनयापि नेतुं शक्यानि । भवतश्चात्र प्रयोगौ—“मुमुक्षुणा
ग्रह्य न विचार्य तन्मन्त्रसन्दिग्धत्वात् तथाविधकुम्भवत् ।
मुमुक्षुणा ग्रह्य न विचार्य तन्मन्त्रप्रयोजनत्वात् करदन्त-
यद्” इति ।

अथवा—जगन्मिथ्यात्ववादिनये ग्रह्येव नास्तीति तज्जि-
ज्ञास्यत्याऽनुपपत्तिरेव । कथमिति चेद् ? निर्विशेषत्वादेवेति
जानीहि । नहि निर्विशेषस्तुनः सपुष्पादतिरेकोस्ति । अस्ति
चेद्ग्राह्यं तदा अस्तित्वरूपविशेषयत्यप्रसङ्गादपसिद्धान्तः । एवं
स्वसम्प्रदायसिद्धनिर्गुणत्वेनाऽभिमतस्य ग्रहणः तदनुमपितुमु-

कस्य चाऽद्याङ्मनसगोचरानवधिकातिशयानन्दवत्त्वं श्रुतिभि-
जोषुष्यमाणं कथमुपपद्येत ? न खलु पापाणकल्पस्य फेवलस्य
तदनुभवितुर्वाऽद्याङ्मनसगोचरानवधिकातिशयानन्दवत्त्वं सुम-
न्दधियाऽपि केनचित्सुवचम्, तस्मान्मायावादिसिद्धान्ते जिज्ञा-
सानुपपत्तौ विचारशास्त्रारम्भणं व्यर्थम् ।

किञ्च—सधित्वासाज्ञाननिवृत्तिरित्युच्यते तत्र सकल-
प्रपञ्चोपमर्दकामो जिज्ञासुरधिकारीति स्याप्यते, तद्य न सम्भवति ।
नहि प्रपञ्चोपमर्दकामनया कोऽपि प्रेक्षावान् प्रवर्त्तमानः सम्भाव्यते
हृदयते वा । अपि तु दुःखत्रयजिहासयेष्टं समीहमानः सकलोऽपि
प्राणिवर्गस्तत्र तत्रोपाये मायधानो यो भवीति । विचारशास्त्रसाध्य-
सत्यज्ञातस्य सत्यनेकजन्माभ्यासपरम्परायास्तसाध्यतयाऽत्यन्तं
दुष्करत्वमिति हृष्टैरेयोपायैर्दुःखत्रयनिवृत्तिदर्शनात् स्वगोष्ठीमात्रा-
ऽभ्यूहितालौकिकोपायस्य सर्वथैव विचारबुद्धैरनादरण्यत्व-
मास्थेयमिति सुतरामधिकारिणोऽस्तम्भवः ।

अयमभिसन्धिः—दुःखं तापत्रयविधं प्राणिनां निवर्त्त-
नीयम् आप्यात्मिकम्, आधिर्मानिकम्, आधिदैविकञ्चेति । तत्रा-
प्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसञ्चेति । आद्यं ज्वराद्यनेकविध-
व्याधिरूपम् । तद्विद्वत्तये यैष कथिद्धोर्यैर्वर्धन्वन्तरिमुत्तरनेक
उपायान्तरज्ञानापेक्षयेतत्कराः=भतायाससम्पाद्या उपदिष्टाः

१—एकभविष्यकारिनेयानुसन्धनतुष्ट्यं प्रतिक्षिपन् शास्त्राभ्यामुपपत्तिं
दत्तयति—“किञ्चे”ति ।

२—“अप्यात्मादेष्टुमिष्यते” (बा० ४।३।९०) इति वार्तिकेन
एषु टप्प, उभयपददृष्टौ च अप्यात्मानं भवनं “आप्यात्मिकम्” इत्येकमदि प्रयोग-
स्थापनं हेतुम् ।

भवति च प्रयोगः “ब्रह्मात्मानौ भिन्नौ विरुद्धधर्माक्रान्तत्वाद्-
घटपटवद्” इति ।

प्रयोजनञ्च न सिद्ध्यति । अज्ञाननिवृत्तिरिति प्रयोजन-
मुच्यते औपनिषदैः, तच्चदा स्याद् यदि प्रपञ्चोऽभ्यस्तः स्यात्, नहि
सत्यस्य ज्ञानेन निवृत्तिः कापि दृष्टवरी । नच प्रकृतेऽध्यासः
सम्भाव्यते कारणाभावात् । तथाहि—नह्यवस्तुनो निरात्मक-
स्यारोपो यावता पूर्वदृष्टस्य सत एव कचिदारोपो दृश्यते । उक्तञ्च
भट्टकुमारिलैस्तन्त्रवार्तिके—

वाच्यस्यते खपुष्पत्वमसत्कथमवस्तुनि ।

ब्रह्मातृगुणसत्ताक्रमप्यारोपेत वा न वा ॥ (तन्त्रवा० १।४।२२)

इति ॥ तस्मात्सत्यपदार्थीयज्ञानजन्यसंस्कारः, भयलोभोद्याश्च
प्रमातृनिष्ठाः, सादृश्यादयः प्रमेयनिष्ठाः पिच्छाद्याः प्रमाणनिष्ठाश्च
दोषाः, अधिष्ठानस्य सामान्यरूपेण ज्ञानं विशेषरूपेण चाज्ञान-
मिति सर्वमिदमुपकरणजातमध्यासस्य दण्डचक्रन्यायानुगत-
कारणतया सर्ववादिसम्मतं वेदनीयम्, रज्जुसर्पादीं शुक्तिर-
ज्जादीं च तथादर्शनात् । वेदान्तसिद्धान्ते तु सत्यस्य कस्यचित्-
प्रपञ्चस्याप्यभावादध्यासहेतुभूताना तज्जन्यसंस्काराणां सुतरा-
मसम्भवः । नह्यद्वैतिनये ब्रह्मात्मातिरिक्तं किमपि परमार्थस्वरूपं
यस्तु वेदिष्यते यज्जनिताः संस्काराः प्रपञ्चाध्यासमुपाददीरन् ।

१—उक्तञ्च सङ्क्षेपशारीरकस्य प्रथमाध्याये—

अत्राह सद्द्वयमिदं मम रूपमीक्षे,

तच्चाद्वयं विगणयामि परोक्षमेव ।

पारोक्ष्यसद्द्वयविभागयुजोर्विरोधाद्,

वाक्यार्थयोचनतिदुर्लभमेव मन्ये ॥ इति ।

(सं० शा० १।९५)

श्लोकः३] एकभविकवाद्यादिनयेन शास्त्रारम्भवैयर्थ्यम् । ६१

प्रमेयदोषाऽसम्भवश्च=यथाऽध्यासहेतुसंस्कारानुपपत्तिस्तथा प्रमे-
यदोषस्य सादृश्यस्याऽप्यनुपपत्तिरेव, कथं तेजस्तिमिरवदत्यन्तं
विधितस्वरूपयोः प्रपञ्चात्मनोः सादृश्यं सम्भवेत् ? उक्तञ्च
भवतामेवाचार्यः 'युष्मदस्मत्पत्यगोचरयोस्तमःप्रकाशवद्विरुद्धत्वभावयोः'
इत्यादि (शारीरकभाष्ये १।१।१) । प्रमातृदोषश्चाऽनुपपन्नः=
प्रपञ्चाध्यासे प्रमातृदोषोऽपिनोपपद्यते, प्रमातुः प्रपञ्चपदार्थान्तः-
पातित्वेनाध्यासात्पूर्वं तत्स्वरूपाऽसिद्धेः । अधिष्ठानस्य विशेष-
रूपेणाज्ञानमित्यपि न घटते एकस्मिन्नाद्वितीये निर्विशेषे सामान्य-
विशेषभावानभ्युपगमात् । अध्यासलोभादभ्युपगमे तु सकल-
विशेषातीतं निर्विशेषमेव पश्यद्ब्रह्मेति सिद्धान्तो भज्येत माया-
वादिनाम् । अपि च—ब्रह्म स्वयम्प्रकाशमज्ञानविरोधि चेत् कथं
तत्राज्ञानं तिष्ठेद् रद्यादिवान्वतमसम् ?

उक्तञ्च—

ज्ञानरूपं परब्रह्म तन्निवर्त्यं मृषात्मकम् ।
अज्ञानधेतिरस्फुर्यात्कः प्रमुस्तनिवर्त्तने ॥
ज्ञानम्ब्रमेति चेद्ज्ञानमज्ञानस्य निवर्त्तकम् ।
प्रब्रवत्तद्वक्त्रशत्वात्तदपि ह्यनिवर्त्तकम् ॥
ज्ञानम्ब्रमेति विज्ञानमस्ति चेत्स्याप्प्रमेयता ।
प्रब्रह्मोऽननुमूर्तित्वं त्वदुक्त्यैव प्रसज्यते ॥ इति ॥

(श्रीभाष्ये १।१।१)

१—'आत्मा प्रत्यक्, बन्धः पराक्; आत्मा विषयी, बन्धो विषयः;
आत्मा रक्, बन्धो हृत्पद्मः इत्येवमत्यन्तविलक्षणयोरेकयोः रूपमपि न साद-
श्यम्, यथाच शुक्तिरजतयोश्चकचक्यादिकम् । अत आत्मनि प्रपञ्चः, प्रपञ्चे वा
आत्मा नाप्यस्ति इत्यादौ पुराणायः ।

किञ्च—“संहितमेतच्छारीरकं जैमनीयेन षोडशलक्षणे-
नेति शास्त्रैकत्वसिद्धिरिति” द्वयोः शास्त्रयोरैक्यं ध्रुवता केवा-
श्चिदाचार्याणां वेदान्तशास्त्रस्य पृथगनुयन्वादिकल्पना व्यर्था,
तावन्तैव गतार्थत्वान्मोक्षस्य कर्मभ्योऽपि शक्यप्राप्तेः । उक्तञ्च
वास्तवसारे—

निपिदस्य निरस्तत्वाप्राप्तौ नैवधोगतिम् ।

नित्यानुष्ठानतथेन प्रत्यवाधो न संस्पृशेत् ॥

शरीरात्मकं कर्म भोगेन क्षीयते ततः ।

विनाप्येकात्मसम्बोधान्मुक्तिः सिद्धाऽन्तरात्मनः ॥

एवं काम्यानां निपिद्धानाञ्च परिधर्जनात्म्यर्गनिरत्याद्यप्राप्ते,
नित्यनैमिचित्तानुष्ठानाच्च प्रत्यवायानुत्पत्तेः शरीरात्मकस्य
कर्मणो भोगेन क्षयादनायाससिद्धेय मुक्तिरिति सत्यस्य प्रपञ्चा-
त्मकस्य पन्थस्य प्राज्ञादिवृत्तिरूपं प्रयोजनं न घटत इति ऐक-
भविष्यादनयेन मोक्षमिद्धौ शास्त्रारम्भानुपपत्तिरिति प्राप्ते पृथ-
पक्षे मङ्गलश्लोकेन सूचितस्याप्यनुयन्धचनुष्ठयस्य नद्विधिष्ट-
म्वरूपप्रतिपक्षे प्रन्थारम्भं सार्थक्यन् सार्थाद्विषयप्रयोजनप्रति-
पत्तिं प्रतिज्ञानीते—“योऽन्तोऽनर्थात्तर्थात्” इति ।

(१) पदव्ययं ग्रन्थः— ‘अविद्यानिवृत्तिरेव मोक्षः, सा च प्रपञ्चविज्ञानादेव
जनति, अज्ञानमोक्षशब्दात्मकमेव ननु वेदान्तमहावाक्यजन्यम्’ इति
विशिष्टाद्वैतिनां मतेन द्वयोः शास्त्रयोरैक्यपटवोद्भूत, तथापि शान्तेरपेक्ष-
मोक्षवादिनोऽपि श्लोकस्य कर्मस्यैवमभ्युपगच्छन्ता उच्यन्ति न च पञ्चविध-
यन्ति, अतोऽप्यनुयन्धपूर्वपक्षे पल्लवः साम्यं धत्ते इति तदर्थतोनामुपात्त ।
रङ्गीभदिष्यन्ति चैतदप्रे गुमायानग्रन्थेऽपि ।

(२) मोक्षप्राप्तौ नैवधोमाप्रवादः “एकभविष्यादः” ।

योऽज्ञातोऽनर्थसार्थाय ज्ञातो मोक्षाय चेश्वरः ।

स सर्वः सर्वथा सम्यग् जिज्ञास्योऽस्ति मुमुक्षुभिः॥३॥

“य ईश्वरः”=परमात्मा “अज्ञातः” अज्ञानविषयतानिरूपिता-
 ज्ञाततायान् असाक्षात्कृत इत्यर्थः, अनर्थसार्थाय”=अनर्थो रागद्वे-
 पात्मकःकर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणः संसारप्रवाहः तस्य सार्थः सङ्गः
 अज्ञानसमुत्थः अहं कर्त्ता, अहं भोक्ता, अहं सुखी, अहं दुःखी, ममेदं
 कर्तव्यं, ममेदं भोक्तव्यं चेत्येवमात्मकोऽनादिरनन्तो नानाविधो
 नैसर्गिकोऽध्यासकलापः तस्मै “भवती”ति शेषः । यस्याज्ञान-
 विलसितमेवैतन्निश्चितं महादुःखं जगद्विषयमिति निर्गलितोऽर्थः ।
 यः “व ज्ञातः”=तत्त्वमस्यादिमहावाक्यजन्याखण्डब्रह्मात्माकारवृत्ति-
 विषयीकृतः “मोक्षाय”=मुक्तये सफलदुःखनिवृत्त्यात्मकपरानन्दा-
 चातिरूपाय परमप्रयोजनाय भवति । सर्वोऽपि प्राणिवर्गो “निरति-
 नायं सुखं मे स्यात् दुःखं मात्रयाऽपि मा भूद्” इति परमसुखार्थी
 यतोऽतः परानन्दस्वरूप आत्मैव ज्ञातो मुख्यं प्रयोजनम् । यत्सा-
 क्षात्कारः सफलदुःखनिवर्हण इत्यर्थः “सः” स एव “सर्वः”=सकलैः
 “मुमुक्षुभिः”=मोक्षेच्छावद्भिः दुःखात्मकापारसंसारपारावारसन्तर-
 णकामनया विह्वलीभूतैः “सर्वथा”=सर्वप्रकारेण वेदाऽनुष्यनेन,
 यज्ञेन, दानेन, अनादाकेन तपसा वा “तमेव वेदाऽनुवचनेन प्राप्त्वा
 विविदिषन्ति” इति श्रुतेः (पृ० ४ । ४ । २२) एवमिहामुद्रफल-
 भोगवितृष्णैः सद्भिर्गुरुपसंसिं कुर्यान्निरधिकारिभिः, “सम्यक्”=
 असम्भाषनाविपरीतमाधनानिष्टिपूर्वकं यथा स्यात्तथा “जिज्ञास्यः”
 विचार्योऽस्ति ।

(१) “सर्वे वाक्सां सावधारण”मिति न्यायेन व्याख्याति “स एव”ति ।

(२) तथा विचार्यो येनाऽसम्भाषनाविनिवृत्तिः स्यादित्यत्र सामर्थ्येन ।

यावत्कालपर्यन्तं ब्रह्मात्मनोरभेदसाक्षात्कारात्मकं फलं न जायेत तावत्कालपर्यन्तं वेदान्ताऽविरोधितकौपकरणा ब्रह्ममीमांसा-
ऽपरित्याज्येवेति भावः । उक्तञ्च परमर्षिणा—‘आवृत्तिरगृह्यपदेशात्’
(ब्र० ४।१।१) इति । प्रयाजादिवदहृदफलकत्वाभावात् पङ्गादि-
स्वरसाक्षात्कारवत् दुर्विश्लेषात्मतत्त्वसाक्षात्कारस्याऽऽवृत्तिविशिष्ट-
ध्रुवणादिसाध्यतया तदावृत्तिरेव कर्तव्या, कुतः—“श्रोतव्यो
मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” (बृहदा० २।४।१) इत्याद्यसह्युपदेशादिनि
सूत्रार्थः । तस्माद्युक्तमुक्तं ‘सम्यग् जिज्ञास्यः’ इति ।

यत्तूक्तं—सन्दिग्धं सप्रयोजनञ्च जिज्ञास्यत इति, प्रकृते
चाहमाकारास्पदप्रतीतिविषयत्वादात्मा न सन्दिग्धः, नचोक्ता-
कात्प्रत्ययालम्बनतां विहायान्यदात्मतत्त्वं कथमपि प्रसिद्धं, नापि
च तज्ज्ञाने किञ्चित्प्रयोजनं पश्यामः, अनाद्यनन्तावाध्यसंसारस्य
तादृशात्मज्ञानेन सर्ववानुवृत्तिवर्शनादनिवृत्तेरिति व्यापकविरुद्धो-
पलब्धिरिति-तदुक्तम् । भवेदेतदर्थं यद्यहमित्यनुभवे स्पष्टमात्मतत्त्वं
प्रयेत । निखिलोपाध्यतीतानन्दानुभवेकरसनित्यशुद्धबुद्धमुक्त-
स्वभावमद्वैतमात्मतत्त्वं सहस्रशः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणैर्जगीय-
मानं न नास्तीति शक्यं वदितुम् । नचोपक्रमोपसंहारादिव्याक्य-
तात्पर्यावबोधहेतुन्याये विद्यमाने तानि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराण-
वचांसि कथमपि गौणार्थतया व्याख्यातुं शक्यानि । तथाहि—
छान्दोग्यस्य पष्ठे प्रपाठके उद्दालकः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच “सदेव
सौम्येदमग्र आसीत्” “एकमेवाद्वितीयम्” (६।२।१) अर्थात् हे ! सौम्य !
प्रियदर्शन ! इदं=सर्वं जगद् अभे=उत्पत्तेः प्राक्काले सद्=

(१) जिज्ञास्यत्वव्यापके सन्दिग्धत्वसप्रयोजनत्वे तद्विद्वे चाऽसन्दिग्ध-
त्वनिष्प्रयोजनत्वे तयोदपलब्धित्वस्य व्यापकभावे व्यापजिज्ञास्यत्वाभाव
इत्यर्थः ।

अवाधितं ब्रह्मोनासीत्, एवकारेण जगतः पृथक्सत्ता निषिध्यते ।
 सजातीयविजातीयस्वगतभेदनिरासार्थं तु—‘एकमेवाद्वितीयम्’
 इति पदत्रयम् । एवमद्वितीयं ब्रह्मोपक्रम्य “एतदाम्यमिदं सर्वम्”
 (छां० ६।८।७, ६।१६।३) इत्युपसंहरति, इदमुपक्रमोपसंहारयोरैक्यं
 तात्पर्यलिङ्गम् (१) ॥ तथा—“तत्त्वमसि” (छां० ६।८।७—६।१६।३)
 इति नवकृतवोऽभ्यासः, (२) रूपादिविहीनस्याद्वितीयस्य ब्रह्मणो
 मानान्तरायोग्यत्वाद्पूर्वत्वमुक्तम् (३) ॥ “अत्र वाव किल सत्त्वौघ ! न
 निभाल्यसे” (छां० ६।१३।२) इति मङ्गलान्ते स्थितं प्रत्यग्रहं न जानासि—
 “तेस्य तावदेव चिरं गावश्च विमोक्ष्ये अयं सम्पत्स्ये (छां० ६।१४।२) इति
 ब्रह्मज्ञानाद् विदुषो ब्रह्मात्मभावापत्तिरूपं फलमुक्तम् । (४) ॥ “अनेन
 जीवनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” (छां० ६।१३।२) इत्याद्य-
 द्वितीयब्रह्मज्ञानाऽर्थोऽर्थवाद उक्तः (५) ॥ मृदादिदृष्टान्तैश्च प्रकृति-
 व्यतिरेकेण विकारो नाम न कश्चिदस्तीति उपपत्तिरभिहिता
 । (६) ॥ एवं प्रतिवेदान्तं दृश्यमानैः पङ्क्तिवैध्वंसैः समस्तैर्वा तात्पर्य-
 लिङ्गैरद्वितीयब्रह्मात्मतत्त्वमवाधितं ज्ञातं भवतीति कथं तैरन्युप-
 चरितार्थानि मन्येरन् । उक्तञ्च—भामतीकारे, “अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य
 भवति यथाऽशो दर्शनीयाशो दर्शनोयेति न -पूनवम्, प्रागेवोपचरितत्वं”
 इति (ब्र०सू० १।१।१) । नच तेजोरादिसृष्टिक्रमोऽपि तत्र कथित
 इति कथं निर्विशेषाद्वैत एव तासां तात्पर्यमिति शक्येत चेदितुम्,
 “यत्परः शब्द स शब्दार्थः” इति न्यायेन तादृशात्मतत्त्वस्यैव

(१) तस्याचार्यवतो मुक्ताऽविद्यावन्धनस्य तावानेव बाल्यं क्षेपः
 सदात्मन्यसम्पत्तेर्यावन्न विमोक्ष्यते, येन कर्मणा शरीरमारब्ध सत्योपभोगेन
 देहपातो यावदित्यर्थः । अयं=उदेव सम्पत्स्यते, देहमोक्षस्य सम्पत्तेश्च काल-
 भेदो नास्तीति मुनेराशयः ॥

(२) उपनिषद्वाक्यानि । “तत्” इति पाठे तु “उपनिषद्” इत्यर्थः ।

प्रतिपिपादयिषितत्वात् । “फलवत्सुविधावफलं तदहम्” इति नियम-
नापि निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मावतारायैव तेषां समर्गत्वमास्थेयं नतु
तद्विवक्षितम् । उक्तञ्च केवलपरत्वे—

विचारजातं सर्वत्रैवावधारमणमावतः ।

अमृतं नैव तत्सर्वं कथणं तस्य केवलम् ॥

सृष्टिर्देवेति गत्यतः कारणं तस्य केवला ।

श्रुत्या निर्धारितं तस्मात्सर्वं कारणमेव हि ॥

अतः सृष्ट्यादिवाक्यानि संवस्तानि मुनीश्वराः ।

सृष्टमारोऽभिधानेन द्वारेणैव तु वस्तुतः ।

एकवचनपदेषु सदा नान्यपदगणि वै ॥ इति । (मान० उप० अ० ४)

अथ — ज्येष्ठप्रत्यक्षप्रमाणविरोधादागमस्यैव प्रत्यक्ष-
प्रमाणमिद्वार्थाऽनुयादकतया स्वनामाप्यभिन्दा प्रत्यक्षमुखनि-
रीक्षकत्वमेव युक्तं वेदान्तानाम्, अतस्तत्र तत्र वेदे तेषां तेषाम-
द्वैतवचसाम्—“अद्वितीयोऽयमस्मिन्ग्रामे मद्रसेनः” इतिवत्
गौणार्थत्वमेवाऽध्यवसितव्यम्, (अमेदे प्रत्यक्षविरोधात्) । नहि
मद्रसेनभिन्ने ग्रामे किमपि नास्त्येवेति धक्तुर्विप्रक्षितम्, अथवा
कोऽपि प्रेक्षावांस्तथाविवक्षाया अप्यवसाये साहसिन्यमुद्गावयेत् ।
किन्तु तत्सदृशशीर्षक्रीयादिगुणसम्पन्नोऽन्यो नास्तीत्येवंरूपे
निषेधे तत्तात्पर्यम् । तस्मात् “कर्त्ता भोक्ता सुखी दुःखी मनुष्यो
ऽहम्” इति प्रत्यक्षानुभवस्य ज्येष्ठस्य प्रबलत्वादागमज्ञानस्यैव
तादृशस्य बाधः साम्प्रतमिति—ग्रूपे ? तदा तदप्यस्मात्प्रतमिति
मन्यामहे, तथा सति मनुष्योऽहमिति प्रत्यक्षविरोधेन “अथाऽयम-
शीरा” (बृह० ४/४/७) इत्यादिधृतिशतधर्चोर्मिर्ब्रह्मन्यान्माऽसिद्धि-
प्रसङ्गाद्, वैदिकानामत्यन्ताऽनिष्टापानाश्च । इत्यम्—“इदं रजतम्”
इति प्रत्ययवद् उक्तमामात्राधिकरण्यप्रत्यक्षप्रत्ययस्य भ्रमत्वशङ्का-

फलङ्कितत्वेन भ्रमप्रमादविप्रलिप्सादिदोषलेशशून्यतया स्वतो-
ऽपौरुषेयत्वादागमस्यैव प्रत्यक्षापेक्षया प्रायत्यमिति श्लिष्यते ।

यदपि भद्रसेनदृष्टान्तेनाभेदवचसां गौणत्वमुक्तं तदप्य-
पेशलम् । लक्ष्यमाणगुणयोगेन परत्र प्रवर्तमानस्य परशब्दस्य
भेदप्रत्ययपुरःसरतयैवाऽभेदप्रत्यायकत्वात् । नत्वेवं प्रकृतेऽहमर्थो
देहादिभ्यो विविक्ततयाऽनुभूयते येनान्यशब्दोऽन्यत्र देहादौ
प्रयुज्यमानो गौणोऽभ्युपगम्येत, अन्यथा चादिविवादाऽनुपपत्तेः ।
इह च—गौणत्वव्यापकं विवेकविज्ञानं व्यावर्त्तमानं स्वव्याप्यं
गौणत्वमपि व्यावर्त्तयतोत्यात्मैक्यवचसां गौणताऽभिधानं महा-
साहसमाश्रं भेदवादिनाम् ।

अत्रेदं रहस्यम्—“एकमेवाद्वितीयम्” (छान्दो० ६।२।१)
“नतु तद्वितीयमस्ति” (पृ० ४।३।२३) इत्याद्यागमानां प्रपञ्चमिथ्यात्व
एव पर्यवसानमिति सिद्धान्तानुयायिनः । तत्राऽद्वितीयशब्दस्य
सजातीयवस्तुन्तरनिषेधपरत्वेनाप्युपपत्तेर्घेदान्त्यमिमताद्वैतबु-
द्ध्यभावात् प्रपञ्चो न मिथ्येति भेदवादिनो मन्यन्ते । परं तद-
युक्तमेव—अद्वितीयादिशब्दानां सजातीयवस्तुन्तरनिषेधपरतया
सङ्कोचे कारणाभावात् “एकम्” इति विशेषणेनेव सजातीय-
वस्तुनोऽपि निषेधात् । सजातीयवस्तुनिषेधमात्रपरतायाञ्चैक-
विज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानस्य, चाचारःमणशब्दस्य, “ऐतदा-
त्ममिदं सर्वम्” इत्याद्युपसंहारस्य च बाधप्रसङ्गात् । एवं

(१) अधिष्ठन्तु सप्रणीतायाम्—“अद्वैततत्त्वमीमांसायां”
द्रष्टव्यम् ।

(२) “अद्वितीयम्” इत्यत्र द्वितीयमात्रवाचिनो द्वितीयशब्दस्य द्विती-
विशेषे तन्निष्ठनिषेधकत्वस्तद्विशेषनिषेधे वा सङ्कोचे प्रमानाभावादित्यर्थः ।

“नेहं नानास्ति विबन” (बृ० ४।४।१९) इत्यादिधुनावपि लोकतः श्रुतितः
 वादिप्रसिद्धितोऽपि वा ब्रह्मणि प्रसक्तं नानात्वं न नो निषेधविषयो
 येन द्वैतनिषेधो न स्यात्, न च नानाशब्दो भावप्रत्ययान्तो येनेश्वर-
 नानात्वनिषेधे तात्पर्यमभ्युपगम्येत, किन्तु सजातीयविजातीय-
 स्वगननानात्वनिषेधतात्पर्यक एव “अनन्तम्ब्रह्म” (तै० २।१)
 इति श्रुतिसामर्थ्यात् । इत्यञ्च प्रपञ्चमिध्यात्व एव शास्त्रतात्पर्य-
 मिति वृद्धानामाशयः ।

किञ्च—प्रत्यक्षस्य ज्येष्ठत्वमागमज्ञानमप्रति पूर्वभावित्वेन
 वा ? उपजीव्यत्वेन वा ? । आद्ये नैव प्राबल्यम्, ज्येष्ठस्यापि रज-
 तभ्रमस्य पश्चाद्भाविना शुक्तिज्ञानेन बाधदर्शनात् । न द्वितीयः
 आगमज्ञानोत्पत्तौ प्रत्यक्षादिवृद्धव्यवहारे च सङ्गतिग्रहद्वारा
 शब्दोपलब्धिद्वारा च प्रत्यक्षादेर्व्यावहारिकप्रामाण्यस्योपजीव्य-
 त्वेऽपि तात्त्विकप्रामाण्यस्याऽनपेक्षितत्वात् । अनपेक्षितांशस्या-
 गमेन बाधसम्भवात् अन्यथा तथापि आगमज्ञानस्य क्षतौ परत-
 स्त्वप्रसङ्गेन स्वतःप्रामाण्यव्याघातप्रसङ्गात् । तथाचाध्यासभाष्ये
 भगवतीकौरुक्तम्—“प्रमितावनपेक्षत्वेऽप्युत्पत्तौ प्रत्यक्षापेक्षत्वात्तद्विरोधादनुत्प-
 त्तिरक्षणमप्रामाण्यमिति चेत् ? न, उत्पादकाप्रतिद्वन्द्वित्वाद्” इति । पराक्रा-

(१) अत्रायमभिसन्धिः—“प्रसक्तमेव सर्वत्र निषिध्यते नाऽप्रसक्तम्”
 इति नियमः । यत्र क्वचनप्रसक्तस्यापि निषेधः यथा—“नान्तरिक्षे न दिवि”
 इत्यादी तत्र गत्यन्तराभावात्तथाऽस्तु तादृशार्थवादस्य दृक्मोपधानस्तुतावेव
 तात्पर्यवत्त्वात् । प्रकृते तु तात्पर्यनिर्णायकपञ्चविधलिङ्गवलेन द्वैतनिषेऽपरतैवेति
 मद्ब्रह्मस्यम् । देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छिन्ने वस्तुनि “अन्त” शब्दस्य
 व्युत्पन्नतया, तस्य नञ्समासे त्रिविधस्याप्यन्तस्य निषेधकत्वेन पृथग्व्युत्पत्त्य-
 नपेक्षत्वादपि प्रसक्तद्वैतनिषेधपरत्व युक्तं नाऽप्रसक्तेश्वरनानात्वनिषेधपरत्व-
 मिति बोध्यम् ।

न्तश्चायमर्थोऽद्वैतसिद्धौ सामान्येन मिथ्यात्वश्रुत्युपपत्तिप्रकरणे—
 “अतो यद्वाध्यते तत्त्विकत्वं नन्नोपजीव्यम् यच्चोपजीव्यमर्थ-
 क्रियासामर्थ्यलक्षणं व्यावहारिकप्रामाण्यं तच्च न वाध्यत इति
 किं केन सङ्गतम्” इत्यादिना थीमपुनूदनसरस्वतीभिरपि । अपिच
 प्रक्रमदिना सिद्धस्यान्यपरवान्यस्य स्वार्थे गौणार्थतालापनमेवा-
 ऽयुक्तम् । तदुक्तं—“न विधौ परः शब्दार्थः” इति । विधायके शब्दे परो
 लक्ष्यः शब्दार्थो न भवतीति शयरस्वामिनोक्तमित्यर्थः । तत्तुल्यञ्च
 चेदान्तेष्वपि अनधिगतार्थबोधकत्वेन तत्परत्वसाम्यादिति भन्त-
 व्यम् । नचै—“सोमेन यजेत” इति विधियान्न्ये सोमयता यागेनेति
 मत्वर्थलक्षणाङ्गीकारादयुक्तमिदम्, तत्तुल्यमित्येतदप्ययुक्तम्—
 “तत्त्वमासे” इति वाक्ये वेदान्तेष्वपि भागत्यागलक्षणाङ्गीकारा-
 दिति वाच्यम्, तात्पर्याज्ञानात् । विधिवान्यं तत्तुल्यं वा तात्पर्य-
 चदवाक्यं यत्किञ्चिदनुग्रहार्थमन्यमर्थं नेतुमयुक्तमिति शयरस्वा-
 मिनोऽभिप्रायः ।

(१) एवमप्रामाण्य निराकृत्योपचरितार्थत्वं निरस्यति—“आपचो” वि ।
 (२) स्वपक्षे आचार्यतवादे दर्शयति—“तदुक्त” मिति । अत्रेदं रहस्यं
 बोध्यम्—“न विधा” इति शयरं वाक्यं हि—विधौ=नात्यर्थ-
 चति वाक्ये प्रतीयमानवाक्यार्थातिरिक्तोऽन्यः दोषो नास्तीत्येवम्परम्, प्रमाणान्त-
 गाविरोधार्यमन्यार्थे वा तात्पर्यविषयोभूतार्थान्यार्थपात्वे तात्पर्यवतो वाक्यस्य
 नास्तीत्येवम्परमिति यावत् । अत्रमात्रप्रदेशपधिकरणे, “वेदो वा प्राय-
 ददर्शनात्” (पू०मी० ३।३।२) इत्युक्ताऽतः प्रातःकरोयाधिकरणे च अयंवाद-
 मुख्यार्थत्वाय विधायपि लक्षणाया अङ्गीकारेण “तात्पर्यवादमुख्यादेवाय विधौ न
 लक्षणा” इत्येवंपरं योजनं सङ्गते इति सिद्धमद्वैतागमस्य लाक्षणिकत्वेऽपि मुख्यार्थ-
 रत्वात्प्रयत्नवापकत्वमिति । धम्मगीतादीनां विचार्येऽपि स्फुटीकृतोऽयमर्थः ।

(३) विधायपि लक्षणा दृष्ट्याशङ्क्य अचार्योक्तितान्यर्थं दर्शयितुमप्रिम
 ग्रन्थसंबन्धयति—“नचो” इति ।

एवञ्च—विशिष्टविधिपरे सोमवाक्ये सोमद्रव्यतादात्म्य-
विशिष्टयागविध्यभ्युपगमे तस्य विशिष्टस्य दध्यादिवल्लोक-
सिद्धत्वाभावेन विधिवाक्यादेव विना तात्पर्यं सिद्धिरेष्टव्या । नच
तात्पर्यरहितादागमाद् यागसोमलताभेदग्राहिप्रत्यक्षविरुद्धार्थः
सिद्धयतीति तत्र तदविरोधाय मत्वर्थलक्षणाधरणम् । अद्वैतश्रुते-
स्तु तात्पर्यविषयादन्यत्र नयनमेव नास्तीति न कश्चिदोप इत्यलं
बहुप्रसक्तानुप्रसक्त्या । ग्रहणमनुसरामः—

इत्थंज्ञातम्रह्मात्मतत्त्वम् अहमाकारात्मकप्रत्ययत्योप-
प्लवत्वात् । नहि चिदास्यलक्षणत्वेनेदङ्कुरास्पदानामपि देहेन्द्रियम-
नसां प्रतिमानतोऽङ्कुरास्पदत्वेनाऽविवेकात् शुद्धमात्मतत्त्वं
भाति । ऐवमनुपप्लवत्वाभावे चोपनिषदां प्रामाण्यमपि नासिद्धम्,
अज्ञातार्थज्ञापकत्वरूपप्रमाणलक्षणस्य तत्राऽव्यभिचारात् । इत्थं—
दु खित्वाद्यभिमानदर्शनाच्छास्त्रीयेण ब्रह्मात्मैक्यज्ञानेन समूलस्य
तस्य निवृत्तेः 'ताति शोकगामवित्' (छां० ७।१।३) इति, "तेमेव विदि-
ताऽतिमृदुमेति (अ० ३।८) इति च श्रुते. अज्ञातज्ञापकत्वात्म-
प्रयोजनत्यागेदान्तशास्त्रमिदमारम्भणीयम् । प्रतिप्रयोगौ च
भवतः "मुमुक्षुणा ब्रह्म विचार्य तन्मति सन्दिग्धत्वात्, नप्रयोज-
नत्वाच्च, यन्नैवं तन्नैव यथा स्वर्गादिसुखम् ।

(१) उक्तेऽयं परिमलकाराणां गन्ताभिसन्धमुद्घाटयति—“एवञ्चे”
त्यादिप्रत्ययेन । (२) अन्ततस्तस्य विषयोऽसङ्गन्यत्वाभावे ।

(३) अज्ञातज्ञापकत्वात् = अज्ञानविषयताद्विषयकत्वादित्यर्थः ।
तथाच—अहमप्रत्ययस्य केवलमभिपश्यत्वाभावादाननः सन्दिग्धत्वापूर्वत्वादि-
मम्मवात्तत्र प्रमाणं सन्दिग्धं सार्थकमेवनि भावः ।

(४) सप्रयोजनेति—अपनिवृत्तिरूपप्रयोजनगद्गावच्च न शास्त्रारम्भं
पुरुषार्थरहितामित्याशयः ।

येन—जगन्मिथ्यात्ववादिनये निर्विशेषब्रह्मणः संपुष्पान-
तिरिक्तत्वात्सत्तैव नास्तीति जिज्ञास्यत्वानुपपत्तिः, अस्ति चेत्तत्र
तदा ब्रह्मणोऽस्त्वित्वरूपविशेषवत्तया तत्रापसिद्धान्तापात इति
सेयमुभयतःपाशारज्जुरिवेत्याशयः पूर्वपक्षिणः तत्स्वगोष्ठीजन-
मनःसम्प्रोहनमन्त्रमात्रमनादेयम्, ब्रह्मणो निर्विशेषत्वादेय जिज्ञा-
स्यत्वोपपत्तेः । विशेषाणां प्रमाणान्तरसिद्धत्वेन तद्विशिष्टस्यापि
शास्त्रतात्पर्याऽविषयत्वात् । निर्विशेषस्यास्तित्वास्तीकारे सवि-
शेषत्वापत्त्याऽपसिद्धान्त इति तु वादिनोऽनधिगततर्कमर्म-
तामावेदयति । तथाहि—“यो यो विशेषः स स सामान्यप्रकृ-
तिको दृष्टो यथा घटशरावादयस्तत्तत्सामान्यभूतभूतप्रकृतिकाः”
इति व्याप्तिमूलकेनानुमानेनापि निर्विशेषमेव सामान्यं सिद्धयति
तदुक्तं व्यासपादैः—“सामान्यमात्रोपसंहारे च कृतोपपन्नमनुमानं न विशेष-
प्रतिपत्तौ समर्थम्” (योगभाष्ये पा० १। सू० २५) इति ।

निर्विशेषं न सामान्यमित्युक्तिस्तु विशेषाणां सामान्य-
सत्तानतिरिक्ततामेव ब्रह्मयन्तो सामान्यस्य निर्विशेषत्वमेव गम-
यति न तु स्वतन्त्रमत्ताम् । अपि च वैशेषिकाणां विशेषा निर्विशेषा
एवेति निर्विशेषस्य संपुष्पतां प्रमाणस्तीर्थकारमन्त्रदायानभिज्ञ
एव । अत एव “वाक्यपदीय” —

“सत् । वस्तु तदाकारसत्त्वेन धार्यते ।

असन्तोपाधिभिः शब्दैः सन्त्येवमिधीयते” ॥

इत्यस्याः फारिकाया व्याख्याने—“यथाप्रत्ययं भेदावसायस्या
वाक्यमानसं दनुवारशभिप्रमेव रूपं परमापेक्षः उद्देश प्रत्यक्षं श्रवणम्” इत्युक्तं
“हेल.राजेन” ।

(१) निविशिशैतिन उवाचिं पूर्यक्ष प्रनिशिनति—“यत्तु” इत्य-
दिना “विचारशास्त्रस्य” इत्यन्तेन ।

निर्विशेषब्रह्माद्वीकारादेव च—“यतो वाचो निवर्तन्त अप्राप्य
मनसा सः” (तै० २.४) इति श्रुतेरपि सद्भूतिर्भवितुमर्हति, अन्यथा
सविशेषब्रह्मणः सगुणत्वेन धाम्निपयताया विशिष्टाद्वैतिमिरपि
स्वीकारात् तदसद्भूतिः स्पष्टैव । नच गुणानामसङ्ख्यत्वेने-
यत्ताया अनवधारणात् कात्स्न्येन धाम्निपयत्वाभाव इत्येतत्ता-
त्पर्येकं तच्छ्रुतिवाक्यमिति भणनीयम्, श्रुतिस्त्वाऽप्राप्य’ पदस्वार-
स्यभङ्गापत्तेः ।

ननु—सविशेषवस्तुविषयत्वात्सर्वप्रमाणानां निर्विशेषे
प्रमाणमेव न सम्भवितुमर्हतीति चेत् ? अत्रोच्यते—प्रमाणानां
प्रमाणान्तरविषयत्वेऽनवस्था । प्रमाणान्तराऽविषयत्वे तेषामप्य-
प्रमाणत्वं स्यादिति सफलव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । अथ प्रदीपः
प्रकाशन्यायेन प्रमाणानां स्वयम्प्रमाणत्वमिष्यते, यथा प्रदीप-
प्रकाशः प्रकाश्यं घटपटादिकं प्रकाशयन् स्वमपि प्रकाशयति, न
प्रदीपप्रकाशान्तरमपेक्षते इत्याचक्षीथाः ? हन्त ! तर्हि सर्व-
प्रमाणोपजीव्यस्य परब्रह्मणोऽपि स्वप्रकाशत्वं कुतो नेष्यते । “तमेव
मानन्नुभाति सर्वम्” (क० २.२.१५) इति श्रुतेः । नहि प्रमाणानि इदं-
विषयतया स्वविषयत्वेन ब्रह्म बोधयन्ति, तथा चाऽभीष्टं ब्रह्मविदाम् ।
उक्तञ्च विष्णुपुराणे—(६।८।५९)

“यस्मिन् ब्रह्मणि सर्वशक्तिनित्ये मानानि नो मानिना

निष्ठपि प्रभवन्ति हन्ति बलुप श्रोत्रं स यातो हरिः” इति ।

अस्यायमाशयः—सर्वशक्तिनित्ये=सर्वशक्त्यधिष्ठानभूते यस्मिन्
ब्रह्मणि मानिना=प्रामाणिकानां मानानि=प्रमाणानि निश्चये=परिच्छेदाय

(१) अप्रमाणं निर्विशेषनित्याशयो वादिनाम् ।

(२) वक्तव्य व्यासपादेः—“सर्वोपेता च तद्दर्शनात्” (ब० सु० २.१.१०)

इत्यत्र ब्रह्मणः सर्वशक्तिमत्त्वम् । विवृतञ्च तथैव पूज्यपादेः—“सर्वशक्ति-
युक्ता च परा देयतेत्यभ्युपगन्तव्यम्” इत्यादिना ।

श्लोकः ३] शास्त्रगम्यत्वेऽपि ब्रह्मणो निर्विशेषत्वजिज्ञास्यत्वे । ७३

नोन्न प्रभवन्ति=समर्थानि भवन्ति स्वप्रकाशत्वात्, किन्तु यतः प्रमाणान्यस्तित्वं प्राप्तानि, ततः प्रमाणप्रमेयादिसर्वव्यवहारोपजीव्यं किञ्चित्स्यादित्येवं दूरमेवाऽऽसित्वा तत्स्वमूलकारणत्वेन सूचयन्ति । स हरिः=विष्णुर्व्यापनशीलो परो देवः श्रोत्रं=कर्णं कर्णाधिपयत्वमिति यावत् यातः=प्राप्तः क्लृप्तः=अज्ञानादिसकलं पाप्मानं इति तस्मात्स एव श्रोतव्य इत्यर्थः । न ह्येतावताऽप्रमाणत्वं तस्य, नापि च सविशेषत्वम्, यथा रूपवद्वस्तुप्रकाशने समर्थः प्रदीपो रूपवन्तमप्यन्वकारं स्वयं दूरत एव सूचयति तद्वद्ब्रह्मण्यपि प्रमाणव्यवहारः । उक्तञ्च श्रुतौ—“तमतः परस्तात्” (ऽवे० ३।८) इति, “त्रिणादूर्ध्वं उदैत्पुण्य” (सा० सं० आर० प० अ० ६।ख० ४। मं० ४) इति च । यथा वा सद्योतस्थं तेज आदित्यं प्रकाशयितुमसमर्थं तथा सर्वप्रकाशक आदित्योऽपि परं ब्रह्म प्रकाशयितुमसमर्थं इति । श्रुतिरेष्यमुमर्धं वदन्ति “ज्योतिषा ज्योतिः” (घृ० ४।४।१६) इति अतएवोक्तः सर्वज्ञात्ममुनिभिः—

मानेन मेयावगतिश्च युक्ता

धर्मस्य जाट्याद्विधिनिष्ठकण्ठे ।

मेयेन मानावगतिस्तु युक्ता

वेदान्तवाक्येष्वजडं हि मेयम् ॥ इति । (सं० आ० १।४८७)

सूतसंहितायां यद्यथैमवगच्छन्त्यस्तृतीये चतुर्थे चाध्याये—

(१) श्रुतिप्रमाणागम्यत्वमिदं शायः । अत्र विशिष्टाद्वैतिनोऽपि अनेदवाद-गम्यपरिहृतं मुग्धा इति तद्व्याख्यातोऽवसीयते । (२) “यथा” इत्यस्य “व्यवहार” इत्यन्तो ग्रन्थः—अद्वैतामोदस्य निर्विरोधस्य स्यः । यथा प्रकाश-स्वरूपः प्रदीपस्तमगः परोऽपि तमप्रकाशकोऽपि न कश्चिद् विरोधं भजने, एवमत्र सत्तात्पुरुष इदमपि निर्विरोधमेव, निष्ठतीत्यस्मिन् विवक्षितेऽप्येव शान्तः । अन्धकारस्य दृष्टान्तीक्षणं च प्रीतिवन्तः भवन्तीति मूलम् ।

यतो वाचो निवर्त्तन्ते निमित्तानामभायतः ।

निर्विशेषे शिवे शब्दः कथं देवाः प्रवर्त्तन्ते ॥

विशेष कश्चिदाश्रित्य गलु शब्दः प्रवर्त्तन्ते ।

यस्मादेतन्मनः सुश्रम व्यावृत्त सर्वगोचरम् ॥

इत्यादिना (सू० सं० यज्ञ० अ० ३ । ६४, ६५)

अद्वैतमिति चेति च प्रकाशाव्यभिचातः ।

प्रकाश एव भूतं तस्मान्मौनं हि युज्यते ॥ (अ० ४ । ३२)

इत्यादिना च महत्पारमथ्या ब्रह्मणाऽप्यनिवार्या ब्रह्मणो निर्विशेष-
पताऽवधारिताऽपि न विस्मरणीया । यासिष्ठमहारामायणेऽपि—

“शान्तं सभ समुदयास्तमयं विहीन-

गाकौमुदमजमम्बरमन्लमेकम् ।

सर्वं सदा सदमदेकतयोदितान्म-

निर्वाणमाद्यमिदमुत्तमबोधरूपम्” ॥

(यो० वा० निर्वा० उत्तरार्ध० अ० ५३ श्लो० २१)

इत्यादिना बहुषु ब्रह्मणो निर्विशेषत्वं न विचारशास्त्रारम्भ-
प्रतिकूलमित्यपि निर्मत्सरानां परं श्रद्धेयं नोपेक्षणीयम् ।

तस्मान्मायवादिनामप्यस्माकं प्रमाणप्रमेयव्यवहारे निर्वि-
शेषस्य ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वे न काप्यनुपपत्तिः । नापि च पापाण-
कल्पता निर्विशेषसामान्यस्यापि भवन्नये पापाणकल्पत्वाभावात् ।
ब्रह्मणस्तु नित्यानिरतिशयानन्दधनस्य स्वमात्रयाऽपि सर्वानानन्द-
यतः कथं (मुक्तां) पापाणकलरतां द्रुमाणो ब्रह्माद्विण्णजिह्वेति । एव-
मवाङ्मनसगोचरानवाधिकातिशयानन्दधनब्रह्मजिज्ञासायै शास्त्र-
मिदमारम्भणीयमिति न व्यर्थत्वं विचारशास्त्रस्य ।

यच्च—सविलासाज्ञाननिवृत्तिपरानन्दावातिरूपं मोक्षाख्यं
परं प्रयोजनमुक्तम्, तत्राज्ञाननिवृत्त्या प्रपञ्चोपमर्दकामोऽधिका-
रीति रिक्तं वचः, दुःखमात्रजिहासयेष्टं समीहमानानां प्रवृत्ति-

दर्शनात्, सत्संसारनिवृत्तेः प्रेक्षावद्भिरकाम्यमानत्वाद्, दुःखप्रय-
 न्तिवृत्तिप्रवृत्तिरेव सकलप्राणिवर्गस्याऽभीष्टा दृष्टा च । सापि
 लौकिकोपायसाध्यत्वादीपत्करेति किमर्थमनेकजन्माभ्यासपर-
 म्परासाधनीयनस्त्वज्ञानप्रयासाश्रयणमित्येधंरूपेण सविलासा-
 ज्ञाननिवृत्त्यात्मकमोक्षांशस्यासम्भवपराहृतत्वात् तत्कामतापरि-
 प्लुतो नैव वोन्यधिकारीति व्यर्थं शास्त्रारम्भणम् इत्युक्तम्,
 तन्नोच्यते—“आत्मनि सत्त्वं दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं निदिशम्”
 (बृ० ४/१३) इत्युपक्रम्य “एतावदरे । सत्त्वमृतत्वम्” (बृ० ४/५, १५)
 इत्युपसंहारदर्शनात्परमपुरुषार्थभूतस्यामृतत्वस्य प्राप्तये आत्म-
 दर्शनमेव परात्परमुपायमुद्घोषयति श्रुतिर्भगवती । सर्वस्य
 चास्यात्मशेषतयैव प्रतीयमानत्वात्, आत्मनश्च परानन्दरूपत्वात्
 “आत्मनस्तु कामाय सर्वमिदं त्रियं भवति” (बृ० ४/१६) इत्यादिभूते-
 रात्मन एव सुखस्वरूपत्वं, सुखमेव चामीष्टं नः सर्वेषां प्राणिनाम् ।
 “सो वे सः” (तै० २/७) “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् आनन्दश्चैव
 रात्विमानि भूतानि जायन्ते” (तै० ३/६) “यो वे भूमा तामुयम्, नालो
 तुयमस्ति” (छां० ७/२३, १) इति भूमानं विनाऽन्यस्य अल्पत्वेन
 दुःखरूपत्वात्, “तानि शोकमात्मवित् सोऽहं भगवः शोचामि तं मा
 भगवान् शोहस्य पादं तारयतु” (छां० ७/१३) “देवं मन्वा धीरो र्ष्यशोकौ
 जहाति” (फट० १/२, १२) “ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहनिः” (श्वेता० १/११)
 “त यो ह वै तापसं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” (मु० ३/८, १) “तपो यो
 देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवा, तपशीनां तपा मनुष्याणाम्” (बृ० १/४, १०)
 “यदा चर्मवस्त्राशं वेद्विष्यन्ति मानवाः । तदा देवमविज्ञाय दुःखमप्यान्तो
 भविष्यति” (श्वे० ६/२०) “यस्तु विज्ञानवान् भवति समनसः यदा
 गुणिः । स तु तत्तदमप्नोति” (फट० १/३, ८) “किं प्रतया कल्पिष्यसि येषां

नोऽयमत्ता" (बृ० ४।४।२२) इत्याद्यनेकभूतिशतप्रतिपादितात्मज्ञान-
स्यैव सकलशोकसन्तरणहेतुत्वात्—

"ज्ञानेन तु तदज्ञानं येदा नाशितमात्मन ।
तेषामादित्यवज्ञानं प्रकाशयति तत्पराम्" ॥ (भ०गो० ५।१६)
"सर्वे कर्माखिलं पार्थ ॥ ज्ञाने परिममाप्यते" ॥ (भ०गो० ४।३३)
प्रत्यग्रूपे शिवे साक्षात्प्रमाण भवति द्विजाः ।
वेदान्तानां महावाक्यं प्रत्यग्रद्वैतार्थगम् ॥ .'
भूमानन्दशिवप्राप्तिसाधनं पङ्क्तिस्तितम् ।
तदेव भ्रान्तिमिदस्य संसारस्य निवर्त्तकम् ॥
आत्मा स्वभावतो यदो यदि स्यादेदवित्तमा ।
नेव मुच्येत ससागमन्मान्तराद्येतेषां ॥

(मू० स० यज्ञवै० अ० १० श्लो० ३७, ३८, ३९)

इति स्मृतिभ्यश्च सखिलासाज्ञाननिवृत्तिमन्तरा त्रिविधदुःख-
निवृत्तेरदर्शनात्, लौकिकोपायसाध्यतयाऽपि तेषां निवृत्तानां
पुनरावृत्तिदर्शनादेकान्तात्यन्ताऽनिवृत्ते सकलदुःखनिवृत्तिकाम
एव सखिलासाज्ञाननिवृत्तिकामोऽधिकारी भवितुमर्हतीति
युज्यते शास्त्रारम्भणम् ।

यदपि—दुःखत्रयनिवृत्तेरलौकिकोपायसाध्यता, दुःख-
त्रयश्च ब्रह्माज्ञानसमुत्थितत्वात्तद्विवृत्तिनिवर्त्यम्, परं परानन्दा-
यातिरूपप्रयोजनानां शस्याऽद्यदितत्वात्पुनरपि वेदा-तर्मांसाया
नाधिकारसम्भाषता, परानन्दस्य ब्रह्मणोऽज्ञानत्वे तद्विषयिण्या
इच्छायां पयाभावात्, ज्ञातत्वे च तत्प्रयोजनाऽभिदेः । ऐहिकाऽऽमु-
ष्मिकसम्भोगेच्छापरिप्लुता
साधनसम्पत्त्यनुपपत्ते —१

तथापि—सर्वैः प्राणिभिः प्रत्यात्मवेदनोयं सुखमात्रन्तवन्तुभूयते, तदिच्छापि च प्रत्यात्मवेदनोयैवेत्यभिवादम् । नच—एतावता विषयसुखमात्रमेवेत्येते जनैरिति वाच्यम् “सुख मे निरतिशयं भूयात् दुःखलेशोऽपि मा भूत्” इत्याकारेच्छाया एव सकलाऽनुभवासिद्धत्वात् । निरतिशयं सुखञ्च ब्रह्मैवेति—“यो वै मुना तत्सुखं नात्पे मुसमहि” (छां० ७।२३।१) इति, “तदेतत्प्रेयः पुत्रात् प्रेयो वित्तत्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरत् यदयमात्मा, स योऽन्यमा मनः सर्वं प्रिय भूयात् प्रियं रोत्स्यति (बृह० १।४।८) इति च श्रुतेः । प्रयोगश्च भवति—“आत्मा सुखस्वरूपः परमप्रेमास्पदत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घटादि, नार्यं तथा, तस्मान्न तथा, किन्तु सुखस्वरूप एवेति परानन्दरूप

(१) इदमत्राकूतकम्—नहि सुखं नाम स्वसत्तायां चैतन्यमात्रं व्यभिचरति, येन द्रव्यमात्रस्य चेतनस्य गुणः स्यात् । ननु—चेतनया प्रकाशमानत्वात्तदव्यभिचारो न चेतनात्मकत्वादिति चेन्न समानाश्रययोरसमानकालयोः प्रकाश्यप्रकाशकभावाऽनुपपत्तेः । नहि सुखचैतन्ययोरश्रयभेदोऽस्ति अणुपरिमाणमनःसंयोगविशिष्टत्वश्वदेशमात्रत्वादुभयोः ।

तथापेकेन मनःसंगोणेन जाते सुखमुत्पत्तिर एव प्रकाशमानं स्वात्मचैतन्यत्वात् संप्रकाशते स्वयमेव वा प्रकाशते इति विवेके कारणमावाप्तं सुखचैतन्यप्रकाश्यत्वनिश्चयः । तथा—सुखचैतन्ययोर्भेदे सति कार्ययोस्तयोरेकस्मिन्नात्मनि योगपक्षमपि न सम्भाव्यते मनःसंयोगरूपस्याऽसमवायिकारणस्य प्रसमन्तरेण तत्र कार्यक्रमायोगात् । अन्यथा शानेष्टाप्रपन्नदीनामपि योगपक्षपक्षेः । एवं सति भिन्नकालयोरेतयोर्विगटान्विनष्टयोर्न साक्षात्प्रकाश्यप्रकाशकभावाः । एतावत्प्रत्ययमात्रेण त्वत्त्वगतधर्मोदः परिमाणस्य शानादेश प्रत्यक्षता सुगपराशत्, अतो न चैतन्यमास्य सुखमिति चैतन्यस्वरूपमेव तत्परिचेशविषयम् । चैतन्यस्यापीर न तद्गुणधेतुनभिन्नस्य जडत्वादनान्तरादिति सामतीर्षस्वामिनः । (सं०शा०अ० १ । श्लो० २५ टी०)

एवात्मा निश्चीयते । तद्यद्यप्यज्ञानदशायामहमेव स इति नास्ति प्रत्ययः सुखमात्रानुभवस्तु न वारयितुं शक्यते, अतः सुखेऽभि-
लाषदर्शनात् तथाविधस्याऽधिकारिणो नाऽस्तम्भवः ।

नचैतादृशसुखकामो न कोऽपि दृश्यते ऐहिकाऽऽमुष्मिक-
विषयसुखस्यैव काम्यमानत्वादिति शङ्क्यम् । तादृशस्य पुंसो
दौर्लभ्ये सत्यप्यत्यन्ताभावाऽभावात् श्रुतेषु नाचिकेतोपाख्याना-
दिषु तथादर्शनात् । तथाहि—‘यथा पुरस्ताद् भविता प्रतीतः’
(कठ० १।१।११) “तवैव नास्ति भविताऽयमभिः संज्ञाध्वेनामनेकरूपा मृदाण”
(कठ० १।१।१६) इत्यादिना यमालुब्धवरद्वयो नाचिकेताः
संसाररूपत्वात्तस्य धरद्वयस्यानित्यरूपतां निश्चित्य ततो विरक्तो
मुमुक्षुः सन्—‘येष प्रेते विचिन्तिता मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके’
(कठ० १।१।२०) इत्यादिनात्मज्ञानरूपमेव तृतीयं धरं यथाचे ।
यमश्च नाचिकेतसोऽधिकारं परीक्षितुं “दवैत्रापि विचिन्तिताम्”
(कठ० १।१।२१) इति “यतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व बहन् पशून् वस्ति-
द्विष्यमश्नान्” (कठ० १।१।२३) “इमा रामाः साधाः सतृयां नदीदृशा
लम्भन्तीया मनुष्यैः” (कठ० १।१।२५) इति चैवैरूपेण ऐहिका-
मुष्मिकभोगप्रदानभारेण बहु प्रलोभयामास । तदेतदनास्थमिव
भोगानामखिरत्यनभ्वरत्वेन्द्रियज्जरेत्वादिविविधदोषजातं पर्या-
लोचयन्नचिकेता यमस्प्रति—‘श्वो भावा’ ‘न वितेन तर्पणीयः’
“अनीर्येताममृतानाम्” (कठ० १।१।२६-२८) इत्यादिप्रकारेण सर्व-
भैहिकमामुष्मिकञ्च सुखं व्यक्कारयामास, “नान्य तस्मान्नचिकेता
वृणीते” (कठ० १।१।२९) इत्यन्तेनात्मज्ञानाभ्यर्पणमेव च
द्रवयामास । तद्यदि ऐहिकं वा पारलौकिकं वा विषयसुखमात्र-

(१) शब्दवर्ती राजमयीभिरा मातामनेकरूपम् । वस्तुतस्तु अज्ञानक-
त्वात् कामेनधी गतिं सर्गादिरूपम् ।

मेगामीष्टमभावेऽथ तदेव चात्रैकत्वेन श्रुतितात्पर्यविषयतयोपा-
देयतामवाप्स्यत्, तदा नचिकेताः कदापि न तत् प्रत्ययेद्ययिष्यत्,
नचाऽऽत्मज्ञानपरतयेव निजाऽऽग्रहमदर्शयिष्यत् । किन्त्वैहिकामु-
ष्मिकसकलभोगदुरवस्थानुसन्धानैकचिन्तनपरचेता नचिकेता
किमपि स्थिरमनश्चरमेकरसमजर्जर सुखं कामयमानस्तत्साधन-
मात्मज्ञानमेवान्ततो वरयाम्यभूय, तस्माद् दृष्टानुधाधिकविषय-
वितृष्णस्याधिकारिणोऽसम्भवात्किराकाशमुष्टिहननवक्ष्येवेति ज्ञा-
नीमहे । एव विवेकप्रेराग्यशमदमादिसाधनोपपत्तिरपि व्याख्याता
येदितव्याऽनात्मसुखस्य क्षयातिशयादिदोषप्रस्तत्वात् । एतादृशा-
र्त्ताकिकातन्दस्वरूपमोक्षस्याधिकारिर्दौर्लभ्यन्तु भूषणमेव न
दूषणम् । अत एव—

‘श्रवणायापि बहुमिथो न तन्मो नृष्वन्तोऽपि बहवो यं न विदुः ।

आधर्यो यता कुशलोऽस्य लब्धाऽऽधर्यो ज्ञाता कुशलनुशितः” ॥

(फट० २ । १ । ७)

आधर्यवत्पश्यति कश्चिन्—

माधर्यवद्बुद्धति तथैव चान्यः ।

आधर्यवत्तेन गमयः शृणोति

क्षुत्वाप्येन वेद न चैव कश्चिद् ॥

(भ० गी० २ । २९)

इति श्रुतिस्मृतौ ज्ञानात् श्रोतादक्ष प्रविष्टमेवाचक्षाते । गण्डन-
कारेणाग्न्याधिकारिद्यैतत्तं भूषणाशमिप्रायेण शम्भधाधि—

ईशानानुपहादेना पुमान्द्वैतशमना ।

महानयद्वैतप्रज्ञा द्विप्रज्ञा यदि जायते ॥ इति ॥

समर्थेयंविद्यम्यनेकान्मुपादानानिनिहान्मपुराणादिषु प्रमिच्छानि
श्रोतार्योपपृष्टेनानि यान्यत्र ग्रन्थगौरवमवाप्नोदादिष्यते ।

अशेषं जगदुद्धिधीर्ण्या समये समये कृतावतारेण कृपालु-
तरेण भगवता विष्णुनाप्ययमर्थो नादितः, उपनिषद्भ्यश्च महा-
रामायणे वाल्मीकिनाऽऽदिमहाकविना । तस्माद्विवेकवैराग्या-
दिसाधनसम्पत्त्यनन्तरं सुस्योऽधिकारी वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्ये-
त्यधिकारार्थभाषेऽधिकाराभाषे वा तदनारम्भणोक्तिदुर्वादि-
भटानां साहसमाश्रम् ।

धुनयश्च भवन्त्यस्यार्थस्य प्रतिपादिकाः । तथाहि—“तद्यथेह
कर्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते” (छां० ८।१।६)
इति ध्रुत्या “यत्कृतकं तदनित्यम्” इति न्यायवत्या, ‘न जायते
म्रियते वा विपश्चित्’ (ऋठ० १।२।१८) “यो वै भूमा तदमृतम्”
(छां० ७।२।४।१) “अतोऽन्यदार्त्तम्” (वृ० ३।४।२) इत्यादिध्रुतिभिश्च
भूमात्मा नित्यस्ततोऽन्यदनित्यमिति “विवेकस्य” लाभः ।
“परीक्ष्य लोकान् कर्मचिन्तान् ब्राह्मणो निर्वेदमायानात्यकृतः कृतेन” (मुण्ड०
१।२।१२) “आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति” (वृ० २।४।१) इत्यादि-
ध्रुत्या च “वैराग्यस्य” लाभः । “शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठित्तुः
समाहितः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं परयेत्” (वृ० ४।४।२३) इति
“शमादिषट्कसम्पत्ते” लाभः । “न स पुनर्गवर्त्तते” (ऋत्वाग्निरुद्रो-
पनिषत्) इति ध्रुत्या स्वयञ्ज्योतिरानन्दात्मकमोक्षस्य नित्यतां
बोधयन्त्या “सुमुक्षायाः” लाभः । एवं विवेकादिविशेषणसम्पन्नो-
ऽधिकारीति सर्वं चतुरस्रम् ।

नन्वेवमाधिकारे सम्पन्नेऽपि ब्रह्मात्मनोरैक्यं शास्त्रप्रमेयं तु
भाधितुं नार्हति, चैतन्यसाम्येऽपि तयोः सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वादेर्विद्व-
धमक्रान्तत्वात् । ध्रुतिश्च भवति तयोर्भेदग्राहिणी—“दा सुपर्णा
सयुजा सखाया” (मु० ३।१।१ १७० ४।६) इति चेद् ? अत्र ब्रूमः—
‘कार्यकारणात्मकोपाधिभेदप्रयुक्तौपाधिकभेदवत्त्वेऽपि तयोः पार-

मार्थिकधर्माभावाद् ब्रह्मात्मनोर्विरुद्धधर्माक्रान्तत्वमेवाऽसिद्धम् ।
 “जीवो ब्रह्माऽभिध्नः सच्चिदानन्दरूपत्वात् ब्रह्मवदिनि” सत्प्राप्ति-
 पक्षितत्वाच्च । नचोक्ताऽनुमाने हेत्वसिद्धिरिति वाच्यम्, पूर्वजन्म-
 कृतेन पुण्येन पापेन मयेदं सुखं दुःखं वेदानीमनुभूयते, तथेदानीं
 क्रियमाणेन कर्मणा मम जन्मान्तरे किम्भविष्यति किञ्च भवि-
 ष्यतीति कालत्रयानुसन्धावृत्त्येन कालत्रयावाध्यत्वरूपं सत्यत्वम्,
 ईश्वरादिसकलप्रपञ्चीयसद्भावाऽसद्भावसाक्षितया चिद्रूपत्वञ्च
 तावज्जीवस्य भेदाऽभेदवादिनोर्द्वयोर्निर्धिवादमेव । आनन्दरूपत्व-
 मपि च धनपुत्रपिण्डेन्द्रियप्राणापेश्वया स्वस्य निरतिशयप्रेमा-
 स्पदत्वेन केन वारयितुं शक्येत, आ च ब्रह्म आ च सत्त्वं सर्वेऽपि
 स्वस्मिन् प्राणिभिरनुभूयमानत्वादित्यथोचामापि । सर्वज्ञममुनिभिः
 सदृशेषशरीरे—

प्रेमाऽनुपाधिरमुखात्मनि नोपलब्धः

स प्रत्यगहमनि हृमेरपि नित्यसिद्धः ।

प्रेयःश्रुनेऽपि ततः सुरताऽनुमान

नैवाधिकोऽपि न दृगात्मनि निरुचीत ॥ (१२५)

(१) “दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात्” (न्या० ३।२।१)

“पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुगन्धाज्जातस्य हृष्यभयशोकसम्प्रतिपत्तेः” (न्या०
 ३।१।१९) इत्यादीनि न्यायत्रतोयाप्रापस्यानि सुप्राप्त्यपि देहादतिरिक्तचेतना-
 त्मान्तित्वसाधनानि दृष्टव्यानि । तत्र हृष्यः=अभिप्रेतविषयकप्रार्थनासिद्धौ सुखा-
 नुभवः । भयम्=अनिशविषयसाधनोपनिपाते तत्रिहासोर्हानाशयत्वा । शोकः=
 दृष्टविषयविषोगे सति तत्प्रत्ययशयनार्थना । सम्प्रतिपत्तिः=उदुम्वः ।

योगशास्त्रेऽपि—“तास्तामनादित्यज्ञाशिशोः निन्यत्वाद्” (सो०

४।१०) इति साधनानामनादिनं पुरुषाऽनादिते विना न विदुर्गतीति
 सूक्ष्ममीशणीयम् ।

इत्युक्तम् । अत्र चायं प्रयोग—“आत्मा सुखस्वरूपः परम-
 भेदास्पदत्वाद्यन्तैवं तन्मैवं यथा घटादिकम् नायं तथा, तस्मात्त
 तथा किन्तु सुखस्वरूप एवेति । धृतयश्च भवन्ति—“अविनाशी
 वा अरेऽयमामा” (वृ० ४।५।१४) “अजो नित्य.” (कठ० १।२।१८)
 “आत्मनैवाऽयं ज्योतिराऽऽस्ते” (वृ० ४।३।६) “अत्रायं पुरुषः स्वयञ्ज्योतिः”
 (वृ० ४।३।१४) “ह्यन्तज्ज्योतिः पुरुष.” (वृ० ४।३।७) “तदेतत्त्रेयः पुत्र त्व”
 (वृ० १।४।८) इत्याद्या शतशो जीवस्य सच्चिदानन्दस्वरूपप्रति-
 पादनपरा, तस्मात्तयोरीपाधिकस्वरूपयोः क्षीरनोरघत्पास्पर-
 विभिन्नयोरपि सतो अनुपाधिगुह्यत्वात्मात्मना ऐक्यं शास्त्रप्रमेयं
 नासङ्गतम् । तथाच “उपदेशस्तादृश्यां” नान्यदन्यत्प्रकरणे
 आचार्यपादा

सत्तामात्रे प्रकाशस्य कर्त्ताऽदित्यादिरिष्यते ।

घटादिष्यतितो यद्वत्तद्बोधात्मनीप्यताम् ॥४५॥

विश्वत्मर्पस्य नियमि सूर्यो यद्वत्प्रकाशक ।

प्रयत्नेन विना तद्वज्ज्ञाताऽऽत्मा बोधरूपतः ॥४६॥

इत्यादिनाऽऽत्मनि कर्तृत्वज्ञातृत्वादिकर्मोपाधिकमभिधाय

स्वरूपेण स्वयं नात्मा ज्ञेयोऽज्ञेयोऽथवा तत्त. ॥४८॥

विदिताऽविदिताभ्यां तदन्यदेवेति शामनात् ॥४९॥

इत्येवमादिना स्वतन्त्रस्य निर्विशेषतामेवाकलयाम्यभूयुः ।
 नच घाच्यं कथं शुद्धचैतन्यस्य विचारविषयत्वं यावता प्रागपि
 विचारात् तन्मप्रकाशं स्वयमेवाऽयमात्मते, भासमानस्वभावस्य
 बुतोऽभानं सम्भवेदिति ? स्वरूपेणावभासमानत्वेऽपि तस्य
 परिपूर्णसच्चिदानन्दप्रत्यगभिन्नरूपतयाऽभाममानत्वात् । दृश्यते
 च स्वरूपतो भानेऽपि विशेषतोऽभाति. पुत्राध्ययनशब्दवत् ।
 तदुक्तं ‘तत्त्वविशेषे’—

श्लोकः ३] द्वा सुपर्णेति श्रुतेर्वास्ताविकजीवेशमेदे तात्पर्यासम्भवः ८३

अध्वेतुवर्गमध्यस्वपुत्राध्ययनशब्दवत् ।

मानेऽप्यमानं मानस्य प्रतिबन्धेन युज्यते ॥१२॥

प्रतिबन्धोऽस्तिमातीतिव्यवहारार्थवस्तुनि ।

तं निरस्य विद्वदस्य तस्योत्पादनमुच्यते ॥१३॥

तस्य हेतुः समानाभिहारः पुत्रपुत्रनिष्ठुतौ ।

दहानादिरविवेक व्यामोहेर्कनिबन्धनम् ॥१४॥ इति ॥

एतच्चानुपदमेवाध्यासवादे स्फुटीभविष्यति ।

यद्य "द्वा सुपर्णे"त्यादिश्रुत्या जीवेशयोर्वस्तुतो भेद इति भेदवादिनां दुराग्रहः तत्र तत्प्रकरणानुगतश्रुतितात्पर्याज्ञानमूलक एव । लोकप्रसिद्धे स्वर्गापवर्गशून्ये "मृत्योः स मृत्युमप्नोति य इह नानेव पश्यति" (बृ० ४।४।१९, कठ० २।१।१०) "अथोदरमन्तरं कुरुतेऽय तस्य भयं भवति" (मै० २।७) "न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत् पश्येत्" (बृ० ४।३।२३) "यत्र त्वस्य सर्वमात्मेबाऽभूत्तत् केन कं पश्येत्" (बृ० ४।५।१५) इत्याद्यनेकधृत्युक्तानर्थक्यके शुक्तिरजनादिवदनु-भयमाप्रसिद्धे जीवेशमेदे निरस्तसमस्तदोषशङ्कनपङ्ककलङ्कणाः स्वतःप्रमाणभूतायाः श्रुतेस्तात्पर्यस्य कथमपि सम्भाषयितुमशक्य-त्वात् । "येन वाक्येन यत्र प्रतीत्युत्पादनेन मानाऽभावप्रयुक्ता-ऽस्तत्त्वशङ्कन निवर्तते तस्य तत्र तात्पर्यम् अन्यथा तस्य मदयं-त्वमेव न स्यात् यत्परः शब्दः स शब्दार्थः" इति न्यायात् नास्याः धृतेरपूर्वमेदरूपेऽर्थं तात्पर्यम् ।

(१) स्वच्छन्दागमिनोऽपि—

निजबोधजठरदुतभुजि भावाः सर्वे समर्पिता दृढतः ।

धिजहन्ति भेदधिभागं निजशक्त्या न समिन्धन्ताः ॥

(श्रीकृष्णार्थे क्ते भा० १ । वा० २६२)

इत्येवमादिप्रतिपादनेन भेदभावमपश्यते ।

किञ्च—अस्या धृतेः पूर्वोदाहृतकाल्पनिकमेदप्रति-
पादकवराहरुद्रहृदयनृसिंहतापिन्यादिश्रुत्यन्तरानुसारित्वेन पार-
मार्थिकमेदबोधकत्वासम्भवादौपाधिकमेदप्रतिपादकत्वमेवाङ्गी-
कर्तव्यम् । अन्यथा तासां श्रुतीना निर्दिष्टत्वमेव स्यात् ।
एषैव च गतिः “नेतरोऽनुगन्तेः” (ब्र० सू० १।१।१६) “भेदव्यपदेशा-
णान्यः” (ब्र० सू० १।१।२१) इत्यादिब्रह्मसूत्रेष्वनुसन्धेया ।
स्मृतिरपि—

मतः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव (म० गी० ७।७)

इत्याद्या भेदभावमपनुदति । यदि च—“तत्त्वमसि” (छां० ६।८।७)
“अहम्ब्रह्मास्मि” (चृ० १।४।१०) इत्यादिषु अनन्यार्थबोधकमध्य-
मोत्तमपुरुषपदप्रयोगघटितजीवेशाऽभेदबोधकप्रसिद्धभेदानुवाद-
फलं नास्थीयेत तदाऽपूर्वत्याभावात्प्रामाण्यमेव न घटेत् ।

अपि च—अभ्युपगमरीत्याऽस्य मन्त्रस्य जीवेशभेदपरत्व-
मास्थाय भेदे तात्पर्याभाव इत्यब्रूम, यस्तुतस्तु—कर्मफलभोक्त्या
बुद्धेः सकाशात्पुरुषं विविच्य “अनध्वन्न्यो अभिवाकरीति”
(मुं० ३।१।१ अ० ४।६) इत्यनेन पुरुषस्य सुखदुःखभोक्त्व-
लक्षणसंसारमायमेवाऽब्रूयुषदयं मन्त्रः । “तपोरन्यः पिप्पल स्नादति
इति मत्त्वमनध्वन्न्यो अभिपश्यतीति इत्येवावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ” इति पैङ्गाहस्य-
ब्राह्मणेनैव तथा व्याख्यातत्वात् । प्रपञ्चितध्यायमयो मयो स्वप्न-
णीति “अनादितत्त्वे” । पूज्यपादैश्च गुहाप्रविष्टाधिकरणे (ब्र० सू०
१।२।११) इत्यत्र ।

इदमत्राकृतकम्—अविद्यादिसकलक्लेशातीतं ब्रह्म, जीवा-
स्तु सर्वक्लेशोपेता नाना परिच्छिन्नाश्च । प्रतिक्षेत्रं क्षेत्रज्ञभेदा-
भावे वैभवे च तेषामेकस्मिन् सुखिनि सर्वे सुखिनः स्युर्दुःखिनि

च दुःखिनः सम्भवेयुः । तथाचाह परमर्षिः—“व्यवस्थातो नाना”
 (वै० ३।२।२०) इति । साङ्ख्या अपि जगदुः “पुरुषबहुत्व
 व्यवस्थातः” (सां० ६। ४५) इति । प्रयोगोऽपि भवति पुरुषबहुत्व-
 साधकः “विधादपदानि शरीराणि स्वसङ्ख्यासङ्ख्येयात्म-
 यन्ति शरीरत्वात् सम्प्रतिपन्नशरीरवद्” इति । यदि चाच-
 क्षीयाः सुखदुःखाद्याः सर्वेऽन्तःकरणधर्माः, प्रत्यन्तःकरणं तेषां
 भेदः, नह्येकस्मिन् सुखिनि सर्वे सुखिनो दुःखिनि च दुःखिनः,
 साक्षिचैतन्यन्त्येकमेवाद्वितीयं सकलप्रियाऽप्रियाऽसंस्पर्श, तेन
 सह ब्रह्मभेदे सिद्धे न किञ्चिद्वाधकमुत्पश्याम इति; तदप्यपेश-
 लम् सर्वग्राह्यग्राहिणः कर्तुर्भोक्तुः स्वरूपाद्विघ्नस्य साक्षिचैतन्य-
 स्याभ्युपगमो यः स प्रमाणशून्यो यतः । नह्यहज्जानामि सुखी
 दुःखी वेत्यनुसन्धानादन्यत् किमपि चैतन्यं घनस्वरूपं देहादि-
 सङ्घातिरिक्तं कस्यापि बुद्धिमार्गमधिरोहत्यास्तिकस्य । साध-
 यन्ति चैवमेव तार्किका अपि “आत्मा देहाद्यतिरिक्तः इच्छादि-
 मत्त्वात् यत्रैव तत्रैवं यथा देहादिः” इति ।

किञ्चापनिपदाना दुराग्रहग्रहवशाद्बोद्धीक्षिमाणेऽपि ता-
 दृशे साक्षिणि तस्याऽपि नानात्वाद् ब्रह्मात्मैक्यं न घटते, प्रत्य-
 न्तःकरण साक्षिचैतन्यभेदात् भेदे च सकलक्षेत्रीयसुखदुःखा-

(१) अप्रार्यं पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः—अन्तःकरणतद्वर्माः साक्षिवेशा नहि-
 न्द्रियवृत्तिवेशाः इन्द्रियाणामाधीष्टवपयमहाभूतकार्येषु मयासामर्थ्याभावाद्,
 बोधेष्वेव च पदार्थेषु तेषां सामर्थ्याविधानात्, अन्तःकरणस्य तद्वर्माणां यत्न-
 त्वात् । नाप्यन्तःकरण स्ववृत्तिवेशं, नहि नाम यदिदाहप्रयोऽग्नि दाहविरयो
 भवितुमर्हति तद्वत् प्रहृतेऽपि समानम् । अतोऽन्तःकरणतद्वर्मादिदं सर्वं
 साक्षिमास्यमिति चेदन्तिनां जिज्ञासः । तदत्र साक्षिग एतत्वे चैश्वर्यमनुत्तुःखा-
 नुसन्धानवत् मैत्रादिसुरादुःखानुसन्धानप्रसङ्गोऽप्यनिवार्यः । अर्थसहोपरिजि-

ऽनुसन्धानप्रसङ्गस्यावर्जनीयत्वात्, तदिदं घट्टकुट्ट्यां प्रभातं
वेदान्तिनामित्याहुर्भेदयादिनस्तदनाद्यविद्यापिशाचीपापवासना-
घयस्याकवलीकृतचारुविचारकालपण्डानामसण्डानन्दानुभवै-
करस्वश्चित्तानां विचित्तानां मनोमात्रविजृम्भितमनादेयम् ।
तथाहि—मलिनसत्त्वप्रधानविक्षेपावरणशक्तिसंघलिताऽविद्योप-
हितचिद्भ्रातुः स्थोपाप्यविद्यागतानन्तावरणशक्तिभेदभिन्नाऽवि-
द्योपाधिभेदैः स्थूलशरीराद्युपाधिभेदैश्च भिद्यमानो "जीव" इत्यु-
च्यते । किमुक्तम् ? अन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं कस्मै भोषत्
“जीवः” अन्तःकरणोपहितं चैतन्यन्तु “साक्षि” इत्येकस्यैवान्तः-

दीर्घ्या साक्षिणो नानात्वमभ्युपगम्येत तदानेकेषां साक्षिणामेवेन ब्रह्मचैतन्येन
सर्वैष्यन्तु गगनवुमुमादितमित्युभयतःपाशाज्जुः ।

(१) आहुय मधुसूदनसरस्वत्यः—“सुपुत्तौ निर्विकल्पक-
साक्षिचैतन्याऽनुभवाङ्गीकाराच्च” इति सिद्धान्तविन्दौ । अप्रत्यक्षा-
यरतावल्याच्च—“साक्षिणश्चाऽविद्योपहितचिद्रूपत्वपक्षेऽप्यवि-
द्यायाः साक्षिस्वरूपाऽघटकत्वात् शुद्धचिद्रूपत्वमेव” इत्यङ्गी-
कृतानन्दीश्वराः । अथ च मुख्यसिद्धान्तः । टीकायान्तु मतान्तरेणेत्तम् ।
“वेदान्तमञ्जरी” टीकायामपि—“ज्ञानमप्यसाक्षिकं नाम्मुपेयते
श्रमाणि कैः । अतोऽन्तःकरणपरिणितिविशेषो ज्ञान वृत्त्याहं,
चैतन्यन्तु ततोऽन्यस्तद्व्यमासकम् । ततश्च ज्ञानस्यागन्तुकत्वे
नामात्वेऽपि च चैतन्यस्यागन्तुकता नानारूपता या न किमपि
प्रसज्यते” इत्यादिनोक्त एव सिद्धान्तः स्पष्टीकृतः ।

इदन्तु बोध्यम्—साक्षी तावद् द्विविधः जीवसाक्षी ईश्वरसाक्षी च ।
अन्तःकरणोपहितचैतन्यं जीवसाक्षी । मायोपहितचैतन्यमीश्वरसाक्षीति वेदान्त-
परिभाषादौ निर्णीतम् । तत्र—“अकथ्ये गति इष्टवम्” इति साक्षित-
पुण्यमवशेव घटने, उपहितस्यामभेदस्य गतोदासीनप्रकाशावर्यं तुल्यत्वं,

न्याऽभेदाज्जीवब्रह्मणोरैक्यं शास्त्रप्रमेयं सुतरामुपपद्यत इति विभावनीयम् ।

अन्वेयज्जीवसाक्षिणो ब्रह्माऽभेदेन स्वयम्प्रकाशत्वेन सर्व-
विषयानुसन्धातृत्वाऽभ्युपगमे ब्रह्मण एषत्वात्तदभिन्नसाक्षिणो-
ऽप्यैक्याच्चैत्राद्यगते मैत्रस्याऽप्यनुसन्धानप्रसङ्ग इति चेन्मैत्रम्
जीवसाक्षिणोऽस्यात्मं नानात्वेनोक्तदोषाऽसम्भवात् ।

अयमभिसन्धिः—चैत्रसाक्षिणो मैत्राद्यगतविषयाऽनुसन्धा-
तृत्वं स्वप्रकाशचैतन्याऽभेदादापाद्यते ? सर्वज्ञत्वादिर्विशिष्टेश्वर-
चैतन्याऽभेदाद्वा ? चैत्रोपहितचैतन्याऽभेदाद्वा ? तत्र न प्रथमः
कल्पः—तस्य निर्विकारित्वेन तदभेदस्य सर्वविषयानुसन्धाना-
नापादकत्वात् । न द्वितीयः—अन्तःकरणोपहितस्य जीवसाक्षिणः
परमेश्वरेण मायाविशिष्टेन तदुपहितेन चाऽत्यन्तभेदाऽभ्युपगमात् ।
न च तृतीयः—चैत्रमैत्रान्तःकरणयोर्भिन्नदेशस्थत्वेन तदुपहित-
चैतन्ययोरभेदशङ्कनवकाशात् । इत्यत्राऽनुसन्धानानुपपत्तिरेव
साक्षिणि प्रमाणम् । आगमश्च स्याति प्रमातृचैतन्यातिरिक्ते
साक्षिणि प्रमाणम्—“साक्षी चैता केवलो निर्गुणश्च” (श्वेता० ६।११)
इत्येवज्ञातीयकः । नचेश्वरविषय इदमुक्तमिति वाच्यम्, माया-
विशिष्टे तस्मिन् “केचलो निर्गुणः” इति विशेषणाऽसाङ्गत्वात् ।
तस्मादस्त्येव प्रमात्रतिरिक्तं जीवसाक्षि चैतन्यं प्रत्यात्मं नाना

(१) “तदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणा-
मितत्वात्” (योग० ४।१८) इति योगाना पुरुषस्याऽपरिणामितसाधनमपि
तस्य कौटस्थ्यं साक्षित्वञ्च ११२मावेदयतीति सङ्गद्वयेः सूक्ष्ममीक्षणीयम् । परि-
णामित्वे च पुरुषस्य सन्दर्भवज्ज्ञानाऽज्ञातत्वं नित्तृप्तीनां सम्भवेत्; नश्चेवं
दृश्यते; किन्तु सृष्टिक मनः सदैव ज्ञातं सत्पुरुषस्याऽपरिणामित्वमनुमापयति,
तेन च तस्य साक्षित्वमेव फलतीति भावः । इदम् “वृत्तिसारूप्यमिनरत्र”
(योग० १।४) इत्येतत्सूत्रमूलकमपीति सूक्ष्ममीक्ष्यम् ।

श्लोकः ३। प्रयोजनासिद्धिनिरासेन प्रतिज्ञासमर्थनम् । ८९

तेन सह ब्रह्मात्मैक्यविषयसिद्धेः समञ्जसमिदं शास्त्रारम्भणमिति सर्वमनवद्यम् ।

यद्योक्तं प्रयोजनञ्च न सिद्धयेति पारमार्थिकस्य प्रपञ्चस्य ज्ञानाऽनिवर्त्यत्वात्, अध्याससामग्र्यभावाच्च तत्कल्पितत्वा-
ऽसिद्धेः कथमथस्तुनो निरात्मकस्यारोपो यावता कचिद् दृष्टस्य
पूर्वसत पवारोपो दृष्टचर इति । “भट्टपादै” रघुक्तम् “अध्यस्थते
खपुष्पत्व”मित्यादि । तत्रोच्यते—“संस्कारजन्यो हि भ्रमः स्वमिद्वये
पूर्वप्रतीतिमात्रमपेक्षते न पुनः पूर्वप्रतीतस्य परमार्थसत्त्वमपि,
व्यतिरेकाऽभावात्, संशयविपर्ययदृष्टेष्वपि संस्कारकार्यस्मृति-
दर्शनाच्च । तथाहि—लोकेऽनुभवोऽस्मिन् बलमीककूटे मम पुरा
स्याणुः पुरयो वेति सन्देह आसीत्, अस्मिन्श्रुतिशकले रजन-
मिदमिति भ्रम आसीदित्येवमादि । नच संशयविपर्ययोरेषेयं
स्मृतिर्न तदर्थयोरिति वाच्यम् अर्थशून्ययोस्तयोः स्मृतिविषयत्वा-
ऽनुपपत्तेः । तस्मान्निरुपाख्यदाशब्दद्वान्निचिलक्षणस्य पूर्वपूर्वभ्रम-
दृष्टस्याप्युत्तरोत्तरारोपोपपत्तेर्भ्रमप्रवाहस्य चानादित्वेन अन्योन्या-
श्रयानवस्थादिप्रसङ्गानवकाशाद्युक्तं यस्तुनि परमार्थेऽमत्यवस्तु-
नोऽनिर्ध्वजनीयस्यारोपः ।” एतेनाध्याससामग्र्यभावाभावेन
प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वं द्युदस्तम् । अपारमार्थिकस्य च कल्पितत्वं
नामुक्तिपरिपुष्टम् । कल्पितस्य च ज्ञाननाश्रयत्वं सर्वप्रमाणमसि-
द्धमेव । एवञ्च “तद्वति शोचमात्मविन् ” (छां० ७।१।३) इति श्रुतेः,
मत्यत्ये तस्य ज्ञाननिवृत्त्यन्यथानुपपत्तेर्मिथ्याप्रपञ्चस्य ज्ञानेन
निवृत्तिमिन्दरज्ञाननिवृत्तिपरमानन्दायातिरूपं प्रयोजनं घटत
। एवेति युक्तः शास्त्रारम्भः ।

(१) तन्त्रवार्तिके १।४।२२ ।

(२) “तद्वति” इति निरुत्पन्नद्वन्द्वकालाप्रयः । निवृत्तौ शोचमिति द्विती-
यार्थे प्रतिषेधोक्तिरन्वयः, व्यापारे परमज्ञानरूपेरेत्येतादृशेदृश्यामेदेनान्वयः ।

अयमभिसन्धिः—अहमित्यनुभवे निपुणं निरूप्यमाणे
 दृग्दयात्मना प्रत्यगंशः परागंशश्चावभासते, तस्य चेदमनिदंरूप-
 स्य तस्मायः पिण्डवद्विरुद्धो मयंरूपत्वाद्ध्यासं चिन्ता एकत्वबोधो-
 सम्भवः । नहीदं रजतमित्येकत्वबोध इदमनिदंरूपयोः शुक्ति-
 रजतयोरध्यासं चिनोपपद्येत । न च प्रत्यक्पराचोः सादृश्याऽ-
 भावाद्, विशुद्धे चात्मनि दोषस्यासम्भवाद्, आरोप्यस्य प्रपञ्चस्य
 पूर्वमननुभूतत्वेन संस्कारस्याप्यभावात् कथमन्योन्याध्यास इति
 साम्प्रतम्, स्फुरतोऽपि तत्त्वानवबोधस्यैव सर्वत्राध्यासेषु पुष्कल-
 कारणत्वात् । स चानवबोध आत्मनि सिद्धश्चेत्तत्र काऽनुपपत्ति-
 रिति स्वयमाफल्यत्वायुष्मान् । उक्तञ्च “पथपादिकायाम्”—अध्या-
 सलक्षणवाक्यार्थविचारे—“इक्षते च स्वरूपेणावभासमानेऽपि वस्व-
 न्तरभेदान्धवसायात्तत्तत्सम्भेदेनावभासः, यथैस्मिन्नेवाऽकारे हस्तादिसम्भेदः”
 इति । एवञ्च प्रत्यगज्ञानमेव बुद्ध्यात्मना तदुभयोपरक्तज्ञानात्मना
 च परिणममानमहमिति साक्षिविषयः । तदुक्तमभियुक्तैः—
 “अविद्यैव बाह्यदोषापेक्षया रजताकारेण साक्षिचित्तन्यस्य रजताच्छेदकज्ञाना-
 भासाकारेण च परिणममाना स्वकार्येण सह साक्षिविषयत्वमापद्यते” इति ।

अस्यायमर्थः—दुष्टेन्द्रियस्य शुक्तिसन्निकर्षादिदमकारा
 प्रमाणवृत्तिर्जायते, तत्प्रतिफलितशुक्तयवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठं
 शुक्तित्वाज्ञानं रागसंस्कारादिसङ्घीचीनं शुक्त्या सह तादात्म्याप-
 न्नरजतात्मना परिणमते, इदमाकारवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठशुक्ति-
 विषयत्वाज्ञानन्तु ज्ञानसंस्कारसहकृतं साक्षिरजतसंसर्गापादक-
 रजतज्ञानात्मना परिणमते, तच्च जडत्वात् स्वविषयसाधकमिति-
 सविलासाऽज्ञानं साक्षिविषय इति ।

तदेवं द्रष्टृदृश्यभावेन साक्ष्यसाक्षिभावेन आगमापायित-
 दवधित्वेन चात्माहङ्कारयोर्विभेके सत्यपि विरुद्धस्वभावयोरेतयो-
 रेकत्वावभासोऽन्योन्याध्यासनिबन्धनः शुक्तीदमंशरजतयोरिवाव-

दयमेवाभ्युपगन्तव्यः, नहि विरुद्धस्वभावयोरध्यासं चिन्तयित्वाऽव-
भाससम्भवः शुक्तिरजतादौ तथादर्शनादित्ययोचाम । तदुक्तं
पञ्चपादिकायाम्—“तस्मात् चित्तवभाव एवमा नेन तेन प्रमेयभेदेनोप-
धीयमानोऽनुभवमिधानीयकं लभते, अविवक्षितोपाधिरात्मादिशब्दैर्भिधीयते”
इति । इदन्तु बोध्यम्—जडस्याऽहङ्कारस्य सच्चिदात्मनि तादात्म्या-
ध्यासाभावे सत्तास्फूर्त्योरसम्भवः, चिदात्मनश्च तदध्यासाभावे
कर्तृत्वादिविकारवत्त्वावभासायोगः, तस्माद् द्वयमिदं मात्मानात्मकं
परस्परस्मिन्नध्यस्तम् । अन्यतरस्मिन् अन्यध्यासपक्षेऽनात्मन
आत्मैक्याध्यासे तस्य विषयत्वेनावभासो न स्यात्, आत्मनश्चाना-
त्मन्यध्यासे तस्यापि जडत्वापत्तौ जगदान्धं प्रसज्येन । इतरेत-
राध्यासे तु उभयान्मनावभासाभ्यामप्युक्तदोषप्रसङ्गः ।

एतेन “सत्यस्य वस्तुनो मिथ्यावस्तुसम्भेदावभासरूपो-
ऽध्यारोपः” इत्युक्तं भवति । नच चिज्जडयोः परस्परतादात्म्या-
ध्यासे शून्यमेव जगतस्तत्त्वं स्यादध्यस्तस्य मिथ्यात्वात्तथाच शून्य-
घादप्रसङ्ग इति वाच्यम्, अत्रकाले परिस्फुरदंशस्य मिथ्यात्वेऽपि
अपरिस्फुरतोऽप्रान्तरस्य विद्यमानत्वात् । तदुक्तं सर्वज्ञात्ममुनिभिः
“सङ्क्षेपशरीरके”—

अध्यस्तमेष हि परिस्फुरति भ्रमेषु

नान्यत्कथमन परिस्फुरति भ्रमेषु ।

रज्जुवद्गुणित्वात्कल्पमवस्थितित्वात्-

चन्द्रैव तद्वद्वृत्तिर्वास्तुपलम्भनेन ॥ (१०६)

(१) इतःपूर्वं ३४ तमे श्लोके “विमतमधिष्ठानसामान्यमारोप्यात्मना-
ऽध्यस्तं भ्रान्तौ स्फुरमाणत्वात्कल्पमरूप्यांशवद्” इत्यनुमानेनान्योऽध्यासः
साधितः, अत्र तूक्तानुमानमूलभूतां व्याप्तिं दर्शयति—“अध्यस्तमेष” इति ।
यदनध्यस्तं तत्र भ्रमेषु परिस्फुरति यथा रज्जुशरीरवत् । इदमत्र तादर्थ्यम्—
द्विविधो ध्यासो निरुपाधितः सौपाधिकश्च । तत्र स्वस्वमेव भागमानेऽप्यनवभा-

किञ्च नृत्तद्रूपमिदं सितव्यमिति

स्याच्चेत्तदा भवति चोदमिदं तदीयम् ।

सत्यानृत्तात्मकमिदं मियुन मियथे-

दध्यम्यते किमिति शून्यकथाप्रसङ्गः ॥ (१।३३)

इति । प्रयोजितश्चायमर्थो "विवरणप्रमेयसङ्ग्रहे" शून्यवादि-
विप्रतिपत्तौ सद्रूपविधानसाधने, तद्विशेषस्ततोऽयंगन्तव्यः ॥

इत्थं चानयोरेवात्मानात्मनोरितरेतराध्यासादहमिदं ममे-
दमित्यादयः सर्वे वैदिका लौकिकाश्च व्यवहाराः सम्प्रवृत्ताः
सर्वाणि च विधिप्रतिषेधशास्त्राणीति भाष्यकाराः । "अनृतेन हि
प्रत्युदाः" (छां० ८।३।२),

एकः शत्रुर्न द्वितीयोऽस्ति शत्रु-

रत्नानतुल्यः पुरुषस्य राज्ञः ।

येनावृत्तः कुर्वते सम्प्रमनो

घोराणि कर्माणि मुदार्णानि ॥ (महाभा०शां०प०)

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्चोक्तार्थप्रसिद्धिः ।

समानयायात्म्ये वस्तुनि वस्तुन्तरात्मनाऽवभासो निरुपाधिकः, यथा शुक्लपादौ
रजताध्यामः । यत्र भासमानेऽपि वस्तुयायात्म्ये सन्निहितोपाधिसामर्थ्यात् करण-
पाटवाद्वा भेदविपर्ययाद्यवभासः स सोपाधिकाध्यासः, यथा प्रतिविम्बद्विचन्द्रा-
द्यध्यासः । तयोरित्यादृशात्मनोर्निरुपाधिकाध्यामे दृष्टान्तः 'शुक्तिरजताध्यास
उक्तः । शुक्तिरजतादौ च इतरेतराध्यासः प्रसिद्ध इत्यतो नारमादृशरपोरितरेतरा-
ध्यामोऽप्यवभासित इति भावः ।

(१) सत्यं प्रत्यक्षं, अनृतं परागर्थः स्वरूपतोऽप्यव्यस्तत्वात्, तयोर्मिथोऽध्या-
सश्चैव प्रतीचः परावसंगदृष्टत्वाकरेण बाध्यवेऽपि स्वरूपेण सत्यत्वान्न शून्यवाद-
प्रसङ्ग इति भावः ।

श्लोकः ३] सर्वव्यवहारस्याध्यासमूलकत्वप्रतिपादनम् । ९३

नन्वात्मनः प्रमातृत्वाद्ध्यासमन्तरेणाऽपि वैदिकलीकिक-
व्यवहारोपपत्तिरिति चेद् ? नेति ब्रूमः । वेहेन्द्रियादिष्वहंममाभि-
मानरहितस्य असङ्गस्यात्मनः प्रमातृत्वानुपपत्तेः । तथा हि—
प्रमातृत्वं नाम प्रमाथयत्वम् । प्रमायाश्च वृत्तिरूपत्वे वृत्तेर्जडत्वेन
जगदान्धप्रसङ्गः स्यादियुक्तप्रायम्, चैतन्यरूपत्वे तु स्वस्य
स्याश्रयत्वाऽसम्भवेनात्मनः प्रमातृत्वं न घटेत्, करणवैषम्यप्र-
सङ्गश्च, तस्माद्वृत्त्युपहितचैतन्यमेव प्रमेत्यङ्गीकार्यम् । तदाश्रयत्वं
चासङ्गस्यात्मनो वृत्तिमदन्तःकरणतादात्म्याध्यासमन्तरा न
सम्भवतीति तस्य प्रमातृत्वसिद्धयर्थमकामेनाप्यध्यासोऽङ्गी-
कर्तव्यः । अपि च—जागरादौ व्यवहारदर्शनात्सुषुप्तौ तदभावा-
दन्वयव्यतिरेकाम्यामपि अध्यासमूलः सर्वोऽपि व्यवहार इति
निश्चीयते । चिरद्वयस्वभावयोरपि परस्पराध्यासः “बहमशु” इति
प्रतीतिसिद्ध इत्युक्तप्रायम् । अन्यथोक्तप्रतीतिर्नोदीयात् । नापि
च चिरद्वययोराध्याश्रयिभावो भाविको दृष्टः । एषञ्जडस्याऽज्ञात-
त्वासम्भवेन चित एवाऽज्ञातत्वमेष्टव्यम् । तदुक्तम्—

यस्याज्ञानं भ्रमस्तस्य भ्रान्तः सम्बद् च वेत्ति नः ।

जडं न विद्यावेष्ट्याज्ञानोऽज्ञानं जडाग्रयम् ॥ इति ॥

(१) शतब्रह्म अध्यासः—“कलमविशिष्टः पौरुषेयक्षिप्त-

धृत्तिबोधः, पुष्टेः प्रतिसेवेदी पुण्यः” (सो० भा० नृ० ७ पा० १)
इति । पुष्टेः प्रतिसेवेदी—गणेशिन्या पुष्टेः प्रातिहयः तत्प्राप्ताभ्यासप्रलेन
एतन्मानाका इति यावत् । आदिन्यपुराणेऽपि—

नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा शुद्धिसन्निधिसत्तया ।

यथा यथा मयेदुद्धिरात्मा तद्वदिहेष्यते ॥

इति शुद्धस्याश्रयत्वमेवोक्तं चरमुनेर्यथै ह्येतोपति ।

एतेन "अध्यस्यते खपुष्पस्वमसत्कथमवस्तुनि" इत्यादि प्रत्युक्तम्, चिद्-
चित्तोरन्योन्यमिधुनीकरणस्य साधितत्वात् ।

यच्च सादृश्यज्ञानादित्रितयमध्यासनिमित्तं, निर्विशेषात्म-
नश्च सादृश्याद्यभावात्प्रधाध्यासानुपपत्तिरित्युक्तं तदप्ययुक्तम्,
सादृश्यकरणदोषसंस्कारादित्रितयस्यावच्छेद्यावच्छेदेनाध्यास-
भूमिष्वनुगमाभावात्, "ब्राह्मणोऽहम्" इत्येवमात्मनि सादृश्या-
भावेऽपि जात्यध्यासस्य सर्वैरनुभूयमानत्वात् । कथमन्यथा
"ब्राह्मणो यजेत" "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इत्यादिविधिनिषेधवचनानि
सद्गच्छेरन् । अत्र हि सादृश्यमनुपलब्ध्याधितम्, द्वयोरपि
गुणक्रियावयवशून्यत्वात् । "न तस्य प्रतिमाऽस्ति" (श्वेता० ४।१९)
इति श्रुतेः । इत्थञ्च रजताद्यध्यासेषु तद्विनयं सद्यपि नाध्यास-
मात्राद्भूमिति निष्कपं । उक्तञ्च सङ्क्षेपशारीके—

भूयस्त्ववस्तुगुणावयवक्रियाणां

सामान्यपूगवपुरुक्तमिदमिदुक्तैः ।

सादृश्यवस्तु न चिदात्मनि किञ्चिदत्र

जात्यादिभिः सद निरीक्षितमस्ति तादृक् ॥ (१।२९)

इति ।

(१) अतएवोक्तमध्यासभाष्ये "भामतीकारैः"—"न च संवृति-
परमार्थस्ततोः पारमार्थिकं मिथुनमस्तीत्यभूततद्भाष्यार्थस्य च्येः
प्रयोगः । एतदुक्तं भवति—अप्रतीतस्यारोपायोगादारोप्यस्य प्रतीति-
रुपयुज्यते न वस्तुसत्तेति" इति ।

(२) प्रयोजकमित्यर्थः ।

(३) अत्रोदाहरणानि—यथाऽग्निज्वालावन पिङ्गल इति रूपतः, गो-
सदृशो गवय इत्यवयवतः, गजगामीति क्रियातः सादृश्यम् ।

श्लोकः ३] अध्यामे करणादिदोषनियमस्य व्यभिचारः । ९५

अथ काचादिः करणदोषोऽपि न संविदसंविदोरन्यो-
न्याध्यासे कारणम् । किमुक्तम्? प्रमाणफलभूतायां घटादिज्ञान-
रूपायां संविदि यः परेषां वेद्यत्वादिभ्रमः नासौ विषयकरणदोष-
जन्यः, संविदः स्वप्रकाशत्वेनाऽविषयत्वात्, नित्यत्वेन चाजड-
त्वात् । जडत्वे च तस्याः संसर्गाद्विषयस्य स्फुरणमेव न स्यात् ।
नहि जडं जडेन स्फोर्यते, तथा सति विषयस्य स्वत एव प्रकाशा-
पक्षः । प्रमाणप्रवृत्तिर्वैयर्थ्याच्च, अजडप्रकाशायाः संविदोऽप्रकाश-
मानाया अन्यस्फोरकत्वे तज्जन्या अन्या विषयस्फूर्तिः स्यात्,
सापि अप्रकाशमाना चेत्, तस्या अन्या, तस्या अन्येत्युत्तरोत्तरमा-
पतन्ती धाराऽनवस्था प्रसज्येत, तस्मादकामेनापि संविदः स्वप्रका-
शमानत्वमास्थेयम् । एवं स्वप्रकाशरूपायाः प्रमाणफलात्मिकायाः
संविदोऽनित्यत्वे करणविषयोपादानता न घटेत् द्वयोज्जडयोरजड-
फलोपादानत्वास्तम्भयात् । नापि प्रमाता उपादानधैतन्यगुणोत्पत्तेः
प्राक्तस्यापि जडत्वाऽविशेषात् । चिद्रूपत्वे तु तस्य साविशालोक-
यत्त्वाधारण्येन स्फुरतः सर्वज्ञानभिव्यक्तविशेषस्य वर्धनादावि-
च साविशालोकस्य विषयविशेषसंस्पृष्टनदाकारवस्थान्तःकरणवृ-
त्तिप्रतिफलितत्वेन लब्धविशेषतामात्रेण प्रमाणफलव्यपदेशोपप-
त्तेर्न मूर्खो जन्मविनाशो, वृत्तिविनाशादेव विनाशव्यवहारसम्भ-
वादिति नित्या स्वप्रकाशा च प्रमितिः प्रमाणफलमिति स्थिते
तस्याः परप्रकाशव्योत्पत्तिविनाशव्यतिरिक्तमो लोकस्य भ्रम
एवेति प्रमाणफलभूतायां स्वप्रकाशात्मिकायां संविदि योऽयं प-
रप्रकाशव्योत्पत्त्यादिरूपो नमस्तत्र न विषयदोषो, नाऽपि करण-
दोष इति द्वयोरपि व्यभिचारः । नहि संवित्संवेद्ययोः प्रकाशज-
डयोः सादृश्यम्, नापि तत्र करणदोषः प्रमितेरदुष्टकरणजन्यत्वा-

देव । इत्थं तत्र अविवेकलक्षणात्केवलान्मोहादेयस भवतीति यथाऽयं दृष्टान्तः तथा सर्वाधिष्ठानतया सर्वात्मभूते एकस्मिन्नद्वितीये-
परब्रह्मणि विचित्रेयं जीवेश्वरजगदाकारभ्रान्तिरग्रानहेतुकेति
सर्वं सुस्थम् ।

या तु संस्कारस्य भ्रमकारणता सर्वत्राध्यासेषु तत्राऽय-
मध्यासहेतुः संस्कारः पूर्वप्रतीतिजन्यत्वरूपेणापेक्ष्यते न पुनः पूर्व-
प्रमितिजन्यत्वेन रूपेणेत्यवोचाम । भ्रमप्रवाहस्य चानादित्यादुत्त-
रोत्तराध्याससिद्धौ बाधकाभावः । वस्तुतस्तु—संस्कारोऽपि ध्य-
मिचारी शुक्तिरजतादिवैशिष्ट्यस्य प्रागननुभूतस्यापि भ्रमविप-
यत्वादिति न विस्मरणीयम् । इमं गूढमभिसन्धिं हृदि कुर्वाणाः
श्रीमधुसूदनाचार्याः “अद्वैतसिद्धौ” प्रतिकूलतर्कनिराकरणप्रकरणे
“यथा नियन्त्रणवादिना ज्ञानत्वस्य न शरीरजन्यताश्छेदकत्वं, न वा गुणजन्य-
त्वम् प्रमाण्यापामाण्यप्रयोजकत्वं बाधकत्वान् तद्वज्रन्यायासं प्रत्येव दोषादीनां
वारण्यम् गुणजन्यत्वेऽप्यबाधितविषयतया नियन्त्रणप्रामाण्यवत् दोषजन्य-
त्वेऽपि बाधितविषयतयाऽनाद्यध्यासस्याप्यप्रामाण्योपपत्तिः” इति व्याजुहः ।
तस्मादेतेषां विचारेऽपि सादृश्यादयोऽध्याम्यप्रति नैकान्तिकत्वेन
सम्भूय हेतुतां भजन्त इति स्पष्टमाभाति ।

नचाऽयमन्योन्याध्यासोऽप्रसिद्ध एवेति रेकणीयम् “इदं-
रजतं”मित्यादिश्रमे इदमो रजतस्य चाऽभेदेन प्रतीयमानत्वात् ।
तथा चायं प्रयोगः—“विमतमधिष्ठानसामान्यमारोप्यात्मनाऽध्य-
स्तं भ्रान्तौ स्फुरणत्याद्रूप्यांशवत्” इति । तदुक्तम्—

रजतप्रतीतिरिदमि प्रयेत

- ननु यद्देवमिदमियपि धीः ।

रजते तथा सति कथं न भवे-

दितरेतराध्यसननिर्णयधीः ॥ (सं० शा० १।३५)

इतरेतराध्यसनमेव तत्-

चित्तिचययोरपि भवेदुचितम् ।

रजतभ्रमादिषु तथावगमा-

ग्रहि कल्पना गुरुतरा घटते ॥ (सं० शा० १।३७) इति ।

नचेन्द्रियसम्प्रयोगादेरेव सर्वप्राध्यासेषु हेतुदर्शनात्

ब्रह्मात्मनश्चाज्ञातत्वेऽपि आहृदयादिरहितस्य निरंशस्य प्रतीचो
विषयिणः कथमध्यासाऽधिष्ठानत्वमतो लोकविरुद्धेयं कल्पना
नादत्तर्ध्येति वाच्यम्, उपचारसामर्थ्यात्प्रकृतेऽपि तस्योपपाद-
यितुं शक्यत्वात् । तथाहि—अन्तःकरणस्य देहेन्द्रियाद्यपेक्षया
प्रत्यक्त्वं, स्पृच्छत्वं, सूक्ष्मत्वश्चास्ति चैतन्यसाहचर्यम्, सांशत्वञ्च
चैतन्यस्याऽविद्यावयादखण्डस्यापि जीवत्वब्रह्मत्वाद्यात्मकम्, सा-

“रजतरङ्गे” इति भ्रमे परस्परमधिष्ठानारोप्याध्यासिकत्वमिति ‘इदं
रजतम्’ इति विशिष्टभ्रमेऽपि भ्रमत्वाऽविशेषात् विशेषणविशे-
ष्यसंसर्गत्वमङ्गीक्रियत इत्यर्थः” इत्यादि टीकयाम्बभूवुः ।

(१) अर्थाध्यासेऽनुमानमुक्त्वा ज्ञानाध्यागेऽप्यध्यक्षं प्रमाणयति—रजतप्रती-
तिरिति । एवम् ‘इदं रजतम्’ इति धीः, तत्र यथा रजतस्येदमाज्ञादात्म्य भासते,
एवमिदमोऽपि रजततादात्म्यमित्यनुभव एवात्रेतरेतराध्यासे मानमित्यर्थः ।

(२) इतरेति—चित्तिचययोर्थः “अहम्” इत्यध्यासः ततोऽध्यास-
त्वादेव हेतोरितरेतराध्यासः स्याद् रजताध्यासवत्, अन्यथाऽध्यासद्वैतस्य कल्पना-
ऽनुचिता स्यादित्यर्थः । अतएव—“अहमुपलभे” इत्यहमि चैतन्यानुभवः । द्वैत-
प्यावभासश्चात्रापि विवेकिनामस्तदेव अन्यथा कल्पनागौरवं स्यादिति भावः ।
विप्रादिशब्दवशांशब्दान्य शक्यतावित्वात् शाब्दद्वयप्रयोगः ।

श्लो. ३] सादृश्याभावेऽपि स्वप्नभ्रम इव जगद्भ्रमेऽपि चित्तोऽधिष्ठानता १९

भासान्तःकरणे तद्विविक्तत्वेन; प्रतीयमानत्वाद्धिपयतामिवाप-
न्नस्य पराक्तव्यमपि शक्यमुत्प्रेक्षितुम्, अनादित्वाच्च भ्रमप्रवाहस्य
पूर्वपूर्वापेक्षया सर्वमिदमुत्तरोत्तराध्यासे शक्यसमर्थनमिति न
काचिदप्यनुपपत्तिः । उक्तश्चाध्यासभाष्ये पूज्यपादैः—“ने तावदय-
मेकान्तेनाऽविषयोऽस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्” इति ।

यस्तुतस्तु—अपरोक्षोऽध्यासेऽधिष्ठानापारोक्ष्यमात्रं तन्त्रं न-
त्वारोप्याधिष्ठानयोरेकेन्द्रियग्राह्यत्वाद्दृश्यत्वादिकमपीति । स्प-
ष्टञ्चेतत् “आमनि चैवं विचित्राश्च हि” (ब्र० सू० २।१।२८) इत्यत्र । यथा
ग्राहकान्तराभावात्स्यसत्तायां संशयादिराहित्याच्च स्वयञ्जयो-
तिष्ठश्रुतेः स्वतोऽपरोक्षभूतायां रूपादिहीनतया सादृश्यशून्या-
या चित्तौ स्वप्नसमाधिष्ठानत्वम्, तथाऽत्रापि चित्तौ महानयं जगद्-
भ्रमः स्वप्नो नाऽनुपपन्नः । किं न पश्यति स्वप्ने निद्रादोषाद्रूपा-
द्याकार एव भ्रमः, चक्षुर्धिष्यं मनोगम्यं रूपवदधिष्ठानं विनापि
पुनः पुनर्जायमानम्, “सं हि स्वप्नो भूत्वेन लोकमतिश्रामति मृत्यो रूपाणि”
(बृ० ४।३।७) इति श्रुतेः ।

(१) एतस्य तत्त्वं परित्फोटयन्तो भामतीकारा अप्याहुः—

“तस्माच्चिदात्मनः स्वप्नप्रकाशस्यैव अन्वच्छिन्नस्याऽवच्छिन्नभ्यो बुद्ध्यादिभ्यो
भेदाप्रदानं, तदध्यासेन जीवभाव इति, तस्य चानिदमिदमात्मनोऽस्मत्प्रत्य-
यविषयत्वमुपपद्यते” इति ।

(२) हि—यस्मान् य आत्मा स्वप्नो भूत्वा—स्वप्नाकारपरिणतधीहृत्स्व-
भागकत्वेन तन्मयो भूत्वा तदात्मो भूत्वेति यावत् इमं लोकम्—जागरितव्य-
वहारलक्षणं कार्यकरणसङ्घातात्मकमतिश्रामति—नदभिमानं त्यजतीति यावत्,
मृत्यो रूपाणि—मृपुराणं तस्य रूपाणि चातिश्रामति । अतः स्वप्नणादिकं
नात्मनः स्वाभाविकं, स्वभावस्य बहुपुण्यत्वस्यैव स्वसद्भावे सत्यतिक्रमयोगा-
दित्यर्थः ।

यदपि घातसामान्यांशमज्ञातविशेषाशमधिष्ठानम्, नचात्मनो निरंशस्य तत्सम्भवतीति तदपि सिद्धान्तानवबोधसमुज्जृम्भितम्, अज्ञानस्यैव स्फुरणास्फुरणप्रयोजकत्वात्, दूरस्थे घनस्पतिद्वये “एकोऽयं घनस्पतिः” इति भ्रमदर्शनात् । अत्र हि अनवस्याभयादन्योन्याभावप्रतियोगिप्रमाणयोरनिरूपणाच्च भेदस्य घनस्पतिस्यरूपानतिरेकात्स्फुरणेऽपि भेदाऽस्फुरणं दृश्यते यथा, तद्वत्प्रकृतेऽप्यज्ञानमाहात्म्यादेव सत्त्वचित्त्वाभ्यां स्फुरणमानन्दाऽभिप्रात्येन चाऽस्फुरणं न धिरेद्धम् । अतएवोक्तमभियुक्तैः—

निशोऽयंशमारोप्य कृत्स्नेऽशो वेति पृच्छतः ।

तद्भाषयोत्तरं ब्रूने श्रुतिः श्रोतृद्वितैपिणी । इति । (पञ्च० २।५८)

उपदेशसाहस्रपाञ्च शुद्धचपराधप्रकरणे पूज्यपादः उदङ्गोपाख्यानेनाप्ययमर्थः स्पष्टीकृतः.

मृत्राशङ्को यद्योदङ्गो नाप्रदीदमृतं यथा ।

कर्मनाशभयात्रन्तोऽगमज्ञानाग्रहस्तथा ॥ (पञ्च० ५।१) इत्यादिना ।

१—अन्यकारात् स्वयमपि एकस्यैवार्थस्य युगपद्मानामानवे अनेकैर्दृष्टान्तेः समुदाहृत्य प्रकृतस्यात्मनः सर्वाधिष्ठानतामुपभंहरन्ति द्वितीये परिच्छेदे— यत्र शुद्धोऽप्यगण्डात्मेत्यादिना (२। १७१)

(२) अत्रेयनाख्यायिका—उदङ्गो नाम कश्चिद्विभगवन्तं महाविष्णुतपसा शोधयित्वा देवशितममृतमभ्यर्चितवान्, तदा भगवता देवेन्द्रमश्रुतममृतमस्मिं दीयतामिति । इन्द्रस्तु विष्णोराज्ञां पालयन् अमृतकलशं नीत्वा मातङ्गवेयमास्याय स्वर्गप्रदेशे कलशमुपनिधाय उदङ्गाय दत्तुमात्रेभे अग्न्याया मा भव वस्यामृतपानमिति मन्यमानः । उदङ्गोऽपि चण्डालमूत्रमाशङ्क्य तमाप्रदीदिति । एवं प्रायश्चलरूपमप्यमृतं तथाभूतमपि न मद्भिमतममृतमिदमिति यद्योदङ्गो न जगद्भस्वजातिनाशभयं मत्वा, तथाप्रकृतेऽपि स्फुरतोऽप्यस्फुरमाणतां नातुपपन्नेति भावः ।

उत्तरार्थस्यार्थस्तु—यथा जन्तोर्लोकस्य वर्णाश्रमोपाधिविहितकर्मनाशभयादज्ञानस्य यद्योन्याग्रहस्तस्मिन्प्रनाद इति ।

अमृतस्य सामान्यग्रहेऽपि तद्विशेषाग्रहो यथोद्भूतस्य तथात्रापि
विवाक्षितान्शविवया योजनीयम् ।

इदमत्राकृतकम्—यद्यपि स्वप्रकाशाप्रकाशस्वरूपयोश्चि-
ज्जडयोर्विरोधस्तथापि “सुखमहमस्वाप्तं न किञ्चिदवेदिपम्”
इति सुप्तोत्थितस्य परामर्शदर्शनात् नात्मसामान्यप्रकाशस्तमसो
विरोधो किन्तु वृत्तीकं विशेषचैतन्यमेव दारुस्थितानलवदन्ध-
कारस्य । एकस्यैव सच्चिदानन्दात्मनः कूटस्थस्याऽविद्यादशाया-
मानन्दांशस्याऽभानात् सद्रूपस्य च सर्वत्र सर्वदा भानादध्या-
सकल्पकस्य सामान्यविशेषभावस्य कल्पना सिद्धान्तेऽपि घटि-
तैवेति सर्वमनवद्यम् । एतेन “ज्ञानरूपं परम् ब्रह्म” इत्यादि विशिष्टा-
द्वैत्युक्तं प्रत्युक्तम्, अध्यासस्योपपादितत्वात् । अधिकन्तु सप्तधा-
ऽनुपपत्तिखण्डनप्रकरणे स्थावसरे वदयामः ।

यच्च—‘संहितमेतच्छास्त्रं जैमनीयेन षोडशलक्षणेनेति
शास्त्रैक्यसिद्धेर्गतार्थत्वादपि पृथगनुबन्धादिकल्पनमनर्थकम्,
एकमधिकनयेन काम्यनिषिद्धवर्जनमुखेन नित्यनैमित्तिककर्मा-
नुष्ठानद्वारेण “यत्र दुःखेन सम्मिश्रं” मित्यादिलक्षणलक्षितमोक्ष-
सिद्धौ पृथक् शास्त्रारम्भाऽनुपपत्तिरिति” तदतितुच्छम्, “अर्था
समर्थो विद्वान् शास्त्रेणार्पुदस्तः” इति विशेषणवत्तया विधिनिषेधाभ्यां
प्रवृत्तिनिवृत्तिषु एकस्यैव स्वर्गादिकामनामाजोऽधिकृततया धर्म-
जिज्ञासासिद्धेः । इह तु—त्यक्तसमस्तैषणस्य विषेक्यैराग्यशम-
दमादिसम्पन्मुमुक्षुत्वादिसम्पन्नस्याऽधिकारयैलक्षण्यम् । भव्यो
धर्मो जिज्ञास्यः कर्मकाण्डे यदर्थं पूर्वमीमांसा प्रवृत्ता, उत्तरत्र

(१) उक्तवाच्यः—

वृणादेर्भासिकाऽप्येषा सूर्यदीतिस्त्वृणं दहेत्
सूर्यकान्तमुपादप्य तन्न्यायं तत्र योजयेत् ॥

तु भूतं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति तयोरस्ति महद्वैलक्षण्यम् । नच वेद-
प्रमेयत्वेन द्वयोः साम्यम्, ब्रह्मज्ञानमपि धर्मः, “अन्यन्तु परमो धर्मो
यशोगेनामदर्शन”मिति (याज्ञ० १।८) स्मृतेरिति वाच्यम्, साध्यसिद्धयो-
र्धर्मब्रह्मणो. पुरुषेच्छाधीनत्वानधीनत्वादिभूयोवैषम्यसम्भवात् ।
साध्येऽकृत्ये धर्मं तु पुरुषेच्छाधीनत्वविधिप्रतिषेधेच्छा-
विकल्पसमुच्चयोत्सर्गापवादबाधव्यवस्थितविकल्पादयो यथा-
कामं सम्मथन्ति, न चैवं सिद्धरूपे ब्रह्मणि, येन वेदैकमेय-
त्वेऽपि द्वयोरेकमीमांसीमीमांस्यत्वं सम्भावयितुमप्युत्प्रेक्ष्येत
केनापि प्रेक्षायता । ननु-स्थाणुर्वा पुरुषो वेति सिद्धेऽपि वस्तुनि
विकल्पो दृष्टचर इति चेन्न अवस्तुतग्रस्य तस्याऽसम्भवात् ।
“योपा गाव गोतमामिः” (छां० ५।८।१) इत्यादावपि कर्तव्यगोचर-
त्वेन न तु सिद्धगोचरता । यदि सिद्धवस्तुनः सम्यग्ज्ञानाधीन-
त्वात् सम्यग्ज्ञानस्य च प्रमातृपुरुषेच्छाधीनत्वात्तद्विषयस्य पुरुषा-
धीनं स्यादिति प्रूपे तदाऽनभिज्ञोऽसि युक्तिमार्गस्य, पुरुषेच्छाया
सत्यामपि “इदं रजतम्” इत्यत्र यस्त्यभावे सम्यग्ज्ञानादर्शनात् ।

(१) उक्तधार्म्येदपदेरासादृश्याम्—

अहं कर्त्ता ममेदं स्यादिति कर्म प्रवर्त्तते ।

यस्त्यधाना भवेद्विद्या कर्त्रधीनो भवेद्विधिः ॥ इति ॥

(पद्य० १।१३॥)

(२) गर्वा हि क्रियाः कर्तुं न कर्तुं मन्यमाना कर्तुं वा शक्या इति पुरुषेच्छा-
धीनत्व तावाम् । ज्ञानन्तु न पुरुषेच्छाधीनं भवति, तस्य वस्तुतन्त्रावत । एवं
विष्वादिषु विज्ञेयम् । तत्र विधिः—“अदृष्टः सन्ध्यामुपाधीत” । प्रतिषेधो
यथा—“मुग्धं न पिबेत्, गां वा हन्यात्” । इच्छाविकल्पो धीद्विषयादिषु ।

१. समुच्चयः अहं कर्त्ता ममेदं स्यादिति कर्म प्रवर्त्तते । उक्तगो यथा “मा हिंसात्मर्वा भूतानि” ।
अपवादः “अमीषोमीयं पशुमालभेत्” । एवमन्यदपि यथायथं वेदम् ।

श्लोकः ३] श्रवणादिविधीना निवृत्तिपरत्वाख्यानम् । १०३

तस्मात्सिद्धगोचरस्य सम्यग्ज्ञानस्य वस्तुत्वेव प्रधानं प्रयोजकमित्येवं स्थिते सिद्धगोचरं ब्रह्मज्ञानमपि केवलं वस्तुतन्त्रमिति न हि ज्ञानद्वाराऽपि ब्रह्मणः पुरुषाधीनत्वम् । धर्मस्य तु पुरुषाधीनत्वादिकर्मैकान्तिकमुक्तमिति धर्मादत्यन्त विलक्षणस्य सिद्धस्य ब्रह्मणः कृते पृथगेव मीमांसाया आरम्भ इति न द्वयोरैक्यम् ।

न च -यम नेयमादिप्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वादस्यापि शास्त्रस्य पूर्वशास्त्रवन्नाधिकारभेद इति शङ्कनीयम्, स्वाभाविकप्रवृत्तिवैमुख्यसम्पादनपरत्वात्तादृशविधीनाम्, प्रवृत्तिप्रतिपादनपरत्वे तु—“एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रेणायाश्च वित्तेणायाश्च लोकैणायाश्च मृत्युत्वायाऽयं भिक्षार्थं चरन्ति” (वृ० ३।५।१) “त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः” (महाना० १२।३) इत्याद्यनेकश्रुतिविहितायाः सर्वकर्मनिवृत्तेर्व्याकुलीमाय आपद्येत ।

नन्येवमपि श्रवणादिविधीनां प्रवृत्तिपरतैव दृश्यते तत्कथमुक्तं निवृत्तिपरतेति? शृणु यथोक्तम् “श्रोतव्यः” (वृ० ४।५।६) इत्यादि-शास्त्रस्य ब्रह्मात्मैक्यज्ञानोत्पत्तयेऽनात्मध्वणादिविरोधिक्रियानिवर्तनात्मकौदासीन्यविशेषप्रदर्शनमेवामीष्टम्, न पुनः पुरुषविशेषस्य प्रवर्तनाविशेषोऽपि । यथा—स्वमाच प्राप्तलशुनमक्षणपरयोपोपभोगादेः प्रतिषेधे तद्भक्षणादिनिवृत्त्यौदासीन्यपरिपालनार्थं लशुनदोषचिन्तनरूपो व्यापारः, परस्मिन्प्राप्त मातृ-युद्धिरूपो व्यापारः प्रवृत्तिविरोधपर्यवसर्षाति विभावनीयम् । उक्तञ्च सर्वशास्त्रमुनिभिः—

औदासीन्ये योषिते शास्त्रहृन्दे-

रथादस्माद्रस्युनस्यान्यनर्थः ।

१ अस्यायमर्थः—शास्त्रहृन्दे=सर्वशास्त्रासङ्गतेः मुमुक्षोत्तात्म-विषयवर्गप्रवृत्तौदासीन्ये योषिते सति अर्थात्=औदासीन्यविषयवर्ग-व्यापारः अस्मादौदासीन्यात्प्रच्युनस्यानर्थोऽस्तीत्यधीयते । इत्यालोच्य

इत्यालोच्य प्रच्युतेः प्रापकस्य,

प्रावह्येऽर्थे प्रातिलोम्य विधत्ते ॥ (सं०शा० १।७६) इति ।

इत्थं फलस्याम्यविषयादिभेदे परिस्फुटेऽपि द्वयोर्मीमांसयोरैक्यं
चदन् वेनोपमय इति सन्तः सन्तु साक्षिणः ।

यद्योक्तं नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठाननिषिद्धकर्मादिवर्जन-
मात्रेण मोक्षसिद्धेर्गतार्थतयाऽपि पृथक्शास्त्रारम्भो व्यर्थ इति
तदप्यविचारितरमणीयम् “कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोकः” (वृ०
१।५।१६) इति श्रुतेः कर्मणां मोक्षफलकत्वाऽसिद्धेः । “न कर्मणा
न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः” (महाना० १२।३) वेदान्तवि-
ज्ञानसुनिश्चितार्थाः सन्न्यासयोगायतयः शुद्धसत्त्वाः” (महाना० १२।३, मुं०
३।१।६) “एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति” (वृ० ४।४।२२)
“तानि वा एतान्यवराणि तपासि न्यास एवात्यरेचयत्” (महाना० ७८)
इत्याद्याः श्रुतयः

“नैवर्थासिद्धिं पत्मा सन्न्यासेनाधिगच्छति” (भ० गी ६।८।४९)

“त्वम्पदार्थविवेकाय सन्न्यासः सर्वकर्मणाम्”

(उप० सा० पद्य० १।८।२२२)

अर्थस्य मूलं निवृत्तिः क्षमा च,

कामस्य रूपञ्च वपुर्वयश्च ।

धर्मस्य यागादि दया दमश्च,

मोक्षस्य सर्वोपायः क्रियाभ्यः ॥ (सं० शा० ३।३।६६)

प्रच्युतेः—औदासीन्यविच्छिन्नेः प्रापकस्य हेतोर्यत्प्राप्यत्यमुद्देहः तस्मिन्
सति तदर्थे तत्फलं यत्प्राप्तिलोभ्यं तदभिभवलक्षणं तद्विधत्ते श्रवणादिशा-
स्त्रमिति । तथा च—औदासीन्यपरिपालनानुकूलपरत्वाच्छ्रवणादीनां न प्रवृत्ति-
परत्वमिति भावः ।

(१) विचारायेति पाठान्तरमपि ग्रन्थान्तरेऽप्युपलभ्यते ।

श्लोकः ३] सप्रमाण कर्मणां मोक्षसाधनत्वासम्भयोक्तिः । १८५

प्रवृत्तिलक्षणो योगो ज्ञान सन्त्यासत्क्षणम् ।

तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य सन्त्यसेदिह बुद्धिमान् ॥

(महाभारत० १४।४३।२६)

इत्याद्याः स्मृतयश्च भवन्ति ज्ञानकर्मणोर्भिन्नसाध्यसाधनभावात्
सम्यग्प्रतिपादिकाः, नत्कथं कर्मणां मोक्षसाधनत्वं घटेतेति
स्त्रयमाकलयत्वायुष्मान् । दूषितश्चायं पक्षो वार्तिकसारे । तथाहि—

सुक्ष्मापरापरदृष्टेरतियत्रवतामपि ।

निविद्वकाम्ये नि शेष वर्जयेत्तिपुणोऽपि क ॥

मुमुक्षुः पापकाम्ये द्वे वर्जयेदिति चोदना ।

नास्ति वेदे कथितेन वचसा तत्प्रकल्प्यते ॥

काम्यादिवर्जनं त्वेतत्त्वकपोलप्रकल्पितम् ।

भतः प्रामादिकात्काम्यानिपिब्राण पुनर्जनिः ॥ .

नित्यस्य फलमिदं श्रेयसात्तदुरितक्षयः ।

तथापि काम्यपुण्यानां क्षयो नादुरितत्वतः ॥

उपपातकमल्पश्चेत्क्षीयता निरयकर्मणा ।

अनन्तदेहहेतूनां इत्यादीनां कुतः क्षयः ॥

नित्यवर्गेनिरप्यस्ति स्वर्गः, काम्यानिशेषवत् ।

भाषस्तभ्येन तत्त्वोक्तमाप्तवृक्षनिदर्शनत् ॥

फलार्थे निमित्ते त्वान्ने छायागन्धावधारितौ ।

तथा वर्णाभमाचारादनुगच्छेत्त्रिविष्टपम् ॥

निविद्वकाम्यनित्यानि पूर्वजन्मसु चात्र च ।

कृतानि सन्त्यनेकानि रक्षास्य तत्रात्मनः, कुतः ।

ऐक्यम्यवोपतः कर्मक्षयं चेदप्य तर्हि ते ॥

निर्निग्रा मुक्तिरनेनैव ममेव नहि संशयः ॥ इति

इत्यश्वागतायंत्यान्मोक्षारम्भफलस्य, पृथगेव द्वाभ्यामीमांसा-

रम्भो युज्यते । “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” (ब्र०सू० १।१।१) इति सूत्रयतो वादरायणस्यापि महर्षेरयमेवायंऽभिप्रेतः, अन्यथा “अथातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासा” इत्येयमेवाप्यस्यत, तस्मात्सूक्तं “योऽज्ञातोऽनर्थसार्थाय ज्ञातो मोक्षाय चेश्वरः” इति शिघ्रोम् ॥३॥

सङ्गति—प्रथमश्लोक द्वारा मृवन क्रिये हुए अनुबन्ध-चतुष्टय की विशेषरूप से प्रतिपत्ति के लिये ग्रन्थारम्भ की सार्थकतापूर्वक विषयप्रयोजनसिद्धि की प्रतिज्ञा करते हैं (अर्थात् ब्रह्ममीमांसा की आवश्यकता कथन करते हैं)—

भाषार्थ—यः=जो ईश्वरः=ब्रह्म परमात्मा अज्ञातः=अज्ञात हुआ अनर्थसार्थाय=रागद्वेषात्मक संसारप्रवाह का हेतु है अर्थात् जिसके अज्ञान से ही संसार भासता है च=और(जो)ज्ञातः=ज्ञात हुआ मोक्षाय=मोक्ष का हेतु है अर्थात् जिसके साक्षात्कार-द्वारा सविलास अज्ञान की निवृत्ति तथा परमानन्दप्राप्तिरूप प्रयोजन (मोक्ष) की सिद्धि होती है सः=वही परमात्मा सर्वैः=सब मुमुक्षुभिः=मुमुक्षु=मुक्ति की इच्छावाले अधिकारी

(१) ‘अथ’ शब्देन साधनचतुष्टयसम्पत्त्यनन्तर्यमुच्यते । “अतः” शब्देनो-त्तसम्पत्तिसम्भावना, सूत्रस्यपदान्वयलाभार्थमानर्थन्यपरिहारार्थं च “कस्तंभ्या” इति पदमप्याहर्त्तव्यम् । “ज्ञा” प्रकृत्या च फलीभूतब्रह्मापरोक्षज्ञानमजहृक्षण्या, ‘सन्’ प्रत्ययेन चेच्छास्यो विचारो जहृक्षण्या लभ्यते । एतावता (एवञ्च) अपरोक्षज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वं वेदान्तवाक्यानां विचार्यैव गृहीतं भवति । इत्थं—“साधनचतुष्टयसम्पत्त्यनन्तरमधिकारिणा मोक्षसाधनब्रह्मापरोक्षज्ञानाय वेदान्त-वाक्यविचारः कस्तंभ्यः” इति सूत्रार्थः सम्पद्यते । अनयैव रीत्या “जिज्ञासा” पदस्य कस्तंभ्येतिपदेनान्वयो युज्येत नापरयेति सूक्ष्ममाकलनीयम् ।

जनों के लिये सर्वथा=सर्व प्रकार से अर्थात् वेदानुवचन, यज्ञ, दान, अनाशक्त=इन्द्रियवशीकरणरूप तप द्वारा सम्यक्=भली प्रकार से जिज्ञास्यः अस्ति=वेदान्तशास्त्र की सहायता से विचार करने योग्य है ।

सार यह कि—अज्ञात ब्रह्म इस शास्त्र का विषय, तथा ज्ञात हुआ वही प्रयोजन है, इसलिये मोक्षप्राप्तिरूप प्रयोजन का अर्थी पुरुष विधिवत् गुरु की उपासना करके उसके उपदेश द्वारा ब्रह्म का विचार करे । जब तक असम्भावना, विपरीतभावना की निवृत्ति न हो तबतक ब्रह्म-विचार का त्याग न करना चाहिये, इससे ब्रह्ममीमांसा के पृथक् आरम्भ की आवश्यकता भी दिखाई गई है ॥३॥

ननु—जीवब्रह्मणोरैक्यं विषयस्तद्ब्रह्मज्ञाननिवृत्तिश्च प्रयोजनमित्येवं विषयप्रयोजनसिद्धिद्वारा पृथक् विचारशास्त्रारम्भः समर्थितः, तथापि विषयप्रयोजने असङ्गते इव भातः । तथाहि—वाक्यविचारात्मकं शास्त्रमिदं न केवलं तर्कादिशास्त्रवद् शुक्ति-जालोत्प्रेक्षितार्थनिरूपणपरम् अपितु “अनन्यलभ्यः शब्दार्थ” इति न्यायेनाहैनात्मकविषयस्य वेदान्तशास्त्रैकवेद्यताऽपि यत्तद्व्याप्तात्व्यव्याप्यनुपपन्ना । यदि तादृशो विषयोऽन्यतः सिद्धस्तदा विचारशास्त्रप्रैयर्थ्यम् ? अथाऽसिद्धस्तर्हि निर्विषयविचारोत्थापनमसङ्गतम् । ननु—वेदान्तशास्त्रादेवाऽऽपातप्रतिपक्षविषयस्य फलस्य विशेषप्रतिपक्षये विचारशास्त्रारम्भः सफल इत्युक्तम् ? पादमुक्तम् ; तदेव तु न सङ्गच्छते । किमिदमापातप्रतिपक्षत्वं नाम ? किं पदात्मनीतिमाश्रयं, वाक्याद्वा ? नापो मानान्तराऽनविगतेन

ब्रह्मात्मना सह पदसङ्गतिप्रहासम्भवात् । न द्वितीयः—अनव-
गतसङ्गतिकपदकदम्बरूपाद्वाक्यात्संसृष्टार्थबोधाऽनुत्पत्तेः । सङ्ग-
तिप्रहलोभाय मानान्तरप्रवेशे चोपनिषद्वाक्यानामनुवादकत्वेन
प्रामाण्याऽयोगे ब्रह्मण उपनिषन्मात्रैकगम्यत्वरान्दान्तव्याकोप-
श्रेत्याक्षेपकान्प्रत्याचष्टे—“स्वबोधः” इति ।

स्वबोधः श्रुतिजातोऽपि न विचारं विनाऽमलः ।

अत एव धियः शुद्ध्यै यथाबुद्धिं विचार्यते ॥४॥

श्रुतिजातः अपि=“तत्त्वमसि” (छां० ६ : १६ । ३) “अयमत्मा
ब्रह्म” (वृ० २ । ५ । १९) इत्येवं महावाक्यरूपया, श्रुत्या वेद-
वाक्येन जातः, उत्पन्नोऽपि, स्वबोधः=स्वात्मसाक्षात्कारः विचारं
विना=ब्रह्ममीमांसां विना, अमलः=शुद्धः असम्भावनाविपरीत-
भावनात्मकमालिन्यशून्यः न=नैव “भवति” इति शेषः । अत
एव=यतो वाक्यप्रयोगे सत्यपि तादृशो बोधो न जायते अतो
हेतोः, धियः=बुद्धेः शुद्ध्यै=नैर्मल्यसम्पादनाय अर्थादन्तःकरण-
निष्ठाऽसम्भावनाविपरीतभावनात्मकदोषनिर्बहणाय यथाबुद्धिं=
बुद्धिमनतिक्रम्य वर्त्तते इति यथाबुद्धिं—“अव्ययं विभक्तिः”—
(पाणिनि० २।१.६) इत्यनेन यथार्थेऽव्ययीभावः । बुद्धिबलपूर्वक-
मित्यर्थः, विचार्यते=प्रद्वयतत्त्वं मीमांस्यते । “यथाबुद्धी”ति कथ-
नेन परमात्मनोऽनन्तमहिमशालितया तद्विचारस्य प्रकर्षातिशयो-
क्यज्यते ।

अयमाशयः—धर्मभट्टैकविषयस्य काण्डद्वयपरस्य सर्वस्य
विचारशास्त्रस्य पुरुषपरावात्मकप्रतिबन्धविनिवृत्तिफलकत्वं
वेदवाक्यानां च स्वार्थेऽनुपलब्धे निरपेक्षप्रामाण्यं चेति वेदविद-

श्लोकः४] ज्ञानप्रतिबन्धनिरासहेतुत्वेन विचारस्यावश्यकत्वम् । १०९

प्रेतराणां जैमिनिमुनिप्रभृतीनां सुसम्मतोऽर्थः । निर्णीतश्चेतत्
 “अर्थऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं वादरायणस्याऽनपेक्षत्वात्” (पू० मी० १।१।५)
 इत्यत्र । तत्त्वमस्यादिमहावाक्यजन्यं ज्ञानं च यद्यप्यद्वयान्ततत्त्वं
 विषयीकुर्वन्निर्भ्रान्तं तथाभूतवस्तुतन्त्रत्वाच्चस्य, तथाप्यनेक-
 शङ्करपङ्ककलङ्कसङ्कुलत्वाज्जातमपि तावद् राशौ भर्ज्युवक्षिर्भ्रान्तं
 न भाति दोषाकुलानां जिज्ञासूनां यावद् विचारेण प्रतिबन्धनि-
 रासो न कियेत, प्रतिबन्धनिरासे तु निरपेक्षोपनिषद्वाक्यादवि-
 द्यानिवृत्तिफलात्मिका ब्रह्मात्मैक्याद्यधारणस्वरूपा बुद्धिः स्वय-
 मेवोद्भवतीति युक्तं तदर्थं विचारशास्त्रारम्भणम् । वेदान्तवा-
 क्योपपत्त्यवस्थासम्भावनापोहद्वारा विचारशास्त्रस्य वेदान्त-
 वाक्योपकारकत्वं स्यात् न तु वेदान्तवाक्यजन्यप्रमित्युत्पत्तौ,
 नवा तत्फले साक्षाद्विचारशास्त्रस्याङ्गभावः, नथा सति वेदान्त-
 वाक्यानां सापेक्षतापाप्मात् । तदुक्तमभियुक्तैः—

स्वाध्यायवन्न करणं घटते विचारो,
 नाप्यदमस्य परमात्मधियः प्रसूतौ ।
 सापेक्षतापठति वेदगिरस्तथात्वे,
 ब्रह्मात्मनः प्रमितिजन्मनि तत्र युक्तम् । इति॥

(सं०शा०१।१८)

अस्याप्यमर्थः—विचारो नाम मीमांसापरम्पर्यायो युक्तायु-
 क्तत्वव्यवस्थापनलक्षणस्पर्कः, (वा०शा०वद्=वेदवाक्यशब्द परमात्म-
 धियः प्रसूतौ=ब्रह्मात्मैक्यविषयिण्या बुद्धेरुत्पत्तौ करणं=प्रमाणं

(१) उक्तमाऽभियुक्तैः—

वेदान्तानामनेकत्वात्तत्त्वज्ञानां बहुत्वतः ।

वेद्यस्याप्यतिसूक्ष्मत्वाच्च जानाति शुरुं विना ॥ इति—

गुरुपक्षेनमपि विचारस्याऽऽवश्यकता प्रकटीकरोति ।

(२) सर्वज्ञात्ममुनिभिः संक्षेपशरीरके ।

न घटने = प्रमाणभावं प्राप्तुं नार्हति । तर्को हि विषयपरिशोधको
व्यभिचारशङ्कानिवारको वा भवति, नासौ प्रमोत्पत्तौ समर्थः ।

उक्तव्याख्येण 'तर्को न प्रमाणसदृष्टीतो न प्रमाणान्तरस्,
प्रमाणानामनुप्रादिकस्तत्त्वज्ञानाय परिकल्प्यते' इति । अपि च यावत् प्रमा-
णेन विषयो नावधार्येत तावद्विषयभावेन तस्याऽप्रवृत्तेः साक्षा-
द्वस्तुस्वरूपानवगाहित्वेनाप्रमाणत्वाच्च वास्त्यर्थबोधे विचार-
करणमिति भावः । अथ—

धर्मे प्रतीयमाने हि वेदेन करणमना ।

इति कर्तव्यताभावं भीमासा पुरयिष्यति ॥ (तन्त्रवार्तिके)

इत्यभियुक्तोक्तेः करणीभूतस्य वाक्यस्य प्रमोत्पादने विचार-
स्याद्गभावोऽभ्युपगन्तव्य इति श्रूयात् तत्राह—नाप्यहमस्येति ।
द्विविधं हीदमर्हं मयति । स्वरूपोपकार्यद्वयम्, आरादुपकार्यद्वयम् ।
विचारस्तावत् प्रोक्षणादिषदोभयादेर्वेदस्य स्वरूपोपकार्यद्वयम्,

(१) व्याख्येयं वास्त्यायनेन ।

(२) इदमत्र भीमांसकवृत्तं वेदनीयम्—क्रियास्त्राणि कर्माणि द्वि-
विधानि भवन्ति—गुणकर्माणि, प्रधानकर्माणि चेति । एतान्येव सन्निपत्योप-
कारकाणि आरादुपकारकाणीति चेत्त्यन्ते । तत्र गुणभूतानि कर्माणि गुणक-
र्माणीति मध्यमपदलेपी समासः । एवमेव प्रधानभूतानि कर्माणि प्रधान-
कर्माणि । गुणकर्मेणि द्रव्यस्य प्रधान्यं कर्मणो गुणत्वम् । यथा "भीहीनव-
हन्ति" इत्यत्र भीहीणा प्रधान्यम्, अवहनवस्य तदङ्गता । प्रधानकर्मेणि कर्मणः
प्रधान्यं द्रव्यस्य गुणत्वम् । यथा—प्रणजाक्षी कर्मणः प्रधान्यम् आज्यादेस्तद-
ङ्गता । तथा चाह सूत्रकार—“तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि” (पू०भी० २।
१।६) “यैर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य गुण-
भूतत्वात्” (पू०भी० २।१।१०) “यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रती-

श्लो.४]विचारस्य ब्रह्मसाक्षात्कारप्रति करणाद्वैतयोरनुपपत्तिः१११

तद्वदत्र श्रुत्यादेर्विनिर्जकप्रमाणाभावात्, स्वाध्यायस्य वेदस्य
चानादिस्वतःसिद्धतया स्वरूपसिद्धये कारकानपेक्षणाच्च, स्वा-
र्थबोधनशक्तेस्तस्योत्पत्तिकृतया तत्रापि साहाय्यापेक्षाशून्य-
त्वाच्च । नापि च विचारो ब्रह्मसाक्षात्कारजनने वेदस्यारादुप-
कार्यङ्गम्, यथा प्रयाजादिभिराभेयादिषु फलानुकूलशक्तिरा-
धीयते तद्वदत्र तत्त्वसाक्षात्कारोत्पादनेऽनुकूलशक्तेराधानाभावा-
दारादुपकारकतापि विचारस्य न युज्यते । विचारनिरपेक्ष एवा-
प्यं स्वाध्यायः स्वरूपे स्वफले चेति भावः । विपक्षे दण्डमाह—
सापेक्षतेति । तथात्वे=विचारात्मकतर्कसाहाय्यापेक्षत्वे वेदगिरः=
स्वाध्यायस्य तत्त्वमस्यादिवेदान्तवाक्यस्य ब्रह्मात्मनः प्रमितितन्मति=
ब्रह्मात्मविषयकप्रमोत्पादने सापेक्षता= पुरुषमतिसाहाय्यापेक्षत्व-
मापत्ति, तथा स्वतःप्रमाणभूते तस्मिन् युक्तमित्यर्थः । यामदेवा-
देश्च विनापि विचारेण गर्भं एव ज्ञानोत्पत्तेरिति भावः ।

येत, नस्य द्रव्यप्रधानत्वात्” (पू०मी० २।१।८) इति । तत्र कर्मविशेष्यपु-
द्देशेन विधीयमानं कर्म सन्निपत्योपकारकम् । यथाऽवघातप्रोक्षणादि ।
द्रव्याद्यनुरित्य केवलं विधीयमानं कर्म आरादुपकारकम् । यथा प्रयाजादि ।
सन्निपत्य द्रव्यादिषु सम्बध्य उपकरोतीति “सन्निपत्योपकारकम्” । आरादसा-
क्षात् द्रव्यादिसम्बन्धमन्तरोपकरोतीति “आरादुपकारकम्” ॥ तत्राप्येव “स्व-
रूपोपकारकम्” मित्युच्यते । ग्रहणे तात्पर्यन्तु—यथा प्रोक्षणादिकमाग्नेवादेः
स्वरूपमुपकरोति न तथा विचारशास्त्रं वेदस्य स्वरूपमुपकरोति तस्य निन्दयि-
कत्वात् । नापि च यथा प्रयाजादिकमाग्नेवादेः साक्षादुपकारं जनयति तथा
विचारो वेदस्य साक्षादुपकारकः तद्वदत्र फलानुकूलशक्त्याधानाभावात् । नहि
वेदः स्वार्थप्रमाणजनने विचारजनितं कायन घटिमपेक्षते तस्य तत्र सतन्त्र-
त्वमिति भावः ।

यद्योक्त विषयस्यान्यतः प्रसिद्धेर्विचारशास्त्रेऽन्यथ्यम्, असिद्धं च निर्विषयविचारोत्थापनमसङ्गतम्, तन्न, यतो न वयं विषयस्यात्यन्ताऽप्रसिद्धिमभ्युपगच्छामो येन विचारशास्त्रस्य निर्विषयत्वेनानुत्थानशङ्काऽऽपाद्येत । नापि च यथावद्विश्रित-स्वरूपत्वेन तस्य सिद्धिं श्रमो येन विचारशास्त्रस्य वैयर्थ्यं भवेत् किन्तु वेदान्तेभ्यः धापातप्रतिपक्षो वाक्यार्थः किं प्रतीयमानग्रहणं तैर्न्यस्वरूपपर्यवसायी ? आहोस्तिग्नेदाऽभेदाद्यनेकवाद्युत्प्रेक्षिता र्थपर्यवसायीत्यन्यप्रवृत्तिशङ्काविधूननेन तन्मात्रैकनिष्ठत्वनिश्चयाय विचारशास्त्रम्यावश्यकता स्थापयाम । एवञ्च सति न पदा-द्वाक्याद्वा तत्प्रतीतिरित्यादिविषय सायमर, पदार्थस्य लोकेतः सिद्धत्वात् । तथाहि-लाके सन्मात्रविषयक सच्छब्दो-ऽस्त्यादिशब्दैर्व्यवहियमाण, अद्वितीयशब्दो द्वितीयाभावपरतया एकस्मिन्वस्तुन्यवगतसामर्थ्यं, ग्रहशब्दोऽपि बृहत्त्वादिगुणयो-गातिरस्यग्रहे महति वस्तुनि स्वसामर्थ्यादिव व्युत्पन्न इत्येवमव्यु-त्पन्नशङ्काऽप्ययुक्ता ।

ननु—सकलस्य विचारस्य पुरुषापराधविनिवृत्तिहेतुत्वे ग्रहप्रमितिहेतुत्वाभावात् नथा सति विचारशास्त्रस्य ग्रह विषयो न स्यात् ? यादृम, प्रतिबन्धनिरामिनो विचारस्य ग्रहनिर्णय-हेतुत्वाद् ग्रहविषयत्वोपपत्तेर्नैव दोषः ।

एवञ्च—ग्रहात्मनोरैक्यात्मकविषयस्य ग्रहसाक्षात्कारमात्रेण साक्षात्पराधं स्वकल्पप्रशन्निदानभूततमोनिवृत्ते प्रयोजनस्यापि सिद्धत्वादि विचारशास्त्रस्य वैयर्थ्यशङ्का वादिना भ्रममात्रमेवेति ज्ञानव्ययम् । विचारस्यावश्यकता पूज्यपादैर्विवक्षितमनावपि प्रादुर्भि—

वेदान्तार्थविचारेण जायते ज्ञानमुत्तमम् ।

तेनात्यन्तिकसंसारदुःखनाशो भवत्यनु ॥ (४७)

इति सन्दर्भेणेति सङ्क्षेपः ।

इदन्तु बोध्यम्—सामान्यतो द्विविध. पुरुषदोषः । एकस्तु शब्दशक्तेस्तात्पर्यस्य च विपरीतनिश्चयः, परञ्च प्रत्यक्षादि-प्रमाणविरोधेनाद्वैतशास्त्रे निश्चयाभावः । तत्र—प्रथमस्य सम-न्वयाध्यायेन निवृत्तिः, द्वितीयस्याऽविरोधाध्यायेनेति ॥४८॥

सङ्गति—अब उक्त अर्थ को प्रकारान्तर से दृढ करते हैं—

पदार्थ—श्रुतिजातोऽपि=तत्त्वमस्यादि महावाक्यों द्वारा उत्पन्न हुआ भी स्वबोधः=स्वात्मसाक्षात्कार विचार विना=विचार के बिना अमलः=दोषरहित अर्थात् संशयविपर्यय-निरासपूर्वक फलपर्यवसायी न=नहीं होता । अन एव=इसलिये धियः शुद्धये=बुद्धि की निर्मलता के वास्ते अर्थात् अन्तःकरणनिष्ठ असम्भावनादि दोषों की निवृत्ति के लिये यथाबुद्धि=बुद्धि के अनुसार विचार्यते=विचार

(१) अस्यायमर्थः—वेदान्तानां निर्विशेषप्रतिष्ठातामुपनिषद्ब्रह्मा योऽर्थस्तात्पर्यगोचरोऽद्वैतात्मा तस्य विचारेण=उपक्रमद्विषयविषयलिङ्ग-लक्षिततात्पर्यावगतमद्वैतात्मतत्त्वमेव वेदान्तप्रमेयमित्येवंरूपेण मननेन उत्तमं वाशाभ्युपगम्य भूत ज्ञानं=साक्षात्कारो जायते, तदनु भात्यन्तिकसंसार-दुःखनाशः=आत्यन्तिकः स्वयमानाधिकरणदुःखप्रलयमात्राऽग्रमानका-नीनो यो दुःखचञ्चलः च भवतीत्यर्थः 'तस्मिन् शोकमात्मवित्' (छा० ७।१।१) इति श्रुतेः ।

(२) अधिकन्तु विचरणप्रमेयसङ्ग्रहादिषु दृष्टमनित्याह—
“सङ्क्षेपः” इति ।

प्रस्तुत किया जाता है। इस प्रकार विचारशास्त्र का आरम्भ प्रयोजन वाला है निष्प्रयोजन नहीं।

यहां अभिप्राय यह है कि—यद्यपि तत्त्वमस्यादि महावाक्य स्वतः प्रमाणभूत वेदरूप होने के कारण स्वजन्य प्रमा की उत्पत्ति में किसी अन्य प्रमाणादिकी अपेक्षा नहीं करते तथापि जिन जिज्ञासुजनों के अन्तःकरण में असम्भावना विपरीतभावनादि दोष विद्यमान हैं उनको महावाक्यश्रवणोत्तर वाक्यार्थबोध होने पर भी यथार्थ-ज्ञान नहीं होता, जैसा कि—भर्तृ के साथ राजा के चक्षुरिन्द्रिय का सम्प्रयोग = सम्बन्ध होने पर भी “नायं भर्तुः प्रेत एव” इस प्रकार उसकी प्रेतबुद्धि दूर नहीं हुई, क्योंकि मन्त्रियों के कुसंस्कार द्वारा उस के हृदय में विपरीतबुद्धि दृढ़ हो चुकी थी। यदि विचार (मीमांसा) शास्त्र का आरम्भ न किया जाय तो दुष्ट अन्तःकरण वाले जिज्ञासुओं को निश्चिन्त ज्ञान की प्राप्ति नहीं हो सकती, अतः प्रमेयगत असम्भावनादि दोषों की निवृत्ति के लिये सर्वथा विचारशास्त्र का आरम्भ सफल जानना चाहिये।

यहां इतना और ध्यान रहे कि—सामान्यतः पुरुष-

(१) भर्तृ और राजा की विस्तृत कथा के लिए श्रीनिधिलदास कृत “विचार सागर” का प्रथम पाद (पृष्ठ १८-११९) देखें।

श्लोको ४-१] मोक्षस्यैव परमपुरुषार्थत्वं सयुक्तिकम् । ११५

दोष दो प्रकार का होता है प्रथम—शब्दशक्ति तथा ता-
त्पर्य का अन्यप्रकार से निश्चय कर बैठना । दूसरा-प्रत्य-
क्षादि प्रमाणों के साथ विरोध मानकर अद्वैतशास्त्रोक्त
अर्थ में निश्चय न करना । प्रथमदोष की निवृत्ति “सम-
न्वयाध्याय” गत विचार से होती है, दूसरे दोष की
निवृत्ति “अविरोधाध्याय” के विचार से जान लेनी ॥४॥

धर्मार्थकाममोक्षेषु पुमर्थेषु परोऽन्तिमः ।

नित्यानवधिकानन्दस्वरूपत्वादिति स्थितिः ॥५॥

इतः पूर्वमनुबन्धचतुष्टयसमर्थनमुखेन विचार्यास्त्रारम्भः
समर्थितः, सम्प्रत्यधिकारिजनानां विशिष्टप्रवृत्तिलाभाय सकल-
पुरुषार्थमीलिभूतस्य मोक्षाप्यस्य परमप्रयोजनस्य प्राधान्यं दर्श-
यति चतुर्भिर्“धर्मार्थे”त्यादिभिः । तत्र ध्रियते जनैर्धरति वा लो-
कानिति “धर्मः” । “अतिस्तुमु”—(३० १।१४१) इत्यादिना
धृष्टो “मन्” प्रत्यय औणादिकः । सच—परमोदनालक्ष्यः
पूर्वस्यां मीमांसायां विशिष्टरूपेण चिन्तितः स्वर्गादिशयिष्णु-
फलो नानारूपो यागादिक्रियाजनितः संस्कारविशेषोऽप्युपायः,
अथवा स्वर्गादीष्टफलप्राप्तिकारणं यज्ञत्यादिक्रियाश्रयापः “दो हि
यागमनुविष्ठति तं धर्मिक इति समावृत्ते, यत्र यस्य कर्ता स तेन भवति-

(१) “स्याद्धर्ममरिषी पुत्रमेवमी सुहृत् श्वः” इत्यमरः । धर्मोऽग्नी
पुण्य आन्तरे स्तमयोऽमयोः श्वः । अदिशोऽनित्यन्याये ना धतुर्थमसोमरे”
इति च शोतान्तरम् ॥

इत्थं, यथा पावको लावक इति तेन यः पुरुषं निःश्रेयसेन संयुनक्ति स धर्म-
शब्देनोच्यते' इति शङ्करोक्तेः (पू०मी० १।१।१) अर्थः=अर्थं उपयाञ्चा-
याम् चौरादिकः । ततः—"अकस्मिन् च वाक्के संज्ञायाम्" (३।३।१९)
इति सूत्रेण घञ् । अर्थ्यतेऽभ्यर्थ्यते विषयोपमोगलम्पदैर्विषय-
सुखप्राप्तिसाधनत्वेनामावर्थो द्रव्यादिः, अजंतवर्धनरक्षणालम्बकः
कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यसन्धिविप्रहादिपरिवारः तीर्थप्रतिपादन-
फलश्च । कामः="कमु कान्तौ" धातुर्मायादिको घञ्प्रत्ययान्तः ।
काम्यतेऽमौ कामः विषयेन्द्रियसम्बन्धजनित उपमोगः । उक्तञ्च
मधुमदनसरस्वतीभिः "शक्रोतीदिव यः सेदुम्"—(म० गी० ५।२३)
इति श्लोकव्याख्यायाम्—"आत्मनोऽनुकूलेषु सुखहेतुषु दृश्यमानेषु श्रय-
माणेषु स्मर्यमाणेषु वा तद्गुणानुबन्धानाभ्यासेन यो स्वात्मको गर्धोऽभिलाषः
(पुरुषस्य स्त्रीविषयकः, स्त्रियश्च पुरुषविषयकः) तृष्णा लोभः
च कामः", इति । मोक्षः=मोक्षणं दुःखावसानं मोक्षः । "मोक्ष
मयसाने"चौरादिकः "एच्" (३।३।५६) इत्यचि निष्पन्नः । अथवा
(३।३।१९) इति घञन्तः । एवं च स दुःखात्यन्तनिवृत्तिलक्षणः ।
'धर्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्चेति चतुर्णां द्वन्द्वः । तेषु धर्मायकाममोक्षेषु
चतुर्विधेषु पुमर्थेषु=पुरुषार्थेषु पुंस्मिरर्थ्यमानेषु अन्तिमः=अन्ते
भवोऽन्तिमश्चरमः पुमर्थः मोक्ष इत्यर्थः परः=सर्वोत्कृष्टः, अस्तीति
शेषः । उक्तार्थे हेतुमाह--नित्यानवधिकानन्दस्वरूपत्वादिति । तत्र

- (१) "अर्थो विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुषु । अभिधेये च शब्दानां निवृत्तौ
च प्रयोजने" इति मेदिनी । "अर्थोऽभिधेयैरवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु" इत्यमरः ।
(२) "कामः स्मरेच्छयोः पुमान् । रेवस्यपि निकामे च काम्येऽपि
स्यानुसङ्गम्" इति मेदिनी ।

(३) "मुनिः केवल्यनिर्वाणश्रेयोनिश्रेयसामृतम् । मोक्षोऽपवर्गः" इत्यमरः ।

(४) मोक्षस्य परमपुमर्थत्वरूपायां प्रतिज्ञायाभित्यर्थः ।

नित्यं त्रिकालावाध्यमेकरसम्, अनवाधिकमनन्तं पुनरावृत्तिशून्यम्,
तादृशं तदानन्दस्वरूपं भूमाख्यं तस्य भावस्तरथादेतोरित्यर्थः ।
इति स्थितिः—इत्येषा मोक्षस्य परमपुमर्थतारूपा स्थितिर्मर्यादा
शास्त्रस्य निष्पीडितः सिद्धान्त इत्यर्थः । “अथ पता यया तदज्ञान-
धिगम्यते” (मु० १।१।५) इति श्रुतेः ।

इदमिह सम्प्रधार्यम्—पुरुषैरर्थ्यमानत्वाच्चत्वार एव
पुरुषार्थपदेनाभिलष्यमानाः पदार्था धर्मोऽर्थः कामो मोक्षश्चेति ।
तत्र यद्यपि सर्वेषां जनानां धर्मे तदनुष्ठाने च श्रद्धा न दृश्यते
पापाचरण एव बहूनां प्रवृत्तिदर्शनात्, तथापि यथा परं शरीर-
स्वास्थ्यं कामयमाना अपि लोकाः स्वबुद्धिमान्वाद्या रसातिरे-
काद्या युक्तमाहारं विहारं परित्यज्य, परिषर्ज्य च तेषु तेषु कर्मसु
युक्तां चेष्टां, पानाशनव्यवायपरायणाः सन्तो नानाविधै रोगैः
पीड्यमानाः स्वप्नेऽपि स्वास्थ्यकामनां न मुञ्चन्ति, प्रत्युतं तदर्थं
बहूनुपायान् रचयन्त इतस्ततो धावमाना अवलोकयन्ते, एवमेव
पापस्य फल दुःखमनीहमाना धर्मस्य फलं सुखञ्च चाङ्गुन्तोऽपि
जनाः कामक्रोधलोभाद्यमहारिपरिभूताः अनाचरन्तोऽपि धर्मे
तदभीप्सया व्याप्ताः सन्नः सन्नि धर्मादिनः—इत्यकामेनापि
मन्तव्यं भवतांति धर्मस्यास्ति सार्वभौमः पुमर्थमावः । उक्तञ्च
भगवता—

इन्द्रियस्येन्द्रियम्यार्थे रागद्वेषौ व्यनस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ (भ० गी० ३।३४)

इति ।

(१) शरीरपि यैः कैश्चन ये वैऽपि नियमाः सवाह्येने स्वसमाप्तमात्रेणैक-
णाय तेऽध्यन्ततो विचार्यमाणाः कथञ्चन धर्मस्वरूपावृत्तिरित्यन्य इत्येव मन्यते
धर्मस्य सार्वभौमता ।

अर्थकामयोस्तु पुमर्थता प्रसिद्धय । मोक्षात्मके चतुर्थे पुमर्थे नानागादिविप्रादे सत्यपि दुःखात्यन्तनिवृत्तिपरानन्दावा-
तिरूपमेव तस्य मुख्यं स्वरूपं सेद्धुमर्हति, यतः सर्वे दुःखात्यन्त-
निवृत्तिं चाञ्छन्तः परानन्दावाप्तिमपि कामयन्ते “सुखं मे निरति-
शयं भूयान्मात्रयाऽपि दुःखं न स्याद्” इति प्रत्यात्मचेदनीयत्वाद्-
स्या आशिषः इत्यथोचाम ।

एवं स्थिते चतुर्विधे पुरुषार्थे मोक्षस्यैव नित्यानवाधिका-
नन्दस्वरूपत्वात्प्राधान्यं परमपुरुषार्थत्वञ्चेति “न च पुनरावर्त्तते”
(छां० ८।१।५।१) “न च पुनरावर्त्तते” (कात्याग्रिरद्रोपनिषत्)
“एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति” (घृ० ४।३।३२) “आ-
नन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” (तै० ३।५) “विज्ञानमानन्द ब्रह्म” (घृ० ३।९।२५)
“ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” (मुं० ३।२।९) “तस्मिन् शोकमात्मवित्” (छां०
७।१।३) इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

आश्रमभुवनलोकः पुनरावर्त्तिनोऽजुन ।

मामुपेय तु कौन्तेय ! पुनर्जन्म न विदते ॥ (भ० गी० ८।१६)
इत्यादिस्मृतिभ्यश्च ।

“केवल्यत्वे” अपि मोक्षस्यैव प्राधान्यमुक्तम्—

भूमानन्दं पां ब्रह्म स्वयमेव फलं महत् ।

पुरुषार्थतयाऽऽस्तद्वैशान्वेः प्रतिपाद्यते । (मान० उपपु० अ० ४) इति ।
इतरे तु त्रयोऽपि पुरुषार्थाः प्रत्यक्षेण, “तद्यथेह कर्मजितो लोकः
क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते” (छां० ८।१।६) इत्यादि-
श्रुतेश्चाऽनित्यत्वादिदोषसंवलितत्वाच्च सन्ति प्रधानभावं भज-
माना इत्यर्थः ।

नच—काश्चिमानत्वेन धर्मादीनामविशेषात् “धर्माद्या नित्याः पुरुषार्थत्वान्मोक्षवत्” इत्यनुमानेनेतरेषामपि नित्यतया समप्राधान्यमेवेति वाच्यम्, अनुमानस्य प्रत्यक्षादिवाधितविषयत्वात् । “धर्माद्या अनित्या जन्यत्वात् घटादिवद्धि” इति सत्प्रतिपक्षितत्वाच्च । अनुमानयोः समबलत्वेनान्यस्याऽन्येन न बाध इति चेद् ? श्रुतिबाधस्त्वपरिहार्थ इति जानीहि ।

ननु—मा भूदर्थकामयोनित्यफलकत्वं प्रत्यक्षवाधात् धर्मस्य नित्यफलकत्वे तु श्रुतिरेव मानम् । तथाहि—

“अपाम सोमममृता अभूम, अगन्म ज्योतिरविदाम देवान्,

किन्नूनमस्मान् कृणवदरातिः किमु धूर्तिरमृतमर्त्यस्य ।

“अक्षयं ह वै चातुर्मास्यपाजिनः सुकृतं भवति” (शतपथ० २।६३।१) इत्येवजातीयका, तत्कथमुच्यते क्षयिष्णुफलत्वाद्धर्मस्याप्राधान्यमिति । अत्रोच्यते—“यत्कृतं तदनित्यम्” इति सामान्यतोदयानुमानानुगृहातया “तद्यथेत्यादिभ्रुत्या “अक्षय”मिति श्रुतिः प्रलयपर्यन्तस्यायिफलाभिप्रायपरतयैव नेष्यत इत्यदोषः । आहुष्याऽभियुक्ताः “आभृतसंमृतं स्थानममृतत्वं हि

(१) इयं श्रुतिर्गोपदाचार्यैरित्यं व्याख्याता—कदाचिदिन्द्रादिदेवानां कल्पः (रामाज.) आसीत् कथं वयममृता अभूेमति, विचार्य यस्माद्वयमपाम सोमं=पीतवन्तः सोमम्, तस्मात् अमृता अभूम=भस्मा भृतवन्तः, किञ्च अगन्म=गतवन्तो लब्धवन्तो ज्योतिः=ज्वगमिति, अविदाम देवान्=दिव्यान् (पदार्थान्) विदितवन्तः । एवञ्च—किन्नूनमस्मान् कृणवदरातिः=नूनं निश्चितं किमरातिः शत्रुस्मान् कृणवत् कर्तेति, किमु धूर्तिरमृतमर्त्यस्य=पूर्वजैरा वा हिता वा किं करिष्यति, अमृतमर्त्यस्य=अमरशरीरस्येत्यर्थः ।

(२) ब्रह्माहः पर्यन्तं यत्स्थानं तदेवामृतमुपनारादुच्यते । अस्योपचारे बीजन्तु उत्तारार्थं दर्शितं यथा—“त्रैलोक्यस्थितिका रोऽयमपुनर्मार उच्यते” इति ।

भाष्यते" (विष्णुपु० अंश० २ अ० ५ श्लो० ९६) इति । धर्मस्य चाऽनित्यफलकत्वं ब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्य मोक्षात्मकनित्यफलकत्वे श्रुत्यन्तरेष्वपि प्रमिदम् । "न कर्मणा न प्रजया न धनेन त्यागेनैके भ्रमृतवमानशुः" (कै० १।३) "प्रया होते अहदा यज्ञरूपा" (मुं० १२।७) "यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते" (मुं० १।२।९) "परीक्ष्य लोकान्कर्मचिवान् ब्राह्मणो निर्वेदमायानास्त्यकृतः कृतेन" (मुं० १।२।१२) इत्यादिषु । स्मृतिश्च भवत्यस्यार्थस्य साधिका—

दूरेण ह्यश्वं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ।

बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः॥ (भ०गी० २।४९) इति ।

"क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विदन्ति" (भ०गी० ९।२१) इति च ।

मोक्षस्य प्राधान्यञ्च श्रीमद्भागवतस्य प्रथमस्कन्धे द्वितीयाध्यायेऽप्युक्तम्—

जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा नांथो यथेह वर्मभिः (१०) ॥ इति

अस्यायमाशयः—यद्यपि "धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते" (महाभार०) इति वेदव्यासोक्तेः धर्मस्य फलमर्थः, अर्थस्य च कामः, तस्येन्द्रियप्रीतिरतः पुनरपि धर्मार्थादिपरस्परैव सेव्येत्याभाति तथापि भगवद्भक्तिद्वारा विवेकवैराग्यपर्यन्त एव परो धर्मो निषेवणीयः यतोऽप्यवर्गप्राप्तियोग्यतासम्पादनपरस्य धर्मस्यार्थप्राप्तिमात्रं फलं न शास्त्राभीष्टम्, तथाऽर्थस्याप्यैकान्तिकं फलं कामो न मन्तव्यः, सेव्यमानेऽपि कामे दुःखैकफलानां विषेयवासनानामनिवृत्तेः । तदेतद् यथातिगीतेन सुस्पष्टम्—

(१) अत्र—“परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः” (यो० २।१५) इति पातञ्जलं दत्तोऽपि विध्यातव्यम् ।

श्लो.५] यज्ञदानादिकर्मणां विविदिपोत्पादने मुख्योपयोगः । १२१

न जातु कामः कामानामुपमोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्णवर्धेन भूय एवाभिवर्धते ॥ इति ।

(महाभार० १.६९.५३; १.७९.१२)

ततश्चार्था नैकान्तभावेन कामफलाय व्यवहर्त्तव्याः किन्तु
भगवदर्पणयुद्धैव पात्रेषु विनियोजनीयाः—

यत्करोवि यदश्नासि यज्जुहोषि यदाधि यत ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय ! तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ (भ० गी० ९.२७)

इति भगवदुक्तेः ॥ एवं कामस्यापि केवलमिन्द्रियप्रीतिरेव फलं न
निश्चेतव्यम् तत्प्रीतेः काककुक्कुरादिजन्मसु, सहस्रशोऽनुभूतचर-
त्वात् स्वरूपे वैषम्याभावाच्च । किन्तु यावता शरीरयात्रा-जीवनं
निर्वहेत् तावन्नेव कामः सेव्य इतीदमेव तस्य फलम् । अत एव
श्रीमद्भागवते द्वितीयस्कन्धे परीक्षितं प्रति शुकैकोक्तम्—

सत्यां क्षितौ किं कशिपोः प्रयासै-

र्वाङ्गौ स्वसिद्धे ह्युपयर्हणः किम् ।

सत्यञ्जलौ किं पुरुषानपान्था,

दिगल्कलादौ सति किं दुकूलैः ॥ (२.२.४)

इत्यादि ।

कोशकारखट्वन्धनप्रदैः कर्मभिर्न मुख्यं प्रयोजनम्, दुर्लभतरं
मानुषं जन्म लब्ध्वाऽपि कामकर्मपरायणतैव नेष्टा अपि तु तत्त्व-
जिज्ञासैव कर्मणां फलं मन्तव्यम् । “तमेतं वेदशुक्लनेन ब्राह्मणा
विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन” (बृ० ४.४.२२)
इति ध्रुतेः । तस्मात् कर्मणां विविदिपोत्पादन एव मुख्य
उपयोगः शास्त्रसम्मतः । ग्रन्थकारोऽपि द्वितीयपरिच्छेदे धर्मस्य
विद्योत्पत्तावेवापेक्ष्यता वदिष्यति—

तमेतमिति वाक्येन संयोगस्य दृश्यत्वतः ।

विदोत्पत्तादपेक्ष्याणि कर्माणीति व्यवस्थया ॥

(वि० वि० २ । ३९०)

इत्यनेन । अधिकं तत्रैव व्याख्यास्यामः । धृतिरपि त्यागेऽनधि-
कारिणा कर्मकर्त्तव्यतां दर्शयति—

कुर्वन्नेवेदं कर्माणि जिजीविषेच्छतः ११ समाः ।

एवं त्विदं नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ (यजु० ४०।२)

इत्येवंरूपा । पूज्यपादाश्च विवेकचृद्भ्रान्तौ अमृतीभावस्य कर्माऽसा-
ध्यत्वं घृणाणां कर्मणां चित्तशुद्धिमेव मुख्यं फलमपत्तारया-
म्यभूयुः ।

अमृतत्वस्य नाशसि विवेकेनेत्येव हि श्रुतिः ।

ब्रवीति कर्मणो मुते रवेदुखं स्पृष्टं यतः ॥ ७ ॥ इति ॥

चित्तस्य शुद्धये कर्म न तु वस्तूपलब्धये ।

वस्तुसिद्धिर्विचारेण न किञ्चित्कर्मबोद्धिभिः ॥ ११ ॥ इति च ।

अत एवोपदेशसादृश्यामीक्षितृत्वप्रकरणे पञ्चप्रश्न्ये—

न ततोऽमृतत्वाऽऽत्तासि कर्मणोऽज्ञानहेतुतः ।

मोक्षस्य ज्ञानहेतुत्वात् तदन्यदपेक्षते ॥ (११ । १५)

इति तस्य ज्ञानैकसाध्यत्वेन मुख्यत्वमाचक्षिरे ।

अन्यत्रापि—

ये गिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ (म०गी० ५।११)

केयपतिः कर्माणि ज्ञानन्तु परमा गतिः ।

कथायै कर्मभिः पक्ते ततो ज्ञानं प्रवर्त्तते ॥ ११ ॥

(१) श्रीमच्छास्त्रीकृतम्—(म० सू० १ । ४ । २६)—गतमिदं
स्मृत्पुद्गलम् ।

नेष्कर्म्यं तिलावप्युक्तम्—

“शुण्यमानन्तु तद्वित्तमोक्षार्पितकर्मभिः ।

वैराग्यं व्रजल्लोकादौ व्यनक्त्यागु सुनिर्मलम्” (नै० १।४७)

इत्यतः कर्मणां वेदनहेतुमात्र एव मुख्यं, फलम्, अन्यत्वात्पुनरुक्तम् ।
आह चापस्तम्बोऽपि “तद्यथाऽऽग्ने फलार्थं निमित्ते छायागन्धावन्नूपद्येते,
एवं धर्ममपि चर्यमाणमर्था अनूपद्यन्ते । नो चेन्नूपद्यन्ते न पर्गदानिर्भवति ।
(प्रथ० प्रश्न० पटल० ७) इति ।

अयमभिसन्धिः—सन्ति धर्मार्थकामा अपि पुरुषार्थाः, तेषां
पुमर्थमात्रं न वार्याभः किन्तु स्वरूपतः फलतोऽनित्याः,
सावधयः, सान्ताः पर्यवसाने दुःखफलाश्चेति न नित्यान्वयवधिका-
नन्दस्वरूपं मोक्षमतिशय्य वर्तन्ते इत्यप्रधानपुमर्थजातं परित्यज्य
परमसुखार्थिभिः प्रधाने पुरुषार्थ एवाभिनिवेष्टव्यम्, “प्रधाने
च कृतो यत्रः फलवान् भवती”ति महामाप्यकृदुक्तेः । एतदभिप्रायेणैव
गीतायामप्युक्तम्—

उद्धरेदारमनात्मानं नश्यन्ममसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुनात्मनः ॥ (भ० गी० ६।५)

बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मनः शत्रुवत् ॥ (भ० गी० ६।६)

इति शिवोम् ॥५॥

सङ्गति—अत्र जिज्ञासुजनों की विशेषप्रवृत्तिलाभ के
अर्थ धर्मादि चार प्रकार के पुरुषार्थों के मध्य मोक्ष की
प्रधानता कथन करते हैं—

पदार्थ—धर्मार्थकाममोक्षेषु=धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष नामक
पुमर्थेषु=चार प्रकार के पुरुषार्थों के मध्य अन्तिमः=अन्त में

होने वाला अर्थात् मोक्ष पर = सबसे उत्कृष्ट (प्रधान पुरुषार्थ) है, निश्चानन्दविकानन्दस्वरूपत्वात् = क्योंकि यह नित्य = प्रैकालिक बाध से रहित एकरस, अवधिभूय = अनन्त तथा आनन्द-स्वरूप है, इति स्थितिः = यही वेदादि शास्त्र का सिद्धान्त है।

भाव यह कि—वेदविहित पागादि क्रिया, अथवा तज्जन्य स्वर्गादिफल के हेतुभूत अपूर्वविशेष का नाम “धर्म” है। भोग के साधन द्रव्यादि को “अर्थ” विषयो-पभोग को “काम” तथा सकल दुःख की अत्यन्तनिवृत्ति परानन्दमाप्ति (निरतिशय आनन्द) को “मोक्ष” कहते हैं। इन चारों को “पुरुषार्थ” संज्ञा इसलिये है कि—यही चारों पदार्थ पुरुष की इच्छा के विषयीभूत हैं, अन्य सब का (भिम को प्राणी चाहता है) इन्हीं चारों में अन्तर्भाव हो जाता है। परन्तु धर्मादि तीन पुरुषार्थ नाशवान् अनित्यरूपवाले, भविष्यत्वादि दोषों से युक्त तथा पर्यवसान में दुःखरूप फल के देने वाले हैं। यद्यपि “धर्म” से स्वर्गादि उत्कृष्ट की प्राप्ति कथन की गई है तथापि उस से अशरीरभाव (मोक्ष) की प्राप्ति नहीं हो सकती। जब तक अशरीरभाव प्राप्त नहीं होता तब तक जन्मपरम्परा की समाप्ति असम्भव है। अतः धर्म भी अन्त में दुःखरूप फल का देने वाला माना है, निरतिशयानन्द का हेतु नहीं।

श्लोकौ ५-६] प्रकारान्तरेण मोक्षस्य प्राधान्योपपत्तिः । १२५

गीता में भगवान् कथन करते हैं—“क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति” (१।२१) अर्थात् पुण्य क्षय होने पर पुनः स्वर्गी जीव भी मर्त्यलोक को प्राप्त होते हैं। परन्तु मोक्षरूप पुरुषार्थ आनन्दघन एकरस अनन्तकालस्थायी (निरवधि) होने से “प्रधान” और अन्य तीन “अप्रधान” हैं। अतएव शास्त्रों में मोक्ष को “परमपुरुषार्थ” कहा है। जिज्ञासुजन के लिये उचित है कि वह धर्मादि तीनों में अभिनिवेश न करके मोक्ष में विशेष आग्रह करे। इस प्रकार मोक्ष की प्रधानता कथन करने से जिज्ञासु के मुमुक्षुत्वरूप विशेषण की दुर्लभता और असाध्यकता अर्थसिद्ध जान लेनी ॥५॥

अत एव हि शास्त्रेषु मोक्षः प्रशस्यते यथा ।

न धर्मोऽपि न चार्थो वा कामः प्रशस्यते तथा ॥६॥

उक्तमेवार्थं द्रष्टव्यम्—“अत एव” इति । अत एव=यस्मात्, चतुर्विधेषु पुमर्थेषु मध्ये नित्यानवधिकानन्दस्वरूपत्वान्मोक्षस्यैव परत्वं सर्वश्रेष्ठ्यं तस्मात्, उक्तहेतुबलादेवेत्यर्थः यथा=येन प्रकारेण शास्त्रेषु=शास्त्रिभिः अन्विताः तन्माधितं हितमिष्टमिति शास्त्रमृग्वेदादि, तदनुपहितया अन्यदपि ऋषिप्रणीतं स्मृत्यादि, तेषु शास्त्रेषु वेदादिग्रन्थेषु मोक्षः=तुरीयः पुरुषार्थः प्रशस्यते=स्तूयते मुख्यतया तात्पर्यविषयत्वेन प्रतिपाद्यत इति यावत्, तथा=तेन प्रकारेण तद्वदित्यर्थः, नापि धर्मः, न च अर्थः, न वा कामः प्रशस्यते=एकान्त-फलकत्वेन धर्मादिरेव सेव्य इत्यत्र शास्त्रस्य तात्पर्यं नास्ति,

किन्तु मुक्तिमार्गप्रवणतामम्पादनायैव तत्र तत्र प्रथमादिभूमि-
कारूपेण धर्मादिरव्यन्तरं पुमर्थोऽप्यन्तरितः । उक्तञ्च श्रीमद्भागवते—

धर्मः स्वरूपितः पुनः विषयमेव कस्यासु यः ।

नोपादयेद्यदि रतिं धर्म एव हि केवलम् ॥ (१।२।८)

भगवताऽप्युक्तम्—

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचरे ॥ (म० गी० ३।९) इति ।

• कायेन मनसा वाचा केवलेरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सद्गत्यकाममुदये ॥ (म० गी० ५।११) इति ।

श्रुतिरपि मोक्ष एव परं पुरुषार्थ इत्यभिप्रायेणाज्ञानिनो निन्दति—

अमुषां नाम ते लोका अग्रेण तमसाऽऽवृताः ।

ताश्चक्षुः प्रेत्याभिमगच्छन्ति ये के चामहो जनाः ॥ (यजु० ४०।३) इति ।

तथाचात्मज्ञानस्य महिमानमुद्घोषयन्ती शोकमोहादयं
कथयति—

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्वात्मैवाऽमृद्विजानतः ।

तत्र वो मोहः कः शोकः ऋक्त्वमनुपश्यतः ॥ (यजु० ४०।७) इति ।

यद्ब्रह्मब्राह्मणोपनिषदि च कर्मासक्तिभाजां प्रमादिना घृणित
फलं प्रदर्शितम् । तथाहि—

“तस्मात् प्रमाद्येत्तत्रातीयाग्रहत्यायत्नं पूर्वं येऽवाप्यस्ते परावभूयुः”
इत्यारम्भ्य “या वै ता इमाः प्रजास्तिष्ठोऽप्यायमार्थस्तज्जानीमानि वयासि बह्वी
वगधाध्वरपादाः” इति विषयासक्तिभाजा प्रमादिनां निन्दया धर्मा-
दीनां त्रयाणामप्राप्त्यस्त्यमेव व्यक्तीकृतमिति कृतधियां परामर्शः ।
महर्षिणा मनुनापि—

ययोतान्यपि कर्माणि परिहाप्य द्विजोत्तमः ।

आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वैदाभ्यासे च यत्नवान् ॥ (मनु० १२।९२)

इत्यनेनात्मज्ञानं प्रशंसता मोक्षस्यैव परमपुरुषार्थत्वं स्पष्टी-

[श्लोकौ ६-७] षष्ठश्लोकंमिताक्षरा, कामस्यात्यन्तं हेयता च । १२७
 कृतमित्यपि पूर्वापरपर्यालोचनेन सम्यगवसीयते । तस्माद्युक्तं
 मोक्षस्येतरापेक्षया प्रशस्तत्वमितरेणाश्चाऽप्रशस्तत्वमतः स एवो-
 पादेयो मनीषिभिः ।

“हिः” पादपूरणो वाक्यार्थनिश्चायको वेति ज्ञेयम् ॥६॥

सं०—अब उक्त अर्थ को अन्य प्रकार से दृढ़ करते हैं—

पदार्थ—अत एव=नित्य निरतिशयानन्दस्वरूप होने
 के कारण यथा=जैसे शास्त्रेषु=वेदादि शास्त्रों में मोक्षः=मोक्ष
 प्रशस्यते=प्रशस्त कहा गया है, तथा=वैसे नापि धर्मः=न ही धर्म
 न च अर्थः=न ही अर्थ को प्रशस्त कहा है, वा=और कामः=
 काम भी न प्रशस्यते=प्रशस्तरूप से कथन नहीं किया गया है ।

भाव यह कि एकमात्र मोक्ष ही परमपुरुषार्थ है अन्य सब
 गौण पुरुषार्थ हैं ।

इस श्लोक में “हि” पद पादपूरणार्थक अथवा वाक्यार्थ
 का निश्चायक जानना चाहिए ॥६॥

धर्मः कथञ्चिदन्येषां हेतुरर्थस्तथाविधः ।

कामोऽनर्थप्रवृत्तेश्च तस्मात्तेषु न सत्क्रिया ॥७॥

सम्प्रति कामस्यात्यन्तं वर्जनीयतां दृष्ट्वा उक्तमेवार्थं
 दृढयति—“धर्म” इति । धर्मः=वेदविहितो यागादिश्चोदना-
 लक्षणोऽर्थः कथञ्चि=केनापि प्रकारेण अत्यन्तं बहिर्मुखनया निषि-
 द्धप्रवृत्तिभाजां स्वर्गादिप्ररोचनाद्वारा, सन्मार्गे प्रवृत्तानां वाऽन्तः-

(१) “वेदप्रतिपाद्यः प्रयोजनवदर्थो धर्मः” इति फलितलक्षणः ।

करणशुद्धिद्वारा अन्येषाम्=अर्थकाममोक्षाणां हेतुः=कारणम्
 “अस्ती”ति शेषः । अप्यं=अर्थोऽपि द्रव्यादिः पूर्वोक्तः तथाविधः=
 अन्येषां धर्मादीनां कथञ्चिद्धेतुः दानेज्यादिसत्कर्मसु व्ययीकर-
 णार्थेनापि धर्माद्युत्पत्तेः । किन्तु कामः=विषयोपभोगः उपभोग-
 जनिता विषयवासना वा अनर्थप्रवृत्तेः=अनर्थप्रवृत्तेरेव (हेतुः=कार-
 णम्,) कामस्य मुख्यरूपत्वेन नरकद्वारत्वात्, “त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं
 नाशनमात्मनः । कामः” इति भगवदुक्तेः । तस्मात्=कारणात् तेषु=
 धर्मार्थकामेषु न=नैव सत्क्रिया=सत्कारः शास्त्रस्येति शेषः । धर्मा-
 दिषु त्रिषु वेदादिशास्त्रस्य नात्पर्यरूपत्वेनादरो नास्तीति भावः ।

इदमत्राकृतकम्—“यत्नेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमा-
 न्यामन् । ते ह नाकं महिमानाः सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ॥
 (यजु०) इति मन्त्रे धर्मस्य स्वर्गादिकं फलमाप्नातम् तेन
 चार्थकामावाप्तिरप्यवश्यम्भाविनीति धर्मश्चयाणां हेतुः ।
 “कुर्वन्नेवेह कर्माणि”= इति मन्त्रवर्णे भगवदप्युद्धया क्रियमाणो
 धर्मः पापासंस्पर्शितया ऽन्तःकरणं शोधयन् वैराग्याद्युत्पादनमुन्नेन
 परम्परया मोक्षस्यापि कथञ्चिद् भवेत्कारणमित्युक्तम् ।
 भगवतापि—

कर्मण्येवाङ्गिरास्ते मा फलेषु कदाचन ।

२। कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ (भ० गी० २.४७)

इति फलाभिसन्धिबर्जनपुरस्सरं कर्मोपदिशता अन्तःकरण-
 शुद्धाद्येव धर्मस्य मुख्योपयोगिता आम्नाता । व्यासश्च भगवान्
 धर्मादेवार्थकामयोरचाप्तिं स्पष्टमाचष्टे—

ऊर्ध्वगार्हविरौम्येय न च कश्चिच्छृणोति मे ।

धर्मादयं च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ॥ (महाभार०) इति ।

तदेवं धर्मस्य त्रितयहेतुत्वं कथञ्चिद्व्यतारितमपि शास्त्रे,

कामस्तु संवैधैवानर्थहेतुरिति सुतरा तस्य पुमर्थाभासतैवेति
नात्र कापि विचारणा । तथा च वाक्ये—

शोभावा मत्स्यस्य यदन्तकैतत्

सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः ।

अपि सर्वं जीवितमप्यमेव" ॥ (कठ० १।१।२७) इति ।

"न विज्ञेन तर्पणीयो मनुष्यः ॥ (कठ० १।१।२७) इति च—

यमग्रति नाचिकेताख्यानं विषयोपमोर्गं गृह्यत्कामस्य
पुमर्थाभासतां त्याज्यताश्च स्पष्टयत्, आत्मज्ञानार्थं नचिकेतस
आग्रहश्च प्रदर्शयत्, त्रिविधेष्वपि पुमर्थेषु शास्त्रस्य परमादरणी-
यताम्भारस्याभासमेव स्पष्टीकरोतीति मोक्षस्यैव परमपुरुषार्थत्वं
सिद्धं भवति ॥ ७ ॥

सं०—उक्त अर्थ को पुनः प्रकारान्तर से स्पष्ट करते हैं—

पदार्थ—धर्मः=धर्म तो कथञ्चित्=किसी प्रकार से
अन्येषाम्=अन्य अर्थादि पुरुषार्थों का हेतु=कारण है,
अर्थात् कामना सहित अनुष्ठान किया हुआ धर्म स्वर्गादि
भोग देने से अर्थ और काम का हेतु है और निष्काम भाव-

(१) अयमर्थ इतिशामपुराणादिषु तत्र तत्रेन्द्रविभ्रामिप्रभृतीनामुपा-
ख्यानेषु स्पष्टमुद्धोषितः । अस्माभिस्तु ग्रन्थगीतवर्गोक्तिमात्रेण नैववर्तयते ।
स च तत्रैव वनेदस्य निरीक्षणीयः । एतन्मैवार्थस्योद्बोद्धविद्या—

विभ्रामिप्रपराशरप्रभृतयो ये चाम्बुपर्णाशना-

स्तेऽपि स्त्रीमुपपङ्कजं मुलटितं शृष्ट्व मोहद्वताः ।

शाद्वश्रं मघृतं पयोदधियुन ये मुञ्चते मानसा-

स्तेषामिन्द्रियनिग्रहो यदि मयेद्विग्न्यमनरेतमागरे ॥

(गृह्यसूत्रादित ० ८०)

इतन्मिदुतोतिरपि न कदाचिद् विम्वरणीया ।

द्वारा अनुष्ठान करने से अन्तःकरण की शुद्धि करता हुआ परम्परया मोक्ष का कारण होता है, एवं अर्थ=द्रव्यादि, भोगादि के साधनभूत पदार्थ तथाविध=धर्म, वा काम का हेतु है, च= परंतु काम=काम (विषय वासना) एकमात्र अनर्थप्रवृत्ते=अनर्थप्रवृत्ति अर्थात् निषिद्धप्रवृत्ति का कारण है, (जैसा कि—श्रीकृष्णमगवान ने कहा है—

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

काम क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥

(भ० गी० १६।२१)

अर्थ—जीव की भोगति का हेतु यह तीन प्रकार का नरकद्वार है—काम, क्रोध, और लोभ । इस लिये इन तीनों का परित्याग करे ।) तस्मान्= इस हेतु से तेषु=धर्म, अर्थ, और काम इन तीनों में न सक्रिया=उपादेयतारूप से शास्त्र का आदर (तात्पर्य) नहीं ॥७॥

शेषशेषितयाऽप्येते सम्यग्वा हि परस्परम् ।

न शेषः कस्यचिन्मोक्षस्तस्मात्तस्य प्रधानता ॥८॥

सम्प्रति धर्मादाना प्रयाणा पुमर्थानां परस्परोपकारयोपकारक-
भात् कथयन् मोक्षस्य परमप्रधानतामुपसहरति—'शेषशेषितया'
इति । हि=यस्मात् एते=त्रय धर्माद्या पुमर्था परस्परम्=अन्योन्यम्
शेषशेषितया अपि="शेष " उपकारक, 'शेषी' उपकार्य, शेषशेषि-
णोर्भात् शेषशेषिता तथा, उपकार्योपकारकभावेनापीत्यर्थः
सम्यग्वा="सम्यग्व्यवन्त 'सन्तीति' शेष । बहुवचनव्ययायाससाध्य-

श्लोकः ८] शेषशेषिन्यायेनापि मोक्षस्यैव मुख्यत्वम् । १३१

तथा धर्मस्य, अर्थाद्यास्तस्य शेषभावं भजन्ते धर्मश्च तेषां शेषी । धर्मेणार्थादिलाभस्तदार्थम्प्रति धर्मस्य शेषभावः, अर्थस्य च शेषिता, एवमेवान्यत्रापि यथादर्शनं योजनीयम् । ततश्च धर्मादि-
अयाणां मध्ये कस्याप्यैकान्तिकः शेषिभावो नास्ति येन तेषु कोऽपि परमपुरुषार्थत्वेन विवक्ष्येत, सकलदुःखात्यन्तनिवृत्तिका-
मेन चाविकारिणोपादीयेत, तस्मात्ते न मुख्यः पुरुषार्थाः ।

मोक्षः=चरमस्तु मोक्षारयः पुरुषार्थः कस्यचित्=कस्यापि धर्मादेः न शेषः=उपकारको नास्ति, अपितु उपकार्य एव, दुःखा-
त्यन्तनिवृत्तिपरानन्दावाप्तिरूपत्वेन मोक्षस्य आ च ब्रह्मणः आ च
स्तम्भात् प्राणिमात्रेणाभिलष्यमाणत्वात्, “दुःखाननुविद्धं सुख-
मेव मे सदा भूयात् दुःखं मा कदापि स्यात् ” इत्येवंरूपायाः
प्रत्यात्ममाशियो दर्शनाच्च मोक्षः कस्यापि न शेषः, नच्छेपतयैव
सर्वेषां विद्यमानत्वात् सुखार्थश्च प्राणिमात्रस्य प्रवृत्तिदर्शनाच्च ।
तस्मात्=धर्मादिष्वन्यतमम्प्रत्यपि उपकारकाभावात् तस्य=मोक्षस्य
प्रधानता=प्रधानभावः पुरुषार्थचतुष्टयमध्ये मुख्यत्वं परम-
पुरुषार्थत्वमेव युक्तमित्यर्थः । तथात्याहुः—

पारार्थ्यं खलु शेषस्याऽमुख्यत्वे स्यात्प्रयोजकम् ।

शेषिणश्चाऽपार्थत्वं मुख्यत्वे स्यात् प्रयोजकम् ॥

(१) अर्थस्य धर्मादुपकरकत्वं महाभारते शान्तिपर्वणि राज-
धर्मणि अष्टमेऽध्याये बभूवुः इत्या शोकानुल धर्मनुग्रम्प्रति अर्जुनवाचयेनापि
स्पष्टीकृतं भगवता व्यासेन महर्षिणा । तत्रयान् वृत्तिष्वन श्लोकान् उद्धरणः—

अर्थेभ्यो हि विवृद्धेभ्यः सम्भृतेभ्यस्ततस्ततः ।

क्रियाःसर्वाः प्रवर्तन्ते पर्वतेभ्य इवापगाः ॥ १६ ॥

अर्थाद्धर्मश्च कामश्च स्वर्गश्चैव नराधिप ।

प्राणयात्राऽपि लोकस्य विना एतं न सिद्ध्यति ॥१७॥

द्वारा अनुष्ठान करने से अन्तःकरण की शुद्धि करता हुआ परम्परया मोक्ष का कारण होता है, एवं अर्थः=द्रव्यादि, भोगादि के साधनभूत पदार्थ तथाविधः=धर्म, वा काम का हेतु है, च= परंतु कामः=काम (विषय वासना) एकमात्र अर्थप्रवृत्तेः=अनर्थप्रवृत्ति अर्थात् निषिद्धप्रवृत्ति का कारण है, (जैसा कि—श्रीकृष्णमगवान ने कहा है—

त्रिविधं नश्यत्येदं द्वारं नास्तनमात्मनः ।

कामः क्रोधश्च लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥

(भ० गी० १६।२१)

अर्थ—जीव की भोगति का हेतु यह तीन प्रकार का नश्यद्गार है—काम, क्रोध, और लोभ । इस लिये इन तीनों का परित्याग करे ।) तस्मान्= इस हेतु से तेऽु=धर्म, अर्थ, और काम इन तीनों में न सक्रिया=उपादेयतारूप से शास्त्र का भावर (तात्पर्य) नहीं ॥७॥

शेषशेषितयाऽप्येते सम्पन्ना हि परस्परम् ।

न शेषःकस्यचिन्मोक्षस्तस्मात्तस्य प्रधानता ॥८॥

तथा धर्मस्य, अर्थाद्यास्तस्य शेषभावं भजन्ते धर्मश्च तेषां शेषी । धर्मेणार्थादिलाभस्तदाऽर्थम्प्रति धर्मस्य शेषभावः, अर्थस्य च शेषिता, एवमेवान्यत्रापि यथादर्शनं योजनीयम् । ततश्च धर्मादि-
त्रयाणां मध्ये कस्याप्यैकान्तिकः शेषिभावो नास्ति येन तेषु कोऽपि परमपुरुषार्थत्वेन विचक्ष्येत, सकलदुःखात्यन्तनिवृत्ति-
कामेन चाधिकारिणोपादीयेत, तस्माच्च न मुच्यते पुरुषार्थः ।

मोक्षः=चरमस्तु मोक्षाख्यः पुरुषार्थः कस्यचित्=कस्यापि धर्मादिः न शेषः=उपकारको नास्ति, अपितु उपकार्य एव, दुःखा-
त्यन्तनिवृत्तिपरानन्दावाप्तिरूपत्वेन मोक्षस्य आ च प्रधान. आ च
स्तम्भात् प्राणिमात्रेणाभिलष्यमाणत्वात्, “दुःखाननुविद्धं सुख-
मेव मे सदा भूयात् दुःखं मा कदापि स्यात् ” इत्येवंरूपायाः
प्रत्यात्ममाशिषो दर्शनाच्च मोक्षः कस्यापि न शेषः, तच्छेषतयैव
सर्वेषां विद्यमानत्वात् सुपार्थञ्च प्राणिमात्रस्य प्रवृत्तिदर्शनाच्च ।
तस्मात्=धर्मादिष्वन्यतमम्प्रत्यपि उपकारकाभावात् अस्य=मोक्षस्य
प्रधानता=प्रधानभावः पुरुषार्थचतुष्टयमध्ये मुख्यत्वं परम-
पुरुषार्थत्वमेव युक्तमित्यर्थः । तथाह्याहुः—

प्राप्त्यर्थं तलु शेषिन्याऽमुख्यत्वे स्यात्प्रयोजकम् ।

शेषिगत्याऽपरार्थत्वं मुख्यत्वे स्यात् प्रयोजकम् ॥

(१) अर्थस्य धर्मादुपकारत्व महाभारते शान्तिपर्वणि राज-
धर्मेणि अष्टमेऽध्याये बभूव इत्या शोकाजुल धर्मेनुप्रग्रति अर्जुनवाक्येनापि
स्पष्टीकृत भगवता व्यासेन महर्षिणा । तत्रत्यान् इतिपर न श्लोकान् उद्धृतानः—

अर्थेभ्यो हि विवृद्धेभ्यः सम्भृतेभ्यस्ततस्ततः ।

क्रियाः सर्वाः प्रवर्धन्ते पर्वतेभ्य इवापगाः ॥ १६ ॥

अर्थाद्धर्मश्च कामश्च स्वर्गश्चैव नराधिप ।

प्राणयात्राऽपि लोकस्य विना ह्यर्थं न सिद्ध्यति ॥ १७ ॥

ननु—“मोक्ष शेषः पुरुषार्थत्वात् कामादिवद्” इत्यनुमानेन मोक्षस्यापि शेषत्व स्यादिति चेन्न उक्तहेतोरनित्यतोपाधिप्रस्तत्वादिति युक्तमुक्त “न शेषः कस्यचिमोक्षः” इति ॥८॥

अधनेनार्थकामेन नार्थः शक्यो विधित्सितुम् ।

अर्थरथा निश्च्यन्ते गजैरिव महागजाः ॥२०॥

धर्मः कामश्च स्वर्गश्च हर्षः शोधः धृतदम् ।

अयदितानि सर्वाणि प्रवर्तन्ते नराधिपः ॥२१॥

धनात्कुल प्रभवति धनाद्धर्मः प्रवर्धते ।

नाधनस्यास्त्ययः लोको न परः पुरुषोत्तमः ॥२२॥

नाधनो धर्मवृत्त्यानि यथावदनुतिष्ठति ।

धनाद्धि धर्मः ध्रुवति शैलादभिनदी यथा ॥२३॥

यः कृषार्थं कृशाग्रं कृशभृत्यं कृशातिथिः ।

स वै राजन् ! कृशो नाम न शरीरकृशः कृशः ॥२४॥

इत्यादि । अधिकन्तु तत् एव कण्ठेह्य निरीक्ष्यम् । अत्रैव सप्तदशश्लोके ‘प्रापयात्रे’ति कथयता मुमुक्षुणा प्रणयात्राऽप्यर्थाधीनेति मोक्षोऽप्ययदिव भवतीति सूचितम् । एवमर्थस्य मोक्षमिति शेषत्वमुत्पद्यते । तत्रैव दशमेऽध्याये—
अथ चेदात्ममाग्येषु नान्येषां मिद्धिमश्नुत ।

तस्मात्कर्मैव कर्त्तव्यं नास्ति सिद्धिरकर्मणः ॥ २६ ॥

अपेक्षस्व यथा स्वैः स्वैः कर्मभिर्व्यापृतं जगत् ।

तस्मात्कर्मैव कर्त्तव्यं नास्ति सिद्धिरकर्मणः ॥ २८ ॥

इत्यादिभीमवाक्येन धर्मधर्मेण इतराप्रति, एकादशे च—

त्रिदिव प्राप्य शान्तस्य स्वर्गलोके त्रिमत्सरा ।

यमन्ति शादयतान् लोकाञ्जना दुष्करकारिणः ॥ (२६)

इत्यनुनवारणेन धर्मस्य स्वर्गोत्पत्तिः, एवमेव द्वादशे ननु वाक्येन धर्मादीनां परस्परं शेषतापिमात्रं सम्यक् निरूपितो ग्रन्थगोत्वमशदिह दिदमात्रं प्रादक्षि ।
कात्स्यायनधर्मप्रवृत्तिमिति कारणता तु तत्रैव यौधिष्ठिरेवैतावयवचोभिर्निर्धार्येति शिवोम् ।

सं०—अब मोक्ष की प्रधानता का उपसंहार कहते हैं—

पदार्थ-हि=जिस कारण से एते=यह धर्मादिक तीनों पुरुषार्थ परस्परम्=परस्पर शेषशेषितया=शेषशेषिभाव से अर्थात् उपकार्योपकारकभाव के द्वारा अपि=भी सम्बन्धाः=सम्बन्ध वाले हैं, परन्तु मोक्षः=मोक्ष नामक चौथा पुरुषार्थ कस्यचित्=किसी धर्मादि के प्रति शेषः=उपकार करने वाला अर्थात् गौण न=नहीं है, तस्मात्=तिस हेतु से भी तत्प=मोक्ष की ही प्रधानता=प्रधानता है ।

भाव यह कि—जो किसी का उपकार करे वह “शेष” और जिस का उपकार किया जाय वह “शेषी” कहा जाता है शेष, गौण, उपकारक यह तीनों, तथा शेषी, मुख्य और प्रधान यह तीनों पर्याय=एकार्यवाची शब्द हैं । जब धर्म की प्रधानता विवक्षित होती है अर्थात् किसी धर्म का अनुष्ठान करना फलकामी पुरुष के लिये इष्ट होता है तब अर्थ आदि पुरुषार्थ धर्म के शेष कहाते हैं क्योंकि अर्थ (धनादि पदार्थ) धर्म के साधन हैं । धनादि के बिना स्वर्गादिफल देने वाले यागादि कर्मों की सिद्धि नहीं हो सकती । जब इस शास्त्रीय अनुष्ठानद्वारा सिद्ध हुआ धर्म स्वर्गादि सुख का हेतु होता है तब वह अर्थात् पुरुषार्थों के प्रति उपकार करने से “शेष” हो जाता है और

अर्थादिक “शेषी” कहलाने हैं। इन तीनों में यही रीति जान लेनी। परन्तु निरतिशयानन्दरूप होने के कारण मोक्ष किसी के प्रतिशेष नहीं हो सकता क्योंकि प्राणिमात्र की प्रवृत्ति मुखलाभार्थ है और मोक्ष के बिना अन्य कोई भी पदार्थ निरतिशय मुखस्वरूप नहीं, अतएव सब पुरुषार्थों के मध्य मोक्ष ही शेषी=प्रधान है।

ननु—“मोक्ष शेष है, पुरुषार्थ होने से कामादि की न्याई” इस अनुमान द्वारा मोक्ष को भी शेष कह सकते हैं? ऐसी शङ्का न करनी चाहिये क्योंकि “अनित्यत्व” रूप उपाधि के लगने से उक्त हेतु साध्य का साधक नहीं हो सकता, इसलिये ठीक ही कथन किया है कि—“न शेषः कस्यचिन्मोक्षः” इत्यादि ॥ ८ ॥

नायद्धो मुच्यते कश्चिद्वृद्ध एव हि मुच्यते ।

यन्वस्य त्वविनाशित्वे न मोक्ष उपपद्यते ॥९॥

इत्थमधिकारिविषयसम्बन्धप्रयोजनोपपत्तिपुरुःसरं शास्त्रारम्भे समार्चयत, प्रयोजनस्य विशिष्टप्रतिपत्तये^१ धर्मादीन् चतुरोऽपि पुरुषार्थान् सूत्रयन् मोक्षस्यैव परमपुरुषार्थत्वं च समगारिष्ट, एतावन्तैव पूर्वमीमांसया उत्तरस्या अगतार्थत्वमप्यबुधत्वं । सम्प्रति मोक्षप्रतियोगिनो बन्धस्य मिथ्यात्वं व्युत्पीदयिष्यन् सत्यत्वे बन्धस्य मोक्षानुपपत्तिं दर्शयति—

“ नापदः ” इति । अबद्धः न बद्धोऽबद्धः बन्धरहितः कश्चित् कोऽपि प्राणी न नैव मुच्यते न मुक्तो भवति, लोकेऽपि कारादे-
मुक्तेर्बन्धपूर्वकत्वदर्शनादिति भावः । एतदेवाह— हि निश्चि-
तोऽयमर्थो यद् “ बद्ध एव मुच्यते ” इति । नन्यास्तां तावद् मोक्षस्य
बन्धपूर्वकत्व बद्धस्य च मुक्तत्वमिति प्रकृते किमायातमित्याह—
“ बन्धस्य तु ” इति । “ तु ” ना बन्धस्य सत्यत्पक्षं प्रतिक्षिपति ।
बन्धस्य तु—अज्ञानमूलस्य रागद्वेषात्मकस्य प्रपञ्चस्य अवच्छिन्न-
प्रवाहस्य संसारस्य अविनाशित्वे—आत्मवत्कूटस्थनित्यत्वे, मोक्षः—
दुःखात्यन्तनिवृत्तिपरानन्दावातिरूपा मुक्तिः, न उपपश्ये—नैवोप-
पन्ना भवति न युज्यत इत्यर्थः । यदि बद्ध परमार्थसत्यः स्या-
त्तर्हि कदापि न निवर्तत यथात्मेति भावः ।

इदमत्राकृतकम्—अस्ति तावद् बन्धो नाम कश्चित्पदार्थः
सर्वत्रादिसम्प्रतिपन्नो यन्निरुत्तये सर्वेषां तत्र नञ् प्रयत्नेष्वदरा-
तिशयो लक्ष्यते । तत्र प्रत्यक्षप्रमाणमात्रशरणानां चार्वाकाणां मतेऽ-
थशास्त्रविरुद्धान्तरणेन विषयेन्द्रियसम्बन्धजनितं प्रतिकूलवेद-
नोयं दुःखमार्थं “ बन्धः ” । तस्यात्यन्तोच्छिच्छिस्तु देहपान एवेति
ते मरणं मोक्षमूचिरे ।

बोद्धव्यं मते तु—चित्तवेत्तात्मकः पञ्चविधो रूपवि-

(१) इह भूयतिरित्यन्यमूर्तानि तत्त्वानि “ रूपाणां शब्देनोच्यन्ते ।
रूपादिषु पञ्चसु द्वितीये विज्ञानरूपविशेषम् । इतरे चत्वारः रूपरा-
श्रैस्ताः । इदमाकारं प्रवृत्तिविज्ञान विद्याकारपरिणतं “ रूपरूपान्तरादेनोच्यते ।
रूपेण परिच्छिद्यत इदमिति तद्वयमिति व्युत्पत्तः । रूपेणोच्यतेति व्युत्पत्तस्तु
इन्द्रियाण्यपि “ रूपरूपान्तराः ” । एतानि वेदान्त्येव न भौतविज्ञानि । विज्ञानमन्वयस्य
रूपरूपान्तेन जायमाने मुरादुःखे “ वेदान्तरूपः ” । मुरादुःखे तु चित्तपरि-
णाममूनेऽमौलिके । घटादिनाम “ संसाररूपः ” । तत्र नामरूपान्तरादुच्य-

ज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकः स्कन्धः । तत्र वेदनास्कन्धनिय-
न्धना रागद्वेषादयः क्लेशा उपक्लेशाश्च मदमानादयो धर्माधर्मौ
च संस्कारस्कन्ध इति सर्वमिदं मिलित्वा दुःखं दुःखायतनं
दुःखसाधनञ्चेति 'बन्ध' पदवाच्यम् ।

आहंतास्तु—मिथ्यादर्शनाऽचिरतिप्रमादकपापवशाद्योगव-
शाच्चात्मा सूक्ष्मैकदेशावगाहिनामनन्तप्रदेशानां पुद्गलानां कर्म-
बन्धयोग्यानामादानमुपदलेषणं यत्करोति स "बन्धः" ।
तथाच तत्पर्यसूत्रम् — "सकपायत्वाजीवः कर्मभावयोग्यान्पुद्गलानादत्ते
मध्ये ह्याशो भौतिकः, नामाशस्त्वभौतिकश्चेत्तः । रागद्वेषादयः "संस्कारस्कन्धः" ।
एते चैता एव । एष एव बन्धो बौद्धानां, यद्वानाथ तैस्तत्र २ शून्यादिभाषणा
उपदिष्टाः ।

उक्तञ्च मानमेवरहस्यश्लोकातिशेकः—(सौगतदर्शने)

नितोधो मुक्तिरेव स्यात् शुद्धज्ञानमहोदयः ।

मार्गो भावनया नत्त्वज्ञानं तद्धेतुरुच्यते ॥ इति ॥

(१) मिथ्यादर्शनादिभिर्हेतुभिर्यं जीवात्मा सूक्ष्माणामेकस्मिन्शरीरे
प्रविशतामनन्तावयवानां पुद्गलानामपुद्गलश्रृङ्खलादीनां कर्मरूपेण परिणामयोग्यानां
मुपदलेषणमविभागेन सम्बन्धं करोति । अयमेव "बन्धः" इत्युच्यते ।

इदमेव तात्पर्यम्—यथा पात्रविशेषे प्रक्षितानां विविधरसवीजपुष्प-
फलानां मदिरारूपेण परिणामो भवति, तथा पुद्गलानामप्यात्मनि स्थितानां
योगकपायवशात् कर्मरूपेण परिणामो भवतीति । तदेतदुक्तम्—उमास्वामि
नामनेनाचोवेनेयाह—"सकपाय"ति ।

(२) अस्यायमाशयः—कपायेण प्रोक्ष्यमानादिना सह वर्तत इति सकपायः,
तस्य भावः सकपायत्वम् । कपायस्य मन्दमध्यतीव्रत्वतारतम्येन बन्धेऽपि
तारतम्यं भवति । सूत्रस्य कर्मपदवाच्यत्वीयम् । कर्मणो हेतोर्जीवः सकपायो
भवति, सकपायत्वात् स कर्मभावयोग्यान्पुद्गलान् एकाति स बन्ध इत्यर्थः ।
"अयं जीवकर्मणोः सम्बन्धोऽनादि" मिति मात्र हेतुर्विचारणीयः ।

स बन्धः"—इत्याहुः ।

साङ्ख्यानान्तु—"त्रिविधदुःखान्तनिवृत्तित्यन्तपुरुषार्थः" (१।१)
इति धदतां मते स्फुटं त्रिविधं दुःखमेव "बन्धः" । तथैव योगानामिति न बहु विशेषः ।

नैयायिकानां "तदत्यन्तविमोक्षोपवर्गः" (न्या० १।१।२२) ।
इत्यपवर्गं लक्षयतां प्रसिद्धं दुःखमेव "बन्धः" । किंतु—शरीरम्,
पद् इन्द्रियाणि, पद् विषयाः, पद् बुद्धयः, सुखं दुःखमित्येक-
विंशतिसङ्ख्यं तत् । एष एव नयः प्रायः काणादानाम् ।

कर्ममीमांसकास्तु—"त्रेधा हि प्रपञ्चः पुरुषं बध्नाति । भोगायतनं
शरीरम्, भोगसाधनानीन्द्रियाणि, भोग्याः शब्दादयो, विषयाः । भोग इति
च सुखदुःखविषयोऽपरोक्षानुभव उच्यते तदस्य त्रिविधस्यापि बन्धस्यात्य-
न्तिको विलयो "मोक्षः" । निमिदमात्यन्तिकत्वम् ? पूर्वोत्पन्नां शरीरेन्द्रिय-
विषयाणां विनाशः, अनुत्पन्नान्नात्यन्तिकोऽनुत्पादः उत्पादकयोर्धर्माधर्मयो-
र्निःशेषयोः परिक्षयात्तदत्यन्तानुत्पत्तिरिति सोऽयं प्रपञ्चसम्बन्धो "बन्धः"
(शास्त्रदीपिका १।१।५) इत्याहुः ।

(१) साङ्ख्या प्रकुर्वते चैव प्रकृतिश्च प्रचक्षते ।

तत्त्वानि च चतुर्विंशत् तेन साङ्ख्याः प्रकीर्तिताः ॥

(म० भा०)

(२) प्रकृतेः सवरूपाणि च बन्धपदेनोच्यन्ते । तथाहि—

रूपैः सप्तभिरेव तु यन्मात्वात्मानमात्मना प्रकृतिः ।

सैव च पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकारूपेण ॥

(साङ्ख्यकारिका ९१) इति ॥

तानि च सप्त रूपाणि—धर्मो वैराग्यमैश्वर्यमधर्मोऽज्ञानमवैराग्यमनै-
श्वर्यमित्येतानि श्रेयानि ।

माणा अपि—

यस्य प्रसादात्परमार्तिरूपादस्मात्सत्तामुच्यते नापरेण ।

नात्यगोऽसौ परमो विवि लो मुमुक्षुभि र्मपाशात्मुष्मात् ॥

इति नारायणभृति प्रमाणयन्तो घटीयन्त्रवदनारस्त प्रवर्त्तमान कर्मपाशात्मक दुःखमय ससारमेव “बन्ध” माहु । बन्ध-मुक्तनित्यमेदात् त्रिभिध जीव घटता विधि श्रद्धेतिना मतेऽपि प्रायो बन्धस्य स्वरूपमिदमेव न बहु विशिष्यते । “उपाधिपशात्ससार ” “अनादिकर्मरूपाऽविद्याकृताऽचिरससर्गादित्यर्थ ” इत्यादि “यतीन्द्रमतदीपिका” तत्प्रकाशाख्यव्याख्याप्रभृतिषु ग्रन्थेषु बहु विलोक्यम् ।

पाशुराणां मते तु—

मिथ्याज्ञानमधर्मश्च संतिहेतुस्तदुतिहत्या ।

पाशुरमूल पञ्चेते त ते देवा विनितितः ॥

इति मिथ्याज्ञानाद्या पञ्च पदार्था एव हेयत्वेन “बन्ध” उक्त । अयमपि बन्धो दुःखस्वरूपाभ्रातिरिच्यते, अत एव तत्र दुःखात्ताय पाशुपतयोगविधिव्याप्यत, आध्यात्मिकादिदुःखत्रयञ्च दुःखपदेन रथीकृतमिति तेषामपि प्रसिद्ध दुःखमेव “बन्ध” इति फलति ।

शेषानां मनेऽपि भेलकर्ममायारोधशक्तिमेदात् चतुर्विध पाशो “बन्ध” ।

(१) सच्चिद्वतु = विषयासत्तिद्वतुविषयसन्निधानादि । ज्युति सदा-चरणाद् भ्रंश । पशुत्वस्य = जीवत्वस्य मूल जीवत्वप्रपञ्चोऽनादिरीत्या ।

(२) भार्माश्रितो दुष्टभावो मल । त मिथ्याज्ञानादिभेदेन पञ्चविध । कर्म = धर्माऽधर्मस्य प्रसिद्धम् । माया = मरुत्य मूलकारणम्, इयमेवाऽविद्याप्रधान प्रवृत्तिरिति बोध्यते । रोधशक्तिर्भेलगत इविषयासक्त पाशरूपसमर्थम् ।

श्लोकः ९] बन्धस्य संसारात्मकत्वे सर्ववादिसंवादः । १३९

प्रत्यभिज्ञादर्शिनां माहेश्वरविशेषाणां मतेऽपि संसार एव
“ बन्धः ” । यतस्तैरेवोक्तम्—

एष प्रमाना मायान्धः संसारी कर्मबन्धनः ।

विद्याविज्ञापितैस्त्वैश्वर्यदूषणो मुक्त उच्यते ॥ इति ।

इत्थं यतस्ततः पर्यालोच्यमाने चाऽस्मिन्बन्धरूपेऽर्थे
सर्वेषामपि मते जन्मपरम्परात्मकः प्रपञ्च एव बन्धः, स एव च
जिहासितः । तत्रांशिके प्रकारवैषम्ये सत्यपि बन्धसामान्ये न
कस्यापि विवादः ।

इदन्तु विचारणीयम्—नायं बन्धः स्वभावसिद्धः तथा सति
स्वभावस्यानपायित्वे मोक्षसाधनोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः, न ह्यग्रेः
स्वभावसिद्धमौर्ण्यं शिल्पिसहस्रैरप्यपनेतुं शक्यम् । उक्तश्वेश्वर-
गीतायाम्—

यथात्मा मलिनोऽस्वच्छो विकारी स्यात्स्वभावतः ।

न हि तस्य भवेन्मुक्तिर्जन्मान्तरगतैरपि ॥ इति ।

नच तथागतवद्विच्छेदस्यैवात्मत्वे आत्मनाशादेव मोक्षो-
ऽस्त्विति वाच्यम् “ अहं बद्धो मुक्तः स्यामिति ” बन्धसामाना-
धिकरण्येनैव मोक्षस्य पुमर्थतासिद्धेः ।

ननु—बन्धस्य स्वाभाविकत्वेऽपि धृतिबलादेव बाध्यत्वं
स्यादिति चेन्न अशक्यासम्भवोपदेशानुपपत्तेः । नच कालोऽपि
बन्धकारणं प्रपञ्चसत्यत्ववादिनां तस्य नित्यस्य व्यापिनः सर्व-
सम्बन्धतया मोक्षेऽपि बन्धप्रसङ्गात् । अथ कालादिनिमित्तक-
त्वेऽपि बन्धस्य सहकार्यन्तरसम्भवाऽसम्भवाभ्यां सुव्यवस्येति
श्रूये ? तदा यत्सम्बन्धावच्छेदेन पुरुषे बन्धः स एव मुख्यो हेतु-

स्त्विति किमन्तर्गुना कालेन । यन्धन्यवहारस्योपाधिकार्येना-
ऽपि साधयिष्यमाणत्वात्कालनिमित्तकत्पनाप्ययुक्तैव । एतेन
दिन्योगोऽपि व्याख्यातः, समानन्यायात् ।

यात्याद्यस्याविशेषोऽपि न यन्धहेतुः तासां देहधर्म-
त्वात्, असङ्गस्वभावस्य पुरुषस्य अस्यादिसम्यन्धाऽनुपपत्तेः ।
न कर्मणाऽपि सः, अन्यधर्मस्य तस्य यन्धहेतुर्न मुक्तानामपि
बन्धापत्तेः । ननु चित्तस्यैव यन्धोऽस्त्विति चेत् ? चिच्छायाणा-
पन्नस्य केवलस्य तस्य सुखदुःखमोगानुपपत्तेः । तस्माच्चित्त्यशु-
द्धमुक्तस्थभावे चिन्मात्रैक्यपुण्यात्मनि यन्धप्रसङ्ग आविद्यक
एवेति सर्वरङ्गीकर्तव्यम् । तदेतदग्रे सुविपुलं स्फुटीभविव्यति ॥
उक्तञ्च सौरे पुराणे—

यथाहि केवलो रतः स्फटिको लभ्यते जनैः ।

रज्ज्वाशुपधानेन तद्वत्परमपूरुषः ॥ इति ।

परमार्थसारेऽपि—

मोह्यतीवात्मानं स्वभायया द्वैतरूपया देवः ।

उपलभते स्वयमेवं गुहागत पुरुषमात्मानम् ॥३२॥

ज्वलनाद् धूमोद्गतिभिर्विविधावृत्तिरभ्यरे भाति ।

तद्वद्विष्णोः सृष्टिः स्वभायया द्वैतविस्तरा भाति ॥३३॥

जलधाराधूमोद्गतिभिर्मलिनीक्रियते यथा न गगनतलम् ।

तद्वत्प्रवृत्तिविकीरपरामृष्टः परः पुरुषः ॥३४॥

इत्येवं यन्धस्याऽऽविद्यकत्वे तन्मिष्यात्वपक्ष एव सुदृढो
भवतीति दिक् ॥ ९ ॥

(१) येषु—“नाऽप्रिद्यातोऽवस्तुना यन्धायोगाद्” इति बुचोऽमु-
चिरे ते स्वप्नादिदृष्टान्तरपदस्तथितव्याः । किञ्च तैर्बुदिनेत्रमुद्गात्र—

सं०—अब मोक्ष के प्रतियोगी प्रपञ्चरूप बन्ध को मिथ्या सिद्ध करने के लिये बन्ध को सत्य मानने वाले वादियों के मत में मोक्ष की अनुपपत्ति कथन करते हैं—

पदार्थ—अबद्धः=जो बद्ध नहीं है ऐसा कश्चित्=कोई भी न मुच्यते=मुक्त नहीं होता । (किन्तु) हि=निश्चय करके बद्धःएव=बद्ध ही मुच्यते=मुक्ति को प्राप्त होता है । बन्धस्य तु=यदि बन्ध अविनाशित्वे=अविनाशी=नाशवान न हो तो मोक्ष=मोक्ष न उपपद्यते=कदापि नहीं बन सकता ।

भाव यह कि—यदि संसारात्मक बन्ध आत्मा की न्याई परमार्थसत्य हो तो उसकी हेयता के लिये शास्त्र का उपदेश निरर्थक हो जायगा, और कोई भी जिज्ञासु विषयवास्तना के त्याग की इच्छा न करेगा । परन्तु बन्ध=दुःखात्मक प्रपञ्च के त्याग की इच्छा बनी रहने के कारण यह सिद्ध है कि वह नाशवान पदार्थ है, अतएव हेय भी है और हेय बन्ध की निवृत्ति का उपाय बोधन करने से शास्त्र का उपदेश भी निरर्थक नहीं ॥ ९ ॥

“तस्मान्न बध्यतेऽसौ न मुच्यते नापि संसरति कश्चित् ।

संसरति बध्यते मुच्यते च नानाधया प्रकृतिः ”

(साङ्ख्यकारिका ६२)

इति पुरुषेऽवास्त्रवं बन्धमुपपादयद्भिः स्वसिद्धान्त एव निरीक्षणीय
इति नाऽधिकं ममः ।

मोक्षोपदेशसामर्थ्यान्न बन्धस्याविनाशिता ।

वक्तुं शक्या, ततस्तस्य विनाशित्वादनित्यता ॥१०॥

बन्धस्य मिथ्यात्वं द्रढयिष्यन् तावद्विनाशित्वादेव तस्या-
नित्यतामाह—“मोक्षोपदेशे”ति । अथवा—बन्धस्य विनाशित्वे
हेत्वन्तरमाह—“मोक्षोपदेशे”ति । मोक्षोपदेशसामर्थ्यात्=उपदिश्यते
सदसत्त्वमनेनेति “उपदेशो” वेदवाक्यम्, तदविरोधि स्मृत्या-
दिकञ्च । मोक्षस्य परमपुरुषार्थस्योपदेशः मोक्षप्रतिपादकं वेद-
वाक्यम्, तस्य सामर्थ्यं स्वतः प्रामाण्यरूपं तस्मात्, स्वतः प्रमाण-
भूतवेदवाक्यादपि हेतोः बन्धश्च=यावत्प्रपञ्चस्य अविनाशिता=अन-
श्वरभावो न=नैव वक्तुं शक्या=प्रतिपादनाहेत्यर्थः । अविनाशित्वे
तस्य हेतुत्वाऽनुपपत्तेरिति भावः । किन्तु विनाशित्व-
मेवाऽस्तीति सिद्धान्तः ।

यदि बन्धोऽविनाशी अभविष्यत् तर्हि वेदो मोक्षात्मकं
पदं पुमर्थं नोपादेयम् । नह्यविनाशिनो हानाय तदुपदेशो भवितु-
मर्हति, भ्रमप्रमादविप्रलिप्तादिदोषरहितस्य वेदस्याशक्याऽस-
म्भवोपदेशाऽनुपपत्तेः । तथाच—“तमेव विदिताऽतिमृत्युमेति”
(श्वे० ३ । ८) “तद्विष्णोः परमं पदं धृता पश्यन्ति
भूयः । दिवीष चक्षुराततम्” (ऋग्वेद) “यथोदकं शुद्धे
शुद्धमानिलं तादृशं भवति । एव मुनेर्ब्रजानत आत्मा भवति
गौत्मः” । (क० ४ । १५) “आनरतिरात्मप्रीड” (छां० ७ । २५ । २)
“स्वेन रूपेणाऽभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः” (छां० ८ । १२ । ३)
“तस्मिन् शोकमात्मवित्” (छां० ७ । १ । ३) “भूयश्चान्ते विद्वन्माया-
निवृत्तिः” (श्वेता० १ । १०) “शात्वा देवं सर्वपाशापहानिः” (श्वेता०
१ । ११) इत्येवमादिधृतीनाम्—

श्लोकः १०] मोक्षोपदेशसामर्थ्याद् बन्धस्यानित्यत्वम् । १४३

सर्वमूलात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यतः ।

देवा अपि मार्गे मुह्यन्त्यपदस्य पदैषिणः ॥ (म० भा०)

मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते । (म० गी० ८।१६)

इन्द्रियेभ्यश्च पञ्चभ्यो मनसश्चैव भारत ।

अतीतानागतेभ्यश्च मुक्तश्चेत्स सुखी भवेत् ॥

(म० भा० सनत्सुजातीये २।३४)

इत्यादिस्मृतीनाञ्च मोक्षोपदेशो बन्धस्य विनाशित्व एव घटेत् ।

मनुरप्याह—

प्रशासितारं सर्वेषामणीयासमणोरपि ।

ययमांशं स्वप्रधीगम्यं विद्यातं पुरुषं परम् ॥ (मनु० १२।१२२)

एवं यः सर्वभूतेषु पदपञ्चात्मानमात्मना ।

स सर्वसमतामेत्य मज्जाभ्येति परं पदम् ॥ (मनु० १२।१२५) इति

तद्यदि ब्रह्मसाक्षात्कारात्परं श्रेष्ठं पदं ब्रह्मरूपं मोक्षार्थ्यं लम्बनीयं नाऽभविष्यत् कथं सर्वज्ञानमयः श्रुतिरप्यातमाहात्म्यो मनुर्भगवान्धर्मोपदेशस्यावसानं मोक्षमेवाकल्पयिष्यत्, तस्माद्युक्तमुक्तम् — “मोक्षोपदेशसामर्थ्याद् बन्धस्याविनाशितः” इति ।

“ततः” इति । ततः=नरमाद्धेतोः मोक्षोपदेशसामर्थ्यादेव बन्धस्याविनाशित्वाभावकारणात् तस्य=बन्धस्य विनाशित्वान्न घटपटादिवद् विनश्यत्स्वभावाद् अनित्यता=अनित्यत्वं पादाचित्कत्वं स्फुटमित्यर्थः । एवञ्च दृष्टादृष्टसाधनसाध्यतया मन्दपुरुषार्थरूपत्वाद्बन्धस्य हेयत्ववर्माद्येति फलितम् ॥ १० ॥

सं०—बन्ध को मिथ्या सिद्ध करने के लिये प्रथम विनाशी होने से उस की अनित्यता कथन करते हैं—

पदार्थ—मोक्षोपदेशसामर्थ्याद्=मोक्षोपदेश के सामर्थ्य

से अर्थात् स्वतःप्रमाणभूत वेद के मोक्षात्मक परमपुरुषार्थ को ही उपादेय कथन करने से बन्धस्य=संसारात्मक बन्ध की अविनाशिता=नित्यता न=नहीं वक्तुं शक्या=कही जा सकती । ततः=इस हेतु से, विनाशित्वात्=विनाशी होने के कारण तस्य=बन्ध की अनित्यता=अनित्यता ही स्पष्ट है ।

भाव यह कि—वेदादिशास्त्र ने मोक्ष को ही परमपुरुषार्थ कथन करते हुए संसार की हेयता बताई गई है यदि जन्ममरणात्मक बन्ध आत्मा की न्याई अविनाशी पदार्थ होता तो वेदशास्त्र उस को कदापि हेय कथन न करता निभ्रान्तस्वतःप्रमाणभूत वेद किसी असम्भव तथा अशक्य (जो किया न जा सके) अर्थ का उपदेश नहीं करता । एवं—वेद शास्त्र सम्बन्धी मोक्षोपदेश के सामर्थ्य द्वारा स्पष्ट सिद्ध है कि बन्ध अविनाशी नहीं किन्तु विनाशी है और विनाशी होने से घटपटादि पदार्थों की न्याई अनित्य भी है ॥ १० ॥

नानित्ये सत्यताभीष्टा नासत्येऽस्त्यमृपात्मता ।
अनित्यत्वादत्यत्वं ततस्तस्य मृपात्मता ॥११॥

बन्धस्याऽनित्यत्वं प्रसाध्येदानीमसत्यतामुपेन तन्मि-
थ्यात्वं स्थापयति—“नानित्ये” इति ।

अनित्ये=घटपटादौ शुक्तिरजतादौ वा सत्यता=त्रैकाला-
वाध्यता, अभीष्टा न=कस्याऽपि प्रमाणविधौ नेष्टेत्यर्थः । अनित्ये
सत्यत्वं न प्रमाणसम्प्रतिपन्नमिति भावः । असत्ये=पर-
मार्थसत्ताशून्येऽवस्तुभूते शुक्तिरजतादौ, अमृषात्मता=मृषा आभा-
समात्रमात्मा स्वरूपं यस्य स मृषात्मता, तस्य भावो मृषात्मता
मिथ्यात्वम्, न मृषात्मता अमृषात्मता अमिथ्यात्वं यथार्थता सत्य-
तेति यावत्, सा सत्यता न=नैव अभीष्टा अस्तित्वमिह प्रतिमासमात्र-
शरीराणां शुक्तिरजतादीनां कोऽपि केनाऽपि प्रमाणेन सत्यतां
साधयितुं शक्नोतीति भावः । एवं सति अनित्यत्वात्=अनित्यत्व-
हेतोः बन्धस्य असत्यत्वम्=स्वतन्त्रसत्ताशून्यत्वम् अधिष्ठानसत्ता-
नतिरिक्तसत्ताफल्यं कल्पितत्वमिति यावद् अस्तीत्यनुपपन्नमीयम् ।
ततः=नस्मादसत्यत्वाद्देतोः तस्य=बन्धस्य मृषात्मता=मिथ्यात्वं
सिद्धयतीति शेषः ।

अत्रेमां प्रयोगौ फलतः । “ बन्धो न सत्यो मधितुमर्हति
अनित्यत्वाद् घटादिवत् ” । “ बन्धो मिथ्या मधितुमर्हत्यसत्य-
त्वाच्छुक्तिरजतादिवत् ” इति । नच-मिथ्यात्वानुमाने “ बाधित-
त्व ” मुपाधिः तस्य शुक्तिरजतादौ साध्यव्यापकत्वात् पक्षे घटादौ
च साधनाव्यापकत्वादिनि बाध्यम् “ प्रह्वयेदम् ” (मुं० २२।११)
“ न तु तद् द्वितीयमस्ति ” (बृ० ४।३।२३-२०) “ अतोऽन्यदात्मम् ”
(बृ० ३।४।२) इत्यादिना धर्तृबाधसत्त्वेन साधनाव्यापकता-
ऽसिद्धेः, व्याप्तिपक्षधर्मताबलान्मिथ्यात्वानुमाने बाधकामात्राच्च,
उपाध्यभावेन साध्याभावाऽनुमाने “ सद्बिधिरुक्त्याभावस्य ” उपाधि-
त्वाच्चेति सूक्ष्ममीक्षणीयम् ॥११॥

सं०—बन्ध की अनित्यता सिद्ध करके “ असत्य ”
हेतु द्वारा उसके मिथ्यात्व को स्पष्ट करते हैं—

पदार्थ-अनित्ये=अनित्य पदार्थ में सत्यता=सत्यता अर्भाष्टा
 न=किसी को इष्ट नहीं अर्थात् अनित्य में सत्यता प्रमाणसिद्ध
 नहीं, (और) असत्ये=असत्य पदार्थ में (स्वतन्त्रसत्ता
 से शून्य शुक्तिरजतादि पदार्थों में) अमृषात्मता=मिथ्यात्व
 का अभाव भी न अस्ति=नहीं है, अर्थात् वह मिथ्या ही
 होते हैं, इस प्रकार अनित्यत्वात्=अनित्य होने से बन्ध का
 असत्यत्वम्=असत्यत्व व्यवस्थित है और ततः=असत्य होने
 से तस्य=उस(बन्ध) का मृषात्मता=मिथ्यात्व भी स्पष्ट सिद्ध
 है ॥ ११ ॥

शुक्तिरजतदृष्टान्तेनान्ययव्याप्तिद्वारा परमते बाधं प्रदर्श-
 यन्नुक्तमर्थं स्पष्टीकरोति-“ अनित्यस्यापि ” इति ।

अनित्यस्यापि सत्यत्वं येन स्वीक्रियते यदा ।

सत्यत्वं शुक्तिरूप्यादेस्तेन स्वीक्रियतां तदा ॥१२॥

“यदा” इति यदीत्यर्थे “तदा” इति तर्हीत्यर्थेऽव्ययम् । यदा=
 यदि, येन=येन केनापि धादिना, अनित्यस्य अपि=विनाशिनोऽपि
 घटपटादेः सत्यत्वम्=स्वतन्त्रसत्तावत्त्वम्, स्वीक्रियते=अङ्गीक्रियते,
 तदा=तर्हि तेन=धादिना, शुक्तिरूप्यादेः=शुक्तिरजतादेरपि प्राप्ति-
 भासिकपदार्थस्य सत्यत्वम्=आत्मबोधवाच्यत्वम्, स्वीक्रियताम्=
 मन्यतामित्यर्थः ।

तथा च—अनित्यत्वाऽसत्यत्वयोः, असत्यत्वमिथ्यात्वयोः
 शुक्तिरूप्यादौ स्फुटैव व्याप्तिः, तामपलपन् वादी निगृहीत एव
 स्यादित्यर्थः । इत्यञ्च—यथा शुक्तिबुद्धिपरित्यागेन रजतबुद्धिर्भ्र-
 मजन्या तद्वद् ब्रह्मबुद्धिपरित्यागेन प्रपञ्चबुद्धिर्मान्तिरेवेति भावः ।

श्लोकोः १२-१३] अनित्यस्य सत्यतास्वीकारे प्रातिवन्दी । १४७

उक्तश्चाचार्यपादैः “अपरोक्षानुभूतौ” —

“यथारज्जु परित्यज्य सर्पं गृह्णाति वै भ्रमात् ।

तद्वत्सत्यमविज्ञाय जगत्पश्यति मूढधी” ॥ (९५) इति ॥

तथा चानुमानं फलितम्—“प्रपञ्चो न सत्योऽनित्यत्वाच्छुक्तिरजतवदिति ॥ १२ ॥

सं०—अब शुक्तिरजत दृष्टान्त से (व्याप्ति द्वारा) उक्त अर्थ की सिद्धि करते हैं—

पदार्थ—यदा=जब येन=जो (कोई) वादी अनित्यस्य अपि= अनित्य घटपटादि पदार्थों का भी सत्यत्वम्=परमार्थसत्यपना स्वीक्रियते=स्वीकार करे (करता है) अर्थात् बन्धात्मक प्रपञ्च को आत्मा की न्याई परमार्थ सत्य माने तदा=तब तेन=उस (वादी) को शुक्तिरूप्यादेः=शुक्तिरजतादिक प्रातिभासिक पदार्थों का भी सत्यत्वम्=परमार्थसत्यत्व स्वीक्रियताम्=स्वीकार करना चाहिये ।

भाव यह है कि—दृष्टान्तभूत शुक्तिरजतादिकों में अनित्यत्व असत्यत्व की, तथा असत्यत्व मिथ्यात्व की व्याप्ति स्पष्ट है । एवं उक्त दृष्टान्त के बल से “बन्ध” पक्ष में अनित्यत्व हेतुद्वारा असत्यत्व की सिद्धि और असत्यत्व हेतुद्वारा मिथ्यात्व की सिद्धि भी हो सकती है ॥१२

उक्तमेवार्थं व्याप्तियोजनामुखेन द्रढयति—“अनित्यस्य” इति ।

अनित्यत्वस्य तुल्यत्वाद्बुभयत्राप्यसत्यता ।

स्वीकर्तुमुचितैव स्यादसत्यत्वान्मृषात्मता ॥१३॥

उभयत्र अपि=दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके चेत्पर्य, अर्थात् बन्धात्मके पक्षे शुक्तिरूप्यादिदृष्टान्ते च अनित्यत्वस्य=अनित्यत्वहेतोः तुल्यत्वात्=समव्याप्तत्वात् (उभयत्र) असत्यता=प्रतिमासमाश्रिता स्वीकर्तु-मुचिता एव=अङ्गीकर्तुं योग्यैव । “यदनित्यं तदसत् यथा शुक्तिरजतम्” इति व्याप्तेर्निर्दुष्टत्वादिति भावः । अतः, असत्यत्वात्=असत्यत्वहेतोर्बन्धस्य मृषात्मता स्यात्=मिथ्यात्वं भवेत् । “यदसत्तन्मिथ्या यथा शुक्तिरजतम्” इति व्याप्तिरपि बन्धात्मके पक्षे पक्षधर्मता च, तस्मान्मिथ्यैव बन्ध इत्यर्थः । “उभयत्र” इति पदं देहलीदीपकन्यायेन पूर्वोक्तापरत्र च अन्ययनीयमिति युक्तं भाति ॥ १३ ॥

सं०—अब उक्त अर्थ को व्याप्ति की योजना द्वारा दृढ़ करते हैं—

पदार्थ—उभयत्र अपि=दृष्टान्त तथा दार्ष्टान्त अर्थात् बन्धरूप पक्ष में और शुक्तिरजत दृष्टान्त में अनित्यत्वस्य=अनित्यत्व हेतु को तुल्यत्वात्=तुल्य होने से (उभयत्र=) दोनों में, असत्यता=परमार्थसत्ताशून्यत्व स्वीकर्तुम्=स्वीकार करने को उचिता=योग्य एव=ही है, अर्थात्—जैसे अनित्य होने से शुक्तिरजत असत् है, वैसे ही अनित्य होने से बन्ध भी असत् है । एवं असत्यत्वात्=असत्यत्व हेतु के द्वारा (असत्यत्वधर्मवाला होने के कारण) मृषात्मता स्यात्=बन्धरूप पक्ष का मिथ्यापन स्पष्ट है ।

भाव यह कि—“जो अनित्य होता है वह शुक्तिरज-
तादि की न्याई असत् होता है, और “जो असत् होता है वह
अवश्य शुक्तिरजत की न्याई मिथ्या होता है, सत्य नहीं”।
यद्यपि लोक में घटादिक तथा शुक्तिरजतादिकों में यथाक्रम
सत्यत्व तथा मिथ्यात्व की प्रसिद्धि से परस्पर विलक्षणता
प्रतीत होती है तथापि घटादिकों में श्रुत बाध होने से विचार
करने पर दोनों के मिथ्यात्व में विलक्षणता नहीं ॥ १३ ॥

अनु शुक्तिरजतादीनां प्रतिभासमात्रशरीराणामसत्यत्व-
मिथ्यात्वे स्याताम्, प्रपञ्चस्य त्वर्थक्रियाकारित्वदर्शनात्सत्यत्व-
मेवेति कथं तस्य मिथ्यात्वमितीमां शङ्कां परिहरति—“यथा” इति ।

यथा शुक्तिधियः पूर्वं रजते सत्यताग्रहः ।

तथा नित्यात्मबोधात्प्रागनित्ये सत्यताग्रहः ॥१४॥

यथा=यद्यपि, शुक्तिधियः=शुक्तिज्ञानात् पूर्वम्=प्राक् यावच्छुक्ति-
त्वकाधिष्ठानसाक्षात्कारो न जायते सतोऽर्थागित्यर्थः, रजते=
शुक्तौ प्रणीयमाने रजते, सत्यताग्रहः=सत्यताया ग्रहो ज्ञानं भवति
रजते सत्यत्वयुद्धिस्तिष्ठति, तथा=तद्यत् नित्यात्मबोधान्=त्रैकाल-
व्याप्यैकरसात्मसाक्षात्कारात् प्राक्=पूर्वम् यावदसौ बोधो न
जायते तावत्कालपर्यन्तमित्यर्थः, अनित्ये=उत्पत्तिविनाशधर्मके
देहादिप्रपञ्चरूपे यन्धेऽपि सत्यताग्रहः=सत्यत्वयुद्धिर्वर्तते, अधिष्ठा-
नसाक्षात्कारं विना कल्पिते सत्यत्वयुद्धेरनियुत्तेरिति भावः ।
एतद्भिप्रायेणैव ब्रह्मविदो गायं पूज्यपादा अभ्युदधानुं (सम-
न्वयाधिकरणे)—

गौणमिष्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिवाधनात् ।

सद्भावात्माहमित्येव बोधे कार्यं कथं भवेत् ॥

अन्वेष्टव्यान्मविज्ञानात् प्राक् प्रमातृत्वमात्मनः ।

अन्विष्ट स्यात्प्रमातृत्वं पाप्मदोषविवर्जितं ॥

देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कथितः ।

लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणन्त्वामनिश्चयात् ॥

इत्यात्मनोधात्प्रागेव सर्वो व्यवहारः सत्यो यस्तु तस्त्रनित्यत्वादिहेतुना तन्मिष्यात्वमेवेति युक्तम् । न ह्यर्थक्रियाकारित्वलिङ्गेन घटादिप्रपञ्चस्य सत्यत्वमिति वक्तुं युक्तं “यद्यद्यर्थक्रियाकारितत्तत्सदि”त्यस्य स्यात्प्रकान्ताल्लिङ्गनादिषु व्यभिचारादिति श्रामः ॥१४

(१) आचार्यसुन्दरपाण्ड्योक्तिरियमुद्धृता भगवत्पादे समन्वयाधिकरण इति केचन साम्प्रतिका गवेषणाकाराः । अयमर्थः —सदबाधितं ब्रह्म पूर्णमात्मा विषयानादत्त इति सर्वसाक्ष्यहमित्येव बोधे जाने सति पुत्रदेहादेः सत्तावाधनात् मायामात्रत्वमनिश्चयात्, पुत्रदागदिरहमिति स्वीयमुखदुःखमात्रत्वगुणयोगाद् गौणमाऽभिमानस्य, ‘नरोऽहं कर्ता मूढः’ इति मिथ्यामाऽभिमानस्य च सर्वव्यवहारहेतोरसत्त्वे कार्ये विधिनिषेधादिव्यवहारः कथं भवेत्, हेत्वभावात् कथञ्चिद्वेदित्यर्थः । नन्वहम्ब्रह्मेति बोधो बाधितः अहमर्थस्य प्रमातृत्वत्वायोगादित्यादाय—प्रमातृत्वम्याज्ञानविलसितान्तं करणतादात्म्यकृतत्वात् बाध इत्याह—अन्वेष्टव्येति । ‘य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकः सोऽन्वेष्टव्यः’ (छा० ८।७।१) इति श्रुतेः सातव्यपरमात्मविज्ञानात् प्रागेवाज्ञानादिद्वारा मनः प्रमातृत्वम्, प्रमातृत्वं ज्ञातं तन् पाप्मरागद्वेषमरणविवर्जितं परमात्मा स्यादित्यर्थः । प्रमातृत्वस्य कल्पितत्वे तदाश्रितानां प्रमाणानां प्रामाण्यं कथमित्यत आह देहेति । यथा देहात्मत्वप्रत्ययः कल्पितो भ्रमोऽपि व्यवहाराजतया मानत्वेनप्यने वैदिके तद्वत् लौकिकमप्यज्ञादिकमात्मबोधावधि व्यवहारकाले बाधाभावान् व्यावहारिकं प्रामाण्यमिष्यतामिति भावः (रत्नप्रभा) ॥

शङ्का—ननु शुक्तिरजतादि पदार्थों को, 'प्रतिभासमात्र होने के कारण "अनित्य" वा "असत्य" मानकर, उसके द्वारा मिथ्या मान सकते हैं परन्तु व्यवहार के साधक, सत्यबुद्धि के विषय, देहादि पदार्थ कैसे मिथ्या हो सकते हैं ?

उत्तर—

यथा=जिस प्रकार शुक्तिविषयः=शुक्तिज्ञान के पूर्वम्=पूर्व अर्थात् जब तक शुक्तिरूप अधिष्ठान का साक्षात्कार नहीं हुआ तब तक रजतम्=(शुक्ति में भ्रम से गृहीत) रजत में सत्यताग्रहः=सत्यत्वबुद्धि बनी रहती है तथा=वैसे ही नित्यात्मबोधात्=त्रैकालाबाध्य एकरस अद्वैत आत्मा के साक्षात्कार से प्राक्=पूर्व २ अनित्ये=अनित्य (दृष्टान्स्वरूपभाव) देहादि पदार्थों में भी सत्यताग्रहः=सत्यबुद्धि होती है ।

जैसे शुक्तिरूपा अधिष्ठान साक्षात्कार से "नेदं रजतम्" इस प्रकार बाधज्ञान हो कर रजत में सत्यबुद्धि का अभाव हो जाता है और —“मिथ्यैवात्र मन रजतं प्रप्यमात्”= “शुक्ति में भ्रम को मिथ्या ही रजत की प्रतीति हुई थी” ऐसा बोध होता है वैसे ही ब्रह्मसाक्षात्कार के उत्तरकाल में भी “नायं प्रपथः परमार्थश्च”=यह प्रपथ परमार्थसत्य नहीं है—ऐसी बाधबुद्धि हो जाती है इस लिये दार्ष्टान्तभूत देहादि अनात्मप्रपञ्चरूप बन्ध और दृष्टान्तभूत-शुक्तिरज-

तादिकों में अधिष्ठानज्ञान से पूर्व २ सत्यता की प्रतीति समान होने से दोनों मिथ्या हैं। भेद केवल इतना है कि—शुक्ति-रजतादिक तुलाऽविद्या के कार्य और देहादिक प्रपञ्च मूलाऽविद्या के कार्य हैं, परन्तु दोनों के अधिष्ठानज्ञानोत्तरवाच्यत्व में कोई विलक्षणता नहीं है ॥ १४ ॥

अधिष्ठानज्ञानात्पूर्वमध्यस्ते सत्यत्वबुद्धिं दर्शयित्वा अधिष्ठानज्ञानोत्तरं तत्र मिथ्यात्वबुद्धिं दृष्टान्तयति—“यथा” इति ।

यथा शुक्तिविद्या रूपे मिथ्यात्वमतिरिप्यते ।

तथा नित्यविद्याऽनित्ये मिथ्यात्वमतिरिप्यताम् ॥

यथा=येन प्रकारेण, शुक्तिविद्या=अधिष्ठानभूतायाः शुक्तेः साक्षात्कारेण, रूपे=रजते मिथ्यात्वमति=मिथ्याज्ञानम्, इप्यते=काम्यते मन्यते इति यावत् सर्वत्रैव चादिभिरिति-शेषः तथा=तेन प्रकारेण, नित्यविद्या=नित्यस्य त्रैकाल्याध्यस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चाधिष्ठानभूतस्य साक्षात्कारेण अनित्ये=नश्वरे प्रपञ्चे, मिथ्यात्वमति=मिथ्यात्वबुद्धिरपि इप्यताम्=काम्यताम् । अधिष्ठानाध्यस्तभावस्योभयत्रापि तुल्यत्वादिति भावः ॥ १५ ॥

सं०—पिछले श्लोक में दिखलाया गया है कि अधिष्ठानज्ञान से पूर्व २ अर्धस्त पदार्थ में सत्यत्व की प्रतीति होती है। अब अधिष्ठानज्ञान के उत्तर अर्धस्त पदार्थ में मिथ्याबुद्धि को उक्त दृष्टान्त से ही स्पष्ट करते हैं—

पदार्थ—यथा=जैसे शुक्तिविद्या=शुक्ति के साक्षात्कार-

“यन्धो मिथ्या” “यन्धे मिथ्यात्वं” इति वा अनुमीयते इत्यर्थः ।

यद्यपि “नेह नानास्ति किञ्चन” (वृ० ४।४।१९॥ कठ० ४।११)

“ननु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद् पश्येत्” (वृ० ४।३।२३)

इत्यादिश्रुतेः—

श्रुतेऽर्थे यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि ।

तद्विद्यादान्मनो माया यथामागो यथा तम ॥ (श्रीमद्भाग० २।५।३३)॥

यदन्यदन्यत्र विभाव्यते भ्रमादध्यासमित्याहुर्मु विपाधित ।

अमर्षभूतेऽर्हिविभावन यथा रज्ज्वादिके तद्वदपीश्वरे जगत् ॥

(अध्या० रा० उ० कां० ५।३७)

इत्यादिस्मृतेश्च परमास्तिकानां प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे न कोऽपि सन्देहः, तथापि—

न्यायचर्चयमीशस्य मननव्यपदेशभाक् ।

उपासनेनैव क्रियते श्रवणानन्तरागता ॥ (न्या० कु० १।३)

इत्याद्यभियुक्तोक्ते परमनकुतर्ककुठारविमञ्जयिषया, तर्करसि-
कानाञ्च विनोदनार्थं पञ्चावयवव्याप्त्यद्वाराऽपि प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं
साधितमित्यदोषः ।

वार्तिकसारेऽप्युक्तम्—

वास्तवे शुक्तिशकले मायिकं रजतं यथा ।

भामते तद्वदेवेदमद्वैते भेदभासनम् ॥ इति ॥

(१) अयमाशयः—द्वाराऽनुमितिर्निमित्ता कैश्चिन् नैयायिकै “पक्षो व्याप्य-
वान्” इति ज्ञानात् “पक्ष साध्यवान्” इत्याकारिका, “पक्षे व्याप्यः” इति ज्ञानात्
“पक्षे साध्यम्” इत्याकारिका । तदनुसारेणेदमाकारद्वयप्रदर्शनम् ।

(२) “प्रत्यक्षमिदमप्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ने तर्करसिका.” इति वाचस्प-
तिमित्रा । श्रुतिश्च नः प्रत्यक्षमन्याशयः ।

श्लोकः १६] अत्र पञ्चावयवलापनप्रकारः, पक्षादिपरिष्कारश्च १५५

सर्वेषामवयवानां लापनप्रकारस्त्वेवं ज्ञातव्यः—“ प्रपञ्चो मिथ्या ” इति प्रतिज्ञा । अनित्यत्वादसत्यत्वाच्चेति हेतुः । यद्यदनित्यमसत्यं वा तत्तन्मिथ्या यथा रज्जुभुजङ्गमः शुक्तिरजतादिकं वेत्युदाहरणम् । तथा चायम्=अयं प्रपञ्चः तथा अनित्यत्वाऽसत्यत्वघानित्युपनयः । तस्मान्तथा=अनित्यत्वाऽसत्यत्वघत्वान्मिथ्येति निगमनम् ।

यवञ्च—“प्रपञ्चो मिथ्या इदयत्वात्, जडत्वात् अनात्मत्वाच्छुक्तिरजतादिघट्ट” इत्येवमादीन्यपि घन्धमिथ्यात्वसाधकान्यनुमानानि बोध्यानि ।

अत्राह—न तावत्प्रपञ्च इति पक्षनिर्देशः, प्रपञ्चशब्देन ब्रह्मणोऽप्यभिधानेन तस्यापि पक्षत्वोपपत्तीं चात्राघापत्तेः । नच प्रपञ्चपदेन विकारमात्रब्रह्मणेनादोषः इति वाच्यम्, परमते वियदादेः, सिद्धान्ते चाऽविद्यासम्बन्धादीनामविकारतया पक्षबहिर्भावेनापसिद्धान्तापत्तेः, शुक्तिरूप्यादेरपि पक्षत्वेनांशतः सिद्धसाधनाच्च ।

किञ्च—किमिदं नाम मिथ्यात्वम् ? न तावत् स्वसंख्यमानाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम्, तथात्वस्याप्यप्यवृत्तिसंयोगादौ सर्वैरपि धादिभिः स्वीकारात् । नचाऽविद्याकार्यत्वं मिथ्यात्वम्, अविद्यादायव्याप्तेः । नापि ज्ञाननिरवर्त्यत्वं तत्, सत्यस्यापि प्रपञ्चस्य परैर्ज्ञाननिरवर्त्यत्वाभ्युपगमात् । अनिर्वचनीयत्वं तदिति चेत् ? तत्र-पृच्छ्यते, किं सद्विलक्षणत्वमनिर्वचनीयत्वम् ? असद्विलक्षणत्वम् ? सदसद्विलक्षणत्वं वा तत्त्वम् ? नाद्यः असतां शशङ्कद्वादीनां सद्विलक्षणतयाऽप्यभि-

(१) अजन्यतयेत्यत्र तात्पर्यम् ।

(२) “स्व” पदेन यत्र मिथ्यात्व तात्पर्यं तस्य ग्रहः ।

ध्यात्वात् । न द्वितीयः—ब्रह्मणोऽप्यसद्विलक्षणत्वेन मिथ्यात्वापत्तेः
न तृतीयः—सदसद्रूपप्रतियोग्यसिद्धेः, सदसदन्यतरनियमेन वस्तु-
नः, उभयभिन्नत्वस्यासम्भवपराहतत्वात् । इत्यञ्च—सत्यानधि-
करणत्वे सत्यसत्त्वानधिकरणत्वं तस्यामित्यापि न, निर्धर्मके ब्रह्म-
ण्यतिध्यासेः ।

किञ्च—किञ्चाम दृश्यत्वम् ? न तावज्ज्ञानलक्षणफलध्या-
प्यत्वम्, अतीन्द्रियेषु तदसत्त्वेन भागाऽसिद्धेः । नापि घृत्तिविष-
यत्वं तत्, स्वप्रकाशस्यापि ब्रह्मणो घृत्तिविषयत्वाऽभ्युपगमेन व्य-
भिचारात् । एतेन जडत्व-कार्यत्व-विभक्तत्वादयो हेतयो निरा-
कृता घेदितव्याः । तस्मादनुमानेन प्रपञ्चमिथ्यात्वसाधनमाशामो-
दफायितमित्येवं प्राप्तेऽभिदध्महे—

“प्रपञ्च” पदेन ब्रह्मभिन्नपदार्थमात्रविश्रय्या ब्रह्मणः पक्ष-
त्वधारणसम्भवेनादोषः । शुक्तिरूप्यादावांशिकसिद्धसाधनता-
धारणाय “मिथ्या” साध्ये सर्वे मिथ्येति विवाक्षितम् । तथाच
शुक्तिरूप्यादौ प्रपञ्चत्वेन ब्रह्मभिन्नतया साध्यासिद्धायापि सर्वस्याऽपि
तत्त्वेन तदसिद्धेर्नैव सिद्धसाधनम् । अत एव घटादौ पृथिवी-
त्वेनेतरमेदनिश्चये सत्यापि सर्वपृथिवीत्वेन तदसिद्धेर्नैव सिद्धसाध-
नमिति नैयायिकोद्घोषोऽपि सङ्गच्छते । नन्वेवमपि अंशतः,
सिद्धसाधनमस्त्येवेति चेन्न, काचित् पक्षे शुक्तिरूप्यादौ मिथ्यात्वः-

(१) यथा “सर्वा पृथिवी इतरभिन्ना गन्धवत्त्वाद् घटवद्” इत्यनुमाने
सिद्धसाधनेन न, एवमेव ब्रह्मभिन्नसर्वत्वावच्छेदेन साध्यस्वीकारेऽपि सिद्धसाधनं
नास्तीत्यर्थः । पक्षकदेशे साध्यनिधयस्य पक्षमात्रे साथानुमितिप्रत्यतिबन्ध-
ः पत्वादिति तु निरूपितम् ।

(२) नैव शुक्तिरूप्यस्यापि पक्षत्वेन कथं दृष्टान्ततेति वाच्यम् निश्चित-
साध्यत्वेन सपक्षत्वाविरोधात् (शिखा० म०) अस्याप्यनाशय —पक्षभिन्नत्वे

निश्चयेऽपि पक्षतावच्छेदकनानात्वाभावात्, पक्षतावच्छेदकता-
नात्य एव तदभ्युपगमात् । अतएवाऽनित्ये वाङ्मनसे इत्यत्रांशतः
सिद्धसाधनमिति परस्यापि गद्धान्तः । एवं शुक्तिरूप्यस्यापि
पक्षत्वेन कथं दृष्टान्ततेति परास्तम् तस्य निश्चितसाध्यकत्वेन
सपक्षत्याऽविरोधात् ।

अस्तुतस्तु—पक्षैकदेशे भवन्साध्यनिश्चयः न पक्षतावच्छे-
दकावच्छेदेन साध्यानुमितिम्प्रति प्रतिबन्धको भवतीति नियमः,
अतोऽभेदानुमाने पक्षस्य दृष्टान्ततायाः सत्त्वेऽपि न दोषः ।

ननु—दृष्टान्तेऽपि न मिथ्यात्वसिद्धिः प्रमाणाभावात्,
अनुमानान्तरेण तच्चिद्धिये तु तत्राप्युत्तरोत्तरं दृष्टान्तान्तरेण
मिथ्यात्वसाधनेऽनवस्थापातः । एवं व्याप्तिग्रहस्यलाभावात् प्रप-
ञ्चमिथ्यात्वसिद्धिरिति चेन्न, शुक्तिरूप्यस्य “नात्र रजतम्” इति
वैकालिकाभावप्रतीतिविषयतया प्रत्यक्षप्रमाणेनैव मिथ्यात्वस्य
निश्चितत्वाद्भवदुक्तदोषानवकाशात् ।

मिथ्यात्वञ्च—“स्वाश्रयत्वेनाभिमतयावशिष्टात्यन्तानाद्य-

सति निश्चितसाध्यकत्वं दृष्टान्तत्वप्रयोजकमिति न वक्तव्यम् तदपेक्षया
निश्चितसाध्यकत्वस्यैव दृष्टान्तत्वप्रयोजकत्वं संप्रदानं, पक्षभिन्नत्वस्य
च व्यर्थत्वात् ।

(१) “अनित्ये वाङ्मनसे इन्द्रियव्यापधुरादिवद्” इत्यत्र वाङ्मनसत्व-
रूपपक्षतावच्छेदकयोर्नां तात्वेनाशयः वागदौ मिदसाधनमित्यर्थः ।

(२) इदवाऽनिर्वचनीयरूपश्रुतिषां स्फुटीभवितुमर्हति । उपलक्षणाद्येदम्,
अर्थापत्तिप्रमाणेनापि शुक्तिरूप्यमिथ्यात्वस्य साधयितुं शक्यत्वात् । शुक्तिरजत-
निष्ठनिश्चयमानत्वं, मिथ्यात्वं विनाऽनुपपन्नं सत्तन्मिथ्यात्व इत्यवतीत्यर्थः ।
अथि वन्तु—समगिरिभोंरिष्टानन्त्यादिषु दृष्टव्यम् ।

प्रतियोगित्वम्" । अभिमनपदमसम्भववारणाय । यावत्पदमर्था-
न्तरवारणाय । अप्र "स्व" पदेनाश्रितस्य ग्रहणम्, नतु कार्यं विव-
क्षितम् तथा सत्यविधादावध्यातेः । तथाच—आश्रिताश्रयत्वेना-
भिमनयावति स्थितात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः । यावति
स्वाश्रये स्वात्यन्ताभावासम्भवादभिमनपदमावश्यकम् । तथाच—
वस्तुतो रजतादिनाश्रयेऽपि शुक्त्यादां रजताद्याश्रयत्वेनाभिमने
वर्तमानरजताद्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं शुक्तिरजतादेरस्तीति तत्सा-
र्थमयमेव । नचाऽनाश्रिताकाशादिषु लक्षणस्याऽध्याप्तिः, विद्येद-
धिकरणन्यायेन तस्यापि कार्यतया कारणाश्रित्यस्यावश्यमभ्यु-
पेतत्वात् ।

यदि तु स्वाश्रये स्वरूपेण तदत्यन्ताभावाभावेऽपि पारमार्थि-
कत्वावच्छिन्नतदत्यन्ताभावसत्त्वान्न बाध इत्यभिमनपदं व्यर्थ-
मिति तदाऽस्मिन्पक्षे स्वरूपेणैव ब्रह्मणि प्रपञ्चाभावोऽभ्युपगत
इति ध्येयम् ।

लक्षणे यावत्पदाभावे कपिसंयोगाद्याश्रयत्वेनाऽभिमनवृत्ते
मूलावच्छेदेन वर्तमानात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं शाखावच्छेदेन
स्थितिकपिसंयोगादेरस्तीति सत्यत्वाऽविरोधि प्रतियोगितदभाव-

(१) विद्येदधिकरणेति—ब्रह्ममूर्तीयद्वितीयाध्यायस्थद्वितीयपदीयमध-
माधिकरण इत्यर्थः । तत्र हि—“ न विद्येदश्रुतेः ” (ब्र० सू० २।३।१)
इत्यादिना पूर्वपक्षयित्वा—“ प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ” (ब्र० सू०
२।३।६) इत्यादिना विद्यदुत्पत्तिः सिद्धान्तिता । आकाशादिप्रपञ्चस्य सर्व-
स्यापि अव्यतिरेकात्—अव्यभिक्तत्वात् प्रतिज्ञाया एकविज्ञानप्रतिज्ञाया
अहानिर्भवति, आकाशस्य ब्रह्माऽव्यतिरेके तु सा प्रतिज्ञा हीयेत, तस्मादस्तुत्य-
तिगकाशस्य, शब्देभ्यः—“ ऐतदालम्ब्यमिदम् ” (छां० ६।८।७)
इत्यादिशब्देभ्यश्च सा प्रतिज्ञासिद्धिरवगम्यते इति सूचार्थः ।

सामानाधिकरण्यरूपार्थान्तरसिद्धियारणाय तदुपात्तम् । तदुक्त-
माचार्यैः—

सर्वेषामपि भावानां स्वाश्रयत्वेन सम्मते ।

प्रतियोगित्वमन्यन्ताभाव प्रति मृषात्मता ॥

इति । यद्वा—“अयं पटः एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी
अवयवित्वात् (पटत्वात्) पटान्तरवत्” इत्यनुमानमपि मिथ्यात्वे
प्रमाणम् । तदुक्तं तैरेव—

अग्निः सांशगात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिनः ।

अंशित्वादितरांशिवद्दिगैव गुणादिषु ॥

अत्रायमाशयः—यत्र यत्र पेटादिष्ववयवित्वरूपो धर्मोऽस्ति
तत्र तत्र एतत्सहस्रतन्तुकनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमप्यस्ति ।
अवयवित्वञ्च धर्मः सहस्रतन्तुकपटेऽपि समानः । स एव च
प्रकृताऽनुमाने पक्षधर्मतारूपेण प्रतीयते । तादृशपक्षधर्मतायला-
त्सहस्रतन्तुकपटस्यापि सहस्रतन्तुनिष्ठात्यन्ताभावो वक्तुं शक्यते,
तादृशात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपञ्च मिथ्यात्वं सहस्रतन्तुकपटे
विद्यत एव ।

अत्रेदं पदकृत्यं बोध्यम्—पटमात्र पक्षीकृत्यैतत्तन्तु-

(१) उक्तेऽर्थे चित्तुलाचार्याणां सम्मतिमाह—“सर्वेषाम्” इति ।

सर्वेषां भावानां मृषात्मता मिथ्यात्वनिर्देश्यत्वाश्रयत्वेन सम्मतेऽन्यन्ताभावप्रति-
योगित्वं नियमविद्यमानत्वमिति योजना ।

(२) अग्नौऽवयविनः, स्वावयवनिष्ठान्यन्ताभावप्रतियोगिन इति प्रतिज्ञायां
हेतुमाह—“अंशित्वात्” इति । दिगिति—एतन्मैव तद्गुणकर्मजात्या-
दयोऽपि तत्तन्तुनिष्ठान्यन्ताभावप्रतियोगिनः तत्तद्रूपादिभूतत्वादितरतत्तद्रूपादि-
वदित्वादयोऽपि प्रयोगा ऊर्ध्वग्याः ॥

संयोगतदभावयोरैकाधिकरण्याद्वीकारे तु एतत्तन्तुत्वा-
वच्छिन्नवृत्तिकत्वमत्यन्ताभावविशेषणं देयम्, एतत्कालीनत्ववि-
शेषणदाने च पटोत्पत्तिपूर्वकालीनं तन्तुवृत्तिकपटभावाभावाय
नार्यान्तरम् ।

एवञ्च—यत्कालावच्छेदेन यद्देशावच्छेदेन येन रूपेण येन
सम्यग्धेन च यद्वस्तु वादिना सदित्युच्यते तत्कालावच्छेदेन
तद्देशावच्छेदेन तेन रूपेण तेन सम्यग्धेन च तस्य वस्तुनोऽभावो
मिथ्यावादिभिरन्युपेयत इति पर्यवसन्नम् । नचैतादृशमिथ्यात्व-
साधने “इहं तन्तुपु पटः” इति प्रत्यक्षबाधः, तस्य चन्द्रादेशि-
कत्वादिप्रत्यक्षवदतात्त्विकतया विपरीतमानजन्यत्वेन चाऽप्राप्ता-
प्यशानास्कन्धिततयाऽबाधकत्वात्, व्यवहारस्य चाऽतात्त्विकत्वे-
ऽपि मरुमरीचिकागन्धर्वनगरस्वाप्नाप्रियाश्लेषतच्छुम्बनकटाक्षप्र-
क्षेपादिचदेवोपपत्तेः । नचैवं मिथ्याभूताद्ब्रह्मज्ञानात्कथं सत्यमोक्ष-
प्राप्तिरिति वाच्यम्, तस्मादपि तदुपपत्तेः । अत एव मधुसूदनसर-
स्वतीभि र्वेदान्तकल्पलताकाशम्—“कल्पितेनापि प्रतिविम्बेन वास्तव-
विम्बानुमानप्रामाण्याच्च स्वप्नार्थस्याप्यरिष्टादिसूचकत्वाच्च, कचि
त्तदुपलब्धमन्त्रादेर्जागरेऽप्यनुवृत्तेरबाधाच्च, एवं मिथ्याभूतादपि
ज्ञानात् पारमार्थिकी ब्रह्मप्राप्तिर्न विरुध्यते, पारमार्थिकत्वे बाधा
भावस्यैव प्रयोजकत्वाद्” इत्युक्तमिति सर्वमनवद्यम् ।

“इदयत्वं” नामाऽस्यप्रकाशत्वम् । स्वप्रकाशत्वं हि स्वाऽ-
परोक्षत्वे सति स्यानिरिक्तमत्तानपेक्षत्वम्, “यन्माशादपरोक्षाद् ब्रह्म”
(सू० ३ । ४ । १) इति श्रुतेः । तथा चान्यानवीना-
परोक्षत्वं पर्यवस्यति, तन्निरूपितमेदयत्वं हेतुः, तच्च नित्यपरोक्षे

अन्याधीनापरोक्षे च घटादायस्तीति नासिद्धिः । अथवा—“वृत्ति-
व्याप्यत्वम्” एव दृश्यत्वमस्तु । न चैनस्मिन् पक्षे “इत्येते त्वप्रयया
बुद्ध्या” (फट० १।३।१२) इति श्रुतेर्ब्रह्मणोऽपि दृश्यत्वात्,
तत्र मिथ्यात्वामात्रेण हेतोर्व्यभिचार इति वाच्यम्, शुद्धस्य ब्रह्म-
णोऽदृश्यत्वात् “यत्तद्वेश्यम्” (मुं० १।१।६) इति श्रुतेः । उप-
हितस्य दृश्यत्वे तु मिथ्यात्वमिष्टमेव, नहि वृत्तिदशायामनुपहितं
भयनीति कुतो व्यभिचारः । नचैवं सति शुद्धसिद्धिर्न भविष्य-
तीति साम्प्रतम्, तस्य स्वप्रकाशत्वेन स्वतःसिद्धत्वात् । अधि-
कमद्वैतसिद्ध्यादीं मन्निर्मित-वेदान्ततत्त्वसमीक्षादीं च द्रष्टव्यम् ।
एतेन जडत्व-कार्यत्व-विधित्वाद्यो हेतवोऽपि मृषपन्ना भवन्ति
पूर्ववत्परिष्कारस्य कर्तुं शक्यत्वादिनिदिष्टम् ।

सं०—अब उक्त अर्थ का पक्ष में निगमन करते हैं ।

पदार्थ—अनित्यत्वात्=अनित्य होने से बन्ध=प्रपञ्च मृया=
मिथ्या है, यथा=जैसा कि रज्जुमुजङ्गमः=रज्जु सर्प (मिथ्या है)
तथाचापम्=यह बन्ध भी अनित्यत्व तथा असत्यत्वरूप धर्म-
वाला है, तस्मात् तथा=अनित्यत्व तथा असत्यत्वरूप धर्म-
वाला होने से ही मिथ्या भी है । इत्येवम्=इस प्रकार (उक्त
रीति के अनुसार) अनुमीयते=बन्ध का मिथ्यात्व अनुमान
किया जाता है ।

यहां इतना विशेष ध्यान रहे कि यद्यपि “नेह नानास्ति
किञ्चन” इत्यादि अनेक श्रुतियों द्वारा बन्ध के मिथ्यात्व
में आस्तिक जनों को कोई सन्देह नहीं तथापि अनुमान

रसिक जो वादी, उन के मुखमुद्रणार्थ, तथा जिन (अधम) जिज्ञासुजनों के हृदय में विशेष (करके) तर्क उत्पन्न होते हैं उनके असम्भावनादिदोषनिवृत्त्यर्थ मननरूप अनुमानयुक्ति से भी बन्ध का मिथ्यात्व दर्शाया गया है, श्रुतिवद स्वतन्त्र नहीं ।

किञ्च—पञ्चावयववाक्य का निम्न रीति से प्रयोग जानना चाहिये । तथाहि—

“प्रपञ्चो मिथ्या”=प्रपञ्च मिथ्या है यह “प्रतिज्ञावाक्य” है । “अनित्यत्वादसत्यत्वाच्च”=अनित्य, वा असत्य होने से, यह हेतुवाक्य है । “यद्यदनित्यं अथवा यद्यदसत्यं तत्तन्मिथ्या” यथा रज्जुमुज्ज्वलम्. ”=जो जो अनित्य अथवा असत्य होता है वह वह अवश्य मिथ्या होता है जैसे रज्जुसर्प, वा शुक्ति-रजत, यह “उदाहरण वाक्य” है । “तथा चायम्”=यह प्रपञ्च अनित्यत्व तथा असत्यत्वधर्म वाला है—यह “उपनय वाक्य” है । “तस्मात्तथा”=अनित्यत्व, असत्यत्वधर्मवाला होने से ही यह प्रपञ्च वैसा अर्थात् मिथ्या भी है—यह “निगमनवाक्य” है । इस पञ्चावयववाक्यरूप परार्थानुमान-द्वारा दूसरे पुरुष को भी प्रपञ्चनिष्ठ मिथ्यात्व ज्ञान की दृढ़ता हो सकती है ॥ १६ ॥

सम्प्रति मोक्षोपदेशसार्थक्येन व्यतिरेकद्वारापि बन्धस्य सत्यत्वं प्रतिषेधति—“सत्यत्वे” इति ।

१०।१।४४) अनाद्यनन्त महतः परं ध्रुवं निचाप्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ”
 (कठ० ३।१५) “यदा पश्यः पश्यते स्वमवर्णं कर्त्तामीदं पुण्यं ब्रह्मयो-
 निम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ” (मुं० ३
 १।३) “ब्रह्मविदाप्नोति परम्” (नै० २।१) “तर्गतिं शोकमात्मवित्”
 (छां० ७।१।३) “य एतद्विदुर्मृतास्ते भवन्ति” (श्वे० ३।१).
 “यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा देवैर्मविज्ञाय दुःखस्यान्तो
 भविष्यति” (श्वे० ६।२०) “यस्तु विज्ञानवान् भवति समनस्वः सदाशुचिः ।
 स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते” (कठ० १।३।८) “स यो ह-
 वै तत्परमं ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवति” (मुं० ३।२।९) “तयो यो देवानां
 प्रत्यबुद्धयत स एव तदभवत्तत्परिणां तथा मनुष्याणाम्” (बृ० १।४।१०)
 इत्यादयः परशतमागमा ब्रह्मज्ञानस्यैव निश्चयसमाधनतामुप-
 दिशन्ति । तद्यदि बन्धः सत्योऽभविष्यत् कदापि भगवान्वेद-
 स्तस्य ज्ञाननिरर्थक्यं नोपादेक्ष्यत् । उपदिशानि चामौ निश्चे-
 यसं, तत्साधनं ब्रह्मज्ञानं, तद्विषयं चोच्चावचयोनिप्राप्तिपरिहार-
 लक्षणं बन्धापरपर्यायं संसारम्, तेन ज्ञाननाशस्य तस्य मिथ्यात्व-
 मेवेति स्मर्यते । अत्रार्थं प्रयोगः—“बन्धो मिथ्या ज्ञाननिरर्थकत्वा-
 च्छुक्तिरूप्यवद्” इति ॥ १८ ॥

सं०—बन्ध के मिथ्यात्व में अन्य हेतु कथन करते हैं—

पदार्थ—अपिच=किञ्च हि=निश्चय करके श्रुतिः=वेद
 भगवान् बन्धम्=बन्ध को ज्ञाननाशम्=ज्ञान से निवृत्त होने

(१) शिवमिति पाठान्तरम् । विज्ञानभगवत्कृतविवरणे “शिव-
 मविज्ञायेत्यस्मिन्पाठे “ज्ञात्वा शिवं ज्ञाननिमित्तमन्तमेति” इत्युक्त-
 त्यात् । प्रकृतिप्राकृतमलैरनास्वन्दितस्वरूपं शिवमविज्ञाय इत्यर्थः”
 इत्युक्तत्वात् ।

श्लोकी, १८-१९] १८ श्लोकमिताक्षरा, ज्ञाननिवर्त्यत्वहेतुपसंहारः १६७

योग्य स्वयम्=स्वयमेव स्पष्ट शास्ति=कथन का ता है (और)
ज्ञाननाश्वस्य=ज्ञानद्वारा निवर्त्तनीय पदार्थ का सत्यत्वम्=सत्य
पना, न=न तो कभी दृष्टम्=देखा ही गया है, न च=और
ना ही युज्यते=सत्य का ज्ञान से निवृत्त होना युक्तियुक्त
हो सकता है ।

यहां अनुमान का आकार ऐसा जानना—“बन्ध-
मिथ्या है, ज्ञानद्वारा निवृत्ति के योग्य होने से, युक्ति
रजत की न्याई और “यद्यद्यज्ज्ञाननाश्वसं तत्तन्मिथ्या”=
“जो २ ज्ञान से निवर्त्तनीय है वह २ मिथ्या होता है”
यह व्याप्ति का आकार जानना ॥१८॥

ज्ञाननाश्वस्यहेतुना बन्धमिथ्यात्वमुपसंहरति “तथा च” इति ।
तथा च ज्ञाननाश्वत्वाद्बन्धो मिथ्याऽहिबत्स्रजि ।
अन्यथा रज्जुसर्पदेः सत्यत्वं केन वार्यते ॥१९॥

तथा च=इत्थं दर्शितरीत्या स्रजि=रज्जो मालायां वा अहि-
वत्=सर्पवत् ज्ञाननाश्वत्वात्=ज्ञाननिवर्त्यत्वादेतोः बन्धः=प्रपञ्चः
मिथ्या=प्रतिपक्षोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगी ज्ञानप्रयुक्ता-
वास्तितिसामान्यविरहप्रतियोगी वा अस्तीति शेषः ।

विपक्षे दण्डमाह—“अन्यथा” इति । अन्यथा=ज्ञाननाश्वस्य
मिथ्यात्वानङ्गीकारे, रज्जुसर्पदेः=रज्ज्वाद्यधिष्ठाने कल्पितभुजङ्गादेः
सत्यत्वम्=अवाध्यत्वं केन=केन यादिना प्रमाणेन वा, वार्यते=नि-
वार्यतेत्यर्थः । यदि ज्ञाननिवर्त्यस्य बन्धस्यापि सत्यत्वमिष्येत
तर्हि यादिना रज्जुसर्पदीनामपि सत्यत्वमङ्गीक्रियेतेति सौपहा-
सोक्तिः ॥१९॥

सं—अब “ज्ञाननाशयत्व” हेतु से बन्ध के मिथ्यात्व का उपसंहार करते हैं ।

पदार्थ—तथा च=इस प्रकार दर्शित रीति के अनुसार ,
सृजि=माला व रज्जु में प्रतीयमान आहेक्तु=सर्प की न्याई
ज्ञाननाशयत्वात्=ज्ञान द्वारा निवर्त्तनीय होने के कारण बन्धः=
देहादि अनात्मप्रपञ्च मिथ्या=मिथ्या है । अन्यथा=यदि
ऐसा न माना जाय तो, रज्जुसर्पादिः=रज्जु में प्रतीयमान
कल्पित सर्पादि पदार्थ की सत्यत्वम्=सत्यता, केन=किस
प्रमाण द्वारा कोई भी वादी बर्णिते=दूर कर सकता है ।

यदि वादी ज्ञाननाशय होने पर भी बन्ध को सत्य माने तो उसे रज्जुसर्पादि कल्पित पदार्थ भी सत्य मानने चाहिये । पर ऐसा किसी वादी को भी इष्ट न होने से उक्त हेतु द्वारा बन्ध का मिथ्यात्व ही सिद्ध होता है, सत्यत्व नहीं ॥ १९ ॥

ननु-ज्ञानप्रागभावोऽपि ज्ञाननाशयः, न चासी मिथ्या, अत-
स्तत्र व्यभिचार इत्याशङ्क्याह-“प्रागभावस्य” इति ।

प्रागभावस्य नाशो हि कार्यजन्मक्षणस्ततः ।

तत्सामग्रीविनाशयोऽतो न हेतोर्व्यभिचारिता ॥२०॥

हि=यनः, कार्यजन्मक्षणः=कार्यस्य वृत्तिज्ञानस्य यज्जन्मोत्पत्ति-
स्तस्य क्षण एव क्षणो यस्य नाशस्य स तादृशः कार्यजन्मक्षणः
प्रागभावस्य=ज्ञानप्रतियोगिकप्रागभावस्य नाशः=निवृत्तिर्ध्वंसो

वाऽस्ति, ततः=तस्मात्कारणात्, तत्सामग्रीविनाश्यः=ज्ञानोत्पत्ति-
सामग्रीविनाश्यः प्रागभावो नतु ज्ञानमात्राऽपनोद्यः । नह्यनुत्पन्नः
प्रतियोगी कस्यचिदपनोदकः सम्भवितुमर्हतीति भावः । अतः=
ज्ञानमात्रापनोद्यत्वाभावात्, हेतोः=मिथ्यात्वसाध्यकस्य “ज्ञानना-
श्यत्व” रूपहेतोः न व्यभिचारिता=व्यभिचारित्वं नास्ति साध्याभाव-
घट्टित्वरूपो व्यभिचारो नास्ति । तद्व्यभिचारित्वाख्यायान्तु
वादिनः सिद्धान्ताऽज्ञानमूलकमेवेत्यर्थः ।

ज्ञानप्रागभावो न केवलं ज्ञाननाशयः, अपि तु ज्ञानोत्पत्ति-
सामग्रीविनाश्योऽपि, इह तु नियमेन ज्ञानमात्रवाध्यत्वं विव-
क्षितमिति परः सारः ॥२०॥

सं०—नतु “ज्ञाननाश्यत्व” रूप हेतु व्यभिचारी है
क्योंकि “मिथ्यात्व” रूप साध्य के अभाव का अधिकरण
जो ज्ञानप्रागभाव, उस में भी उक्त हेतु विद्यमान है । जो
हेतु साध्याभाव के अधिकरण में घटितमान हो वह “व्य-
भिचारी” हेत्वाभास कहाता है । इस आशङ्का की निवृत्ति
के लिये अग्रिम ग्रन्थ को लिखते हैं—

पदार्थ—हि=जिस कारण से, प्रागभावस्य=ज्ञान
प्रागभाव का नाशः=नाश, कार्यजन्मक्षणः=कार्य की
उत्पत्तिकाल में होने वाला है ततः=इस कारण से तत्साम-
ग्रीविनाश्यः=ज्ञान (वृत्तिज्ञान) की सामग्री द्वारा विनाश्य
है । अतः=इस कारण से हेतोः=“ज्ञाननाश्यत्व” हेतु की
व्यभिचारिता=व्यभिचारिता, न=नहीं हो सकती ।

भाव यह है कि—“जिस प्रतियोगी की उत्पत्ति नहीं हुई वह अपने प्रागभाव का नाशक कदापि नहीं हो सकता” इस नियम के अनुसार ज्ञानप्रागभाव ज्ञानपात्र द्वारा विनाश्य नहीं किन्तु उसके नाश में इन्द्रियसम्प्रयोग तथा आद्यक्षण का सम्बन्ध भी हेतु है। प्रकृत प्रपञ्च के मिथ्यात्व अनुमान में तो एकपात्र “ज्ञाननाशयत्व” हेतु के द्वारा ही पक्ष में बाध्यत्वरूप साध्य विवक्षित है, इसलिये वादी का उक्त हेतु को व्यभिचारी कथन करना केवल सिद्धान्त के अज्ञान से ही जानना चाहिये ॥२०॥

ननु नायमेकान्तनियमो यज्ज्ञाननिवर्त्यस्य मिथ्यात्वमेवेति, सत्यस्यापि ब्रह्महत्याप्यपापस्य सेतुदर्शनेन निवृत्तिस्मरणात् । तथाच—“यन्धो न निवृत्तिप्रतियोगी सत्यत्यादात्मवद्” इति सत्प्रतिपक्षतापि हेनोरित्याशङ्कामप्यदितुमाह—“सेतुं दृष्ट्वा” इति ।

सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।

इति यत्स्मर्यते तत्र दृष्टः कर्मसमुच्चयः ॥२१॥

समुद्रस्य=सागरस्य सेतुम्=सेतुबन्धं दृष्ट्वा=आलोक्य ब्रह्महत्याम्=ब्राह्मणहननजनितं पाप्मानम्, व्यपोहति=दूरीकरोति प्रायश्चित्तीति शेष, इति=इत्यंरूपेण यत् स्मर्यते=मन्वादिभिर्महर्षिभिः श्रुतिदृष्ट एवार्थः स्मृत्योपनिष्यते तत्रे=अस्मिन् सेतुदर्शने कर्म-

१ तत्रेति मूलस्पदस्य ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तविधायके पराशरादिस्मृतिशास्त्रे इत्यर्थोऽपि प्रायः । अस्मिन् पक्षे “दृष्ट” इति पदं “विहितः” इत्यर्थकं प्राप्यम् ।

श्लोकः २१] ज्ञाननिवर्त्यत्वहेतोः पुनराक्षेपः तत्समाधिश्च । १७१

समुच्चयः—तदर्शनाद्भूतः क्रियाकलापोऽपि दृष्टः—प्रमार्णासिद्धो-
ऽस्तीति शेषः ।

न हि सेतुदर्शनमात्रस्य पापनाशकत्वम्, तथा सति तत्र-
त्यम्लेच्छादीनामपि पापनाशप्रसङ्गात् । किन्तु तत्र छेत्रपादु-
कादिवर्जन-दोषोद्घोषण-दूरदेशगामित्व-भिक्षाभोजित्वादि-कर्मकला-
पस्यापि कृतिसाध्यतया तद्विशिष्टसेतुदर्शनस्यापि कृतिसाध्य-
त्वमेवेति विशिष्टरूपेण सेतुदर्शनस्य विधानमुपलभ्यते । आत्म-
ज्ञाने तु नास्ति किञ्चिद्विशेषणम्, यस्य कृतिसाध्यतया तद्विशि-
ष्टज्ञानस्यापि विधेयत्वं प्रतिपद्येमहि । निराकरिष्यते च कर्मणां
समुच्चयः । सूत्रकारोऽपि—“ उपमर्दश्च ” (प्र०सू० ३ । ४ । १६) ।
इत्यत्र विद्यायाः कर्मशेषत्वं व्युदस्यन् समस्तस्य प्रपञ्चस्या-
ऽविद्याप्रत्युपस्थापितस्य क्रियाकारकाफललक्षणस्य विद्यावलेन स्व-
रूपोपमर्दमनुशालि । तथा चास्य विषयब्रह्मभूता धृतिरपि—

१ तथा चोक्तं पञ्चशरेण—

चातुर्विधोपपन्नस्तु विधिवद्ब्रह्मवानके ।
समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥
सेतुबन्धपथे भिक्षां चातुर्धण्यात्समाहरेत् ।
यर्जयित्वा विकर्मस्यान्धश्रोतान्निर्वर्जितः ॥
अहं दुष्टतत्कर्मा ये महापातककारकाः ।
गृहद्वारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः ॥
गोकुलेषु च गोष्ठेषु ग्रामेषु नगरेषु च ।
तपोवनेषु तीर्थेषु नदीप्रप्रवणेषु च ॥
एतेषु स्थापयेद्देनः पुण्यं गत्वा तु मागरम् ।
ब्रह्महापि प्रमुच्येन स्नात्वा तस्मिन्महोदधौ ॥ इत्यादि ।

“यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाऽभूत् तत्त्वेन कं पश्येत् केन कं जिज्ञेत्” (बृ०
ह० २।४।१४) एत्येवंरूपा ज्ञाननाशस्य मिथ्यात्वपक्ष एव घटते ।

इदमत्रावधानीयम्—अविद्यादिद्वैतलक्षणः सर्वोप्ययं प्रप-
ञ्चबन्धो मिथ्यैव । यथा—जीवनो देवदत्तस्य गृहाऽसत्त्वं वहिः-
सत्त्वाभावेऽनुपपद्यमानं वहिःसत्त्वं कल्पयति, यथा वा-विनय-
रायाः यागादिक्रियाया देहान्तरमोग्यस्वर्गसाधनत्वथुतिरनुप-
पद्यमानाऽऽन्तरालिकमपूर्वं कल्पयति, एवमेव श्रौतं बन्धस्य
ज्ञाननिवर्त्यत्वं तस्य सत्यत्वेऽनुपपद्यमानं तन्मिथ्यात्वमप्यर्था-
पयति ।

एवं बन्धस्य मिथ्यात्वे सिद्धे अग्निहोत्रप्राणोपाननादि
सर्वं बाह्यं मानसं वा कर्मजानं तत्रिवर्हेणाय नैत्र क्षमं भवितुम-
र्हति । तथा चायं प्रयोगः—“बन्धो न कर्मनाशयो मिथ्यात्वाद्-
ज्जुसर्पादिवद्” इति । नच सूत्रमुद्रादिप्रहारक्रियाया मिथ्या-
भूतस्याप्रघटादेर्नाशदर्शनाद्धेतोरनैकान्तिकृतेति शङ्कनीयम् स्वप्ने
घटवन्नाशस्यापि जाग्रत्संस्कारसंस्कृतान्तःकरणपरिणामरूपत्वेन
तस्मिन्नुद्बुद्धसंस्काराद्यतिरेकेण मुद्रप्रहारादेरन्वयव्यतिरेकाऽस्त-
म्भवाद्देहेतुत्वे तन्नन्यताप्रतीतेरारोपपौर्वापर्यमात्रनिबन्धनत्वात् ।
अत एव स्वप्ने नष्टस्य कचित्पुनरुन्मज्जनप्रत्ययः, जागरे पुत्रवधादेश्च
“न मे पुत्रो हतः” इति बाधश्चोपपद्यते । जाग्रद्व्यदादेर्वस्तुनो
मिथ्याभूतस्य मुद्रप्रहारनाशवत्त्वेऽपि परेषां मिथ्यात्वसम्प्रति-
पत्तेर्व्यभिचारोद्भावनस्यासम्भवपराहनत्वात् । अस्तु वा कारणी-
भूताज्ञाननिवृत्त्यधीननिवृत्तिलक्षणात्यन्तिकनाशस्यैव साध्यघट-
कत्वम्, मुद्रप्रहारादिना च घटादेः सूक्ष्मावस्थापत्तिः, रूपति-
रोधानमात्रं नात्यन्तिको विनाशः । अन्यथा नष्टव्यदादेशानं न
स्यात् असतोः सम्बन्धायोगादित्याद्यन्यत्र विस्तरः ।

अयमभिसन्धिः—“ये जनाः पुण्यकृतः स्वर्गं लोकं यन्ति तेषामे-
तानि रूपाणि नक्षत्राणि ” ( ) इति श्रुत्या स्वर्गि-

त्वेन प्रसिद्धानां नक्षत्राणां पातदर्शनेन कृतकत्वहेतुनाऽनुमानेन
च, नित्यस्य साधनापेक्षाऽनुपपत्तिप्रसृतार्थापर्या “तदयेह कर्म
जितो लोकः ” (छां० ८ । १ । ६) “प्लवा ह्येते अरुढा यज्ञरूपा अष्टाद-
शोक्तमवरे येषु कर्म । एतच्छ्रेयो नाभिनन्दन्ति मूढा. जराभृत्यु ते पुनरेवाऽपि-
यन्ति ” (मुं० १ । २ । ७) “द्वर्मेते विपरीते विपृची ” (फ० १ ।
२ । ४) “अविद्यायामन्तरे वर्त्तमाना ” (क० १ । २ । ५) “न कर्मणा
न प्रजया धनेन ” (कै० २; महाना० २।१२।३) “नास्त्यकृत. कृतेन ”
मुं० १ । २ । १२) “अमृतस्य तु नाशास्ति वित्तेन ” (वृ० २ ।-
४ । २; ४ । ५।३) इत्यादिश्रुतिदानैः “ते त भुक्त्वा स्वर्गलोकं वितालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ” (भ०गी० ९।२१) इत्यादिस्मृतिमिश्र
स्वर्गादिः कर्मफलस्य अनित्यतायां न कोऽपि शङ्कनवकाशः ।
निश्चिते च तदनित्यत्वे “यत्र दुःखे न सम्भिन्नम् ” इत्यादि श्रुतेः
“आभृतसंस्त्य स्थानममृतत्वं हि भाष्यते ” इतिस्मृतिर्दर्शितदिशा आपे-
क्षिकनित्यत्वपरत्वमेवाचष्टे । अक्षय्यश्रुतिरपि न स्वर्गस्याऽक्षय्य-
त्वमाह, किन्तु सुकृतस्य । तत्तु न स्यतः पुरुषार्थः । यस्तुतस्तु
सुकृतस्याक्षय्यत्वं न सम्भवति फलनाश्वत्यनिश्चयात् । अन्य-
भावस्य विनाशित्वनियमात् । “अतोऽन्यदात्तम् ” (वृ० ३ । ४ ।-
२; ३ । ५ । १; ३। ७ । २३) इत्यात्मातिरिक्तस्य नश्यत्यश्रुतेश्च ।
तस्मादस्मादर्थवादो लक्षणया चिरम्भायिफलत्वप्रतिपादनेन कर्म

१ “यत्र दुःखेन सम्भिन्नम् ” इति भट्टवार्तिकमिति केचित्,
स्मृतिरित्यमिति विज्ञानभिक्षवः, परिमलादिषु प्रामाणिकग्रन्थेषु
श्रुतित्वेन व्यवहारार्थवादरूपा श्रुतिरित्यमिति मादशाः ”
इत्याहुः साङ्ख्यपतञ्जलौमुद्दिष्टिष्यन्त्या श्रीस्वामिवाल्मीकिदासीनाः ।

प्ररोचनार्थो न बहुतरप्रमाणविरुद्धमर्थं साधयितुं क्षमते । नच
 “तद्यथे” ति श्रुतिवचनानां भवदभिमतं कर्मोपासनाद्भूता-
 त्मप्रशंसार्थत्वाच्च स्वार्थे प्रमाण्यमिति वाच्यम्, औपनिषद्स्या-
 त्मनोऽन्यशेषत्वाभावात् । नह्यशनायाचतीतमपेतब्रह्मक्षत्रादि-
 भेदमात्मतत्त्वं कर्माङ्गभावं भजते, प्रत्युत कर्तृत्वाद्यध्यासजात-
 विरोधिज्ञानविषयत्वात्कर्मज्ञानमुपमृद्वात्येवेति युक्तमुत्पद्यामः ।
 “कर्मणैव हि सतिद्विमास्थिता जनकादयः” (भ०गी० ३ । २०) इति-
 स्मृतिरपि चित्तशुद्ध्यादिद्वारा ज्ञानोपायतया मोक्षे कर्मणामा-
 घेयफलत्वं दर्शयन्ती नैवोपेयज्ञानस्य मोक्षफलं प्रति स्वातन्त्र्य-
 प्रत्याचष्टे नमुच्यं वाऽभिधत्ते । किञ्च—सञ्चितागामिकर्मणां
 भोगानारम्भाभ्यामपि नैवेष्टोसिद्धिः । अनेककोटिजन्मसञ्चिनानां
 स्वर्गादिष्पभुक्तफलानामपि बहुतरजन्मारम्भककर्मराशीनां नम्भ-
 वादित्यवोचाम ।

वार्तिक्या कृत्तिकायोगे य कुर्यात्स्वामिदर्शनम् ।

मत्तजन्मसु विप्र स्याद्वनाशो घेदपारग ॥

श्वशूकरखरोट्टाणां गोजाऽविमृगपक्षिणाम् ।

चाण्डालमृतपानाश्च ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥

इत्यादिस्मृतेरैकैरुस्यापि अनेकविचित्रजन्मारम्भकस्य
 सुदृढतदुच्छ्रितकर्मणः नम्भराच्च । श्रुतिरपि—“तद्य इह रमणीयचरणा
 अभ्याशो ह यत्ते रमणीया योनिमापयेन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा
 वैश्ययोनिं वा, अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूया योनिमापयेन्
 श्वयोनिं वा शूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वा” । (छां० ५ । १० । ७)
 “अथेतयोपयोर्न कवरेणचन तानीमानि क्षुद्राभ्यसहृदावर्त्तन्ति मृतानि भवन्ति
 जायस्व मिथस्वेत्येनतृतीयं स्थानम्” (छां० ५ । १० । ८) इति सानु-

शैयानामारोहावरोहादि दर्शयति । प्रपञ्चितञ्चैतत् “कृतात्यये ऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्या यथेतमनेवञ्च” (ब्र० सू० ३।१।८) इत्यत्र सूत्रभाष्ये । किञ्चैव सति विधिनिषेधानधिकारिणा श्वशूकरादीना सञ्चितकर्मानिवशेषात् भोगेन च प्रारब्धक्षपणादनायासेनैव मुक्ति स्यात् । तस्माद्- एतद् द्वयं न तपति किमहं साधु नाकारवम् किमहं पापमकरवम्” (तै० २।१) इत्यादिश्रुते, ‘ज्ञानाग्निं सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन” (भ० गी० ४।३७) इत्यादिस्मृते च सर्वकर्माच्छेदक्षम ज्ञानमेव मोक्षस्य साधनं, तच्च बन्धस्य सत्यत्वेऽनुपपद्यमानं तन्मिथ्यात्वं साधयतीति स्थितो राजमार्गः ।

यत्तु—समुच्चयवादिभिर्मोक्षे ज्ञानकर्मणो समुच्चयः, न च केपाञ्चिन्मते ज्ञान प्रधानमप्रधानं कर्म, केपाञ्चित्कर्म प्रधानमप्रधानं ज्ञानम्, अपरेषान्तु द्वयोः साम्यमिति त्रिविधः । तत्र भर्तृ-प्रपञ्चादिकानां प्राचा वृत्तिकाराणामयमाशयः—यदास्त्रायस्य त्रियार्थत्वादित्युक्ते सकलस्यापि वेदस्य त्रियापरत्वमास्थेयम् । इयास्तु विशेषो यद्वेदस्य पूर्वो राशिः शरीरसाध्या यथादित्रिया विधत्ते परो राशिस्तृपासनाख्या मानसीं त्रियाम् ‘आमानमेव लोकमुपासीत” (वृ० १।४।१५) इत्यादि दर्शनात् । अतो यानि वाक्यानि तत्त्वमस्यादीन्यात्मस्वरूपमात्रपर्यवसायीनि भान्ति

१ सूत्रार्थस्तु—एतस्य=जगत्प्रापककर्मजातस्य भोगेन अत्यये नातो अनुशयवान्=अनुशयशब्दनामुभिरुपलब्धप्रापककर्मातिरिक्तं कर्माच्छेद्यते तद्वा नवारोहति इति शेषः । कुतः दृष्टस्मृतिभ्याम्=भूतिस्मृतिभ्याधेयम् । भूति—“तद्य इह रमणीयचरणा” इत्यादिका स्मृतिः—“प्रेत्यकर्मफलमनुभूय ततः शेषेण” इत्यादिका, ताभ्यामनुशयवन्त एवावरोहन्तीत्यर्थः । ते च वरोहिणः यथेतमनेवञ्च=यथागतं धूमादीनां, अनेकञ्च तद्विपर्ययेण वक्ष्यमाणान्नादिमार्गेणावरोहन्तीत्यर्थः ।

तत्रापि तत्तत्क्रियाध्याहारेणैकग्राम्यताऽध्यवसातव्येति रीत्या प्रसङ्गव्यानमेव मोक्षकारणं मन्यामहे किन्तु—“यदेव विद्यया करोति धर्मयोपनिषदा तदेव वीथिवत्तरं भवति ” (छां० १।१।१०) इति श्रुतेः केवलकर्मणामनित्यं फलं कर्मसमुचितं सत्कर्मोपपत्तं तेनैतत्फलप्रदमित्येकः समुच्चयपक्षः ।

भाषास्तु—यद्यपि सर्वो वेदो न क्रियामात्रपरः कंचित्सिद्धार्थप्रतिपादकेष्वपि वेदग्राम्येषु प्रामाण्यदर्शनात्सिद्धार्थेष्वपि सद्भिनिग्रहस्यावर्जनीयत्वात्तथापि अधीतसाङ्गवेदो विधिवद्विचारितवेदार्थ एव कर्माधिकारीति नात्र विवदामहे, अर्थाऽत्रातोपनिषदात्मतत्त्वस्यैव कर्माधिकार इति ज्ञानं कर्म चेति सममेवामृतभावहेतुर्न तयोः परस्परमद्वाद्भिभाषः “विद्यायाऽविद्यायाः” (ईश० ११) इति श्रुतेः ।

लभाभ्यामेव पक्षाभ्या यथा स्वे पक्षिणा गतिः ।

तथैव ज्ञानकर्मभ्या प्राप्यते शाश्वती गतिः ॥

इत्याद्यभियुक्तोक्तेष्वेत्याहुः ।

तदेनदसङ्गतमिव पञ्चास्योरणयोरिव बाध्यबाधकभावेन तयोरेकदेशानयस्यानात्ममुच्चयाऽनुपपत्तेः । तथाचोक्तं वार्तिक-
सारे (तृतीयाध्यायस्थतृतीयनामने)

हेतुस्वरूपेषु विरोधस्त्वनयो स्फुटः ॥ २० ॥

अध्यास कर्मणोहेतुः प्रमाण बोधकारणम् ।

न भासक कर्मरूप बोधरूप तु भासकम् ॥

कर्मकार्ये भाविगन्म तद्विवृतिस्तु बोधजा ।

समुचितान्वेबलद्वानातो मोक्षोऽस्ति कर्मणः ॥ २२ ॥ इति ।

अत्रायं सिद्धान्तसारः—“ कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोकः ”
(बृ० १ । ५ । १६) इति श्रुतेः, “ ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे
पुण्ये मर्त्यलोके विवशन्ति ” इति (भू० गी० ९ । २१) स्मृतेः, “ यत्कृ-
तं तदनित्यम् ” इत्यनुमानानुग्रहाच्च अमृतभावस्प्रति कर्मणां
मोक्षसाधनत्वप्रत्याशाऽऽकाशलेहनन्यायमनुरन्ध इति परमास्ति-
कानां न काऽपि संशीतिः । किन्तु कर्मानुष्ठानद्वारा शुद्धचित्तस्य
ज्ञानेऽधिकार इति तत्त्वज्ञानं स्वोत्पत्तौ सापेक्षमपि स्वं मोक्षाख्यं
फलं प्रप्तुं नान्यत् किमप्यपेक्षते । नचोपास्तिक्रियाद्वाराऽप्य-
संसारिभावलाभ उपनिषदामभीष्टः “ तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि मेद यदि-
दमुपासते ” (केन० १ । ४) इत्यादिश्रुतेरुपास्यत्वनिषेधात् ।
तस्मात्प्राणाद्युपास्तीनां कामं कर्मसमुच्चयः सम्मन्त्रेदपि, नतु ब्रह्म-
विद्यासमुच्चयः कथमपि सम्भावयितुं शक्यः ।

यच्च—“ विद्या चाऽविद्याञ्च ” इति ज्ञानकर्मणोः समुच्चये
प्रमाणमभिहितं तदपि तत्तात्पर्याज्ञानसमुत्थम्, “ ईशा वास्यम् ”
(ईशा० १) इत्युपमान्य “ तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः ” इति वाक्यशेषोपसंहारे
ब्रह्मविद्याङ्गभूतस्य संन्यासस्य विधानात् । समुच्चयपक्षे तु कर्मणां
संन्यासस्य च युगपद्विधानमसम्भवानुष्ठानमापद्येतेति सर्वोपि
शास्त्रार्थो व्याकुलीभावमानीयेत । मन्त्रगतेन “ त्यक्तेन ” इत्यत्र
भावार्थकप्रत्ययेन “ सर्वकर्मत्यागेन संन्यासेनात्मानं भुञ्जीथाः
पालयेथाः ” इति वाक्यार्थद्वारा कर्ममात्रनिषेधस्याभीष्टतर-
त्वात् । एवञ्च “ मा गृधः कस्य स्विदनम् ” (ईशा० १) इति वाक्य-
शेषोऽप्यस्मत्पक्ष एवाङ्गस्येनानुकूल्यं भजते । अन्यञ्च—“ कुर्वन्नेवेह ”
(ईशा० २) इत्यादिना कर्मणां विद्यानन्तविरक्तविषयमेवेति चेदि-
तव्यम्, अन्यथाऽनात्मज्ञाननिन्दापूर्वकं “ तत्र को मोहः कः शोक एकत्व-
मनुपश्यतः ” (ईशा० ७) इति ब्रह्मविद्योपसंहार उपक्रमेण विद-

अथेत । नचैतदिष्टमुपक्रमोपसंहारयोरैक्यस्य सर्वतन्त्रकारैः स्वीकृतत्वात् । कर्मसमुच्चिनम्रानपक्षे तु “पुत्रैक्ये” (ईशा० १६) इत्यादिनोत्तरमार्गप्रार्थनाप्यसङ्गता, “न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति” (वृ० ४।४।६) इत्यादिना ब्रह्मविदो गतिनिषेधात् । तस्मान्मोक्षसाधनभूते तत्त्वज्ञाने कथमपि कर्मणां न प्रवेश इति ज्ञाननि-

१ नच—ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य मिथ्यात्वे उत्तरज्ञाननिवर्त्ये पूर्वज्ञानेऽतिव्याप्तिः, मुद्ररपातादिनिवर्त्ये च घटादावव्याप्तिः, ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वविवक्षायामव्याप्तिः, ननुत्तरज्ञानस्य ज्ञानत्वेन पूर्वज्ञाननिवर्त्यत्वम्, किन्तु उत्तरवृत्तियोग्यविमुविशेषगुणत्वेन इच्छादिताधारणत्वेन वा, तस्माद् घटादावव्याप्तिस्तदवस्थेव । शुक्तिजतादौ चाऽधिष्ठानसाक्षात्कारत्वेन निवर्त्ये ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात् साध्यविकल्पात् । ज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण ज्ञाननिवर्त्यत्वविवक्षाया ज्ञानत्वव्याप्येव स्पष्टित्वेन ज्ञाननिवर्त्यसंस्कारेऽतिव्याप्तिः—इति वाच्यम्, “ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरहप्रतियोगित्वं” हि ज्ञाननिवर्त्यत्वं, अतः । प्रकृतेऽवस्थितिर्द्विःप्रकारा, स्वरूपेण—अज्ञानतत्त्वयुक्तस्वरूपेणैव, वारणात्मना च—अर्थात् स्थलावस्थाकारणीभूता ये संस्कारास्तद्रूपेण च । कुतः सत्त्वार्थवादाभ्युपगमात् ।

अत्रायमाशयः—यावदधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारो न भवति तावत्कार्यस्य किञ्चिदपि तिष्ठत्येव, अतएव “तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्” (वृ० १।४।७) इत्याद्याः श्रुतयोऽपि सङ्गच्छन्ते । ज्ञानप्रयुक्तऽवस्थितिसामान्यविरहप्रतियोगित्वात्मकलक्षणकारणे तु यद्यपि मुद्ररपावोत्तर पटस्य स्वरूपेणावस्थितिर्नास्ति तथापि संस्कारात्मना तु अवस्थितिर्विरहविरहाश्रोक्तदोषः अयोर—अज्ञानप्रयुक्ततत्त्वसागान्यनसामावस्थावस्थितिसामान्याभाव एव ज्ञानप्रयुक्तः अनोऽर्थावपटादौ नाव्याप्तिः । एवं—यथाश्रुतसाध्यान्हीकारे (किन्तु दर्शितरीत्या परिष्कृते साध्यस्वरूपे) उत्तरज्ञाननिवर्त्ये पूर्वज्ञाने न सिद्धसाधनम्, न वा

वर्त्यस्य मिथ्यात्वमकामेनाप्येष्टव्यमतो “वन्धो न निवृत्ति-
प्रतियोगी सत्यत्वादात्मवद्” इति सत्प्रतिपक्षतास्थानं भ्रान्ति-
मूलकमेवेति दिक् ॥२१॥

शङ्का—ननु जिसकी ज्ञान से निवृत्ति हो वह अव-
श्य मिथ्या होता है । ऐसा नियम ठीक नहीं, क्योंकि
स्मृति में सेतुदर्शन द्वारा ब्रह्महयारूप सत्यपाप की निवृत्ति
कथन करने से वह (नियम) व्यभिचारी है ? उत्तरः—

पदार्थ—समुद्रस्य=समुद्र के सेतुम्=सेतुबन्ध को टूट्वा
=देखकर ब्रह्महयाम्=ब्रह्महया को व्यपोहति=दूर करता है,

वियदादौ ब्रह्मज्ञाननारयत्वेऽपि तद्वदेव मिथ्यात्वाऽसिद्ध्याऽर्थान्तरम् । उत्तर-
ज्ञानेन त्रीनस्य पूर्वज्ञानस्य तु कारणात्मनाऽवस्थानादवस्थितिसामान्य-
विरहानुपपत्तेः । विशेषाभावकूटस्यैव सामान्याभावम्प्रति प्रयोजकत्वाच्च ।
शशविषाणादाववस्थितिसामान्यविरहेऽपि तस्य (तादृशविरहस्य) ज्ञानप्रयुक्त-
त्वाभावाद्भातिव्याप्तिः ।

ननु शुक्तिरजतादीनामपि शशरुद्रवदलीकृतया तत्र ज्ञानप्रयुक्ताव-
स्थितिसामान्यविरहप्रतियोगित्वस्य साध्याभावात् साध्यैवत्वमेवेति चेन्न शुक्ति-
रजतादेश्च अपरोक्षप्रतीत्यन्यथाऽनुपपत्त्या स्वप्रतिभामकाले अवस्थित्यङ्गीकारात्
बाधकज्ञानं विना न तद्विरह इति न साध्यविकलता । अतएवोक्तं विवरणाकार्यं—
“अज्ञानस्य स्वकार्येण प्रविलीनेन घर्त्तमानेन सह ज्ञानस्य
निवृत्तिर्याधः” इति ।

नचैकाज्ञानपक्षे शुक्तिरजतादीनां ब्रह्मज्ञानं विना साध्याभावात् अन्यथा
ब्रह्मज्ञानं विनाऽपि मोक्षपत्तेः, एवञ्च शुक्तिरजतादौ प्रथमं ज्ञाननिवर्त्यत्वा-
ऽग्रहणाद्भातिग्रहस्यैवाऽनग्भवे साध्यैवत्वस्य तदवस्थमिति वाच्यम् अस्मि-
न्यप्येव स्मृत्योपादानानामज्ञानानां भेदाऽभ्युपगमादिति दिक् ।

अर्थात् द्रष्टा पुरुष की जो ब्रह्महत्या, उसकी निवृत्ति हो जाती है इति=इस प्रकार यत्=जो स्पर्धते=ऋषियों में स्मरण (धर्मशास्त्र में कथन) किया है, तत्र=उस सेतुदर्शन (ज्ञान) में कर्मसमुच्चयः=कर्मों का समुच्चय भी दृष्टः=देखा गया है ।

भाव यह है कि—स्मृतिग्रन्थों में ब्रह्महत्या करने वाले के लिये समुद्रसेतु का दर्शन प्रायश्चित्तरूप से कथन किया है, परन्तु वहां सेतुदर्शनमात्र पाप का निवर्तक नहीं माना । यदि ऐसा होता तो सेतुबन्ध में रहने वाले चाण्डालादि की शुद्धि स्वतः ही हो जाती किन्तु प्रायश्चित्ती के लिये उसके अद्भुत अनेक कर्मों का विधान भी साथ किया गया है जैसा कि—स्वकर्मनिष्ठ चार वर्णोंसे भिक्षा मांगना, छत्र, उपानत=जूता आदि को साग देना, और “मैं ब्रह्महत्या करने वाला हूँ” इस प्रकार अपने पाप की घोषणा करते जाना, इत्यादि स्मृत्युक्तविधिपूर्वक सेतु का दर्शन ही पाप का नाशक है केवल नहीं । प्रकरण में तो ज्ञानमात्र से बन्ध की निवृत्ति कही गई है जैसा कि—रज्जुज्ञानमात्र से सर्प की निवृत्ति । इसलिये ज्ञानवाध्य होने से रज्जुसर्पादि की न्याईं प्रपञ्च मिथ्या है सत्य नहीं । ॥२१॥

(१) यहां पर ‘तत्र’ शब्द का अर्थ “ स्मृतिशास्त्र में ” इस प्रकार भी हो सकता है । इस पक्ष में “ दृष्टः ” इस पद का अर्थ “ विहित है ” इस प्रकार कर लेना ।

श्लोकः २२] स्वरूपज्ञाने उत्पत्तिविनाशौ भ्रान्तिसिद्धौ । १८१

अभ्युपगम्य वृत्तिज्ञानस्योत्पत्तिविनाशौ पूर्वे प्रागभावस्य नाशे हेतोर्व्यभिचार उद्धृतः सम्प्रति स्वरूपभूतस्य ज्ञानस्य नित्यत्वं व्यापयन् परं समाधानमाह—“अपि च” इति ।

अपि च ज्ञानमस्माकं नैवोत्पत्तिविनाशवत् ।

नित्यकूटस्थरूपत्वाज्जन्मनाशमतिभ्रमः ॥ २२ ॥

अपि च=किञ्च, अस्माकम्=औपनिषद्गान्, ज्ञानम्=स्वरूप-
चैतन्यम्, उत्पत्तिविनाशनत्वं=उत्पत्तिश्च विनाशश्च उत्पत्तिविनाशौ
तौ विद्येतेऽस्येत्युत्पत्तिविनाशवत् प्रागभावप्रतियोगित्यमुत्पत्ति-
मत्त्वं, ध्वंसप्रतियोगित्वं विनाशवत्त्वञ्चेत्यर्थः तादृशं नैव=नास्ति,
ज्ञानस्वरूप आत्मा न प्रागभावप्रतियोगी, नापि ध्वंसप्रतियोगी-
त्यर्थः । उक्तार्थं हेतुमाह—“नित्ये”ति । नित्यकूटस्थरूपत्वात्=नित्य-
श्चासौ कूटस्थरूपश्चेति नित्यकूटस्थरूपः सत्त्वादित्यर्थः, अतो
हेतोः, जन्मनाशमतिः=ज्ञानविषये जन्मनाशयोर्मा मतिः बुद्धिर्घट-
ज्ञानमुत्पन्नं षट्ज्ञानं नष्टमित्येवंरूपा, भ्रमः=भ्रान्तिरेव अन्यस्मिन्न-
न्यबुद्धित्वादित्यर्थः ।

अयमाशयः—अस्ति किञ्चित्परिणामि नित्यं यस्मिन्नत्वं
न विहन्यते यथा साङ्ख्यानां गुणाः । अस्ति च परमार्थनित्य-
मविकारि यथा चित्तिः । सोऽयं चिद्रूप आत्मा कूटस्थनित्यः
“साक्षी चेतः केवले निर्गुणध” (ष्वे० ६।११) “नवा अरे अह मोह
प्रवीम्यविनासी वा अण्ड्यमान्माण्डुच्छित्तिधर्मा” (वृ० ४।५।१४)
“अयमात्मा प्रश्न सर्वाण्डुभूः” (वृ० २।५।१९) “न जायते म्रियते वा
विपश्चित्” (कठ० १।२।१८) इत्यादिश्रुतेषु

ज्ञानस्वरूपमत्यन्तं निर्मलं परमापंतः ।

उदेकापंतारूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम् ॥ (विष्णु० पु०)

अविनाशि तु तद्विद्मि येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ (भ०गी० २।१७)

इत्यादिस्मृतिषु च तस्य कूटस्थनित्यज्ञानस्वरूपतायाः प्रतिपाद-
नादिनि निर्विवादम् । अतएव पूज्यपादैर्भाष्यकारैरपि चतुःसूत्री-
भाष्ये उक्तम्—“सर्वं विनश्यद्भस्तु जातं पुरुषान्तं विनश्यति, पुरुषो विनाश-
हेत्वभावात् विनश्यति” (ब्र० सू० १।४) इति । तत्र—“उत्पन्नं घटज्ञानं
विनष्टं पटज्ञानम्” इति ज्ञानस्योत्पत्तिविनाशप्रतीतिनिर्घटाद्याकार-
घृत्युत्पत्तिविनाशप्रतीत्यौपाधिकी भ्रान्तिरेव तस्माज्ज्ञानप्राग-
भावस्य प्रतियोगिनाशयत्वेनोक्तहेतोर्व्यभिचारित्वोद्भावनं सिद्धा-
न्नाऽज्ञानमूलकमेव । उक्तञ्च परमार्थगते—

शान्तं इव मनमि शान्ते

हृष्टे हृष्ट इव मूढ इव मूढे ।

व्यवहारस्थो न पुनः

परमार्थत ईश्वरो भानि ॥ ३४ ॥

राहुरदृश्योऽपि यथा शशिमिथ्यस्थः प्रकाशते जगति ।

सर्वगतोऽपि तथात्मा बुद्धिस्थो दृश्यतामेति ॥ १८ ॥

जन्मविनाशनगमनागममलसम्बन्धवर्जितो नित्यम् ।

आकाश इव घटादिषु सर्वात्मा सर्वदोषेत ॥ ५१ ॥ इति ।

स्पष्टश्चाश्रयमर्थो “नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः” (ब्र० सू०
२।३।१७) “ज्ञोऽत एव” (ब्र० सू० २।३।१८) इत्यत्रात्माधिकरणे

(१) आत्मा जीवो नोत्पद्यते कुत्र अध्युते—उत्पत्तिप्रकरणेषु जीवो-
त्पत्तिश्रुतेरभावात् ताभ्यः—“स चा एष महाजन आत्मा” (वृ० ४।४।
२०, २४, ५) इत्याद्याभ्यस्ताभ्यो नित्यत्वाच्च—नित्यत्वावगमाच्चेत्यर्थः ।

(२) अतएव—अनुत्पत्तिमत्त्वादेव जीवो ह्य—व्ययप्रकाशः । न च जानातीति
न. इति ज्ञानत्रया प्रति कर्तृत्वेन तदाश्रयत्वेन च ज्ञानाधिकरण एवात्मा न ज्ञान-
स्वरूप इति वाच्यम्, वृत्तिज्ञानविषयकस्य ज्ञानस्य ज्ञानान्तरविषयत्वेऽनवस्थापते ।

शाधिकरणेऽत्रत्यभामतीकल्पतर्वादौ चेति शिवम् ॥ २२ ॥

सं०—अब सिद्धान्त पक्ष का आश्रयण करते हुए “ज्ञाननाशयत्व” हेतु के व्यभिचार का उद्धार दर्शाते हैं—

पदार्थः—अपिच=किञ्च हे वादिन् ! अस्माकम्=हमारे औपनिषद् सिद्धान्त में ज्ञानम्=ज्ञान अर्थात् ज्ञानस्वरूप आत्मा उत्पत्तिविनाशवत्=उत्पत्ति विनाश वाला नैव=नहीं है, नित्यकूटस्थरूपत्वात्=क्योंकि वह नित्यकूटस्थ स्वरूप है इसलिये जन्मनाशमतिः=ज्ञान के जन्म तथा नाश की बुद्धि भ्रमः=भ्रान्ति रूप जाननी चाहिये ।

सार यह है कि जब आत्मस्वरूप ज्ञान कूटस्थ नित्य अपरिणामी है तो उसका प्रागभाव कैसे होगा ? (अर्थात् कदापि नहीं हो सक्ता) जो पदार्थ प्रागभाव तथा ध्वंस का प्रतियोगी होवे वही पदार्थ उत्पत्तिविनाश वाला होता है । ज्ञानस्वरूप आत्मा के उत्पत्तिविनाश सकलश्रुतिस्मृति प्रमाणों में निषिद्ध हैं । इसलिये अन्तःकरणवृत्ति के उत्पत्ति विनाश के कारण जो (आत्मा) ज्ञान के उत्पत्ति विनाश की प्रतीति होती है वह औपाधिक होने से भ्रान्ति मात्र ही है परमार्थ नहीं । अतः उक्त हेतु को व्यभिचारी कथन करना समीचीन नहीं । यह बात ब्रह्मसूत्र (२ । ३ । १७, १८ के) आत्माधिकरण तथा ज्ञाधिकरण में

विस्तारपूर्वक स्पष्ट की गई है। अधिक के जिज्ञासु हमारे बनाए “शङ्करभाष्य भाषानुवाद” का अवलोकन करें। ॥२०॥

उक्तमेवार्थं द्वाम्या स्पष्टीकरोति—“लौकिक” इति।

लौकिकः प्रत्ययो यस्तु ज्ञानोत्पत्तिविनाशयोः।

वृत्त्युत्पत्तिविनाशाभ्यां सोऽन्यथैवोपपद्यते ॥२३॥

यस्तु=यश्च ज्ञानोत्पत्तिविनाशयो=ज्ञानस्य उत्पत्तौ विनाशे
चेत्यर्थं लौकिकः=इन्द्रियसन्निकर्षादिना जनित प्रत्यय=घटज्ञान-
मुत्पन्न पटज्ञान नष्टमित्याकारा प्रतीति, स=प्रत्यय वृत्त्युत्पत्ति-
विनाशाभ्याम्=परिणामस्वभावस्याऽन्तःकरणस्य घृत्तेर्यावुत्पत्ति-
विनाशौ ताभ्या वृत्त्या अन्यथैव=प्रकारान्तरेण आत्मनि ज्ञाने
भ्रान्त्येव उपपद्यते=उपपन्नो भवति, परमार्थतो ज्ञानस्योत्पत्ति-
विनाशौ नैव विद्येत इति भावः ॥२३॥

स०—उक्त अर्थ को ही दो श्लोकों द्वारा स्पष्ट करते हैं—

पदार्थ—यस्तु=जो ज्ञानोत्पत्तिविनाशयो=ज्ञान के उत्प-
त्ति तथा विनाश को विषय करने वाली लौकिक=लोकव्य-
वहारसिद्ध प्रत्यय=प्रतीति होती है। जैसा कि “घट ज्ञान
उत्पन्न हुआ है, पटज्ञान नष्ट होगया है,” स=वह प्रतीति
वृत्त्युत्पत्तिविनाशाभ्याम्=परिणामस्वभाव वाले अन्तःकरण की
वृत्ति के उत्पन्न तथा नष्ट होने के कारण=अन्यथा एव उपप-
द्यते=प्रकारान्तर से ही सिद्ध है अर्थात् उक्त प्रतीति ज्ञान-

स्वरूप आत्मा में भ्रान्ति से भासती है वस्तुतः ज्ञान (ज्ञान-स्वरूपभूत आत्मा) की उत्पत्ति वा विनाश नहीं है ॥२३॥

निरावरणचैतन्यं ज्ञानमित्याभिधीयते ।

तस्य वृत्तेरुपाधित्वात्तत्र तद्वर्मविभ्रमः ॥ २४ ॥

निरावरणेति । निरावरणचैतन्यम् = आवरणरहितं शुद्धं ब्रह्मचै-
तन्यम्, ज्ञानमिति = ज्ञानपदेन अभिधीयते = श्रुत्या प्रतिपाद्यते इत्य-
र्थः । तथा च धृतिः—“तत्त्वं ज्ञानमनन्तमक्ष” (ते० २।१) “विज्ञा-
नमानन्दं ब्रह्म” (वृ० ३।९।२८) इत्यादिका । तस्य = निरावर-
णचैतन्यस्यैव वृत्तेः = अन्तःकरणवृत्तेः उपाधित्वात् = परिचायकत्वात्
तत्र = ज्ञाने तद्वर्मविभ्रमः = तस्य वृत्तिधर्मस्योत्पत्तिविनाशरूपस्य
विभ्रमः = विशेषेण भ्रमो भ्रान्तिर्भवति यथा जपाकुसुमोपरागा-
त्स्फटिके लोहित्यभ्रमो भवतीति भावः । तथाचोक्तं परमार्थमार्ग—

विगतोपाधिः स्फटिकः स्वप्रभया भाति निर्मलो यद्वत् ।

चिदीपः स्वप्रभया तथा विभातीह निरुपाधिः ॥६०॥ इति ।

अपरोक्षानुभूतौ च—

प्रेनेन गच्छतः पुंसः सर्वे भार्ताव च यत्नम् ।

तद्वदालनि देहत्वं परयत्यज्ञानयोगतः ॥८६॥

इत्यज्ञानवशत एव देहाद्यनात्मताप्रत्यय उक्तः ।

नच—कथं शुद्धं चैतन्यं निरावरणमित्युच्यते यावता
तत्रैवाज्ञानरुतावरणविक्षेपमत्स्यात्, उक्तञ्च सर्वज्ञानमुनिभिः—

आच्छाद्य विक्षिपति संस्रुरक्षमरूप-

जनिदगन्वजगदादृतिमिन्द्रंय । (सं० शा० १।२०)

इति तु न शङ्कनीयम्, धन्तुतर्धतन्यस्य निरावरणत्वविवक्षणात्
मृपेयेत्युक्तेश्चेति दिक् ॥२४॥

पदार्थ—निरावरणचैतन्यम्=वस्तुतः आवरणशून्य शुद्ध चेतन ज्ञानमिति=ज्ञान शब्द मे ओषधीयते=श्रुति ने कथन किया है तस्य=उस ज्ञान की वृत्तेः, उपाधित्वान्=वृत्ति उपाधि होने से तत्र=शुद्ध चेतनस्वरूप ज्ञान में तद्धर्मविभ्रमः=वृत्ति के उत्पत्ति विनाश धर्म की भ्रान्ति होती है, अर्थात् जिस प्रकार जवाकुमुम की उपाधि से स्फटिक में लौहिय की प्रतीति भ्रमरूप है वैसे ही वृत्ति की उपाधि से आत्म-ज्ञान में उत्पत्ति विनाश भ्रमसिद्ध जानने चाहिये । जैसा कि—“ परमार्थसार ” में कहा भी है कि—

विगतोपाधिः स्फटिकः स्वप्नमया भाति निर्मले पद्मम् ।

चिदीपः स्वप्नमया तथा विभातीह निरुपाधिः ॥ ६० ॥

अर्थ—जिस प्रकार जवाकुमुमादि उपाधि से रहित हुआ स्फटिक अपनी प्रभा से निर्मल प्रतीत होता है इसी प्रकार उपाधि से रहित चिदीप=स्वयम्प्रकाश आत्मा शुद्ध भासता है, वस्तुतः वह उपाधि के धर्मों से कदापि संछष्ट नहीं होता । ॥ २४ ॥

ननु—निरावरणचैतन्यस्य ज्ञानरूपत्वे तस्यैवाज्ञानसाध-
कत्वाज्ज्ञानेनाज्ञाननाशः कदापि न स्याद्विचारशास्त्रारम्भश्च
निष्फलो भवेत्, भवतां मिद्वान्तश्च भज्येतेतीमामाशङ्कं परि-
हर्तुमाह—“ वाष्ठास्त्वृशानुः ” इति ।

काष्ठारूढकृशानुर्हि यददाहनियामकः ।

वृत्त्यारूढचित्तिस्तद्वन्धनाशनियामिका ॥२५॥

यद्वत्=यथा काष्ठारूढकृशानुः=काष्ठे दारुणि आरूढ उत्थितः
कृशानुर्बद्धिः हि=निश्चयेन दाहनियामकः=दाहस्य भस्मीकरणस्य
नियामकः कारको भवतीति शेषः । तद्वत्=तथा वृत्त्यारूढचित्तिः=वृत्ता-
धारूढा वृत्त्यारूढा सा चासौ चित्तिरिति समानाधिकरणसमासः,
वृत्तीदं चैतन्यं वृत्तीदरे बोध इति शब्दत्वं, बन्धनाशनियामिका=
बन्धनाशस्य सविलासाऽज्ञानबाधस्य नियामिका हेतुभूतेति
न कथमपि सिद्धान्तभङ्गशङ्कायकाशः ।

इदमत्राकृतकम्—अविद्यानियर्त्तकं स्वप्रकाशब्रह्मस्वरूप-
ज्ञानभात्रमिति नाऽभ्युपगच्छामः सामान्यचैतन्यस्य तत्साध-
कत्वेनाऽविरोधित्वात् “अहमज्ञः” इति प्रत्यात्मवेदनीयत्वात् ।
किन्तु ध्वजादिस्वार्थापरोक्षप्रकाशकारवृत्तिसमारूढं चैतन्यमेव
तद्विरोधि ।

नच—स्वप्रकाशचैतन्यमविद्यानिवर्त्तकं चेत् ? तस्येदानी-
मपि सत्त्वम् । तदाकाराऽपरोक्षा वृत्तिर्निवर्त्तिफा चेत् ? असत्या-
त्मत्यसिद्धेरयोग—इति वाच्यम् वृत्त्युपाारूढचिन्तः चित्प्रतिविम्ब-
धारिण्या वृत्तेर्या निवर्त्तकत्वाद्भीकारात् । असत्यात्मत्योत्पाद-
कत्वविरोधोऽपि न, अभावस्य भावजनकत्ववदस्याऽपि सम्भवात्,
प्रानिभासिकस्याङ्गनालिङ्गनादेर्यायहारिकसुगजनकत्वदर्शनाच्च ।

१ “विजातीयस्य विषयगतकस्य वा जनक्यनिव व्यग्रध्वनम-
व्यावृत्तिरिति धूमः” इति गौडप्रधानन्दी । “अद्वैतगिरि” अपि चतुर्थे परिच्छेदे
ननु—“न जानामि” इति शक्तिरूपविद्विषोपातुभवः विदमगृह्यतेति गोपि-
त्यस्यानङ्गीकारात् ” इत्यादिना सुकुटीहृतोद्बोधनार्थः ।

नन्येवं वृत्तेः स्यनिवर्त्तकत्वे स्यनिविरोधः यतः स्योपादाननिवर्त्तकत्वं न दृष्टचरमिति चेन्न अन्यत्रादृष्टस्याप्यत्र प्रमाणबलेनाङ्गीकारात् “माया तु प्रकृतिं विद्यात्” (वे० ४।१०) इत्यवगतमायोपादानकत्वस्याप्यात्मतत्त्वसाक्षात्कारस्य “तदतिशोकमात्मविद्” (छां० ७।१।३) “सोऽविद्यामन्यं विविर्ताह मोक्ष” ! (मु० २।१।१०) इत्यादिना तद्विवर्त्तकत्वस्यापि च प्रमाणसिद्ध्यात् । घृत्यारूढचित्तो निवर्त्तकत्वपक्षे तु नोक्तशङ्कायकादाः, तदुक्तमाचार्यः—

तृणादेर्भासिकाप्येषा सूर्यदीतिस्तृण ददेत् ।

सूर्यकान्तमुपाख्य न न्यायं तत्र योजयेत्” ॥ इति ॥

नच—निवर्त्तकज्ञाने न शुद्धविषयम् तस्याऽदृश्यत्वात्, न विशिष्टविषयं तस्याऽध्यस्तत्वेन भ्रमत्वापत्तेः—इति शङ्कितुमपि शक्यम्, उपहितस्य विषयत्वेऽपि उपाधेरविषयत्वेनाभ्रमत्वात् ।

अयमाशयः—भ्रमत्वमापाद्यते ? अज्ञाननिवर्त्तकताविरोधिभ्रमत्वं वा ? तत्र स्योपहितविषयकाऽज्ञानं प्रति स्योपहितविषयकज्ञानस्यैव निवर्त्तकत्वेनोपहितविषयकभ्रमत्वमिष्टमेव, अन्त्यमनङ्गीकारपराहतमित्येवमात्मतत्त्वसाक्षात्कारेण सविलासाऽज्ञाननिवृत्तौ क यन्धस्तत्त्वम् ? कुतो वा विचारशास्त्राश्चमनैष्कल्यम् ? कथं वा सिद्धान्तमङ्ग इति सर्वमवदानम् । नचैवं ब्रह्मणो ज्ञानविषयत्वेन जडत्वापत्तिः, चैतन्यविषयताया एव जडत्वापादकत्वात् नतु वृत्तिविषयताया अपि, “यतो वाचो निवर्त्तन्ते” (सै० २।१) “तन्वोऽपनिषद् पुरुषं पृच्छामि” (वृ० ३।१।२६) इत्याद्युभयविधश्रुत्यनुसारेण तथाकल्पनादित्याद्यधिकं “वेदान्तकल्पलतिका” दिषु द्रष्टव्यम् ॥ २१॥

शङ्का—नतु निरावरण शुद्ध चैतन्य (ज्ञान) तो अज्ञान

का साधक है, फिर उस से अज्ञानात्मक बन्ध का नाश कैसे होगा ? उत्तरः—

पदार्थ—(सामान्य अग्नि काष्ठ का विरोधी नहीं तो भी)
यद्वत्=जिस प्रकार हि=निश्चय करके काष्ठारूढशानुः=काष्ठ में आरूढ हुआ अग्नि दाहनियामकः= दाह का नियामक अर्थात् कारण होता है तद्वत्=वैसे ही (यद्यपि सामान्य चैतन्य अज्ञान का साधक अर्थात् अविरोधी है तो भी) वृत्त्या-रूढचितिः=वृत्ति में आरूढ हुआ चैतन्य बन्धनाशनियामिका= बन्धनाश का अर्थात् सविलास अज्ञान की निवृत्ति का कारण है।

भावे यह कि—वृत्ति में आरूढ चैतन्य, अथवा चैतन्यप्रतिबिम्बाविशिष्ट वृत्ति अज्ञान की निवर्त्तक है सामान्य चैतन्य नहीं, यह वेदान्त का सिद्धान्त है । जैसा कि—

(१)—सामान्य अग्नि की सार्वभौम व्यापकता दृष्टान्तरूप में श्रुति ने भी प्रतिपादन की है तथाहि “अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो यभूय ।” (ऋ० २ । २ । ९)

(२)—यहाँ पर सात्पर्य यह है कि जिस प्रकार वायु आकाश में सर्वत्र परिपूर्ण हो रहा है उसी प्रकार सामान्य अग्नि भी सर्वत्र व्यापक है । परन्तु यह (सामान्य अग्नि) तब तक दाहादि विरोध कार्य करने में समर्थ नहीं होती जब तक कि वह काष्ठादि स्योपाधि में विरोध रूप में अभिव्यक्त न हो जाय । इसी भांति सामान्यकूटस्थ (ज्ञानावरणामक) चैतन्य भी सर्वत्र समान रूप में परिपूर्ण है परन्तु यह तब तक अज्ञान की निवृत्ति का साधक नहीं होता जब तक कि महावाचकतन्त्र अराग्न्यकार वृत्ति में समावृत्त हो कर अभिव्यक्त न हो जाय ।

आचार्यों का कथन है कि—

तृणादेर्भासिकाऽप्येया सूर्यदीप्तिस्तृण दहेत् ।

सूर्यकान्तमुपरुष्य त न्याय तत्र योजयेत् ॥

अर्थ—जैसे तृणादिक पदार्थों का प्रकाश करने वाली सूर्य की दीप्ति=ज्योतिः सूर्यकान्तमणि के द्वारा उनका दाह करदेती है वैसे ही सामान्य चेतन अज्ञान का साधक होने पर भी वृत्ति-आरूढ हुआ उसका बाधक हो जाता है ॥२५॥

मिथ्यात्वसाधकस्य “ज्ञाननाशयत्व” हेतोर्व्यभिचारभाव-मुपसहरति—“अतः ’ इति ।

अतो ज्ञानस्य नास्त्येव प्रागभावः सदास्थितेः ।

तथा च ज्ञाननाशयत्वहेतोः क्व व्यभिचारिता ? ॥२६॥

अतः = यस्मात् सिद्धान्ते आत्मनः स्वरूपभूतस्य ज्ञानस्य उत्पत्तिप्रिनाशौ न स्तोऽतो हेतोः ज्ञानस्य = वस्तुभूतज्ञानस्य सदास्थितेः = सदैवाऽऽस्थानात् कूटस्थनित्यत्वादित्यर्थः प्रागभावः = उत्पत्तेः पूर्वे कार्यस्य भविष्यतीतिप्रत्ययवेद्योऽनादिसान्त संसर्गाभावे, नास्त्येव = नैव भवतीत्यर्थः । तथाच = एवं सति अर्थात् ज्ञानस्य मदायस्यानादेव, तत्प्रागभावाभावाच्च ज्ञाननाशयत्वहेतोः = मिथ्यात्वसाधकस्य “ज्ञाननाशयत्व” रूपोक्तहेतोः ष = कुत्र व्यभिचारिता = व्यभिचारः । यदा ज्ञानमेव नित्यं तदा कथं तदभावः, तदभावे कुतस्तत्प्रागभावः, तदभावे च कुतस्तरा हेतोर्व्यभिचारः, तदभावे च कुतस्तस्मा मिथ्यात्वाऽसिद्धिरिति शुक्तिर-जनादिवज्ज्ञाननाशयत्वाद् षन्धस्य मिथ्यात्वे नैव सन्देह इति भावः ॥ २६ ॥

सं०—अब “ज्ञाननाशत्व” हेतु के व्यभिचाराभाव का उपसंहार करते हैं—

पदार्थ—अतः=जिस कारण सिद्धान्त में आत्मस्वरूप ज्ञान उत्पत्तिविनाश से रहित है अतः सदास्थितेः=सदैव स्थिति बनी रहने के कारण ज्ञानस्य=ज्ञान का प्रागभावः=प्रागभाव नास्त्येव=नहीं हो सकता । तथाच=जब उसका प्रागभाव ही नहीं अर्थात् सदा अवस्थित=कूटस्थ एकरस होने के कारण ज्ञान के प्रागभाव का अभाव है तो ज्ञाननाशत्वहेतोः=मिथ्यात्व सिद्धि के लिये प्रयुक्त किये गए “ज्ञाननाशत्व” हेतु का क=कहां व्यभिचारिता=व्यभिचार हो सकता है, अर्थात् उक्त हेतु का किसी स्थल में व्यभिचार दोष नहीं, अतएव शुक्तिरजत की न्याई ज्ञाननाश होने से बन्ध के मिथ्यात्व में भी कोई सन्देह नहीं ॥२६॥

व्यभिचारोद्धारं दर्शयित्वा ज्ञाननाशत्वहेतुं निगमयन्ति—
“तस्माद्” इति ।

तस्माद्बन्धो मृषायुक्तो ज्ञाननाशत्वहेतुतः ।

यथा रज्जूरगो दृष्टस्तथा चायं ततस्तथा ॥२७॥

तस्मात्=यस्मात्प्राप्ति व्यभिचारः तस्मात् ज्ञाननाशत्वहेतुतः=“ज्ञाननाशत्व” कारणात् बन्धः=प्रपञ्चो मृषायुक्तः=मिथ्यात्वोपेतः मिथ्येत्यर्थः । यथा=येन प्रकारेण अधिष्ठानज्ञाननियत्य-

(१)—अथवा मृषा युक्तः इति द्वेपदे । एवञ्च मृषा=मिथ्या युक्तः=शुक्तिरजतः उपपन्न इत्यर्थः ।

त्वेन रज्जुगः=रज्जूसर्पः रज्जौ कल्पितो भुजङ्गमः दृष्टः=मिथ्या] ज्ञातः, तथा चायम्=अयं बन्धोऽपि तथा ज्ञाननाशकः, ततः=तस्मात् ज्ञाननाशकत्वादित्यर्थः तथा=मिथ्यैवेति' निगमनम्, हेतुमाध्यव-
त्तया पक्षप्रतिपादकं वचनमित्यर्थः ॥२७॥

सं—व्यभिचार का उद्धार कर के “ज्ञाननाशक” हेतु का पक्ष में निगमन करते हैं—

पदार्थ—तस्मान्=जिस प्रकार दर्शित रीति के अनु-
सार व्यभिचार का उद्धार किया गया है अत एव ज्ञान-
नाशकहेतुतः=“ज्ञाननाशक” हेतु से बन्धः=प्रपञ्च मृषायुक्तः=
मिथ्यात्वधर्म वाला है यथा=जैसा कि रज्जुगः=रज्जु में
कल्पित सर्प दृष्टः=अधिष्ठानभूत रज्जु के साक्षात्कार से
निवर्त्य=नाश होने योग्य होने के कारण मिथ्या होता है ।
तथा चायम्=वैसे ही यह बन्ध भी “ज्ञाननाशक” है, ततः=
इस लिए अर्थात् ज्ञाननाशक होने से तथा=वैसा अर्थात्
मिथ्या है सत्य नहीं ॥ २७ ॥

बन्धमिथ्यात्वे हेत्यन्तरमाह—“कर्मणा” इति । अथवा—
श्रुतार्थाऽनुपपत्त्याऽपि बन्धस्य मिथ्यात्वमाह—“कर्मणा” इति ।

(१)—अबाधितत्वादिक निगमनप्रयोजनमिति तु न विस्मरणीयम् ।

(२)—“मृषायुक्तः” इसे एक समस्त पद मान कर ‘मिथ्यात्व-
धर्मवाला’ यह अर्थ किया गया है । वस्तुतः यह दो पद हैं । और उनका
अर्थ यह है—“मृषा”=मिथ्या “युक्तः”=युक्तियुक्त है ॥

कर्मणा बन्धविच्छित्तेः प्रतिषेधश्रुतेरपि ।

बन्धो मिथ्याऽन्यथा मोक्षो न निषिध्येत कर्मणा ॥

कर्मणा=यागदानादिकर्मणा, बन्धविच्छित्तेः=बन्धस्य विच्छित्तिः
बन्धविच्छित्तिः बन्धनाशः तस्य बन्धनाशस्य प्रतिषेधश्रुतेः
अपि=प्रतिषेधश्च वणादपि बन्धः=प्रपञ्चः मिथ्या=ज्ञानबाध्य एवे-
त्यर्थः । विपक्षे दण्डमाह—“ अन्यथा ” इति । अन्यथा=यदि बन्धो
मिथ्या न स्यात् तदा कर्मणा=कर्महेतुना मोक्षः=मुक्तिः न=नैव
निषिध्येत=प्रतिषिध्येत, नहि मिथ्या रज्जुसर्पादिः क्रियानिवर्त्यः
केनापि क्वापि दृष्टचरः सत्यस्य ज्ञानाऽनियत्येत्यादित्यर्थः ।

तथाच श्रुतिः—“ न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृ-
तत्वमानशुः ” (कै० २) इति कर्मणा बन्धविच्छित्तिं प्रतिषेधति ।
उक्तञ्च पूज्यपादैरपि विवेकचूडामणौ—

अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेत्याह टि श्रुतिः ।

ब्रवीति कर्मणो मुक्तेरहेतुत्वं स्फुटं यतः ॥ ७ ॥

वित्तस्य शुद्धये कर्म न तु वस्तूपलब्धये ।

वस्तुसिद्धिर्विचारेण न किञ्चित्कर्मकोटिभिः ॥ ११ ॥ इत्यादि ।

इत्यञ्च यथा ज्योतिःशास्त्रावगतशतवर्षजीविनो देव-
दत्तस्य गृहाऽमृत्यं बहिःसत्यं विनाऽनुपपद्यमानं बहिःसत्यं
कल्पयति तथैव कर्मकरणकयन्धविच्छेदप्रतिषेधश्च वणं बन्ध-
मिथ्यात्वं विनाऽनुपपद्यमानं तस्य मिथ्यात्वं कल्पयतीति भावः ।
एष एवार्थापत्तिन्यायो मोक्षाऽनुपपत्ताद्यपि योजनीयः ॥२८॥

(१) इदन्तु बोध्यम्—उपपादस्य ज्ञानोपपादककथना अर्थापत्ति-
प्रमा । उत्तरणमर्थापत्तिः प्रमाणम् । अर्थां उत्पपादज्ञानं वरगमुपपादक-

सं०—अब बन्ध के मिथ्यात्व में कारणान्तर कथन करते हैं अथवा अर्थापत्ति प्रमाण के द्वारा भी बन्ध का मिथ्यात्व दर्शाते हैं ।

पदार्थ—कर्मणा = (“न कर्मणा न प्रणया” इत्यादि श्रुतिवाक्यों में) कर्म द्वारा बन्धविच्छिन्नेः = बन्ध के नाश का प्रतिषेधश्रुतेः, अपि = प्रतिषेध श्रवण करने से भी बन्धः = बन्ध मिथ्या = मिथ्या ही सिद्ध होता है । अन्यथा = यदि ऐसा न होता तो (श्रुति में) कर्मणा = कर्मों से मोक्षः = मोक्ष का न निषिध्येत = कदापि निषेध न किया जाता ।

सार यह कि—“अमृतत्वस्य तु नाशान्तिं वित्तेन” (बृ० २।४।२) (अर्थात् वित्त = धनसाध्य कर्मों से मोक्ष की कोई आशा नहीं) इत्यादि श्रुतियों में मोक्ष के प्रति कर्मों

ज्ञानं फलमित्युभयत्रापि अर्थापत्तिशब्दो वर्तते । उक्तञ्च “वेदान्त-सञ्ज्ञायत्याम” —

ब्रानेनैवोपपाद्यस्य योपपादककल्पना ।

अर्थापत्तिप्रमा सा तत्करणं च तदाह्वयम् ॥

यद्विनाऽनुपपत्तिं यत्तत्र तच्चोपपाद्यकम् ।

यदभावप्रशयस्याऽनुपपत्तिः स चापरः ॥

दृष्टधुननिमेदेन सेयं द्वेषा प्रकीर्तिता ।

शुक्तिरूपादिके रवाद्या तरतीत्यादिकेऽपरा ॥ इत्यादि ॥

की साधनता का निषेध किया है “न कर्मणा न प्रजया” (कै० २) इत्यादि श्रुतिवाक्यों में “कर्मों से बन्ध की निवृत्ति नहीं होती” यह भी स्पष्ट ही कथन किया है । सो यदि बन्ध सत्य होता तो उसकी निवृत्ति कर्मों से कथन करते और श्रुतिभगवती मोक्षप्राप्ति के प्रति कर्मों की साधनता का निषेध भी न करती, पर ऐसा न करने से सिद्ध है कि बन्ध मिथ्या है सत्य नहीं ॥२८॥

उक्तमेवार्थं प्रकारान्तरेण स्पष्टीकरोति त्रिभिः—“मिथ्यायः” इति ।

मिथ्यार्थो न विनाश्योऽस्ति विशिष्टैरपि कर्मभिः ।

नहि रज्जूरगो नाशयो जपहोमार्चनादिभिः ॥२९॥

मिथ्यायः=मिथ्याभूतो दृष्टान्तरस्वभावोऽनर्थोऽप्यर्थवद्भा-
समानो बन्धरूपः पदार्थः विशिष्टैः अपि=वेदादिशास्त्रविहितैरपि
सद्भिः कर्मभिः=“तस्माद् ब्राह्मणोऽहोरात्रस्य संयोगे सन्ध्यामुपास्ते”
(पङ्क्तिश घा० ४ । ५) “अहङ्कः सन्ध्यामुपासीत” (तै०)
“यज्ञोपवीती नित्योदकः सन्ध्यामुपासीत वाग्यतः” (आश्व० गृ० ३।७।३)
“अग्निहोत्र जुहुयात्त्वगंकामः (तै० सं० २।५) इत्यादि नित्यकाम्य-
प्रभृतिभिरुत्तमैः कर्मभिः न=नैव विनाशः अस्ति=निवर्त्तनीयो
भवति । अर्थार्थं दृष्टान्तं दर्शयति—“नहि” इति । जपहोमानर्चनादिभिः=
तत्र जपः मन्त्राम्यासः उपांशुजपादिभेदः, होमः विधिनदग्नी
हविःप्रक्षेपः, अर्चनम् आवाहनादिषोडशोपचारेण देवानां
पूजनम्; आदिना पन्दनादिपरिग्रहः; इत्यादिभिः कर्मभिः
रज्जूरगः=रज्ज्वज्ञानेन रज्जौ भासमानः सर्पः नहि=नवै

भिव्यञ्जकज्ञाननिष्ठां प्रत्यप्यकारणतय तेषामित्यभिसन्वाय
 ज्ञाननिष्ठाहेतुभूतविचारापरपर्यायपुरुषप्रयत्नाङ्गनया सर्वकर्म-
 सन्न्यासमेव तद्धेतुत्वेनाऽवगत्य "तमेतं वेदाऽनुवचनेन ब्राह्मणा
 विविदिषन्ति यत्नेन दानेन तपणाऽनाशनेन" (वृ० ४।४।२२) इति वचनेन
 वेदानुवचनादिकर्मणां वेदनेच्छाम्प्रत्यङ्गभावमाचष्टे । तत्र वेदने-
 च्छातः किम्भवेदित्याकाङ्क्षां प्रशमयन् "एतमेव विदित्वा मुनि-
 भवंति" (वृ० ४।४।२२) इत्यभ्यधात् । यज्ञाद्यनुष्ठानाद्विशुद्धिद्वारा
 विविदिषोत्पत्तौ शुरुपादोपसर्पणश्रवणादिक्रमेण एतं मन्त्रब्राह्म-
 णोक्तमात्मानमेव विदित्वा न तु कर्मादिकमपि, मुनिः=मनन-
 शीलो योगी भवतीति यावत् । आत्मविच्च न कर्मोत्याह—“एतमेव
 प्रव्रजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति(वृ० ४।४।२२)इति । एतमेव लोकमात्म-
 लोकमेवेच्छन्तः प्रार्थयन्तो विविदिषन्तः प्रव्रजिनः प्रव्रजनशीला
 मुमुक्षवः प्रव्रजन्ति=प्रकर्षेण सर्वाणि कर्माणि न्यस्यन्तीति “आमे-
 योऽष्टाकपालो भवति” इतिवत् सन्न्यासो विधीयते । कथमेतद्विधिर्न
 शक्यते यदात्मलोकार्थिनः कृते सर्वकर्मसन्न्यासो विधीयत इत्यत-
 स्तदर्थनिर्णयहेतुभूतं तस्यार्थवादमाह—“एतद्व स्म वै तत्पूर्वं विद्वाश्चुम् ।
 प्रजा न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति” ।
 (वृ० ४।४।२२) इत्यादि । तदेतत्पारिव्राज्ये स्पष्टं कारणं ह किल
 वै स्मार्यते । पूर्वोक्तिक्रान्तकालिका विद्वांसः=आत्मज्ञाः प्रजां
 प्रजोपलक्षिते कर्मवित्ते च न कामयन्ते स्म=पुत्रादिसाधनानि
 नानुतिष्ठन्ति । केनाऽभिप्रायेणेत्यतः आह श्रुतिः—किमिति । येषां
 नोऽस्माकं परमार्थदर्शिनामयं नित्यसान्निहितोऽशनायाद्यतीत
 आत्मैवायं लोकः पुरुषार्थस्ते वयं पुत्रादिभिः किं करिष्याम इत्यभि-
 प्रायसमाप्तिद्योतक इतिशब्दः । तर्हि ते किं कृतवन्त इत्यत आह

“ते ह त्म” इत्येतदादि “एषणे एव भवतः” इत्यन्तम् ।

एतावतेदं सिद्धं भवति यदुक्तार्थवाद एव सन्न्यासविधिनिश्चायकस्तस्य विधिमन्तरेणान्वयासम्भवात् । तस्मात्सन्न्यासादिनैवाऽऽत्मलोकः प्राप्यो न कर्मादिना, आत्मलोकस्योत्पादादिचतुर्विधकर्मफलविलक्षणत्वादित्यारयेनैवाह “स एष नेति नेति” इत्यादिना “न रिप्यति” इत्यन्तेन शाकन्यद्राह्मणोक्तार्थकेन । पूज्यपादा अपि—“यथा च बायलोकत्रयार्थिनः प्रतिनियनानि पुत्रादीनि साधनानि विहितान्येवमात्मलोकार्थिनः सर्वपणानिवृत्तिः पारिव्राज्यं ब्रह्मविदो विधीयते एव” इति “आत्मा च आत्मत्वादेव न केनचित्साधनेनोत्पाद्य आप्यो विचार्यः संस्कार्यो वा” इति चैवमादिना प्रकारेण सविस्तरममुमर्थं व्याख्यातवन्तः । तद्यदि चन्धो मिथ्या नाऽभविष्यत् तदा कर्मप्रतिषेधपरत्वेन श्रुतिर्मिथ्याभूतयन्धनिवृत्तिहेतुभूतात्मसाक्षात्काराद्गं कर्ममन्न्यासं कदापि न व्यधास्यत्, नापि च सन्न्यासविधिस्वरूपान्वयार्थमर्थवादयास्यश्च निरदेक्ष्यत् । नदित्यं सन्न्यासविध्यन्ययाऽनुपपत्त्या अपि यन्धो मिथ्येति सिद्धं भवतीति युक्तमुक्तम् “अतः कर्मप्रजार्पणानम्” इति ।

अत्र केचिदेवमाचक्षते—कर्मणां सन्न्यासो न न्याय्यः “यावमीवमग्निहोत्र जुहोति” “यावमीव दशपूर्णमासाभ्यां यजेत” “वीरहा वा एष देवाना योमिमुद्रासयने” आचार्योऽयं प्रिये धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः” (मै० १.१११) “कुर्वेदेवैव कर्माणि निज्जीविषेच्छतश्शुभमाः” (ईश० २) “जायमानो वै ब्राह्मणमिभिरुद्वेगवान् जायते” इत्यादिश्रुतिभिः—

नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोक्षस्तस्य परिपाकस्तामसः परिकीर्तितः ॥ (भ० गी० १.८१३)

यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्य कार्यमेव तत् ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ (भ० गी० १८।५)

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते । (भ० गी० ३।४)

इत्यादिस्मृतिभिश्च नित्यनैमित्तिककर्मत्यागस्य निषिद्ध-
त्वात् । सन्न्यासशास्त्रन्तु कर्मानधिष्ठितविधुरादिविषयं, काम्य-
कर्मत्यागविषयं, सर्वकर्मफलत्यागविषयं वा । उक्तञ्च भगवता—

काम्यानां कर्मणा न्यासः सन्न्यासः कथ्यो विदुः ।

सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः । इति । (भ० गी० १८।२)

नच सन्न्यासमन्तरेण श्रवणाद्यसम्भवात् तदावश्यकत्वं
गृहस्थादेरपि कर्मानवच्छेदकाले श्रवणादेः कर्तुं शक्यत्वात्
प्रतर्दनादेर्गाहस्थ्यदशापामेव श्रवणादेः, जनकयाज्ञवल्क्याजान-
शत्रुप्रभृतीनां गृहस्थानामेव ब्रह्मनिष्ठत्वस्य च श्रवणादिति ।

अत्र सिद्धान्तानुयायिनः—छान्दोग्ये “त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययन-
दानमिति” (छां० २। २३।१) एवमाश्रमत्रयं प्रस्तुत्य “सर्वे एते पुण्यलोका
भवन्ति” (छां० २। २३।१) इति तेषां पुण्यलोकत्वं निर्दिश्य “ब्रह्मसंस्थो-
ऽमृतत्वमेति” (छां० २। २३।१) गृहस्थाद्याश्रमत्रयस्य पुण्यलोका-
यातिरुक्ता ब्रह्मसंस्थशब्दितस्य सन्न्यासिनः एवामृतभावप्राप्तिः
स्पष्टमाप्नोति । नच ब्रह्मसंस्थशब्देन यौगिकेन केवलं सन्न्या-
सिन एवाभिधानं न भवेदिति शङ्कनीयम् ब्रह्मणि मंस्येत्यस्या-
न्यव्यापारोपरमरूपा तन्निष्ठेत्यभिधानात् । तच्च त्रयाणामाश्रमिणां
न सम्भवति तेषां स्वाश्रमविहितकर्मानुष्ठाने प्रत्ययायश्रवणात् ।
परिव्राजकस्य तु विधिना सर्वकर्मसंन्यासात्प्रत्ययायाभावः शमा-
दिसंहितब्रह्मनिष्ठत्वमेव तस्य स्वाश्रमानुरूपं कर्मेति बोध्यम् ।

तथा चाहुः—

आमुत्तेरामृतेः कालं नयेद्वेदान्तचिन्तया ।

दद्यात्प्राप्तं कञ्चित्त्वामादीनां मनापि ॥ इति ।

“ प्रयो धर्मस्कन्धा ” (छां० २ । २३ । १) इत्यादिना धर्ममात्राधिकृतत्वेन प्रस्तुतानां त्रयाणामाश्रमाणां “ सर्वे एते पुण्य-लोका भवन्ति ” (२ । २३ । १) इति निरविशेषं परामृश्य पुण्य-लोकभाक्त्वेन धिनियुक्तानां निराकाङ्क्षाणां न पुनर्ब्रह्मशब्देन परामर्शः सम्भवतीति परिशेषादाकाङ्क्षितत्वाच्च संन्यासिन एव परामर्शः ।

एतेन गृहस्यादीनामपि श्रवणादिसम्भवं प्रत्याशा निर-स्ता । आत्यायिकासु प्रतर्दनप्रभृतिगृहस्यानां श्रवणादिदर्शन-लिङ्गन्तु प्राप्तिसापेक्षं न प्रापकशास्त्रविस्तृतं तेषां ज्ञानाधिकारं कल्पयितुं क्षमते । अन्यथा—“ गात्रो वै सप्रमासत ” इत्यादिलिङ्गाद् गयादीनामपि कर्माधिकारव्यल्पनाप्रसङ्गात् । तथा चोक्तं धार्मिके-लक्षणशेषत्रियस्यैव संसारं प्रजिहासतः ।

जिहामोरेव वैकल्प्यं श्रम्यन्तेष्वधिकारिता ॥ (सम्यन्ध पा० १२)

इति ।

अस्तु या जन्मान्तरे जनकादिभिः संन्यासपूर्वकं श्रवणा-द्यनुष्ठितमेव प्रतियन्धकवशात्तु तदा ज्ञानं नाभूत्, इह जन्मानि तु तेषां प्रतियन्धकापगमाद् गार्हस्थ्येऽपि सहस्रश्रवणमात्रेण ज्ञान-मुत्पन्नमिति कल्पनम् । तथाच स्मृतिः—

“ पूर्वाभ्यामेन तेर्नैव द्विपने कवशोऽपि सः ।

जिहामुपि योगस्य शब्दप्रतीतिवर्तने ” ॥ इति (म० गी ६।१४)

१ योगस्य जिह्यासुरपि, शब्दप्रत्यक्षधर्मवान् वेदन अति-

“प्रयत्नाद् यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परा गतिम् ” ॥ (म० गी० ६ । ४५)

इति चेत्याद्यनेकश्रुतिस्मृतिप्रभृतिप्रमाणशतसिद्धः सन्न्यासो
दुरपह्वयः ।

किञ्च—“ न्यास इति ब्रह्मा, ब्रह्मा हि परं, परो हि ब्रह्मा, तानि वा
एतान्यवराणि तपासि न्यास एवात्यरेचयन् ” (महाना० ७८) “ वेदान्तवि-
ज्ञानमुनिविधायः सन्न्यासयोगायतयः शुद्धमत्त्वा ” (मुं० ३ । २ । ६ ;
महाना० १२ । ३ ; कै० ४) न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैरे अमृत-
त्वमानुः ” (कै० २ ; महाना० १२ । ३) “ एतमेव प्रजाजिनो
लोकमिच्छन्तः प्रयजन्ति ” (घृ० ४ । ४ । २२) “ सज्जते हि
तज्ज्ञेय त्यक्तः प्रत्यक्परं पदम् ” इत्यादयो विविदिपासंन्यास
विधायिन्यः, “ एतदस्म वै तद्विद्वास आहुः कृपय कावपेया किमर्थं
वयमप्येष्यामहे किमर्थं वयं यस्यामहे ” “ एतद् स्म वै तत्पूर्वं
विद्वातोऽग्निहोत्रं न जुहुवाञ्चक्रिरे ” “ एतं वै तमात्मानं विदित्वा
ब्राह्मणा पुत्रैरणयाथ वित्तैरणयाथ स्त्रैर्वेणयाथ व्युत्थायाथ निश्चाक्यं
चरन्ति ” (घृ० ३ । ५ । १) “ एतावदं सत्त्वमृतत्वमिति होक्त्वा
याज्ञवल्क्यो विजहार ” (घृ० ४ । ५ । १५) इत्यादयो विद्वत्संन्या-
सपराः, तथापि काश्चित् “ ब्रह्मवर्चं समाप्य गृही भवेद् गृहादनीभूत्वा प्रव-
जेद् ” (परमहंसपरि० ; याज्ञवल्क्यो०) इति क्रमिकसंन्यासविधिपराः,
अन्याश्च—“ यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादिव प्रवजेद् गृहाद्वा ब्रह्मा ” (परमहंस-
परि० ; याज्ञ०) “ यदहरेव निरजेत् सदहरेव प्रवजेत् ” (परमहंसपरि० ; याज्ञ०)
“ मनु वेदार्थं विद्वान् श्लेषनयनादूर्ध्वं स तानि प्राणं वा विमृजेत् पितरं
पुत्रमग्न्युपवीनं कर्म कलत्रम्, कुटीचको ब्रह्मचारी कुटुम्बं विमृजेत्, त्रिदण्डं
वर्तते अत्रिर्मयं वर्तते अर्धौ वेदोक्तकर्मावृत्तानफलं मुञ्चति निष्कामो भवती-
त्यर्थः । एतेनाग्निं ज्ञानकर्ममुद्यतो निगृह्यत इति द्रष्टव्यम् ।

श्लो० ३०] श्रुतिस्मृत्यादिशतप्रमाणसिद्धः सन्न्यासोदुरपह्वः ॥ २०३

कमण्डलुं शिख्यं पात्रे जलपवित्रं शिखां यज्ञोपवीतं चेत्येतत्सर्वं भूः स्वादेत्यम्बु
परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत्" ( ) इत्याश्रमक्रमं विना
स्मात्तसन्न्यासोत्तरं चोत्कटवैराग्योत्तरकालमेव पारमहंस्यवि-
धिपराश्च श्रुतयोऽपि कर्मन्यासपरा द्रष्टव्याः ।

नचासां श्रुतीनां विधुरादिविषयत्वं प्रजापतिनाऽपि शस्यं
कल्पयितुम् । "अथ पुनरवती वा वती वा स्नातकोऽस्नातको वा उत्सन्ना-
भिरनभिक्तो वा" (परमहंसपरि०; याज्ञवल्क्यो०) इति तेषां पृथक्
सन्न्यासविधानात्, भगवतापि "नैकर्म्यसिद्धिं परमां सन्न्यासेनाधि-
गच्छति" (भ० गी० १८ । ४९) इत्यादिना विविदिषासन्न्यासः,
"योगादृतस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते" (भ० गी० ६ । ३) सर्वकर्माणि
मनसा सन्न्यस्यास्ते सुखं वशी" (भ० गी० ५ । १३) "नैव तस्य
श्रुतेनार्थो नाऽकृतेनेह कश्चन" (भ० गी० ३ । १८) इत्यादिना
विद्वत्सन्न्यासश्च दर्शित एव । गृहस्पतिरपि—

संगारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिरक्षया ।

प्रवजन्त्यकृतोदाहाः परं वैराग्यमाश्रिताः ॥ इति ।

अङ्गिरश्च—

प्रवजेद् ब्रह्मचर्येण प्रवजेद्वा गृहादपि ।

वनस्पः प्रवजेद्विद्वानानुरो वाऽपि दुःखितः ॥ इति ।

मनुरपि—

प्राजापत्यो निरुच्येष्टि गर्ववेदसदक्षिणाम् ।

आत्मन्वर्मान् समारोप्य ब्राह्मणः प्रवजेद् गृहम् ॥ (६ । ३८) इति ।

व्यासोऽपि—

भद्रचर्येण कालं वा कुर्यात्सद्वृत्त्यपुर्वकम् ।

वानप्रस्थो वाऽपि भवेत्पतिनाऽप्यवेच्छया ॥ ( ) इति ।

सर्वे चैते महामुनयः सन्न्यासं दर्शयन्ति ।

तस्माद्वहुतरश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणाद्यनुरोधेन “कुर्वन्ने-
वेह कर्माणि” (ईश० २) इत्येवञ्जातीयकानि धर्मानि “कर्मणैव
हि ससिद्धिम्” (भ० गी० ३।२०) “नियतस्य तु” (भ० गी० १८।७)
इत्येवञ्जातीयकानि स्मार्त्तानि घचनान्यविरक्तविषयकानि मन्द-
विरक्तविषयकानि चेति निश्चेतव्यम् । अत एव अविरक्तचित्त-
शुद्धिहेतवे फलत्यागसाहितं कर्मानुष्ठानं “काम्यानां कर्मणा न्यासम्
(भ० गी० १८।२) इत्यादिना भगवता प्रसिद्धसन्न्याससाम्येन
स्तूयते , “दुःखमित्येव यत्कर्म कायकेशभयात्पजेत्” (भ० गी० १८।८)
इत्यादिनाप्ययमेवार्थः स्फुटीक्रियते च ।

“त्रिभिर्कणवान् जायते” इति श्रुतिस्तु पदव्यवधानविधिशेषार्थ-
घादान्तर्गता नहि स्वतन्त्रब्रह्मचर्यादिसन्न्यासविधिविरुद्धमृणत्रय-
सद्भावं साधयितुं प्रवृत्तेति विस्मरेणोपपादिनं “मुरेश्वरवार्तिके” इति
सर्वं सुस्पष्टं ॥ ३० ॥

(१) “नैष्कर्म्यमिच्छी” चायुक्तम्—

पारम्पर्येण कर्मैवं स्यादविद्यानिवृत्तये ।

ज्ञानयन्त्राद्विरोधित्यात्कर्माद्विद्यां निरस्यति ॥ (१।५२)

उत्पादयमाप्यं संस्कार्यं विकार्यञ्च क्रियाफलम् ।

नैवं मुक्तिर्यतस्तस्मात्कर्म तस्या न साधनम् ॥ (१।५३)

मन्निपत्य नच ज्ञानं कर्माज्ञानं निरस्यति ।

साध्यसाधनभावव्यादेककालानवस्थितेः ॥ (१।५४)

साध्यसाधकमायाच्च पञ्चास्योरणयोरिव ।

एकदेशानवस्थानाच्च ममुच्यन्ता तयोः ॥ (१।५५) इत्यादि ।

पदार्थ—(जिस कारण से मिथ्याभूत पदार्थ की निवृत्ति विशिष्ट कर्मों से भी नहीं होसक्ती) अतः=इस हेतु से कर्म-प्रजार्थानाम्=कर्म, प्रजा आदि साधनों का प्रतिषेधपरा=प्रति-षेध करने वाली सा=वह प्रसिद्ध श्रुतिः=श्रुति बन्धः=बन्ध मिथ्या=मिथ्या है, इति अभिप्रेत्य=ऐसा ही निश्चय करके सन्न्यासं विदधाति=सन्न्यास का विधान करती है। इस प्रकार सन्न्यासविधायक श्रुति की अन्यथाऽनुपपत्ति बल से भी बन्ध का मिथ्यापन ही निश्चित है ससत्त्व नहीं ॥ ३० ॥

बन्धस्य सत्यत्वे अमृतभावमिति कर्मप्रतिक्षेपाऽनुपपत्तिं दर्शयति—“ यदि बन्धः” इति ।

यदि बन्धो भवेत्सत्यः कर्मनाशो भवेत्तदा ।

तथा चामृतकामानां विदध्यात्कर्म, नाक्षिपेत् ॥३१॥

यदि=चेद् बन्धः सत्यः=आत्मघट्टघाद्यः भवेत्=स्यात्; तथा=

(२) यहाँ पर प्रजाज्ञन्दोपलक्षित कर्मप्रजाविज्ञादिकों की अमृतत्वसाधनता का अपलाप करके साक्षात् सन्न्यास विधान करने वाली “एतमेव प्रजाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रजयन्ति एतदस्म वै सत्पूर्वं विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति ते ह स्म पुत्रैपणायाश्च वित्तैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थायाश्च भिक्षाचर्यं चरन्ति ।” (५० ४।४।२२) इस श्रुति की ओर अग्रजा साक्षात् कर्म प्रजा और धन की अमृतत्वसाधनता का निषेध करके, और केवल त्याग को अमृतत्व का साधन कथन करके, अर्थ में सन्न्यास का विधान करने वाली “न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽमृत-त्यमानशुः” । (कै० २) इस श्रुति की ओर सङ्केत है।

तर्हि कर्मनाश = जपहोमार्चनादिभिर्विशिष्टैः कर्मभिर्नाशयो वाच्यः
 भवेत् = स्यात् तथाच = एवं सति, अमृतकामानाम् = मोक्षार्थिनां कृते-
 श्रुतिर्भगवती कर्म = कर्मानुष्ठानं विदध्यात् = यथा “अग्निहोत्रञ्जुहुयात्
 स्वर्गकाम” इति स्वर्गार्थिनां कृते अग्निहोत्रादीनि कर्माणि विधत्ते
 तथा “मोक्षकामो नित्यनैमित्तिकादीनि कुर्यात्” इति मोक्षार्थ-
 तयाऽपि कर्माणि विदध्यात्, न आक्षिपेत् = “किं प्रजया” (घृ० ४।
 ४। २२) “अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन” (घृ० २। ४। २, ४
 ५। ३) इत्यनया रीत्या तानि कर्माणि नैव प्रतिक्षिपेत् न निषे-
 धयेदित्यर्थः, यस्मान्मोक्षाय श्रुतौ कर्मणां प्रतिक्षेपस्तस्माद् बन्धो
 नैव सत्य इति फलितम् ॥ ३१ ॥

सं०—बन्ध के सत्य होने में कर्मों के निषेध की अनु-
 पपत्ति कथन करते हैं—

पदार्थ—यदि = यदि बन्ध = बन्ध सत्य = आत्मा की न्याई
 बाधशून्य भवेत् = होता तदा = तब कर्मनाश = यज्ञदानादि कर्मों
 द्वारा ही नाश करने योग्य भवेत् = होता तथाच = और इस
 प्रकार अमृतकामानाम् = मोक्षार्थी जिज्ञासुजनों के लिये श्रुति
 कर्म = यागादि कर्मों का विदध्यात् = विधान करती (अर्थात्
 जैसे स्वर्गकाम के लिये अग्निहोत्रादि कर्मों का विधान है
 वैसे ही “मोक्षार्थी नित्यनैमित्तिकानि कुर्यात्” मोक्ष का
 अर्थी नित्यनैमित्तिक करे ऐसा विधान उपलब्ध होता) और,
 न आक्षिपेत् = कर्मों का प्रतिक्षेप न करती। किन्तु दर्शितरीति
 के अनुसार जो मोक्ष के प्रति कर्मों की साधनता का निषेध

श्लोकः ३१-३२] सत्यपदार्थस्य नियमेन ज्ञाननाशयत्वाभावः ॥२०७॥

स्पष्ट है सो बन्ध के सत्यत्वपक्ष में अनुपपन्न होता हुआ उसके मिथ्यात्व की कल्पना कराता है ॥ ३१ ॥

सम्प्रति मिथ्यात्वसाधकं ज्ञाननिवर्त्यत्वहेतुमुपसंहरति
द्वाम्याम्—“सत्योऽर्थः” इति ।

सत्योऽर्थो न निवर्त्तत ज्ञानेनापि बलीयसा ।

नहि मिथ्याहिवद्रज्जोर्दृष्टा ज्ञाननिवर्त्यता ॥३२॥

बलीयसा=बलवता ज्ञानेन अपि=वस्तुसाक्षात्कारेणापि
सत्यः अर्थः=रज्जुशुक्तयादिः सत्यः पदार्थः न निवर्त्तत=नैव निवृत्तो
भवतीत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—“नहि” इति । रज्जोः=सत्यस्य रज्जोः
मिथ्याहिवत्=रज्जुरूपाधिद्वाने भासमानमृपासर्पवत् ज्ञाननिवर्त्यता=
ज्ञानैकयाध्यता, नहि=नैव दृष्टा=अनुभूता । यथा रज्जुकल्पितः
सर्पे रज्जुज्ञानेन याधितो भवति तद्वद्रज्जुज्ञानेन रज्जुर्न याध्यते,
यच्च ज्ञानवाच्यं तन्मिथ्या, तादृशश्च प्रपञ्चोऽपीति भावः ॥३२॥

सं—अत्र मिथ्यात्व के साधक “ज्ञाननिवर्त्यत्व” हेतु
का दो श्लोकों से उपसंहार करते हैं—

पदार्थ—बलीयसा=अतिप्रबल ज्ञानेन अपि=ज्ञान से भी
सत्यः अर्थः=रज्जु, शुक्ति आदिक सत्य पदार्थ, न निवर्त्तत=
कदापि निवृत्त नहीं होता । (उक्त अर्थ में दृष्टान्त कथन
करते हैं) रज्जोः=सत्य रज्जु का मिथ्याहिवत्=मिथ्या सर्प की
न्याई ज्ञाननिवर्त्यता=ज्ञान द्वारा वाध्य होना नहि दृष्टा=कदापि
नहीं देखा गया ।

सार यह कि—जैसे कल्पितसर्प का रज्जुज्ञान से

बाध (निवृत्ति) होता (होती) है वैसे रज्जुज्ञान से रज्जु का बाध नहीं होता, इस लिए “जो ज्ञान से बाध्य है वह रज्जुसर्प की भांति मिथ्या है” और प्रपञ्च का ज्ञान से बाध्य होना अर्थापत्ति, अनुमानादि से दिखा चुके हैं इसलिये उसको मिथ्या ही जानना चाहिये ॥३२॥

उक्तमर्थमुपसंहरन् श्वेताश्वतरश्रुतिप्रतीकं, याजुषश्रुति-
प्रतीकञ्च गृह्णाति “ज्ञात्वा देवम्” इति ।

ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः

नान्यः पन्था इत्यसङ्ख्यागमानाम् ।

यन्थो मिथ्यासम्मतो व्यर्थजल्पैः

कर्तुं शक्यो नान्यथा कोटिकल्पैः ॥३३॥

देवम्=दिव्यस्वरूपं स्वप्रकाशमात्मानम् ज्ञात्वा=अहम्प्रज्ञास्मीति
साक्षात्कृत्य सर्वपाशापहानिः=सर्वेषां पाशरूपाणामविद्यादिक्लेशानां
हानिर्निवृत्ति भवति, “नान्यः पन्था”=परमात्मज्ञानादन्यः कोपि मार्ग
मृत्युसन्तरणसाधनं नास्ति, इति असङ्ख्यागमानाम्=एवंप्रकाराणामसङ्-
ख्यातानामागमानां स्वतः प्रमाणभूतानां श्रुतीनाम्, बन्ध=प्रपञ्चः,
मिथ्यासम्मत=मिथ्यैवेति निश्चितोऽर्थः अस्तीति शेषः, सोऽयमेवं-
रूप श्रौतः सिद्धान्त कोटिकल्पैः=कोटिगुणितैः, व्यर्थजल्पैः=

(१) श्वेता० उ० १।११ ।

(२) श्वेता० उ० ३।८; ६।१५; तै० आ० ३।१३

निष्फलैर्वाग्जालैः, अन्यथा=इतो विपरीतः सत्य इति यावत्
कर्तुम्=साधयितुं न शक्येः=नैव योग्यो भवतीत्यर्थः । अत्र वेदार्थ-
केनागमपदेन स्मृतीतिहासपुराणादीनामपि उपलक्षणतया सङ्-
ग्रहः । तेषामपि प्रपञ्चमिथ्यात्व एव स्वार्थावगमादिति भावः ।

एवमेव स्वाराज्यसिद्धावपि शास्त्रात्म्य उत्थापितः ।

तथाहि—

ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानि-

नान्यः पन्थाश्चेति भूयोवचोभिः ।

ज्ञप्तेः साक्षान्मुक्तिहेतुत्वसिद्धा-

वध्यात्त्वं बन्धनस्यार्थसिद्धम् ॥ इति ॥३३॥

सं०—उपलक्षणरूप से दो श्रुतियों की प्रतीकद्वारा

उक्त अर्थ का उपसंहार करते हैं—

पदार्थ—[“ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः” (श्वे० १।१.१)]

देवम्=दिव्य स्वरूप स्वयम्प्रकाश ब्रह्मात्मा, को ज्ञात्वा=

“अहम्ब्रह्मास्मि” इस प्रकार साक्षात्कार करके सर्वपाशाप-

हानिः=अविद्यादिसकल क्लेशों को निवृत्ति होती है, तथा

[“नान्यः पन्थाः” (श्वे० ३।८; ८।१५; तै० आ० ३।१.३)]

अन्यः पन्थाः न=आत्मज्ञान के विना मृत्यु के सन्तरण

के लिये अन्य कोई मार्ग=साधन नहीं है, इति असङ्ख्याग-

मानम्=इत्यादि अनेक श्रुतिवाक्यों को बन्धः=बन्ध

मिथ्यासम्मतः=मिथ्या ही सम्मत है अर्थात् “भेताभूतः”

तथा “वाजसनेयी” शाखाप्रभृति अनेक श्रुतिवाक्य बन्ध

के मिथ्यात्व में प्रमाण हैं। उक्त अर्थ कोटिक्त्वैः=कोटिसङ्ख्यक, व्यर्थत्वैः=वृथा वाग्जालों में अन्यथा=अन्य किसी प्रकार का अर्थात् सत्य कर्तुं न शक्यः=नहीं किया जा सकता।

यहां “आगम” पद से स्मृति इतिहास पुराण वाक्यों का भी ग्रहण कर लेना क्योंकि उपक्रमोपसंहारादि तात्पर्यनिर्णायक लिङ्गों से सकलशास्त्रसम्बन्धी वाक्यों का बन्ध के मिथ्यात्व में ही तात्पर्य है। ॥३३॥

स्थूणानिखननन्यायेन तमेवार्थं द्रढयन् यन्वस्य सिद्धान्तसम्मतं स्वरूपं युक्तिमिरूपनिबध्नाति अष्टभिः ‘यद्यद्’ इत्यादिभिः।

यद्यज्ज्ञाननिवर्त्यं स्यादज्ञानं तत्तदिष्यताम्।

अज्ञानस्यैव नान्यस्य यतो ज्ञानं निवर्तकम् ॥३४॥

“यद्यद्” इति यद् यद् ज्ञाननिवर्त्यम्=यद् यद् अधिष्ठानज्ञानद्वारा वाध्यं, स्याद्=भवति, तद् तत्=तत् सर्वम् अज्ञानम्=अविद्यैव इष्यताम्=मन्यतामित्यर्थः। परमार्थस्तु नो ज्ञानाऽनपनोयत्वादिति भावः। यतः=यस्मात् कारणात् ज्ञानम्=विद्यापदवाच्योऽधिष्ठानसाक्षात्कारः अज्ञानस्य एव=अविद्याया एव निवर्तकम्=बाधको भवति, अन्यस्य=अज्ञानभिन्नस्य कस्यचिदपि पदार्थस्य न=नैव निवर्तकं भवती-

(१) चतुर्युगसहस्रं तु कल्पस्तद् ब्रह्मणो दिनम् (वैजयन्ती २।१।९३) इस वेक्ति से कल्प शब्द कालवाची भी है इस लिए यहां पर ‘कोटिकल्प’ इस शब्द का अर्थ “अनेकों चरणों में भी” हो सकता है।

त्यर्थः, नहि प्रकाशस्तिमिरं विहायान्यस्य घटपटादेर्बाधको भव-
तीति भावः ॥ ३४ ॥

सं०—स्यूणानिखननन्याय से उक्त अर्थ को पुनः दृढ
करते हुए यद्यदिसादि आठ श्लोकों से बन्ध के सिद्धान्त-
सम्मतस्वरूप को युक्तियों के द्वारा बाध्य कर दिखाने हैं ।

पदार्थ—यत् पत् ज्ञाननिर्वर्त्यम्=जो जो अधिष्ठानज्ञान
के द्वारा बाध्य स्यात्=होता है तत् तत्=वह वह अर्थात् ज्ञान
बाध्य पदार्थमात्र ही अज्ञानम्=अज्ञान (अविद्या) ही इष्य-
ताम्=मानना चाहिये, एतः=क्योंकि-ज्ञानम्=ज्ञान (विद्या)
अज्ञानस्य एव=अज्ञान (अविद्या) का ही निवर्त्तकम्=बाधक
होता है अन्यस्य न=अन्य किसी पदार्थ का नहीं ।

सार यह कि जैसे तेज तिमिर का परस्पर बाध्यबाधक-
भाव है वैसे ही विद्या अविद्या का बाध्यबाधकभाव है ।
विद्या बाधक है और अविद्या बाध्य है, ब्रह्मविद्या द्वारा
बाध्य होने के कारण बन्ध भी अविद्या ही जानना
चाहिये ॥ ३४ ॥

उक्तमेवार्थं स्पष्टीकरोति—“ज्ञानाज्ञाने”ति ।

ज्ञानाज्ञानविरोधो हि न ज्ञानाज्ञानभिन्नयोः ।

विरोधोऽस्ति ततो ज्ञानमज्ञानस्यैव नाशकम् ॥ ३५

'हि=निश्चयेन ज्ञानाज्ञानविरोधः=ज्ञानाज्ञानाभिव्यक्ति-
नयोः ज्ञानाज्ञानयोः परस्परं विरोधः सिंहच्छागवद्
वध्यघातकभावो वा तेजस्तिमिरवत्सहानवस्थानलक्षणो
(निवर्त्यनिवर्तकरूपो) वा अस्तीति शेषः । ज्ञानाज्ञानभिन्नयोः
विरोधः न अस्ति=अर्थात् ज्ञानस्याज्ञानाभिन्नेन सह, अज्ञान-
नस्य च ज्ञानाभिन्नेन सह विरोधो नास्ति नैव भवितुमर्हती-
त्यर्थः । ततः=तस्मात् द्वयोरेव पारस्परिकविरोधात् कारणात्
ज्ञानम् अज्ञानस्य एव नाशकम् इति स्पष्टम् । ज्ञानं विद्या इति,
अज्ञानमाविद्येति चाऽनर्थान्तरम् ॥ ३५ ॥

सं०—उक्त अर्थ को स्पष्ट करते हैं—

'पदार्थ— हि=निश्चय करके ज्ञानाज्ञानविरोधः=ज्ञान
तथा अज्ञान का ही परस्पर विरोध होता है जैसा कि—
सिंह और छाग का परस्पर “वध्यघातकभाव” विरोध है
अथवा जैसे तेज तिमिर का परस्पर “सहानवस्थानरूप”
अथवा “निवर्त्यनिवर्तकरूप” विरोध है । ज्ञानाज्ञान-
भिन्नयोः=ज्ञान तथा अज्ञान से भिन्नों का परस्पर
उक्त विरोधः न अस्ति=विरोध नहीं होता है । अर्थात्
ज्ञान का अज्ञानभिन्न पदार्थ के साथ और अज्ञान का ज्ञान-

१ हेत्वर्थको वाञ्छ “ हि ” शब्दः । एवञ्च “हि” इत्यस्य “यतः”
इत्ययमर्थः ।

२ यदा पर “ हि ” शब्द का अर्थ “ जिस कारण से ” भी हो
सकता है ।

भिन्न पदार्थ के साथ विरोध नहीं होता है । ततः=तिस कारण (अर्थात् इन दोनों का ही परस्पर विरोध होने के कारण) ज्ञानम्=ज्ञान अज्ञानस्य एव=अज्ञान का ही नाशकम्=नाशक है ॥ ३५ ॥

नन्वास्तां विद्याऽविद्ययोर्विरोधः, बन्धस्तु कथं विद्यया निवर्त्तत, तस्याऽविद्यात्वाभावादित्यस्यां शङ्कनयां विद्यया निवर्त्यत्वेनैव बन्धस्याप्यविद्यात्वं साधयति “ नाविद्या” इति ।

नाविद्या यदि बन्धः स्यात्तदा नश्येन्न विद्यया ।

विद्यानाश्या ह्यविद्यैव ततोऽविद्यैव बन्धनम् ॥ ३६ ॥

यदि=चेद् बन्धः=शरीरादिप्रपञ्चः अविद्या=अज्ञानं, न स्यात्=न भवेत्, तदा=तर्हि विद्यया=ब्रह्मज्ञानेन न नश्येत्=नैव निवृत्तो भवेत्, निवर्त्तते त्वसौ विद्यैव “तरति शोकमात्मविद्” (छां० ७।१।३) इत्यादि धृतिशतोक्तेः

‘देवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेता तरन्ति ते ॥ (भ० गी० ७।१४)

१ अत्रेदं बोध्यम्—“ आत्मेत्येवोपासीत” (बृ० १।४।४) “ तदात्मानमेवावेत् ” (बृ० १।४।१०) तमेव धीरो विद्वाय ” (बृ० ४।४।२) “ तमेव विदित्यातिमृत्युमेति” (श्वे० ३।८।६।१५) इत्याद्यनेकधृतिष्वेवैव “ मामेव ” इत्येवकारोऽन्यानुपरतः प्रतिपत्त्यर्थः । मामेव=उक्तोपाधिविरहितं विदानन्दसदान्मानमगच्छं ये प्रपद्यन्ते=वेदान्तवाक्यजन्यया निर्विकल्पसाक्षात्काररूपया निर्वचनानङ्गु-रचिदाकारत्वधर्मविशिष्टया सर्वसुहृत्फलभूतया निदिध्यागनपरिपाकप्रसूतया

इत्याद्यसङ्ख्यस्मृतेश्च । द्वि=यतः विद्यानास्या=विद्यया याच्या
अविद्या एव=अज्ञानमेवेत्युक्तम् । ततः=तस्मादेतोः अविद्या एव=
अज्ञानमेव बन्धनम्=संसारदुःखात्मको बन्ध इत्याकलनीयमित्यर्थः ।
विद्यावाध्यान्यथाऽनुपपत्त्याऽविद्याकार्यभूतः संसारोऽप्यविद्यैवेति
भावः । अत्राहुः स्रष्टुनकाराः—

अन्यथाऽनुपपत्तिश्चेदस्ति वस्तुप्रसाधिका ।

पिनष्टि दृष्टवैमन्यं सैव सर्वव्याधिका ॥ ८४ ॥ इति ॥ ३६ ॥

चेतोवृत्त्या सर्वाज्ञानतत्कार्यविरोधिन्त्या विषयीकुर्वन्ति ते=ये केचित् एतां=
दुरतिक्रमणीयामपि मायाम्=अखिलानर्थनन्मभुवमनायासानैव तरन्ति=अति-
क्रामन्ति “तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां न भवति”
(चू० १ । ४ । १०) इति श्रुतेः । सर्वापाधिनिवृत्त्या सच्चिदानन्दधनरूपेणैव
तिष्ठन्तीत्यर्थः । (मधुसूदनी) ।

२ विज्ञानस्वप्रकाशवादे सद्वृद्धीतेय नारिका स्रष्टुनकाराः । तत्र तेषा-
मयमाशयो यद् न वयं स्वेनैव क्रियाकर्मभाव विषयविषयिभाव वा स्वप्रका-
शार्थं मन्यामहे, यथा तु भवता मते सत्तासम्बन्धेन द्रव्यादिषु सत्त्ववहारं सत्ता
तु स्वयमेव सदूपा, न चैतावता स्वान्माश्रयता तस्या, तथा ज्ञानमपि स्ववि-
षय घटादिकं प्रकाशयत् स्वयमेव प्रकाशस्वरूपम् । परं गुरुमतमिदं न गुरो-
र्मतम्, यतो ह्यस्मिन् (औपनिषदे) पक्षे विषयोऽस्यैव, गुरुणा मते तु सत्यो
विषयः । एतावता तु साम्यं स्याद् यथा साऽविषयेऽपि कुटादौ बहुव्रीहिवाक्यं
व्यवहारं प्रवर्तयति—इति, तथा ज्ञानमविषयेऽप्यात्मन्यविद्यादशायामिति ।
यथा—“अहम्” इति व्यवहारान्मयाऽनुपपत्त्या घटादिव्यवहारे “अन्यो ज्ञाता-
ऽन्यज्ज्ञेयम्” इति दृष्टोऽपि व्यवहारस्त्यज्यते, यथा वा—“जानामि” इति
व्यवहारान्मयाऽनुपपत्त्या “ज्ञानमन्यज्ज्ञेयवान्यद्” इत्यन्वयं दृष्टोऽपि व्यवहार-

सं०—ननु विद्या तथा अविद्या का परस्पर विरोध रहता है तो रहो परन्तु विद्याद्वारा बन्ध की निवृत्ति कैसे हो सकती है? क्योंकि बन्ध अविद्यारूप नहीं है। इस आशङ्का के निवारणार्थ बन्ध को अविद्यारूप कथन करते हैं—

पदार्थ—यदि=यदि बन्धः=शरीरादि प्रपञ्च अविद्या= अविद्यारूप न स्यात्=न होवे, तदा=तब विद्या=ज्ञान से न नश्येत्=कदापि निवृत्त न होवे। परन्तु तरति शोकमात्मवित्= इत्यादि श्रुतियों द्वारा ब्रह्मविद्या से ही बन्ध की निवृत्ति, कथन की गई है। हि=जिस कारण से विद्यानाश्या=विद्या द्वारा बाध होने योग्य अविद्या एव=अविद्या ही है ततः=इस हेतु से बन्धनम्=संसार दुःखात्मक बन्ध अविद्या एव= अविद्या अर्थात् अज्ञानरूप ही है ॥३६॥

स्त्याज्य एव । सर्वतोयत्नतीक्ष्णमन्यथाऽनुपपत्तिः तथा दृष्टान्मात्रफलमवलम्ब्य प्रवृत्त तर्कशतमपि बाधने । तदाहुः प्रमाणिकाः—

प्रमाणयन्त्यदृष्टानि फलव्यानि भुवह्न्यापि ।

अदृष्टशतभागोऽपि न फलव्यो निष्प्रमाणकः ॥ इति

प्रवल्लरार्थाविति प्रमाणोपटम्भबलेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमेव व्यवस्थापितं तद्वत् प्रवृत्तेऽपि विद्याबाध्याऽन्यथाऽनुपपत्तिरन्यस्याविद्यात्वमेव (निष्प्रमा-
त्वमेव) दृष्टीयतोऽतीत्यभिप्रायवान् आह—“अत्राहुः” इति ।

१ विपक्ष में बाधक दर्शाने हुए बन्ध को अविद्यारूप कथन करते हैं ।

बन्धस्याऽविद्यातः पृथक्स्वरूपत्वे अविद्यानिवृत्तावपि मोक्षो न स्यादिति वादिशिरसि दण्डं पानयन् बन्धस्याऽविद्यात्वमेव द्रढयति—

अविद्यायाः पृथग्भूतः कश्चिद्वन्धो यदीप्यते ।

तदा कश्चिन्न मुच्येताऽविद्याहानिऽपि विद्यया ३७

“अविद्यायाः” इति । यदि=चेत् बन्धः=वन्धो नाम कश्चित्=पदार्थः अविद्यायाः=अज्ञानात् पृथग्भूतः=स्वतन्त्र एव इष्यते=काम्यतेऽभ्युपगम्यत इति यावन्, तदा=तर्हि कश्चित्=कोऽपि सुखदुःखात्मकसंसारहानेच्छुर्मुमुक्षुः विद्यया=ब्रह्मसाक्षात्कारेण अविद्याहाने अपि=अविद्याया निवृत्तावपि न मुच्येत=नैव मुक्तो भवेत् ।

अयं भावः—बन्धस्याऽविद्याभिन्नत्वस्वीकारे विद्ययाऽविद्याऽपनोदे सत्यपि अविद्याभिन्नबन्धापनोदाभावादनिर्मुक्तप्रसङ्गः विद्याऽनर्थन्यत्वेन दोषद्वयमापत्तिर्भवति । तत्परिजिह्वापुंमिरकामैरपि बन्धस्याऽविद्यारूपत्वमेव मन्तव्यम् । ॥३७॥

सं०—अविद्या से पृथक् बन्ध मानने वाले वादी के मत में मोक्ष की असिद्धि कथन करते हैं—

पदार्थ—यदि=यदि बन्धः=वन्ध नामक कश्चित्=कोई पदार्थ अविद्यायाः=अविद्या से पृथग्भूतः=पृथक् स्वतन्त्र (सत्य) पदार्थ इष्यते=माना जाय तदा=तब कश्चित्=कोई मुमुक्षु विद्यया अविद्यानिवृत्तौ अपि=विद्या से अविद्या के निवृत्त हो जाने पर भी न मुच्येत= कदापि मुक्त न होगा ।

सार यह कि—अविद्या को बन्ध न स्वीकार करके

यदि किसी अन्य पदार्थ को बन्ध मान लिया जावेगा तो उस पक्ष में विद्या से, अविद्या की निवृत्ति हो जाने पर भी अविद्याभिन्न बन्ध को यथावस्थित रहने से मोक्ष का अभाव और विद्या का वैयर्थ्य यह दो दोष उत्पन्न हो जावेंगे । इन दोनों दोषों का परिहार करने की इच्छा वाले जिज्ञासु पुरुषों को बन्ध का वास्तविकरूप अविद्या ही जानना चाहिए ॥ ३७ ॥

ननु निवर्ततां विद्ययाऽधिदैव । तत्पृथग्भूतस्तु बन्धः कर्म-
णोपासनयाऽन्येन वा केनचित्साधनेन निवर्त्त्यत एवेति अविद्या-
भिन्नबन्धस्वीकारे नानिमोक्षप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य ज्ञानमेव बन्ध-
धाधकं नान्यत्किमपीति पूर्वप्रतिपादितमेवार्थं द्वाभ्यां पुष्टीकरोति
“नन” इति ।

न च ज्ञानात्पृथक्किञ्चिद्बन्धविश्लेषसाधनम् ।

श्रूयते युज्यते वापि यतो बन्धविमोचनम् ॥ ३८ ॥

ज्ञानात् पृथक्=ज्ञानभिन्नं किञ्चित्=स्वतन्त्रं नव=नैव बन्धविश्लेष-
साधनम्=बन्धस्य निवृत्तावुपायः श्रूयते=श्रुत्या प्रतिपाद्यते अपि वा=
अथवा युज्यते=युक्तियुक्तो भवति, यतः=यस्मात्साधनात् बन्धवि-
मोचनम्=बन्धस्य विमोचनं बन्धाद्वा विमोचनं मुक्तिर्गोपेदिति शेषः
“सुरेश्वराचार्ये” एषि नैष्वर्ग्यसिद्धावुक्तम्—

अप्रमेत्यं प्रमेत्येन ज्ञानं ज्ञानेन वाच्यते ।

अद्विज्यादिवद्वापो देहाद्यात्मनोस्तथा ॥ (२-१०४) इति ॥ ३८ ॥

१—‘अपि’ शब्दोऽयं भिन्नप्रमो वा भविष्यतीति । एवमर्थं पूर्वार्थ-
गतेन ‘किञ्चित्’ शब्देनान्वयनीयः ।

सं०—ज्ञान ही अज्ञान का बाधक होता है इस अर्थ को दो श्लोकों से पुष्ट करते हैं—

अथवा—ननु यदि विद्या से अविद्या की ही निवृत्ति होती है तो हो । अविद्या से पृथग्भूत बन्ध की निवृत्ति तो कर्म उपासनादिक किसी उपायान्तर से हो जावेगी । इस प्रकार अविद्याभिन्नबन्ध पक्ष में अनिमोक्षप्रसङ्गरूप दोष नहीं दिया जा सकता । इस आशङ्का को हृदय में रख कर ग्रन्थकर्ता अग्रिम दो श्लोकों द्वारा “ज्ञान विना बन्ध का कोई बाधक नहीं है” इस पूर्वोक्त अर्थ को ही परिपुष्ट करते हैंः—

पदार्थ—ज्ञानात् पृथक्=ज्ञान से भिन्न किञ्चित्=(अन्य) कोई स्वतन्त्र बन्धविच्छेपसाधनम्=बन्ध निवृत्ति का उपाय न च श्रूयते=श्रुति से प्रतिपादन नहीं किया गया है अपि वा=अथवा अर्थात् ना ही युज्यते=युक्तियुक्त हो सकता है यतः=जिस उपाय से बन्धविमोचनम्=बन्ध की निवृत्ति हो सके ॥३८॥

.. ज्ञानाद्बन्धविनाशस्तु श्रूयते युज्यतेऽपि च ।

अज्ञानज्ञानयोरेव नाशयनाशकता यतः ॥३९॥

“ज्ञानाद्” इति—“तु” ना पक्षान्तरं ध्यायन्त्यति—ज्ञानात् तु=

१—इस ‘अपि’ शब्द का सम्बन्ध श्लोक पूर्वार्धगत ‘किञ्चित्’ शब्द के साथ भी हो सकता है । इस प्रकार अन्वय करने से ‘किञ्चिदपि’ का अर्थ होगा “कोई भी कर्म उपासना आदिक”।

विद्यया तु बन्धविनाशः=बन्धनिवृत्तिः श्रूयते युज्यतेऽपि च=श्रुतियुक्तिसिद्धेत्यर्थः । यतः अज्ञानज्ञानयोरेव=विद्याऽविद्ययोरेव नाशनाशकता=बाध्यबाधकभावः, अज्ञानं बाध्यम् ज्ञानञ्च तस्य बाधकमित्यर्थः । श्रुतियुक्ती पूर्वमभिहिते ॥ ३९ ॥

पदार्थ—(“तु” शब्द से पक्षान्तर की व्यावृत्ति जाननी) ज्ञानात् तु=परन्तु ज्ञान से बन्धविनाशः=बन्ध की निवृत्ति श्रूयते=वेद से सुनी जाती है, अपि च=और युज्यते=युक्तियुक्त भी है यतः=क्योंकि अज्ञानज्ञानयोरेव=अज्ञान और ज्ञान का ही नाशनाशकता=परस्पर बाध्यबाधकभाव है । अज्ञान बाध्य है और ज्ञान (अधिष्ठान ज्ञान) उसका बाधक है ॥३९॥

बन्धस्याऽविद्यात्वमुपसंहरन् पञ्चावयवानुमानस्वरूपमुपनिबध्नाति—“ततः” इति ।

ततो विद्याविनाश्यत्वाद्बन्धोऽविद्यैव सम्मतः ।

यथा रज्जुरगारोपस्तथा चायं ततस्तथा ॥४०॥

ततः=तस्माद्धेतोः बन्धीयज्ञाननाशत्वस्य श्रुतियुक्तिसिद्धेः विद्याविनाश्यत्वात्=प्रह्लात्मैक्यसाक्षात्काररूपया विद्यया विनाश्यत्वात् बाध्यत्वात् बन्धः=प्रपञ्चः अविद्या एव सम्मतः=आविद्यारूपेणैव निश्चितः अधिष्ठानाऽज्ञानजनितस्याप्यज्ञानरूपत्वादधिष्ठानसाक्षात्कारबाध्यत्वाच्चारोप्यस्य । दृष्टान्तयति—“यथा” इति । उपनयति ‘तथा चायम्’ इति । निगमयति ‘ततस्तथा’ इति । स्पष्टं व्याख्यातप्रायश्च ॥४०॥

सं०—बन्ध के अविद्यात्व का उपसंहार करते हुए

पञ्चावयव वाले (परार्थ) अनुमान का स्वरूप धारण है—

पदार्थ—ततः=इस कारण मे अर्थात् वन्ध के ज्ञान-
नाशयत्व को श्रुतियुक्तिमिद्ध होने मे विद्याविनाशयत्वात्=विद्या
द्वारा बाध्य होने के कारण वन्धः=प्रपञ्चरूप सय वन्ध
अविद्या एव=अविद्यारूप ही सम्मतः=निश्चित है, वन्ध को
अविद्यारूप मानना ही समीचीन है । यथा=जैसे रज्जुगा-
रोपः=रज्जु में सर्प का आरोप विद्यानाशय होने मे अविद्या
रूप है तथा च अपम्=वैमे ही यह वन्ध भी ज्ञाननाशय है
ततः तथा=इस कारण रज्जुसर्प की भान्ति ज्ञाननाशय होने
मे अविद्यारूप ही है तद्विन्न नहीं ॥४०॥

अविद्याया वन्धत्वे धार्मिककाशचार्यमंवाद्मप्याह “अविद्या-
स्तमय” इति ।

अविद्यास्तमयो मोक्षः सा च वन्ध उदाहृतः ।

इत्येवं सर्ववेदान्तपारगाः प्रवदन्ति हि ॥ ४१ ॥

१ यहाँ पर अनुमान के पात्रों अवयवों का विभाग निम्नलिखित है
प्रतिज्ञा ‘वन्ध. अविद्यैव सम्मतः ।’ हेतु—‘विद्याविनाशयत्वात्’ इष्टान्त—
‘यथा रज्जुगातोपः’ । उपनय—‘तथा चायम्’ । निगमन—‘ततस्तथा’ ॥

१—तथा शाहुः श्रीसुरेश्वराचार्या बृहदारण्यकोपनिष-
द्भाष्यवार्तिके :—

अविद्यानाशमात्रश्च मोक्ष आत्मन इष्यते । (३।३।२३) इति,
न चाविद्यातिरेकेण मुक्तैर्बन्धोऽन्य इष्यते । (३।३।२२) इति च

अविद्यास्तमयः=अविद्यायाः सकलसंसारानर्थहेतुभूतायाः सत्त्वे-
नाऽसत्त्वेन सदसत्त्वेन च वक्तुमशक्याया अतस्मिन्सद्बुद्धिरू-
पायायाः अस्तमयः संस्कारादिकार्यरूपेणाप्यनवस्थानम्, स मोक्षः=
मोक्षपदार्थः, अविद्यात्मकबन्धश्च न्य आत्मैव मोक्षपदार्थ इत्यर्थः ।
सा च=स्वर्गैर्चायं चः पठितः तेन पक्षान्तरव्यावृत्तिर्ज्ञेया । अविद्या
तु बन्धः=बन्धपदार्थः उदाहृतः=कथितः । उक्तञ्च—

तरत्यविद्यां वितता हृदि यस्मिन्निवेशिते ।

योगी मायाममेयाय तस्मै योगात्मने नमः ॥ इति ।

इति एवम्=एवं रूपेण सर्ववेदान्तपारगाः=सकलवेदान्तशास्त्र-
रहस्य वेत्तार आचार्याः प्रवदन्ति=उद्घटभावेन प्रतिपादयन्ति, हि=
इति निश्चितोपमर्थो यदविद्याया एव बन्धत्वं नामेति ॥ ४१ ॥

सं०—अविद्या के बन्धरूप होने में वार्त्तिककार
“सुरेश्वराचार्य” की सम्मति दर्शाते हैं—

पदार्थ—अविद्याऽस्तमयः=सकल संसाररूप अनर्थ की
हेतुभूत अविद्या का अस्त हो जाना, संस्कारादि कार्यरूप
से भी अवस्थित न रहना (अर्थात् कार्य सहित अविद्या
की निवृत्ति ही) मोक्षः=मोक्ष है, सा च=और यह अविद्या
ही बन्धः उदाहृतः=बन्ध नाम से पुकारी जाती है, हि=
निश्चय कर के सर्ववेदान्तपारगाः=सब वेदान्तशास्त्र के पारगामी
वसिष्ठ व्यास आदि आचार्य इति एवं प्रवदन्ति=इस प्रकार
कथन करते हैं ।—

जैसा कि विष्णुपुराण में भी कथन किया है कि—

तरत्यविद्या वितता हृदि यस्मिन्निवेशिते ।

योगी मायाममेयाय तस्मै योगात्मने नमः ॥

(अर्थ—जिस योगात्मा के हृदय में साक्षात्कार कर लेने से योगी मायात्मक अविद्या के पार हो जाता है उस अप्रमेय योगात्मा के प्रति मेरा नमस्कार हो) । यहां पर “अविद्यां तरति” इस शब्द से अविद्यानाश का अभिप्राय है ॥ ४१ ॥

नव्यान्नामविद्यैव बन्धो विद्यया च तन्नाशो मोक्ष इति, संसारदुःखस्य बन्धत्वे तु किमायानमिति जिज्ञासायां कार्यकारणयोरनन्यत्वान्यायेन तस्यापि बन्धतया दुःखत्वं प्रतिजानीते “कार्यस्य” इति ।

कार्यस्य कारणात्मत्वाद्धेतोः कार्यतया स्थितेः ।
अविद्यैवोदितो बन्धस्तथा दुःखमथोच्यते ॥४२॥

कार्यस्य=संसारदुःखात्मकस्याऽविद्याकार्यभूतस्य बन्धस्य, कारणात्मकत्वात्=अविद्यात्मककारणस्वरूपत्वाद् अविद्यासमसत्ताकत्वात् हेतोः=अविद्यारूपस्य संसारकारणस्य कार्यतया=कार्यभावेन स्थिते=अवस्थितेः अविद्याजनितः बन्धः=बन्धपदार्थ अविद्या एव उदितः=अविद्याशब्देनैवामिलप्यते । कार्यकारणयोरनन्यत्वादित्यर्थः । अथ=बन्धस्याऽविद्यात्वममर्थनानन्तरम् तथा=तेनैव प्रकारेण अर्थात् कार्यकारणयोरभेदन्यायेन दुःखम्=बन्ध एव दुःखं प्रतिकूलवेदनीयम्, उच्यते=कथ्यते मनीषिभिरिति शेषः, इत्येवं सम्प्रति बन्धस्यैव दुःखत्वं प्रतिपादयाम इत्यर्थः ।

श्लो० ४२] , कार्यकारणयोरभेदादपि बन्धोऽविद्यैव । २२३

अत्रायमाशयः—उपादानकारणाज्जायमानं कार्यं तत्सम-
सत्ताकं भवति सुवर्णपिण्डाज्जायमानं रुचिकस्वस्तिकादिकं यथा
सुवर्णस्वभावमिति सत्कार्यवादिनां सिद्धान्तः । एवञ्चास्मिन्नये
कार्यकारणयोर्नास्ति भेदः, अतोऽविद्यातो जायमानो बन्धोऽप्यवि-
द्यैव, साच्च दुःखम्, दुःखञ्च जिहासितं सर्वं प्राणिनामिति तस्या
दुःखरूपतां प्रतिपादयामः । दुःखरूपत्वञ्चास्या योगशास्त्रेऽप्यु-
क्तम्—* “अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः”
“अविद्या क्षेत्रमुत्तरेयां प्रसुप्ततनुयिच्छिन्नोदाराणाम्” इति ।
(यो० साधन० सू० ३, ४) एवमविद्याया दुःखरूपत्वम् ॥

सं—अब कार्यकारण के अभेदन्याय से अविद्या के
परिणामभूत बन्ध को अविद्यारूप कथन करके अविद्या को

१ अयमभिप्रायः—“क्लेशा इति पञ्च विपर्यया इत्यर्थः” । अविद्या
तावद्विपर्यय एव, अस्मितादयोऽप्यविद्योपादानास्तदविनिर्भागवर्तिन इति विप-
र्ययाः, ततश्चाऽविद्यासमुच्छेदे तेषामपि समुच्छेदो युक्त इति भावः । (यो० पा०)
यत्रापरैरप्यविद्यैकदेशानामविद्योपादानकानां विपर्ययत्वेन क्लेशत्वमभ्यधायि,
कुतः पुनरौपनिषदानां सर्वस्यास्य प्रपञ्चस्याऽविद्यापरिणामभूतत्वान् क्लेशत्वं न
स्यादिति । इयमेवचाऽविद्या (कार्याकारा) मार्कण्डेयपुराणे रामशर्माप्रकरणे
“महामोहा ” पदेनाभिलप्यते । महामोहो भोगेच्छारूपमविद्यापरांऽग्निं अस्या
मिश्रार्क्षं आद्यजन्तान्महामोहशब्दोऽप्युक्तः—“महामोहा ” संग्राममृत्तः॥गणरागरूप-
मोहस्वरूपा । तदुक्तमभिपुक्तेः—

तमोऽविद्यैवो मोहः स्यादन्तःकरणविभ्रमः ।

महामोहस्तु विज्ञेयो ग्राम्यभोगसुरैरपणा ॥

मरणे ह्यन्धतामिहं तामिहं क्रोध उच्यते ।

अविद्या पञ्चपर्यया प्रादुर्भूता सदृशमनः ॥ ३५ ॥

दुःखरूप कथन करते हुए तज्जन्य बन्ध को दुःखस्वरूप सिद्ध करने की प्रतिज्ञा करते हैं—

पदार्थ—कार्यस्य=संसार दुःखरूप कार्य को कारणात्मत्वात्=अविद्यात्मक कारण का स्वरूप होने में अर्थात् जो अविद्या का स्वभाव है उसी स्वभाव वाला होने से हेतो=अविद्यारूप संसारकारण की कार्यतया=कार्यरूप से स्थिते=स्थिति होने के कारण उत्पन्न हुआ बन्ध=संसार दुःख, अविद्या एव=अविद्या ही उदित=कथन किया गया है ।

अथ=बन्ध को अविद्या सिद्ध करने के अनन्तर तथा=उक्त न्याय के द्वारा ही दुःखम्=बन्ध को दुःखरूप उच्यते=कथन करते हैं ।

भाव यह कि (परिणामी) उपादान-कारण से उत्पन्न हुआ कार्य अपने कारण के समान स्वभाव वाला होता है जैसा कि मृवर्णपिण्ड से उत्पन्न हुए स्वस्तिक रूचकादि भूषण मृवर्ण के समान स्वभाव वाले पाये जाते हैं, इसी प्रकार अविद्या से उत्पन्न हुआ बन्ध भी अविद्या समान-स्वभाव होने के कारण अविद्यारूप ही जानना चाहिये, और शास्त्रकारों ने अविद्या को दुःखरूप कथन किया है जैसा कि योगशास्त्र में सायनपाद के तृतीय और चतुर्थ मंत्रों में वर्णन किया है कि—अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेष

प्रसिद्ध वार्त्ता है) इस लिये अन्वयव्यतिरेकाम्याम्=अन्वय तथा व्यतिरेक के द्वारा बन्धनम्=बन्ध, दुःखम्=प्रत्येक जीव को भतिकूल रूप से प्रतीयमान जो दुःख, उस का हेतु = कारण है ।

भाव यह है कि—जिस के होने पर जो होवे उसको “अन्वय” तथा जिस के न होने पर जो न होवे उस को “व्यतिरेक” कहते हैं । यह अन्वयव्यतिरेक दोनों कार्यकारणभाव के गमक (निश्चायक) होते हैं । जैसे चक्षुरिन्द्रिय के होने पर रूप का दर्शन तथा उसके न होने से रूपदर्शन का अभाव होता है । इस नियम के अनुसार बन्ध के होने से दुःख का होना और बन्ध के न होने से दुःख का न होना स्पष्ट सिद्ध करता है कि एकमात्र बन्ध ही दुःख का कारण है ॥४३॥

हेतुकार्यरूपेण बन्धदुःखयोः त्रिभागमुपस्थाऽधुना तयोरभेदमभिप्रयन् अन्योन्यात्मकतामुपपादयति “कार्यस्य” इति—

कार्यस्य कारणात्मत्वाद् दुःखस्य बन्धरूपता ।

स्थितेः कार्यतया हेतोर्यन्धस्य दुःखरूपता ॥४४॥

कार्यस्य कारणात्मत्वाद्=कार्यकारणयोरभेदात् दुःखस्य=दारीयदेः बन्धरूपता=बन्धात्मकता ज्ञेयेति शेष । हेतोः=कारणस्य बन्धस्य कार्यतया=कार्यरूपेण दुःखरूपेण स्थितेः=अवस्थानात् बन्धस्य अपि दुःखरूपता इति स्पष्टम् ॥४४॥

सं०—हेतु तथा कार्यरूप के द्वारा बन्ध और दुःख का परस्पर विभाग कथन करके अब उन का अभेद प्रतिपादन करने के अभिप्रायसे दोनों की अन्योन्यात्मकता कथन करते हैं ।

पदार्थ—कार्यस्य कारणात्मत्वात् = कार्यकारण का अभेद होने से दुःखस्य = शरीरादि दुःख की बन्धरूपता = बन्धरूपता स्पष्ट है, तथा हेतोः = हेतु की कार्यतया = कार्यरूप से स्थितेः = स्थिति होने के कारण भी बन्धस्य = बन्ध की दुःखरूपता = दुःखरूपता स्पष्ट है ॥ ४४ ॥

विपक्षे बाधकं पातयन् बन्धस्य दुःखरूपतायामनुमानमाह “ यदि ” इति ।

यदि दुःखतया बन्धः स्थितो न स्यात्तदात्मनः ।

द्वेष्यो न स्यादतस्तादृग्दुःखमेव ततस्तथा ॥ ४५ ॥

यदि = चेत् बन्धः = शरीरादिप्रपञ्चः दुःखतया = दुःखभावेन स्थितः = परिणतो वर्तमानः न तादृग् = नैव भवेत्, तदा = तर्हि आत्मनः = दुःखजिह्वासोरात्मनः प्राणिवर्गस्य द्वेष्यः = द्वेषविषयः हानुमिष्टः (अपि) न स्यात्, यतः = यस्मात्कारणात् बन्धः दुःखम् एव = एवकारोत्रान्यव्ययज्जेदार्यकः दुःखमेव नान्यात्किमपीत्यर्थः, अतोऽस्मात्तादृग्द्वेष्यः । प्रतिकूलवेदनीयत्वाद्बन्धो द्वेष्यः इत्यर्थः । ततः = तस्मात्कारणात् स बन्धः तथा = दुःखरूप एव नान्यथा । तथाच प्रयोगः—“बन्धो दुःखं द्वेष्यत्वात्कारणारवत्” इति । यत्र द्वेष्यं तत्र दुःखं यथात्मेति भावः ॥ ४५ ॥

सं०—विपक्ष में बाधक दर्शाते हुए बन्ध के दुःखरूप होने में अनुमान कथन करते हैं—

पदार्थ—यदि=यदि बन्धः=शरीरादिप्रपञ्च दुःखतया=दुःखरूप से स्थितः=विद्यमान न स्यात्=न हो तदा=तब आत्मनः=प्रत्येक प्राणी के द्वेषः=द्वेष का विषय न स्यात्=न होना चाहिये यतः=जिस कारण से वह दुःखम् एव=केवल दुःख ही है अतः तादृगु=द्वेष्य=द्वेष का विषय है । ततः=इस हेतु से वह बन्ध तथा=वैसा दुःखरूप ही है ।

यहां अनुमान का प्रयोग ऐसा जानना—“बन्धो दुःखं द्वेष्यत्वात् कारागारवत् यन्न द्वेष्यं तन्न दुःखं यथाऽऽत्मा”=बन्ध दुःखरूप है, द्वेष का विषय होने से, कारागार की न्याई जो द्वेष्य नहीं वह दुःखरूप भी नहीं जैसा कि आत्मा ॥४५॥

बन्धस्य दुःखान्यत्वे दण्डमाह—“यदि” इति ।

यदि बन्धाद्भवेद्भिन्नं दुःखं वा दुःखसाधनम् ।

मुक्तस्यापि तदा नैव विनिवर्त्तत दुःखिता ॥४६॥

यदि=चेत् दुःखं वा दुःखसाधनं वा बन्धात्=उक्तरूपात् भिन्न भवेत्, तदा=तर्हि मुक्तस्य अपि=मोक्षं प्राप्तस्याप्यात्मनः दुःखिता=दुःखसम्बन्धवत्ता नैव विनिवर्त्तत=कदापि निवृत्ता न भवेत्, बन्धस्य दुःखान्यत्वपक्षे मुक्तिरेव नोपपद्येतेति विपक्षे, दण्ड इति भावः ॥४६॥

श्लो० ४६, ४७] बन्धस्योऽदुःखत्वे मुक्तस्यापि दुःखित्वमेव । २२९

सं०—बन्ध के दुःखभिन्नत्व पक्ष में बाधक (दोष) कथन करते हैं—

पदार्थ—यदि=यदि दुःखम्=दुःख वा=अथवा दुःख-साधनम्=दुःखसाधन शरीरादिक बन्धात्=उक्त बन्ध के स्वरूप से भिन्नम्=भिन्न भवेत्=हो तदा=तब मुक्तस्य अपि=मुक्तात्मा का भी दुःखिता=दुःखसम्बन्ध नैव विनिवर्त्तेत=कदापि निवृत्त न होगा ।

भाव यह है कि विद्या से अविद्यारूप बन्ध की निवृत्ति होती है ऐसा पूर्व सिद्ध किया गया है । बन्ध की निवृत्ति का ही दूसरा नाम मोक्ष है, यदि कोई बांटी दुःख को बन्ध से भिन्न मानने का हठ करेगा तो उसके मत में विद्याद्वारा बन्ध की निवृत्तिरूप मोक्ष हो जाने पर भी, बन्धभिन्न होने से दुःख की सत्ता (अनिवृत्ति) ज्यों की त्यों बनी रहेगी । इस प्रकार मुक्तात्मा पुरुष भी दुःखभागी मानना पड़ेगा । परन्तु सदुःख मोक्ष का पक्ष किसी भी वादी को सम्मत नहीं है इसलिए “बन्ध ही दुःख है, दुःख ही बन्ध है” यही पक्ष समीचीन है ॥४६॥

बन्धस्य हातव्यत्वेनापि दुःखत्वमेवेष्टमित्याह—“दुःखं हि” इति ।

दुःखं हि प्राणिनामेकं हातुमिष्टं प्रयत्नतः ।

यतस्तन्न पृथग्यन्धात्ततः सोऽपि जिहासितः ॥४७॥

हि=निश्चयेन प्राणिना=सर्वस्यापि प्राणिवर्गस्य एक=केवलं
दुःख, प्रयत्नतः=प्रयत्नेन हातुमिष्टम्=त्यक्तव्यम् एकमात्रतया दुःखस्यैव
परित्यागोऽस्मीष्टः, प्रतिकूलवेदनीयत्वात्तत् कस्यापि नेष्टमिति भावः।
स्त=कारणात् तद्=दुःखं वन्मात्र=शरीरादेः पृथक् न=स्वतन्त्रं नास्ति
ततः=तस्मात् कारणात्, तः अपि=यन्धोऽपि जिहामित=हातुमिष्टं
एवेत्यर्थः ।

अयं भावः—‘वाधनालक्षण दुःखम्’ (न्या० १।१।२१) इति दुःख-
लक्षणमाचक्षते तद्विदः । वाधना पीडा ताप इति चानर्थान्तरम् ।
अत्र च वाधनेति वाधनाविषयां बुद्धिं लक्षयन्ति, तेन वाधना च तद-
नुपाद्वेणश्च शरीरादयो गौणमुख्यभावेन लक्षिता भवन्ति। सैव हि
वाधनानुसिद्धुःमे मुख्या शरीरादौ च गौणीति वाचस्पतिमिश्राः ।
एवञ्च दुःखशब्देन सर्वे जायमानाः शरीरादय उच्यन्ते । तत्र—
“तद्वत्तन्विमोक्षोऽपवर्गः” (न्या० १।१।२२) इति यदता न्यायाचार्येणापि
दुःखस्य जिहामितत्वं स्पष्टमुक्तम् ।

समाधिभावनार्थं क्लेशनूकरणार्थञ्च क्रियायोगमुपदिशता
योगाचार्येणापि—“अविद्याऽस्मितासगद्वेषामिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः”
(यो० ६० २।३) इत्युक्त्या “अविद्या श्रेष्ठभुतेषां प्रसूततदुविच्छिन्नो-
दाणाम्” (यो० ६० २।४) इत्यविद्याया एव मुख्यं क्लेशत्वमन्यधायी-
त्युक्तप्रायम् । तदनुबन्धि च यत्तत्सर्वं क्लेशपदामिष्टव्यमिति युक्तं
दुःखस्य जिहामितत्वे यन्धस्यापि जिहामितत्वमिति दिक् ॥

सं०—अब “वन्य त्यागने योग्य होने में भी दुःखरूप
है” इस अर्थ को कहते हैं—

पदार्थ—हि=निश्चय करके प्रयत्नः=पत्र के द्वारा

(पुरुषार्थ से) प्राणिनाम्=सम्पूर्ण प्राणियों को एकं दुःखं हातुम् इष्टम्=एकमात्र दुःख ही त्यागने को इष्ट है, यतः=जिस कारण से तत्=वह दुःख बन्धात्=शरीरादि प्रपञ्च से पृथक् न=पृथक् नहीं अर्थात् स्वतन्त्र नहीं ततः=इस हेतु से सः अपि=वह बन्ध भी जिहासितः=त्यागने को इष्ट है ।

भाव यह कि आत्माभिन्न सकल अनात्म पदार्थ “बन्ध” पद का वाच्य है और वही दुःखरूप होने से त्यागने योग्य है । जो २ हेतु हैं वह अवश्य दुःखरूप हैं इसमें कोई संशय नहीं ॥ ४७ ॥

बन्धस्य दुःखत्वं साधयति व्यतिरेकिणानुमानेन “बन्धो दुःखम्” इति ।

बन्धो दुःखं जिहास्यत्वाद्यत्र दुःखं न तत्तथा ।

यथा मोक्षस्तथा नाद्यं तस्मान्नैव तथापि सः ॥ ४८ ॥

जिहास्यत्वात्=हातुमिच्छतीति जिहासति, जिहासितुमर्हं जिहास्यं, तस्य भावस्तत्त्वम् तस्मात् सर्वप्राणिजिहासाविषयत्वा-
ज्ज्ञेतोः बन्धः दुःखम्=शरीराद्यनात्मप्रपञ्चः सर्वोऽपि दुःखमेव ।
यत् दुःखं न “भयति” इति शेषः, तत् तथा=जिहास्यं न=नैव
भयति । अत्र व्यतिरेकदृष्टान्तः यथा मोक्षः=यथा मोक्षो न दुःखम्,
अत एव च न स जिहास्यः तथा=न ह्यत्र अदुःखरूपत्वेन
जिहासाया अविषयः अयम्=बन्धो न=नास्ति, दुःखाभायामा-

वरूपत्वेन जिहासायां विषय एव बन्धः न त्वविषयः इत्यर्थः, तस्मात्=
दुःखरूपत्वेन जिहास्यत्वादेव हेतोः स अपि=बन्धोऽपि तथा नैव=
मोक्षयत् जिहास्यत्वाभावरूपो न किन्तु जिहास्यत्वाभावाभा-
वरूपोऽस्ति अत एव स दुःखमित्यर्थः । अत्राऽयं प्रयोगः—“बन्धो
दुःखं जिहास्यत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा मोक्षः ” इति ।

अयं भावः—यथा “ पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वा-
द्यन्नैवं तन्नैवम्=यत्र इतरेभ्यो भिद्यते न तद् गन्धवत् यथा जलं,
न चेयं तथा ” इत्यस्मिन् व्यतिरेकिणि यत्र यत्रेतरभेदाभावस्तत्र
तत्र गन्धाभावः, यथा जलादी इतरभेदाभावरूपसाध्याभाव-
व्यापकता गन्धाभावे गृह्यते तथा प्रकृतेऽपि “ यत्र यत्र दुःखत्वा-
भावस्तत्र तत्र जिहास्यत्वाभावो यथाऽऽत्मनि ” इति दुःखत्वा-
भावरूपसाध्याभावव्यापकता जिहास्यत्वाभावे गृह्यत इति व्यति-
रेकयोर्व्याप्तिमत्त्वादस्य व्यतिरेकित्वम्योध्यम् । एवं व्यतिरेकिणा-
ऽपि बन्धस्य दुःखत्वं स्पष्टम् ॥ ४८ ॥

सं०—अब व्यतिरेकि अनुमान से भी बन्ध की दुःखरूपता
सिद्ध करते हैं—

पदार्थ—जिहास्यत्वात्=प्राणिमात्र के साग की इच्छा
का विषय होने से बन्धः=बन्ध दुःखम्=दुःखरूप है, यत्=
जो दुःखम्=दुःखरूप न=नहीं तत्=वह तथा=जिहास्य भी
न=नहीं यथा=जैसा कि मोक्षः=मोक्ष (मुक्तस्वरूप आत्मा ।
अयम्=यह बन्ध तथा=मोक्ष की न्याई (अदुःखरूप और अजि-
हास्य) न=नहीं है, अर्थात् दुःखरूप और जिहास्य है तस्मात्=

इसी हेतु से अर्थात् दुःखरूप और जिहास्य होने से सः अपि=वह बन्ध भी तथा=मोक्ष के समान अदुःखरूप और अजिहास्य नैव=नहीं है अर्थात् दुःखरूप और जिहास्य ही है ।

सार यह कि “जो २ हेय होता है वह सब दुःखरूप है” इस नियम के अनुसार अहङ्कारादि सब अनात्मवर्गरूप बन्ध हेय होने से दुःखरूप है । यदि बन्ध हेय न होता तो मोक्ष की भांति अदुःखरूप होता पर ऐसा (मोक्ष की न्याई अहेय) न होने से वह दुःखरूप ही है ॥४८॥

उपादानोपादेययोरप्यदृष्टान्तेनापि बन्धस्य दुःखतां स्पष्टीकरोति—“यथा” इति ।

यथा बन्धतयाऽविद्या स्थिता बन्ध इतीर्यते ।

तथा दुःखतया बन्धः स्थितो दुःखमितीर्यते ॥४९॥

यथा=येन प्रकारेण बन्धतया=बन्धभावेन स्थिता=परिणता अविद्या=अनादिभावरूपमतिर्वचनीयमज्ञानम् बन्धः इति=बन्ध इत्येवंरूपेण ईयते=कथ्यते तथा=तद्वत्, अविद्यापरिणामस्याप्यविद्या-रूपत्वात् दुःखतया=दुःखभावेन स्थितः=परिणामं प्राप्तः बन्धः=बन्धः दुःखम् इति=दुःखमित्येवंरूपेण ईयते=कथ्यते । यथा बन्धरूपेण परिणताऽविद्या बन्धशब्दयाच्या तथा दुःखरूपेण परिणतः सर्वोऽपि देहादिप्रपञ्चरूपो बन्धो दुःखमिति शब्देन व्यपदिश्यते इति भावः । ४९ ॥

सं०—उपादान उपादेय के अमेद दृष्टान्त से भी बन्ध की दुःखरूपता कथन करते हैं—

पदार्थ—यथा=जिस प्रकार बन्धतया=बन्धरूप करके स्थिता=परिणामभाव को प्राप्त हुई अविद्या=अनादि अविद्या बन्ध इति ईर्यते=बन्धरूप कथन की जाती है तथा=इसी प्रकार दुःखतया=दुःखरूप से स्थितः=परिणत, अर्थात् विद्यमान बन्धः=बन्ध दुःखम् इति ईर्यते=दुःखरूप कथन किया जाता है ।

कारण कार्य का अमेद होने से दुःखरूप कारण का कार्य भी दुःखरूप है, यह तात्पर्य है ॥ ४५ ॥

बन्धस्य व्यापकं लक्षणमाचक्षाण आदौ तत्स्वरूपं पिण्डीकृत्य दर्शयति—“अविद्यादि—” इति ।

अविद्यादित्रितापान्तो मिथ्याभूतो जिहासितः ।

कामकर्माद्यनेकारूपो बन्धो नैसर्गिको मतः ॥५०॥

अविद्यादित्रितापान्तः=पूर्वोक्तलक्षणामविद्यामारम्य आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकाप्यदुःखत्रयपर्यन्तः, तथा मिथ्याभूतः=रज्ज्वद्वितचरणे भुजङ्गाध्वनारोपवत् कल्पित जिहासितः=हातुमिष्टः हेयः तथा नैसर्गिकः=प्रत्यगात्मनि हेतुहेतुमद्भावेनानादिप्रवृत्तः प्रत्यक्चैतन्यसत्तामात्राऽनुबन्धी प्रवाहरूपेणानादिरिति यावत् कामकर्माद्यनेकारूपः=कामः सङ्कल्पः, कर्म सङ्कल्पजनितं हितमहितं वा इत्यादयोऽनेका आख्या अभिधानानि यस्य सः, अविद्या-

कामकर्मादिभेदेन नानाविधो ज्ञानवाध्यः सर्वोऽप्यनात्मवर्गो बन्धः =
बन्धपदाऽभिलपनीयः सत् = अभिमतः शास्त्र इत्यर्थः ।

अत्रायमाशयः—अनाद्यविधोपधानवशाप्रत्यक्स्यभावो-
प्यात्मा कर्तव्याभिमानपूर्वकनानाविधशुभाशुभकर्मसन्ताना-
ऽविच्छेदाद्भूयो भूयः शोभनाशोभनायध्यासवशात् रज्यन्मुह्यन्
ब्रुहन् विहितनिषिद्धप्रवृत्तिमुपसेवमानो धर्माधर्मफलोपभोगा-
योच्चावचानि शरीराणि रचयति, अयदाश्च पुनः पुनर्वैरीचक्रवद्भा-
म्यते सोऽयमस्याऽविद्याकामकर्माख्योऽनेकविधोऽनादिर्दुस्च्छेदो
नैसर्गिको बन्धो योदितव्यः । उक्तञ्च कैवल्यरत्ने—

अज्ञाने सति कर्तृत्वं तस्य कर्म शुभाशुभम् ।
तथा सति कथं कर्म वायतेऽज्ञानमात्मनः ॥
मूलभूते स्थितेऽज्ञाने ततो द्वैतं विजायते ।
शोभनाशोभनाभ्यासस्तत्र पुनः प्रजायते ॥
रागद्वेषौ च जायेते शोभनाशोभनभ्रमाश्च ।
प्रवर्त्तने पुनर्देही धर्माधर्मौ प्रवृत्तिम् ॥
धर्माधर्मोपभोगाय शरीरी जायतेऽवशः ।
एव पुनः पुनर्ब्रह्मण्ययम् भ्राम्यते नरः ॥ इति ।

(पराशरोपपुराणीयसारोद्धारे पृ० ३८)

याह्या अपि—

अस्त्यात्मनो महादुःखं गार्हं यदस्य कर्मभिः ।

मनः पूर्वं कदाचिद्वै राक्षसर्षभदेवानम् ॥

इत्यादिना दुःखस्य स्वरूपं वर्जनीयत्वेनाहुः ॥ ५० ॥

सं०—अब बन्ध का व्यापक लक्षण कथन करने के अभिप्राय से पहिले उसका स्वरूप संक्षेपसे कथन करते हैं—

पदार्थ—अविद्यादित्रितापान्तः=अविद्या है आदि में जिस के तथा आध्यात्मिकादि त्रिविध ताप हैं अन्त में जिस के अर्थात् अविद्या से लेकर त्रिविध ताप पर्यन्त. मिथ्याभूतः=रज्जुसर्प की न्याई कल्पित, जिहासितः=त्यागेच्छा का विषय है, तथा नैसर्गिकः=प्रवाहरूप से अनादि, कामकर्मार्थनेकाद्यः=काम, कर्म आदि अनेक हैं नाम जिस के ऐसा अर्थात् नाना प्रकार वाला, जो प्रपञ्च, वही बन्धः=बन्ध पदार्थ मतः=शास्त्रसम्मत है । प्रकृत में “काम” सङ्कल्प को कहते हैं तथा सङ्कल्पजनित हित अहित क्रिया का नाम “कर्म” जानना ॥ ५० ॥

उक्तमेवार्थं पोषयति—“ये भूताः” इति ।

ये भूता ये भविष्यन्तो वर्तमानाश्च दुःसहाः ।

स्वल्पानल्पाश्च येऽनर्थास्ते सर्वे बन्धमाश्रिताः ॥५१॥

ये अनर्थाः=दुःखरूपास्तत्साधनरूपाश्च येऽनर्थार्थः देहाद्याः भूताः=अनीताः ये भविष्यन्तः=अनागतावस्थाः ये च वर्तमानाः=प्राग्-
व्या अपरिस्मृताश्च भुज्यमाना इत्यर्थः, कीदृशान्ते ? दुःसहाः=सोदुमशक्याः परमार्तिजनकत्वात् स्वल्पानल्पाश्च=केचित् स्वरूपतः कालतो घाट्यपरिमाणोः केचिच्च बृहन्तः, ते सर्वे=अवच्छेद्याव-

च्छेदेन वर्तमानाः सर्वेऽपि ते तेऽनर्थाः बन्धम्=बन्धस्वरूपम्
 आश्रिताः=प्राप्ताः, बन्धस्थितिकालिकस्थितिभाजो बन्धरूपा एव
 सन्तीति भावः । यत्तदोर्नित्याऽभिसम्बन्धात् “ते” इत्येकमपरं
 पदमध्याहार्यम् ॥५१॥

सं०—उक्त अर्थ की पुनः पुष्टि करते हैं ।

पदार्थ—ये अनर्थाः=जो दुःख तथा दुःख के साधनभूत
 देहादि अनर्थ भूताः=अतीत हो चुके हैं, और ये मविष्यन्तः=जो
 भावी अनागतावस्था वाले हैं, तथा ये च वर्तमानाः=वर्तमान-
 काल में भोग दे रहे हैं और दुःसहाः=अत्यन्त पीडा देनेवाले
 सत्यानल्पाश्च=स्वरूप वा कालकृत परिमाण से छोटे तथा बड़े
 हैं, ते सर्वे=वह सब अनर्थ बन्धम् आश्रिताः=बन्ध के आश्रय से
 ही होने हैं, अर्थात् जब तक बन्ध है तब तक ही शरीरादिक
 सब अनर्थ के हेतु हैं और वह सब बन्ध का स्वरूप ही
 जानने चाहियें ॥ ५१ ॥

एतादृशमहादुःखात्मकबन्धविध्वंसनाय मुमुक्षुप्रोत्साहनं
 दर्शयन् बन्धलक्षणं प्रतिजानीते—“सर्वदा” इति ।

सर्वदा यतितव्यं हि यन्नाशाय मुमुक्षुभिः ।

सर्वथा नाशनीयस्य तस्य लक्षणमुच्यते ॥५२॥

यन्नाशाय=यस्य बन्धस्य नाशाय अत्यन्तनिवृत्तये
 मुमुक्षुभिः=मोक्षेच्छावन्निः हि=निश्चयेन सर्वदा=सर्वास्मिन् काले

शुरुकुले वा गृहे वा घने घाटस्थे वा यत्र वा तत्र वा यतितव्यम् =
 यत्र आस्थेय, सर्वथा = सर्वप्रकारेण नाशनीयस्य = निवर्त्तनीयस्य तस्य =
 घन्धस्य लक्षणम् = असाधारणो धर्मः, इदानीम् उच्यते = कथ्यते प्रिमेण
 श्लोकेनेत्यर्थः । घन्धलक्षणेन व्यापत्येवुद्धौ जातायां सम्यक् तस्य
 निवर्त्तनीयता ज्ञाता भवतीति भावः । घन्धस्याऽवश्यनिवर्त्तनीयता
 आचार्यपादैरपि "विवेकचूडामणौ" अभिहिता—

तस्मात्सर्वप्रपन्नेन भवबन्धविमुक्तये ।

स्वैरव यत्र कर्त्तव्यो रोगदाविद्व पण्डितः ॥६८॥ इति ।

यथा रोगनिवृत्तये स्वयमेवोपधयानादां प्रयन्यते तथा मुक्तयेऽपि
 स्वयमेव यतितव्यमिति भावः ॥५२॥

सं०—उक्त महादुःखस्वरूप बन्ध की निवृत्ति के लिये
 मुमुक्षुजनो का प्रोत्साहन करते हुए उसके लक्षण की मतिज्ञा
 करते हैं—

पदार्थ—यत्राश्रय = जिस बन्ध की निवृत्ति के लिये
 हि = निश्चय करके मुमुक्षुभिः = मुक्ति के अर्थी साधकजनों को
 सर्वत्र = सर्वकाल में अर्थात् जहाँ जहाँ किसी भी आश्रम में हों
 यतितव्यम् = अवश्य यत्र करना चाहिये, सर्वथा = सर्व प्रकार
 से नाशनीयम् = निवृत्त करने योग्य तस्य = उस बन्ध का (अव)
 लक्षणम् = लक्षण उच्यते = (अग्रिमश्लोक से) कथन करते हैं ॥५२॥

घन्धलक्षणमाह—“ इदुः ” इति ।

द्रष्टुर्दृश्येन सम्बन्धो बन्ध इत्युदितो बुधैः ।

तत्र द्रष्टा तु चिन्मात्रो दृश्यं जडमिति स्थितम् ॥५३॥

द्रष्टुः=सर्वसाक्षिण आत्मनः दृश्येन=देहादिनाऽनात्मना सह सम्बन्धः=अहन्ताममतालक्षणं तादात्म्यं नाम यः सम्बन्ध-
बुधे=वेदान्तशास्त्रपारगैः सः बन्धः इति=बन्धपदार्थः उदितः=
कथितः । तत्र=तयोर्द्रष्टृदृश्ययोर्मध्ये यो द्रष्टा=स तु चिन्मात्रः=
चिद्रूप एव । “तु” शब्देन चैतन्यगुणवदात्मवादिपक्षो व्युदस्तः।
यत् दृश्यम्, तत् जडम् = अचित्स्वभावं स्वभिष्वेतरप्रकाश-
सापेक्षम् इति स्थितम् = इतीदं निश्चितमेव । दृशिस्वरूप
आत्मा द्रष्टा, दृशिभास्योऽनात्मा दृश्यं, तयोर्यदिदमनाद्य-
नन्तं नैसर्गिकं तादात्म्यं स बन्धपदार्थ इति भावः । उक्तञ्च
कैवल्यरत्ने—

दृश्यं जगदिदं सर्वं शुक्तिकारजतादिषत् ।

अज्ञानेनैव कस्मिन्चित्कल्पितं नैव तत्पतः ॥

कल्पितस्य समस्तस्य यदधिष्ठानमास्तिक ।

तत्कल्पितपदार्थेन भिन्नलक्षणमेव हि ॥

इत्यादि । तदनेनानादितादात्म्यरूपबन्धकथनेन पूर्वोक्ताऽविद्या-
कामकर्मादिरेव बन्ध उक्तो भवतीति पूर्वापरविरोधो न
शङ्कनीयः । उक्तञ्च “विवेकचूडामणौ” आचार्यैः—

अविद्याकामकर्मादिपाशबन्धं विमोक्षितुम् ।

कः शक्नुयाद्विनात्मानं कल्पकोटिर्शतैरपि ॥५४॥ इति ॥५३॥

सं०—अयं बन्ध का लक्षण कथन करते हैं—

पदार्थ—द्रष्टुः=सर्वसाक्षी आत्मा का दृश्येन=देहादि अनात्म पदार्थ के साथ जो सम्बन्धः=अहन्ता ममतालक्षण तादात्म्य सम्बन्ध है उसको बुधैः=वेदान्तशास्त्र के पारगामी विद्वानों ने बन्ध इति=बन्ध नाम से उदितः=कथन किया है। तत्र=उन दोनों (द्रष्टा तथा दृश्य) में से द्रष्टा=द्रष्टा तु=तो विन्मात्र=केवल चेतनस्वरूप है चैतन्यधर्म वाला नहीं । और जो दृश्यम्=दृश्य अदृक्कारादि अनात्मपदार्थ है वह जडम्=जड है इति स्थितम्=यह निश्चित सिद्धान्त है ।

“द्रष्टा” स्वप्रकाश चेतनस्वरूप और “दृश्य” स्वभिन्न-प्रकाश की अपेक्षा करने वाला, जड कहाता है ।’

नात्पर्य यह है कि द्रष्टा और दृश्यका परस्पर अविद्याकाल्पित उक्त तादात्म्य ही मुख्य “बन्ध” है। पीछे जो काम कर्मादि नाना प्रकार का बन्ध कहा सो एतन्मूलक ही जानना अतः पूर्वोक्त का विरोध भी नहीं ॥ ५.३ ॥

सम्प्रति द्रष्टुरेष परमार्थसत्यत्वमाह—“वेनेदम्” इति ।

येनेदं दृश्यते दृश्यं स द्रष्टात्मेति सम्मतः ।

नाशानिरूपणाभितर्पो नित्यत्वात्सत्य एव सः॥५.४॥

वेन=द्रष्टा साक्षिणा स्वयम्प्रकाशस्वरूपेण दृश्यं=युष्मात्प्रत्य-
योगोचरः दृश्यम्=उक्तलक्षणमदृक्कारादि जडभूतं प्रपञ्चमाश्रय,

दृश्यते=प्रकाश्यते सः दृष्टा=स एव साक्षी आत्मा इति=आत्मपदार्थ इत्येवंरूपेण सम्मतः=श्रुतिस्मृतिभ्यां विद्वदनुभवेन च निश्चितः । स द्रष्टाऽऽत्मा नाशाऽनिरूपणात्=नाशस्य ध्वंसस्याऽनिरूपणात् केनापि प्रमाणेन निरूपयितुमशक्यत्वात्, नित्यः=त्रैकालाबाध्यस्वरूपः त्रिविधपीरच्छेदरहितोऽनन्त इति यावत् नित्यत्वात्=अन्तश्च्युत्यत्वादेव हेतोः, सः सत्यः एव=स एवैकोऽद्वितीयः सत्यः कूटस्थः न त्वेवमनात्मपदार्थः शुक्तिरजतादिवत्कल्पितत्वादिति भावः ।

अत्रायमाशयः—“तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” (कठो० ५ । १५; श्वे० ६ । १४; मुं० २ । २ । १०) नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते” (बृ० ४ । ३ । २३) “अत्रायं पुरुषः स्वयञ्ज्योतिः” (बृ० ४ । ३ । १, १४) “येन सूर्यस्तपति तेजसेद्वः” इत्यादिश्रुतेः,

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तामसः परमुच्यते” (भ० गी० १३।१७) यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चारनौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ (भ० गी० १५।१७) इत्यादिस्मृतेश्च आत्मनो द्रष्टृत्वं निराबाधम् । एवम्भूतश्चात्म-पदार्थो नित्यस्तस्य नाशाऽनिरूपणात् ।

आत्मनो नाशवादी प्रष्टव्यः किमस्य नाशः ससाक्षिको निःसाक्षिको वा ? आद्ये कोऽस्य साक्षी आत्मा अनात्मा वा ? नाद्यः स्वनाशस्य स्वेनाऽनुभवितुमशक्यत्वात् अनुभवितुरेवात्मत्वात् । न द्वितीयः तस्य जडत्वात्साक्षित्वाऽनुपपत्तेः । न च प्रथमेऽपि द्वितीयः निःसाक्षिकनाशस्य बाहुमात्रत्वात् । तस्माद् द्रष्टृवात्मा, सचाऽविनाशीति युक्तमुक्तं “नाशाऽनिरूपणान्नित्यः” इति ।

उक्तञ्च भगवता—

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ (भ० गी० २।१७)

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं हृदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ इति (म० गी० २।२३)

सूक्ष्मादितश्चायमर्थो भाष्यकारैः—“नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः”

(ब्र० सू० २।३।१७) इत्यत्र ।

विद्वदनुभवश्च—

नैव वर्णा न वर्णाभ्रमाचारधर्मा

न मे धारणाध्यानयोगादयोऽपि ।

अनात्माश्रयाहंममाध्यासहानात्-

तदेकोऽवशिष्टः शिवः केवलोऽहम् ॥ (दशस्कंधी २)

इत्यादिरूपो बहु प्रपञ्चितो ग्रन्थान्तरेषु स ततस्ततः कणेहृत्य
द्रष्टव्य इति नेह विस्तरतां नीतोऽस्माभिः ॥५४॥

सं०—अब द्रष्टा की परमार्थसत्यता का प्रतिपादन

करते हैं—

१ “वर्णा ब्राह्मणादयः । आश्रमाः ब्रह्मचर्यादयः । आचाराः
स्नानशौचादयः । धर्माः ब्रह्मचर्यगुरुस्मेवादयः । अत्र द्वन्द्वद्वय-
गर्भपट्टितपुरुषेण वर्णानामाचारधर्मा आश्रमाणामप्याचारधर्माश्च
लभ्यन्ते (आश्रमाणां पीत्यविश्वज्जादाश्रमा अपि लभ्यन्ते इत्यर्थे इत्यत्रैव
न्यायस्त्वावलीकाराः) धारणा ब्रह्मणि याज्ञाविषयत्यागेन मनसः
धैर्यम् । ध्यानं परमात्मचिन्तनम् । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।
आदिशब्देन श्रवणमननादयो गृह्यन्ते । सर्वेषां ज्ञानोत्तरकाले
ऽस्तत्त्वे हेतुमाह—अनात्माश्रयाहंममाध्यासहानादिति । अनात्मा
आत्मविरोधिनी अग्निद्या तदाश्रयस्तदुपादानो यो ऽहङ्काराध्यास-
स्तस्य मूलस्यापि तत्त्वज्ञानेन हानात् तत्प्रयुक्तवर्णाश्रमादिव्य-
वहारो नास्तीत्यर्थः ।”

(सिद्धान्तविन्दुः)

पदार्थ—येन=जिस सर्वसाक्षी द्वारा इदं दृश्यम्=यह सब अहङ्कारादि दृश्यवर्ग दृश्यते=भासता है सः द्रष्टा=वह सर्वप्रकाशक आत्मा इति=आत्म पदार्थ सम्मतः=श्रुति, स्मृति तथा विद्वदनुभव से निश्चित है । और उस आत्मा का नाशानिरूपणात्=किसी प्रकार भी नाश न बन सकने में वह नित्यः=नित्य है, नित्यत्वात्=नित्य होने से ही सः=वह सत्यः एव=त्रैकालाबाध्य परमार्थ सत्य ही है ॥५४॥

द्रष्टुः स्वरूपमभिधाय, दृश्यस्वरूपमभिदधत् मोक्षाऽन्यथाऽनुपपत्त्यापि सिंहावलोकनन्यायेन पुनस्तस्य मिथ्यात्वमेव दृढयति —“अदिदम्” इति—

यदिदं दृश्यते द्रष्टा तद् दृश्यं स्यादनात्मकम् ।

तच्च मिथ्याऽन्यथा त्वेवमनिर्गोक्षः प्रसज्यते ५५

यत् इदम्=पुरोवर्तित्वेनानुभूयमानमहङ्कारादिकं, द्रष्टा=चिद्रूपेणात्मना दृश्यते=प्रकाशयते, तत्=तत् सर्वम् दृश्यम्=दृश्य-पदेन व्यपदेश्यम् अनात्मकं=आत्मभिन्नं (च) स्यात्=भवतीत्यर्थः । तत् च=सोऽयं दृश्यपदार्थः, मिथ्या=प्रतीतिसमकालो बाध्यो रज्जुसर्पादिवद् भ्रमसिद्ध एवेत्यर्थः । आत्मनः सत्यत्वात् । तद्विरुद्धस्वभावस्यानात्मनो मिथ्यात्वमर्थसिद्धमेवेति भावः । विपक्षे दण्डमाह—अन्यथा इति । अन्यथा तु=यदि अनात्मापि परमार्थसत्यः स्यात् एवम्=तर्ह्येवमनादिनित्यभावस्य आत्मवदबाध्यत्वात् अनिर्गोक्षः=मोक्षाभावः प्रसज्यते=प्रसक्तो भवति ।

आत्माऽनादिरनन्तस्त्रैकालाबाध्यः, अनात्माऽपि चेदनादि-

१ प्रकृतोपयोगी श्रुति आदि के लिये पीछे संस्कृत टीका देखें ।

रन्तस्त्रैकालावाध्य, अथ तयोर्द्वयो सम्बन्धश्च बन्ध इत्येव
सति सत्यस्य ज्ञानाऽनिवर्त्यत्वाद् बन्धाऽनिवृत्तौ मोक्षस्याभावः,
तत्प्रतिपादकशास्त्रस्याप्रामाण्यम्, प्रत्यात्मवेदनीयाया दुःखा-
त्यन्तजिह्वासाया अपलापश्चेत्यादिष्वनेप्यनिरार्यपु दोषेषु प्राप्तेषु
बन्धस्तत्पक्षेऽनुपपद्यमानो मोक्षोऽनात्मभूतस्य बन्धस्य
मिथ्यात्व बलपयतीति समञ्जसमिदमपनिपद दर्शनम् ॥५०॥

स०—द्रष्टा के स्वरूप को कथन करके दृश्य का
स्वरूप कथन करते हुए मोक्षाऽनुपपत्तिद्वारा पुनः सिंहा-
वलोकन न्याय से उस की अनात्मता तथा मिथ्यात्व को
दृढ करते हैं—

पदार्थ—यत् इदम्=जो यह अनुभूयमान अहकारादिक द्रष्टा=
द्रष्टा के द्वारा दृश्यते=भासमान होता है, नत्=वह सत् दृश्यम्=
दृश्यपदवाच्य (च) और अनात्मक=अनात्मा ही स्यात्=है,
तत् च=और वह दृश्य पदार्थ मिथ्या=मिथ्या अर्थात् रज्जु-
सर्पादिवत् भ्रमसिद्ध है, अन्यथा तु=यदि ऐसा न माना
जाय तो एवम्=इस प्रकार अनिमोक्ष=मोक्षाभाव की
प्रसज्यते=आपत्ति होगी ।

भाव यह है कि—आत्मा अनादि अनन्त, त्रैकाला-
वाध्य है, यदि आत्मवत् अनात्मा को भी अनादि अनन्त
त्रैकालावाध्य माना जाय तो उन दोनों का सम्बन्धरूप
बन्ध भी वैसा ही मानना पड़ेगा । इस प्रकार ज्ञानद्वारा
सत्यग्रन्थ की निवृत्ति नहीं होगी, और उस के न बन

सकने से मोक्ष की कदापि सिद्धि नहीं होगी, एवं—मोक्ष को स्वीकार न करने पर मोक्षप्रतिपादक श्रुति स्मृति शास्त्र में अप्रामाण्य की आपत्ति, तथा प्रत्येक मनुष्य की अनुभव-सिद्ध दुःखाद्यन्तनिवृत्ति की इच्छा का अपलाप इत्यादि अनेक अनिवार्य दोषों के कारण बन्ध के सत्यपक्ष में अनुपपन्न होता हुआ मोक्ष दृश्य(अनात्मपदार्थ) के मिथ्यात्व की कल्पना कराता है, यही पक्ष तर्कप्रमाणबलसम्पन्न होने से समीचीन जानना चाहिये ॥५५॥

ननु कथं दृश्यसत्यत्वेऽनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्याशङ्क्यामुक्त-
मेवार्थं विशदीकुर्वन्नाह “सतः” इति—

सतः सत्येन सम्बन्धः सत्य एव भवेद्यतः ।

ततस्तस्याऽनिवर्त्यत्वान्मोक्षो नैवोपपद्यते ॥५६॥

यतः=यस्मात् कारणात् सतः=सत्यस्य पदार्थस्य, सत्येन=
बाधशून्येन पदार्थेन सह, सम्बन्धः=संयोगादिः, सत्यः एव भवेत्=
नूनं सत्यो भवतीत्यर्थः । यथा—नैयायिकानां मते ईश्वरीयज्ञाने-
च्छाकृतीनामीश्वरेण सह नित्यः समवायाख्यः सम्बन्धस्तयोर्द्वयो-
र्द्रव्यगुणयोः सतोः तस्य ज्ञानेनाऽनिवर्त्यत्वञ्च, यथा वा अजसं-
योगवादिनां मीमांसकानां नये कालाकाशादीनामपीति बोध्यम् ।
भवत्वेवं प्रकृते किमायात्मित्याह—“ततः” इति । ततः=तस्मात्कार-
णात्, तस्य=द्वयोः सतोः सत्यस्य सम्बन्धस्य अनिवर्त्यत्वात्=
ज्ञानेन निवर्तयितुमशक्यत्वात् आत्मवत्तस्याप्ययाध्यत्वात् मोक्ष=
मुक्तिः नैव उपपद्यते=नैवोपपत्तुमर्हति । सत्यस्याहमादिप्रपञ्चस्य

सत्येनात्मना सह तादान्त्यादिसम्बन्धरूपसम्बन्धस्यापि सत्यत्वे
मोक्षानुपपत्तिर्महद्द्रूपण विशेषतो वेदमहारण्यस्वातन्त्र्यस्या-
राज्यभाजा ब्रह्मत्रिकैस्मरिणामित्यतस्तस्य मिथ्यात्वमवश्यमासेय-
मिति भावः ।

अयमभिसन्धि — सर्वेषामपि वादिना नये आत्मा अना-
त्मा चेति पदार्थद्वयमवश्यमन्तव्यं भवति, तयो सम्बन्धश्चाप्य-
वर्जनीय एवेति नात्र बहु वक्तव्यमिव । आत्मनो द्रष्टृत्वमनात्मनश्च
दृश्यत्वमिति पर्यन्तमुद्रया सर्वैरवश्यस्वीकार्यमित्यपि व्यप्रातिष्ठि-
याम । तत्रेदं विचारयाम — कीदृशोऽयं दृग्दृश्ययो सम्बन्धः ?
करणसम्बन्धाद्विषयसम्बन्धो दृग्दृश्यसम्बन्ध इति चेत् ? हन्त !
ईश्वरस्मिन् कोऽपि विषयो न भायान् । अकरणजन्येऽपि तज्ज्ञाने
विषयाणां स्फुरणं चेत् ? दृशिविषयस्फुरणमात्रमेव बन्ध इती-
श्वरेऽपि बन्धप्रसङ्गः । ईश्वरे तादृशसम्बन्धानङ्गीकारे च तस्य
नियन्तृत्वानुपपत्तिः, मायिके च तस्मिन्नेतन्तनगरप्रवेशः । अय-
जन्मज्ञानाच्छेदेनायं नियमः तदा युक्तावस्थायां योगिना-
मात्ममनोयोगमात्रादेरातीतानागनाशेषाद्ब्रह्मार्थज्ञानमत्तात् अती-
तादीनां विषयाणां आश्रयविद्यमानत्वेन सम्बन्धानर्हत्वेऽपि विषयस्फु-
रणस्यापरिहार्यत्वान्तर्भाज्यमिति प्रस्फुर्यैव ।

नन्वत्रापि तेषां मनोयोग इति तस्येन्द्रियत्वात् तद्द्वारैव
बहिर्यस्य सम्बन्धो विषयस्फुरणसम्बन्ध इति चेत् — न, 'परतन्त्र
बहिर्भूत इति सर्वतन्त्रानुभवविरोधात् । अस्मदादीनाञ्चैन्द्रियिक-

१—नयनप्रगादिनीममुप्रीतचिन्मुखाचार्यसिद्धान्तानुगारेण वाचस्पति
मिश्रीयन्यायकाणिकायाभ्यारीत्या सृष्ट्या दृग्दृश्ययो सम्बन्धाऽनुपपत्तिर्वधस्य
मिथ्यात्वनिर्दय प्रत्यक्षागशयन समुद्रधान्यति—'अयमभिसन्धि' इति ।

२—यदि विणिग्राह्यमचिच्च योगिमन इति तादृशयोगिमनोजन्यज्ञानं

विभ्रमेषु इन्द्रियासम्बद्धानामेव विषयाणां स्फुरणाङ्गीकारात् । अस्मदादिप्रमाणजन्यज्ञानेष्वपि “सोयं सोमदत्तः” इति तत्तांशस्य करणासम्बद्धस्यापि प्रत्यक्षत्वान्युपगमात् । न च देवदत्तस्य चक्षुषा सम्प्रयुक्तत्वात् तत्तायास्तद्विशेषणतया सम्प्रयुक्त-विशेषणताप्रत्यासत्त्या भूतलविशेषणघटाभाव इवेन्द्रियेण ग्रह-णात्कथं तस्य करणासम्बद्धत्वमिति वाच्यम्, समवायेतरभाव-स्येन्द्रियसम्प्रयोगमन्तरेणापि प्रत्यक्षतायाम्—“अयं पर्वतोऽग्नि-मान्” इत्यग्नाग्निमत्वस्यापि संयुक्तविशेषणतया प्रत्यक्षत्वापत्तेः प्रत्यक्षधार्मिकाऽनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् ।

अथ हृद्दययोर्विषयविषयिभावः सम्बन्धो बन्ध इति ? तत्र पृच्छ्यते—किन्तावद् विषयत्वं विषयित्वञ्चेति ? ज्ञानजन्य-फलाधारत्वं विषयत्वं विषयनिष्ठफलजनकत्वं विषयित्वमिति तु न मृष्यामहे—विकल्पात्तद्व्याप्तात् । किं ज्ञानजन्यं फलं ज्ञातता ? व्यवहारो वा ? न तावदाद्यं—अतीतादिविषयेषु अविद्यमानतया ज्ञानजन्यफलाधारत्वानुपपत्तेरविषयत्वप्रसङ्गात् ।

किञ्च—ज्ञानं विषय एव फलं जनयति नान्यत्रेति किं नियामकम् ? सम्बन्ध इति चेत्तस्याऽद्याप्यनिरूपणाच्चियामक-त्वानुपपत्तेः, नियामकाभावे तु ज्ञानस्य नियतकार्यायोगः । यदाहुः—

विहत्याज्य नियम इष्यते विभ्रमेऽव्याप्तिरित्याह—“अस्मदादीनाम्” इति । यद्यपि विभ्रमेष्वपि ज्ञानस्येन्द्रियसम्बन्धस्तथाप्यारोप्यतत्सर्गयोस्तु तदभाव एवेति भावः । सस्कारद्वारा प्रत्यासत्त्यङ्गीकारेऽन्यत्राप्यतिप्रसङ्ग इति तु न विस्मरणीयम् ।

१—तद्देवाकालविशिष्टाशस्येत्यर्थः ।

२—फलजननसमयेऽतीतादिविद्यमानत्वादेव फलाभावाऽनुपपत्तेः,

अत एव सजनकत्वं ज्ञानस्य न सम्भवति, एव तत्राऽव्याप्तिरक्षेपणस्येति भावः ।

भवेत्सर्वत्र सत्ता चाऽनियमेऽन्यानपेक्षया ।

नियामकादि भावानां काचित्कत्वस्य सम्भवः ॥ इति

यदि ज्ञानजन्यफलाधारतायां विषयस्य यत्किञ्चिन्नियामकं स्वभावो चाऽन्यद्वाऽऽसीयेत तर्हि तस्यैव विषयतन्निियामकता भवतु कृतं तर्हि तज्जन्यफलाधारतया । उक्तञ्च “बुभुक्षालौ” आचार्यैः—

स्वभावनियमामावादुपकारोऽपि दुर्घटः ।

सुघटत्वेऽपि सत्यर्थेऽसति का गतिरन्यथा ॥

इति, तस्माज्ज्ञानजन्यं फलं ज्ञाततेति रिक्तं वचः । ज्ञानजन्य-

१—अस्यायमाशयः—अन्यानपेक्षया=स्वभिन्नहेत्वपेक्षाशून्यत्वेन अनियमे=नियमभावे सति अर्थात् यदि फलफलिनोः परस्पर नियम्य-नियामकभावो नाऽभ्युपगम्येत तदा सर्वत्र देशे काले च सत्ता=फलसद्भावः स्यात्, परं नत्वेव दृश्यते हि=यतः भाषाणाम्=फलत्वेनाभिमतानां पदार्थानां नियामकाद् एव हेतोः काचित्कत्वस्य=नियताऽधिकरणावच्छेदेन विद्यमानताया सम्भवः इतरथा सर्वे सर्वत्र सर्वदा सम्भवेत् ।

२—न्यायबुभुक्षालौ चतुर्थे स्तवके “ईश्वरः प्रमाणं न वा” इति तुरीयविप्रतिपत्तिविचारे प्रस्तुते (जैनेन सह नैयायिकशास्त्रार्थे) अणुदीत-प्रादित्वरूपप्रमादक्षणखण्डनावसरे भट्टेन सह प्रसङ्गे प्राप्ते ज्ञानतानिरासार्थमिदमुक्तं स्वभावोति । स्वभावनियमामावादान्=यदि ज्ञानस्य विषयप्रकाशन-स्वभावो नाऽङ्गीक्रियेत तदा ज्ञानेन विषयनिष्ठाया ज्ञातताया जननामक उप-कारोऽपि दुर्घटः स्यात् । अर्थात् स्वभावविशेष एव विषयतानियामकः । अन्यथा ज्ञातताया आधानेऽपि नियमादुपपत्तिरिति स्वभाव एव नियामकस्तत्रेति मन्तव्यम् । किञ्च सत्यर्थे=विद्यमाने (वर्तमाने) विषये सुघटत्वेऽपि=कदाचित् ज्ञातताया ज्ञानजननेऽपि अस्ति=अविद्यमाने अतीतेऽमागते चाऽर्थे

फलं व्यवहार इति द्वितीयोऽपि पक्षो न क्षोदक्षमः । तत्र कीदृशो व्यवहारोऽभिमत आयुष्मता । कैराकर्षणादिव्यवहारः उत इच्छादिरूपः ? । न तावदाद्यः, कैराकर्षणादिव्यवहारस्यात्मादावभावात् कलधौतमलादीनामपि नान्तरीयकतया तज्ज्ञानप्रयुक्तादानादिव्यवहारभाक्त्वमिति तस्यापि तज्ज्ञानविषयत्वापत्तेः । न च द्वितीयः, आत्मन एवेच्छाद्याधारतया तद्विषयस्याऽविषयत्वप्रसङ्गात् ।

यदि ज्ञानप्रयुक्तादानादिज्ञानगोचरत्वं, तद्योग्यत्वं वा विषयत्वमित्याचक्षीथाः तदात्माथयप्रसङ्गः ज्ञानगोचरत्वस्यैव निरूप्यमाणत्वात्, हानादिज्ञानानाञ्च हानादिज्ञानान्तरागोचरतया निर्विषयत्वप्रसङ्गात् ।

हानादिज्ञानानामुत्तरोत्तरं हानादिज्ञानजनकत्वे तेषां विरामाभावाद्विषयान्तरसञ्चाराभावः सुपुष्ट्यभावश्च प्रसज्येयाताम् ।

का गतिः—क प्रकारः स्यात्, कथं तत्र विषयता भवेत् । तस्मात् तत्र स्वभाव एव विषयतानियामक इत्यन्यथेत्यनेन सूचितम् ।

(१) आदिना भक्षणादिव्यवहारो प्राह्य । तस्य च विभौ स्पर्शरहिते चात्मादावसम्भवदित्यव्याप्तिर्लक्षणस्य ।

(२) अतिव्याप्तिमन्याह कलधौतेति—कलधौत रजतम् । रजतमलस्यापि नान्तरीयकतया रजतज्ञानप्रयुक्तादानादिभाक्त्वमस्तीति तदपि रजतज्ञानविषयः स्यात् ।

(३) इच्छाधार आत्मैवेति अनात्मवर्गे लक्षणमव्यापकमित्यर्थः । इच्छादिविषयत्वञ्च न सम्भवति तस्यैव निरूप्यमाणत्वादित्यपि बोध्यम् ।

(४) हानादिज्ञानानां हानादिज्ञानान्तर्जनकत्वमस्ति न वा । यदि नास्ति तदा तेषां निर्विषयत्वप्रसङ्गः । अस्ति चेदव्याप्तिरित्यर्थः ।

व्यवहारयोग्यत्वं विषयत्वमिति चेत् ? तदा योग्यतायां पुनर्योग्यतान्तराऽभ्युपगमेऽनवस्था, तदनभ्युपगमे विषयत्वाभावः ।

यस्यां संविदि योऽर्थोऽवभासते स तद्विषय इति चेद्, अत्र पृच्छामः—“संविदि” इति सप्तम्या किमाधिकरणं विवक्ष्यते ? अथ विषयः ? किं वा सम्यन्धिमात्रम् ? सति सप्तमी वा ? इति विकल्पचतुष्टयम् । न तावदाद्यः—घाहानां घटादिद्रव्याणामान्तरगुणभूतायाः संविदोऽधिकरणताऽनुपपत्तेः । न द्वितीयः—तस्यैव निरूप्यमाणत्वात् संविदो विषयत्वं घटादीनाञ्च विषयित्वमिति वैपरीत्यापत्तेश्च । न च तृतीयः—संविज्ञानकनया तत्सम्यन्धिनो नयनादृष्टादेरपि तद्विषयत्वप्रसङ्गात् । नापि चतुर्थः—भासमानताया अद्याव्यनिरूपणात् ।

ज्ञानाकारार्पको हेतुर्विषयः इति चेत् ? तदा ज्ञानतदाका-

(१) शालिकनाथोक्तलक्षणमवतारयति—“यस्यास्” इति । उक्तञ्च तेन पञ्चिकाप्रकरणे—

अत्र धूमो य एवार्थो यस्यां संविदि भासते ।

वेद्यः स एव नान्यद्भिः वेद्याऽवेद्यस्य लक्षणम् ॥ इति ॥

तदेतदुपयति—“अत्र पृच्छामः” इति ।

(२) विषयत्वस्यैवेत्यर्थे ।

(३) संविदीत्यस्य कोऽर्थः सवित्सम्बन्धीनि । तथा च नयनाद्यपि, तथेति, घटज्ञानस्य नयनाद्यपि विषयः स्यात् । एवञ्चानिव्यामिति भावः ।

४—सौगताभिमतं लक्षणं दृषयितुमाह—ज्ञानाकारार्पक इति । तथाचोक्तं तैरेव—

भिन्नकालं कथं प्राह्यमिति चेद् प्राह्यतां विदुः ।

हेतुत्वमेव युक्तिज्ञा ज्ञानाकारार्पणक्षमम् ॥ इति ।

एतस्मिन् पक्षे नयनादिव्यावृत्तिः । तत् खण्डयति—‘तदा’ इत्यादिना ।

श्लो० ५६] दृश्यसत्यत्वे दृग्दृश्यसम्बन्धाध्यासानुपपत्तिः । २५१

रयोर्भेदाभावेन सर्वेषामपि ज्ञानहेतूनां तदाकारसमर्पकतया विषयत्वप्रसङ्गोऽनिवार्यः । दृश्यमानतया ज्ञानाकारसमर्पकत्वं विषयत्वमित्यपि तुच्छम्, दृश्यमानताया एव विवेच्यमानत्वात् । ज्ञानकर्मकत्वं तत्त्वमिति तु न युक्तम्, अतीतादिज्ञानस्य ईश्वरी-यज्ञानस्य च कर्मकारकाऽऽजन्यत्वेनाऽविषयत्वप्रसङ्गतम् ।

ननु—(सम्बन्धान्तरमन्तरेण) अ-भेदेन येन केनाऽपि सम्बन्धेन विना ज्ञानस्य यद्विशेषणं स विषयो विशेष्यश्च तेन विषयीति चेन्न मत्समवेतरूपज्ञानमित्यत्र व्यभिचारात् । मत्स-मवेतमित्यत्र हि समवायो ज्ञानं प्रति विशेषणं, नचाऽनयोः संयो-गसमवायादेसम्बन्धान्तरमस्तीति व्यभिचारः ।

इत्थं विषयविषयिभावस्य सम्बन्धस्याऽनिरूपणादन्तरेणाऽध्यस्ततां दृग्दृश्ययोरनुपपद्यमानः सम्बन्धः स्वस्य मिथ्यात्वं कल्पयतीति सर्वमतव्ययम् ॥ ५६ ॥

सं०—ननु दृश्य को सत्य मानने से किस प्रकार अनिमोक्ष प्रसक्ति होती है ? इस शङ्का का निवारण करते हुए उक्त अर्थ को विशेषतः स्पष्ट करते हैं—

पदार्थ—यतः=जिस कारण से सतः=सत्य पदार्थ का सत्येन=सत्य पदार्थ के साथ सम्बन्धः=संयोग वा तादात्म्यादि सम्बन्ध सत्यः=सत्य एव=ही भवेत्=हो सक्ता है ततः=अत-एव तस्य=उस-दोनों सत्य पदार्थों के सत्य सम्बन्ध-के अनिवर्त्यत्वात्=(ज्ञान द्वारा) अनिवर्त्य होने के कारण मोक्षः=मोक्ष न एव=कदापि नहीं उपपद्यते=वन सकता ।

भाव यह कि—जैसे न्यायमत में ईश्वर के ज्ञान, इच्छा,

कृति आदि गुण नित्य हैं और उन दोनों का परस्पर समवाय सम्बन्ध भी नित्य है, किंवा—मीमांसक मत में कालाकाशादि नित्य द्रव्यों का अज संयोग भी नित्य है उनकी ज्ञान से निवृत्ति नहीं मानी गई, वैसे ही अनात्मा को सत्य मान कर उसका सत्य आत्मा के साथ सम्बन्धरूप बन्ध भी सत्य ही मानना होगा, फिर ज्ञान द्वारा उसकी निवृत्ति भी न हो सकेगी । ऐसी दशा में ज्ञान द्वारा मोक्ष प्रतिपादन करने वाले श्रुति-स्मृति वाक्यों में अप्रामाण्यापत्ति तथा मोक्ष की अनुपपत्ति आदि प्रबल दूषण बने रहेंगे, जिनका हटना विशेषतः वेद-प्रामाण्यवादी आस्तिकों के लिये परम अनिष्ट है। इस लिये परमार्थ सत्य आत्मा में अनात्म सम्बन्ध रूप बन्ध को मिथ्या मानना ही समीचीन है ॥५६॥

ननु—सत्यस्यापि दृग्दृश्यसम्बन्धरूपस्य बन्धस्य शास्त्र-दृष्टेनादृष्टेन(कर्मणा) निवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्याह—‘सद्दृश्येन’ इति-

सद्दृश्येन सतो द्रष्टुः सम्बन्धं परिमार्जितुम् ।

न किञ्चिद्विहितं कर्म परेपामुपलभ्यते ॥५७॥

सद्दृश्येन=सद्य तद् दृश्यं सद्दृश्यं तेन सदात्मकेन दृश्येन, सतः=सद्रूपस्य द्रष्टुः=आत्मनः सम्बन्धम्=तादात्म्यादिरूपं बन्धा-ख्यम्, परिमार्जितुम्=अपनेनुम् परेपाम्=कर्मठानां मीमांसकानां मत इति शेषः, विहितम्=वेदादिशास्त्रेण चोदितं चोदनालक्षणात्मकम्, किञ्चित्=किञ्चिदपि कर्म=नित्यनैमित्तिकादिकम् न उपलभ्यते=नैव दृश्यते शास्त्रेष्विति शेषः । नहि वेदादिशास्त्रेषु अमृतकामस्य

कृते किञ्चिदपि कर्म विहितं यथा स्वर्गकामस्याग्निहोत्रादिकम्, येन शास्त्रदष्टेन कर्मणाऽदृष्टफलो मोक्षोऽभ्युपगम्येत, तथा सति सत्यस्यापि बन्धस्य कर्मणा निवृत्तिरापाद्येत । प्रत्युत “नास्त्यकृतः कृतेन” (मुं० १।२।१२) “नक्षध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत्” (क० १।२।१०) इत्यादिश्रुतिभिः—

लोकेऽस्मिन्निविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ।

ज्ञानयोगेन साध्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ (भ० गी० ३।३)

इत्यादिज्ञानकर्मनिष्ठाभेदप्रतिपादिनीभिः स्मृतिमिश्र रूपं निषिध्यते कर्मणां मोक्षफलकत्वमतो ज्ञानवाध्यं दृश्यं सदित्याशामोदकायितमिति भावः ॥ ५७ ॥

शङ्का—जैसे शास्त्रविहित प्रायश्चित्तादि कर्मों से ब्रह्मइत्यादिरूप सब पापों की निवृत्ति हो जाती है वैसे ही शास्त्रीय कर्मों द्वारा सब बन्ध की निवृत्ति हो जायगी पुनः दृश्य को मिथ्या क्यों माना जाय ? मीमांसक की इस आशङ्का का समाधान करते हैं—(उत्तरः—)

पदार्थ—सद्दृश्येन=सत्वरूप दृश्य के साथ सतः=सत्तद्दृष्टुः=आत्मा के सम्बन्धम्=सम्बन्धरूप बन्ध को परिभार्जितम्=दूर करने के लिये परेषाम्=(कर्मद्वारा मोक्ष मानने वाले) वादियों (मीमांसकों) के मत में विहितम्=वेदादि शास्त्र से विधान किया गया किञ्चित्=कोई भी कर्म=नित्य नैमित्तिकादि कर्म न उपलभ्यते=उपलब्ध नहीं होता ।

भाव यह है कि जैसे “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः” इस प्रकार स्वर्गकामना वाले के लिये अग्निहोत्रादि कर्मों

का विधान किया है वैसे “अमृतत्वकामोऽमुककर्म कुर्यात्” अमृतत्व की कामना वाला पुरुष अमुक कर्म करे इस प्रकार सामान्य वा विशेषरूप से किसी कर्म का विधान नहीं किया प्रत्युत “नास्त्यकृतः कृतेन” (मुं० १।२।१२) इत्यादि अनेक श्रुतिवाक्यों के द्वारा तथा ज्ञान कर्म की भिन्न २ निष्ठा के प्रतिपादन करने वाले स्मृतिवाक्यों से स्पष्ट ही मोक्ष के प्रतिकर्मों की साधनता का प्रतिपेय किया गया है, किञ्च—कर्मद्वारा मोक्ष मानने वाले के मत में स्वर्गादि की न्याई मोक्ष में क्षयिष्णुतादि दोष अनिवार्य बने रहेंगे, जिस से श्रुति स्मृति का विरोध प्राप्त होता है । इस लिये दृश्य को सत्य मानना आशामोदकचर्वण के समान जानना चाहिये ॥ ५७ ॥

ननु—श्रुद्धमिदमुच्यते यच्छास्त्रममृतकामाय कर्म न विदधाति, कर्मजन्यत्वे च मोक्षस्याऽनित्यत्वापत्तिश्चेति “अपाम सोमममृता अमूम” (ऋ० ६।४।११।८।६।४८।३) इत्यादिश्रुतौ कर्मणां मोक्षसाधनत्वश्रवणात् “अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः मुकृतं भवति” (शान० २।६।३।१) इति कर्मजन्यस्यापि फलस्याक्षय्यत्वश्रुतेऽनेनीमामाशङ्कं परिहरन्नाह—‘सोमपाममृतत्वोक्तिः’ इति—

सोमपाममृतत्वोक्तिया चातुर्मास्ययाजिनः ।

अक्षय्यसुकृतोक्तिश्च चिरस्थेमपरा हि सा ॥५८॥

सोमपाम=सोमपानकर्तृणाम्, या=प्रसिद्धा अमृतत्वोक्तिः=अमृ-

तभावप्राप्तिप्रतिपादकं श्रुतिवचनम्, (या) च चातुर्मास्ययाजिन = चातुर्मास्यनामकयज्ञकर्तुः अक्षय्यसुकृतोक्तिः = अक्षय्यस्य क्षेतुमश-
क्यस्य । “क्षय्यजयौ शक्त्याथे” (६।१।८१) इति पाणिनिसूत्रेण
“क्षय्य”मिति निपातनादितद्धम् । न क्षय्यमक्षय्यम्, अक्षय्यञ्च
तत्सुकृतं पुण्यमित्यक्षय्यसुकृतं तस्य सुकृतजन्यफलस्येत्यर्थः
उक्तिः कथनं श्रुतिरूपम्, सा हि = निश्चयेन सा चिरस्थेमपरा = चिरका-
लपर्यन्तस्थायित्वाभिप्रायवती वर्तते इति शेषः । न तयोः श्रुत्योः
कर्मजन्यफलस्य नित्यत्वे मोक्षरूपत्वे वा तात्पर्यमिति भावः ।

अत्रायमाशयः—ऋग्वेदीयशाकलसंहितायाः षष्ठेऽध्याये
चतुर्थेऽष्टके एकादशे वर्गे अष्टमेऽष्टके षष्ठेऽनुवाकेऽष्टाचत्वारिंशे
सुक्ते—

अपाम सोमममृतां अभूभागन् ज्योतिर्विदाम देवान् ।

किं नूनमस्मान् कृणवदरोतिः किमु धूर्तिरमृतमर्त्यस्य ॥

इति तृतीयो मन्त्रः। एतदमृतमथ श्रुत्यन्यथाऽनुपपत्त्या (स्वर्गस्य प्रक्षये
सत्यमृतत्वात्सम्भवात्) स्वर्गस्याक्षयित्वं कल्पनीयम् । एवमेव
शतपथश्रुतावपि चातुर्मास्ययाजिनामक्षय्यस्वर्गफलावाप्तिरुक्तेति
कर्मणां मोक्षसाधनत्वं, न ज्ञान्यस्वर्गादिश्चाक्षय्यफलत्वमेव स्यादिति
पूर्वपक्षः ।

तत्रोक्तश्रुतिवाक्यं स्वर्गादिरनन्तफलतावोधनाय न प्रवृत्तं,
नापि च देवानां त्रैकालावाध्यत्वरूपोऽमरभावो विवक्षितः
तेषां क्षयित्वादिप्रतिपादकश्रुत्यन्तरविरोधात्, “आभूतसम्भवं स्थान-
ममृतत्वं हि भार्गवे” इति स्मृतेश्च । तस्माच्चिरकालस्थायित्वेनामृतत्वो-

१—अस्यार्थो गौडपादान्तर्यकृतोऽस्यैव ग्रन्थस्य ११९ पृष्ठे दिप्पण्य-
मस्माभिः पूर्वं समुद्धृतः ।

२—विष्णु पु० २।५।५६ ॥

किरिति कथमपि कर्मणां मोक्षसाधनत्वं न घटत इति सिद्धान्त-
पक्षः । विशिष्टन्तु सविस्तरं पूर्वं प्रत्यपीपदाम ॥ ५८ ॥

सं०—ननु—“अपाम सोमममृता अभूम” इत्यादि वेदवाक्यो-
से सोमपानादि कर्म मोक्ष के साधन प्रतीत होते हैं और
“अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाग्निं मुह्यत भवति” इत्यादि श्रुतिवाक्य
कर्मजन्य फल को अक्षय्य कथन करते हैं इसलिये कर्मजन्य
स्वर्गादिरूप मोक्ष को अनित्य कथन करना अथवा कर्मों को
मोक्ष का साधन न मानना ठीक नहीं ? इस शङ्का का
“सोमपाममृतत्वोक्ति” इत्यादि ग्रन्थ से समाधान करते हैं—

पदार्थ—सोमपाम्=सोमपान करने वालों के विषय में
या=जो अमृतत्वोक्ति = “अपाम” इत्यादि अमरभाव प्रतिपादन
करने वाला श्रुतिवाक्य, (या)च=और जो चातुर्मास्ययाग्नि =
चातुर्मास्य याग करने वालों के लिये अक्षय्यमुह्यतोक्ति =
“अक्षय्यं ह वै” इत्यादि अक्षय्य फल प्रतिपादन करने वाला
श्रुतिवाक्य है, हि=निश्चय करके सा=वह (दोनों) श्रुतियों
विरुद्धमपरा=बहुकाल पर्यन्त स्वर्गस्थिति के अभिप्रायवाली
हैं, अतः उन श्रुतियों का मोक्ष में तात्पर्य नहीं ॥ ५८ ॥

सम्प्रत्युक्तेऽर्थे उपपत्तिं दर्शयति—“न कृतेन” इति ।

न कृतेनाऽकृतोऽस्तीति नाधुवैः प्राप्यते ध्रुवम् ।

यद्यत्कर्मचितं तन्नत् क्षयीति कुप्यतेऽन्यथा ५९

१—उत्ते ध्रुवी स्वर्गस्य निरुत्थायिताभिप्रायपरे ननु कर्मजन्यत्व-
विषयमोक्षस्वरूपप्रतिपादनपरे” इत्यस्मिन्नर्थे ।

इत्यादिना कर्मफलानां स्पष्टमेव विनाशित्वं प्रतिपादितम् । मोक्षपा-
नादिकर्तृणाञ्च तत्र तत्र श्रुत्याऽक्षय्यफलावाप्तिरप्युक्ता । तत्र
परस्परविरुद्धार्थाभिधायिनीनां श्रुतीनामप्रामाण्यं वा स्याद् अन्य-
तराऽविरोधेन वा अन्यतरश्रुतेर्नीतार्थत्वं वा स्यादिति नैवामि
तृतीयो मार्गः । एवं स्थिते निरन्तरसमस्तदोषपङ्क्तलङ्घ्यस्य वेद-
स्याप्रामाण्यं कथमप्यास्तिकैर्नाङ्गीकर्तुं शक्यतेऽत एवंचिन्ने स्वले-
ऽन्यतरश्रुतिवान्यस्यान्यतराऽऽनुगुण्येन वाऽविरोध्यर्थकल्पनायां
“यत्कृतकं तदनित्यम्” इति सामान्यतोदष्टानुमानाऽनुगृहीततद्य-
येहेत्यादिश्रुतिविरोधेनाक्षय्यमित्यादिश्रुतेः प्रलयपर्यन्तस्वायि-
त्वामिप्रायकल्पनमेव ज्याय इति श्रुतिद्वारापि मोक्षस्य कर्ममा-
ध्यताप्रत्याशा स्वप्नमोदकसमैव कर्मठानामिति सङ्क्षेपः ॥१९॥

सं०—अत्र उक्त अर्थ में श्रौत उपपत्ति दर्शिते हैं—

पदार्थ—[नास्त्यकृत कृतेन (मुं० १ । २ । १२)]

कृतेन=कर्म से अकृत=नित्य मोक्ष न, आस्ति इति=नहीं होता
है । [न ह्यध्वै प्राप्यते हि ध्रुव तत् (कठ० १ । २ । १०)]
अध्वै=अनित्य कर्मों द्वारा ध्रुव=नित्य मुक्तस्वरूप ब्रह्म, न
प्राप्यते=कभी प्राप्त नहीं होता । यन् यन्=जो जो
कर्मचित=कर्मजन्य घटपटादिक अथवा शस्यभक्ष्यादिक
पदार्थ है तन् तत्=वह वह (सर्व) ही क्षयि=विनाशि होता

१—अन्वयव्यतिरेक्यनुमानेनेत्यर्थः । अन्वयेन व्यतिरेकेण च
व्याप्तिमदनुमानम् “अन्वयव्यतिरेकि” । यथा वदौ माध्ये धूमवत्त्वम् । एवमेव
प्रकृतेऽपि “यद्यत्कृतकं तदनित्यम्” इत्यन्वयव्याप्तिः यथा घटादौ । “यत्र
कनित्यत्व नास्ति तत्र कृतकत्वमपि नास्ति” इति व्यतिरेकव्याप्तिः यथाऽऽत्मनि
धर्मतत्सिद्धाकाशादौ वा ।

है इति=इस न्याय वाली दोनों ऊपर उद्धृत की हुई श्रुतियों
अन्यथा=विपक्ष में अर्थात् अस्मदुक्त सिद्धान्त न स्वीकार
करने पर कुप्यते=कुपित हो जायेंगी अर्थात् कर्म द्वारा
मोक्ष मानने से उक्त न्यायविशिष्ट कोई भी श्रुतिवाक्य
सद्गतार्थ नहीं हो सकेगा । इस लिये कर्मों को मोक्ष का
साक्षात् साधन कथन करना ठीक नहीं ॥ ५९ ॥

कर्मजन्यस्य विनाशित्वे मोक्षस्य नित्यत्वे च किं कलित-
मित्याह—“कर्मसाध्यम्” इति—

कर्मसाध्यं विनाशीति नित्यो मोक्षो गदीष्यते ।

तदा दृश्यस्य मिथ्यात्वमनिच्छद्भिरपीष्यताम् ॥६०॥

यदि=चेत् कर्मसाध्यम्=कर्मजन्यं लोके मस्यादि परलोकै
स्वर्गादि विनाशि=नश्वरम्, मोक्षः=मोक्षश्च नित्यः=अप्राप्यस्वरूप
इति इष्यते=एवं रूपेण काम्यते अर्थात् कर्मणामनित्यफलकत्वं
मोक्षस्य त्वनन्तत्वं स्वीक्रियते तदा अनिच्छद्भिः अपि=अकाम्यमानैः
अनङ्गोर्बुद्धिरपि धादिभिः दृश्यस्य=प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वम्=स्वाध-
यत्वेनाभिमतयावन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् इष्यतम्=स्वीक्रि-
यताम् । नहि ज्ञाननिवर्त्यस्य कापि मत्यत्वं दृष्टमिति भावः ॥६०॥

१—यह दोनों श्रुतिया इसी प्रकार का अर्थ प्रतिपादन करने वाली
अन्य सब श्रुतियों की उपलक्षक है ।

२—“जन्यं विनाशि जन्यत्वात् घटादिवत्” इस अनुमानद्वारा त्रिषु
श्रुतिवाक्य का उपकार किया गया है ऐसा श्रुतिवाक्य ।

३—मिथ्यात्वस्योक्तलक्षणपरदृष्ट्यन्तरेस्वीयम् १५८ पृष्ठके ।

इत्यादिना कर्मफलानां स्पष्टमेव विनाशित्वं प्रतिपादितम् । सोमपा-
नादिकर्तृणाञ्च तत्र तत्र श्रुत्याऽक्षय्यफलावाप्तिरप्युक्ता । तत्र
परस्परविरुद्धार्थमिधायिनीनां श्रुतीनामप्रामाण्यं वा स्याद् अन्य-
तराऽविरोधेन वा अन्यतरश्रुतेर्नीतार्यत्वं वा स्यादिति नैवामि-
तृतीयो मार्गः । एवं स्थिते निरस्तममस्तदोपपङ्क्त्यङ्कुलस्य वेद-
स्याप्रामाण्यं कथमप्यास्तिकैर्नाङ्गीकर्तुं शक्यतेऽन एवविधे स्थले-
ऽन्यतरश्रुतिवान्यस्यान्यतराऽऽनुगुण्येन वाऽविरोध्यर्थकल्पनायां
“यत्कृतकं नदनित्यम्” इति सामान्यतोदष्टानुमानाऽनुगृहीततद्य-
वेहेत्यादिश्रुतिविरोधेनाक्षय्यमित्यादिश्रुतेः प्रलयपर्यन्तस्यापि-
त्वाभिप्रायकल्पनमेव ज्याय इति श्रुतिद्वारापि मोक्षस्य कर्ममा-
ध्यताप्रत्याशा स्वप्नमोदकसमैव कर्मठानामिति सङ्क्षेपः ॥१९॥

सं०—अत्र उक्त अर्थ मे श्रौत उपपत्ति दर्शति है—

पदार्थ—[नास्त्यकृतः कृतेन (मुं० १ । २ । १२)]

कृतेन=कर्म से अकृत=नित्य मोक्ष न, आस्ति इति=नहीं होता

है । [न ह्यभूवे. प्राप्यते हि ध्रुवं तत् (कठ० २ । २ । १०)]

अभूवे=अनित्य कर्मों द्वारा ध्रुवम्=नित्य मुक्तस्वरूप ब्रह्म, न

प्राप्यते=कभी प्राप्त नहीं होता । यन् यन्=जो जो

कर्मवित=कर्मजन्य घटपटादिक अथवा शन्यभक्ष्यादिक

पदार्थ है तत् तत्=वह वह (सर्व) ही क्षयि=विनाशि होता

१—अन्वयव्यतिरेक्यनुमानेनेत्यर्थः । अन्वयेन व्यतिरेकेण च
व्याप्तिमदनुमानम् “अन्वयव्यतिरेकि” । यथा वही माथ्ये धूमवत्त्वम् । एवमेव
प्रज्ञेऽपि “यद्यनृतकं तत्तदनित्यम्” इत्यन्वयव्याप्तिः यथा घटादौ । “यत्र
अनियन्त्र नास्ति तत्र कृतकत्वमपि नास्ति” इति व्यतिरेकव्याप्तिः यथाऽऽत्मनि
षमत्वमिहावागादौ वा ।

है इति=इस न्याय वाली दोनों ऊपर उद्धृत की हुई श्रुतियों
अन्यथा=विपक्ष में अर्थात् अस्मदुक्त सिद्धान्त न स्वीकार
करने पर कुप्यते=कुपित हो जायेंगी अर्थात् कर्म द्वारा
मोक्ष मानने से उक्त न्यायविशिष्ट कोई भी श्रुतिवाक्य
सङ्गतार्थ नहीं हो सकेगा । इस लिये कर्मों को मोक्ष का
साक्षात् साधन कथन करना ठीक नहीं ॥ ५९ ॥

कर्मजन्यस्य विनाशित्वे मोक्षस्य नित्यत्वे च विं. फलित-
मित्याह—“कर्मसाध्यम्” इति—

कर्मसाध्यं विनाशिति नित्यो मोक्षो यदीष्यते ।

तदा दृढयस्य मिथ्यात्वमनिच्छद्भिरपीष्यताम् ॥६०॥

यदि=चेत् कर्मसाध्यम्=कर्मजन्य लोके मत्स्यादि परलोके
स्वर्गादि विनाशि=नष्टरम्, मोक्षः=मोक्षश्च नित्यः=अयाप्यस्वरूप
इति इष्यते=एव रूपेण काम्यते अर्थात् कर्मणामनित्यफलकत्वं
मोक्षस्य त्यनन्तत्वं स्वीक्रियते तदा अनिच्छद्भिः अपि=अकामयमानैः
अनङ्गीकुर्वन्निरपि यादिभिः दृढयस्य=अपञ्चस्य मिथ्यात्वम्=स्वाध-
यत्वेनाभिमतयावन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् इष्यतम्=स्वीक्रि-
यताम् । नहि ज्ञाननिवृत्त्यस्य क्वापि मृत्युत्वं दृष्टमिति भावः ॥६०॥

१—यह दोनों श्रुतियाँ इसी प्रकार का अर्थ प्रतिपादन करने वाली
अन्य सब श्रुतियों की उपलक्ष्य हैं ।

२—“जन्य विनाशि जन्यत्वात् घटादिवत्” इय अनुमानद्वारा त्रिषु
श्रुतिवाक्य का उपकार किया गया है ऐसा श्रुतिवाक्य ।

३—मिथ्यात्वस्योक्तलक्षणापदरूपमवत्येकनीपम् १५८ पृष्ठके ।

शङ्का—ननु कर्मजन्य फल को अनित्य मान कर मोक्ष को नित्य मानने से प्रकृत में क्या तात्पर्य निकला ?

उत्तरः—

पदार्थ—यदि=यदि कर्मनाथ्यम्=कर्मजन्य स्वर्गादि फल विनारी=अनित्य है और मोक्षः=मोक्ष नित्यः=नित्य है इति इष्यते=ऐसा आप (मीमांसकों) को इष्ट है तदा=तब अनिच्छाद्विः अपि=उक्त सिद्धान्त की कामना न करने पर भी दृश्यस्य=दृश्य प्रपञ्च का मिथ्यात्वम्=मिथ्यापन इष्यताम्=अवश्य ही मानना होगा ।

अभिप्राय यह है कि जब कर्म नित्य मोक्ष के हेतु नहीं हो सकते, किसी सत्य पदार्थ की निवृत्ति ज्ञान से हो नहीं सकती और श्रुति भगवती साक्षात् ज्ञान को ही मोक्ष का साधन कथन करती है तब दृश्य प्रपञ्च के मिथ्या होने में कोई भी संशय नहीं ॥ ६० ॥

दृश्यस्य मिथ्यात्वानङ्गीकारे सर्वथैव मोक्षानुपपत्तिरित्य-
भिसन्वायाह—“विना दृश्यस्य” इति—

विना दृश्यस्य मिथ्यात्वं तत्सम्यग्धर्मोद्दिष्टम् ।

नैव कोऽपि समर्थः स्याज्ज्ञानेनापि च कर्मणा ॥ ६१ ॥

दृश्यस्य=चिद्विषयत्वधर्मावच्छिन्नस्य प्रपञ्चस्य, मिथ्यात्व विना=मिथ्यात्वानङ्गीकारे ज्ञानेन=ब्रह्मज्ञानेन अपि च=अथवा कर्मणा =वैदिकेन नित्यनैमित्तिकेनाग्निहोत्रादिकर्मणा साधनभूतेन तत्स-

श्लो० ६१] दृश्यमिथ्यात्वानङ्गीकारे मोक्षानुपपत्तिरेव । २६१

सम्बन्धम् = दृग्दृश्यसम्बन्धरूपं बन्धनम् अपोहितुम् = दूरीकर्त्तुम्, कोऽपि
= कश्चिदपि प्रेक्षावान् नैव समर्थः स्यात् = शक्तो न भवेदित्यर्थः ।

“ब्रह्मात्मसाक्षात्कारो बन्धनिवर्त्तकः” इति सुप्रसिद्धो
वेदडिण्डिमः, बन्धश्च दृश्यसम्बन्ध एवेति प्रत्यपीपद्वाम, तच्च
येषां माध्वादीनां मते ब्रह्मवत्सत्यं तेषां मते ज्ञानेन, कर्मणा तत्स-
मुच्चयेन वा कथमापि बन्धनिवृत्तिर्न भवितुमर्हतीत्यकामेनापि
ज्ञाननियत्यस्य दृश्यस्य मिथ्यात्वमेवाङ्गीकार्यमिति भावः ॥६१॥

सं०—जो दृश्य प्रपञ्च को मिथ्या नहीं मानते उनके
मत में मोक्ष की असिद्धि कथन करते हैं—

पदार्थ—दृश्यस्य = दृश्य प्रपञ्च को मिथ्यात्वं विना = मिथ्या
मानने के बिना अर्थात् यदि दृश्य को मिथ्या न माना
जाय तब ज्ञानेन = ब्रह्मज्ञान से अपि च = अथवा कर्मणा = कर्म
से किया ज्ञान कर्म दोनों के समुच्चय से तत्सम्बन्धम् = दृष्टा
और दृश्य के सम्बन्धरूप बन्ध को अपोहितुम् = दूर करने के
लिये कोऽपि = कोई बुद्धिमान् नैव समर्थ स्यात् = समर्थ नहीं
हो सकता ।

भाव यह कि—जिन माध्वादिकों के मत में दृश्यप्रपञ्च
सत्य है उनके मत में बन्ध की ज्ञानद्वारा निवृत्ति न बन
सकने के कारण किसी प्रकार से भी मोक्ष की सिद्धि
नहीं हो सकती, इसलिये उनको भी वेद विरोध के परिहारार्थ
दृश्य को मिथ्या स्वीकार करना ही समीचीन है ॥६१॥

ननु दृग्दृश्ययोः सत्ययोः सम्बन्ध एव मिथ्या भवतु, दृश्यस्यापि मिथ्यात्वे न किञ्चित् फलं पद्यामः इत्याशङ्क्यं प्रत्याचष्टे—“सम्बन्धः” इति—

सम्बन्धः सत्ययोर्मिथ्या न कापि दृश्यते यतः ।

ततः सदसतोरेव सम्बन्धस्य मृषात्मता ॥६२॥

यतः = यस्मात् कारणात् सत्ययोः = लोके सत्यत्वेनामिम-
तयोर्द्वयोः कालाकाशयोर्यथा सम्बन्धः = संयोगादिः बाऽपि =
कुत्रापि देशे काले वा मिथ्या = मृषा न दृश्यते = नैवावलोक्यते नहि
मिथ्यात्वेन प्रमाणमप्रतिपन्न इत्यर्थः ततः = तस्मात्कारणात्
सदसतो एव = सत्यानृतयोरेव रज्जुसर्पयोः शुक्तिरजतयोरिव
सम्बन्धस्य = तादात्म्यादेः मृषात्मता = मिथ्यात्वमस्तीति शेषः ॥६२॥

सं०—ननु—दृग् दृश्य दोनों को सत्य मान कर उन
के सम्बन्ध को मिथ्या मान लेने से ज्ञान द्वारा मोक्ष की
सिद्धि में कोई बाधा नहीं ऐसी आशङ्का करने वाले के
प्रति उत्तर कथन करते हैं—

पदार्थ—यत = जिस कारण से सत्ययो = दोनों सत्य
पदार्थों का सम्बन्ध = संयोगादिक सम्बन्ध कापि = किसी देश
वा काल में मिथ्या = मिथ्या न = नहीं दृश्यते = देखा जाता,
ततः = इस कारण से सदसतो एव = सत् (सत्य) तथा असत्
(अनृत, मिथ्या) पदार्थ के ही सम्बन्धस्य = सम्बन्ध का
मृषात्मता = मिथ्यापना सम्भव है ।

सार यह है—जिस प्रकार लोक में सत्यता से प्रसिद्ध समानसत्ता वाले दण्ड तथा पुरुष दोनों का संयोग सम्बन्ध भी सत्य है मिथ्या नहीं, इस प्रकार आत्मा अनात्मा दोनों के सत्य मानने से उनका परस्पर सम्बन्ध भी सत्य ही मानना होगा, परन्तु यह वार्त्ता श्रुत्यादि प्रमाणों से विरुद्ध होने के कारण त्याज्य है । अतः दृग्=आत्मा परमार्थ सत्य है और दृश्य=अनात्मा अनृत मिथ्या है, शुक्ति में कल्पित अनृत रजत के सम्बन्ध की भांति आत्मा में कल्पित दृश्य का सम्बन्ध भी अनृत होने से ज्ञान द्वारा बाध्य ही सिद्ध होता है जिससे सिद्धान्त में किसी प्रकार का विरोध नहीं । परन्तु दृश्य को सत्य मानने वाले वादिओं के मत में दर्शित प्रकार से मोक्षाऽनुपपत्तिरूप दोष ज्यों का त्यों बना रहता है (यह गूढ़ रहस्य है) ॥६२

कुत्र सदस्तोः सम्बन्धस्यानृतत्वमित्यमिलायिणं प्रति दृष्टान्तमाह—“यथा” इति—

यथा सदस्तोरेव सम्बन्धोऽम्बरवर्णयोः ।

मृषा दृष्टस्तथैवास्तु सम्बन्धो द्रष्टृदृश्ययोः ॥६३॥

यथा=येन प्रकारेण गदगतोः एव=सत्यानृतयोः एव, अम्बर-वर्णयोः=गगनतन्त्रीलयोः सम्बन्धः=“नीलमाकाशम्” इत्याकारक-प्रतीतयेवं तादात्म्यम्, मृषा=मिथ्यैव दृष्टः=प्रतीतः एवं सद-स्तोरेव दृष्टदृश्ययोः=दृग्दृश्ययोः मान्माऽनात्मनोरिति यावत् .

सम्बन्ध = गौरोऽहं वृशोऽहम्, अहं पश्यामि अहं स्पृशामि अहं गच्छामि अहं लब्धयामि अहं सुखी अहं दुःखीत्येवविधो नाना-
रूपस्तादाम्याध्यास तथा एव = तैरेव प्रकारेण मिथ्या एव अस्तु =
भवतु । सम्भाषणाया लोभः ।

अस्ति हि शब्दगुणव्यक्ताकाश सदिति लोकव्यवहार प्रतीत
परं रूपात्यन्ताभाषणन्यस्तस्य नैत्यन्तु न कोऽपि प्रत्येति भाति च
तत् तस्मादाकाश सत्, तत्रैत्यन्तसत् । नीलमाकाशमिति
प्रत्ययस्तु सार्वजनीन । इत्थं तयो सदस्तो सम्बन्धो नैव
भाषिक, तद्वद्वात्मानात्मनोरप्यस्मां मिथ्यैव सम्भाषणीय ॥६३॥

स०—सत् असत् के मिथ्या सम्बन्ध में दृष्टान्त कथन
करते हैं—

पदार्थ—यथा = जिस प्रकार सदस्तो एव = सत्य तथा
असत्यरूप अम्बरवर्णयो = आकाश और उस की नीलता का
सम्बन्ध = तादात्म्य सम्बन्ध मृगा = मिथ्या ही दृष्ट = देखा गया
है वैसे ही द्रष्टृदृश्ययो = क्रम से सत्य और असत्यरूप दृष्टा
और दृश्य का सम्बन्ध = सम्बन्ध तथा एव = मिथ्या ही अस्तु =
हो सकता है (सत्य नहीं) ।

भावार्थ यह है कि आकाश की नीलता की न्याईं सत्
आत्मा के साथ असत् = अनृत अनात्मा का सम्बन्ध भी
मिथ्या है सत्य नहीं ॥६३॥

इदमसत्यत्वमिदानीं भवेत् मोक्षहेतुमानवैयर्थ्यमाह “सत्यम्” इति—

सत्यं दृश्यमभिप्रेत्य तत्सम्बन्धं जिहासताम् ।
कुतर्काकुलचित्तानां ज्ञानं व्यर्थमुपस्थितम् ॥ ६४ ॥

दृश्यम्=अहङ्गनराद्यनात्मवर्गे सत्यम्=आत्मवदघाध्यसत्ताकम्
अभिप्रेत्य=निश्चित्य तत्सम्बन्धम्=तस्यैव सत्यत्वेनाभिमतस्य
दृश्यस्य सम्बन्धं बन्धरूपं तादात्म्यं जिहासताम्=हातुमिच्छताम्
“हेयं दुःखमनागतम्” इत्युक्तेः, तथा-कुतर्काकुलचित्तानाम्=कुत्सितैः
श्रुतिविमुखैस्तर्कैः अनुमानादियुक्तिभिः आकुलं विह्वलीभूतं चित्त-
मन्त-करणं येषामेवम्भूतानां भेदवादिनाम् उपस्थितम्=“तमेव
विदित्वाऽतिमृत्युमेति” (श्वे० ३ । ८; ६ । १५) इत्याद्यनेकश्रुति-
प्रतिपादितम् ज्ञानम्=मुक्तिसाधनं ब्रह्मज्ञानं व्यर्थम्=घृथैवास्तीति
शेषः, सत्यस्य ज्ञानाघाध्यत्वादिति भावः । अथवा—“ज्ञानं व्यर्थ-
मुपस्थितम्” इत्येवर्जुयोजना ।

अत्रेदं रहस्यम्—

जीवेश्वरभिदा चैव जडेश्वरभिदा तथा ।

जीवभेदो मिथश्चैव जडजीवभिदा तथा ॥

मिथश्च जडभेदो यः प्रपञ्चो भेदपञ्चकः ।

सोऽयं सत्योप्यनादिश्च सादिथेन्नावापानुगात् ॥

न च नाशं प्रयत्येव न चासौ भ्रान्तिकल्पितः ।

कल्पितश्चेन्निवर्त्तते न चासौ विनिवर्त्तते ॥

द्वैतं न विद्यत इति तस्मादज्ञानिनां मतम् ।

मतं हि ज्ञानिनामेतन्मितं ज्ञातं हि विष्णुना ॥

तस्मान्मात्रमिति प्रोक्तं परमो हरिरेव तु ॥

(१) सर्वदर्शनसङ्गहे ।

इत्यादि माण्डूक्यकारिकाव्याख्यानपरमाध्यादिभेदवादिनये सत्य-
त्वेनाभिमतपञ्चविधभेदप्रपञ्चीयसम्बन्धं जिहासतां सर्वथैव
ज्ञानवैयर्थ्यामिति भावः । पञ्चविधभेदप्रपञ्चवण्डनन्तु स्वावसरे
करिष्यामः । एतेन—

धर्मार्थक्रामाः सर्वेऽपि न नित्या मोक्ष एव हि ।

नित्यस्तस्मात्तदर्थोयं यनेत मतिमानरः ॥

इत्यादि माध्वोक्तमपि व्याख्यातम्, मोक्षस्य नित्यत्वेन परम-
पुरुषार्थत्वे इतरेषामनित्यत्वेन जिहासिततया शुक्तिरजतादित्र-
न्निगध्यात्वस्य माधितत्वात् ।

मुख्यञ्च सर्ववेदानां तात्पर्यं श्रीपत्नी परं ।

उत्कर्षे तु तदन्यत्र तात्पर्यं स्यादवान्तरम् ॥

इत्यादि महावराहीयं वचनमपि न सिद्धान्तविरोधि ममन्वया-
धिकरणीयमिद्धान्तेन सङ्गतार्थत्वादिति मङ्गक्षेपः ॥६४

सं०—अब दृश्य को सत्य मानने वाले माध्वादिक
भेदवादियों के मत में आत्मज्ञान की व्यर्थता कथन
करते हैं—

पदार्थ—दृश्यम्=अहङ्कारादि अनात्म पदार्थमात्र को
सत्यम्=सत्यरूप अभिप्रेत्य=मानकर तत्सम्बन्धम्=उसके सम्बन्ध
को जिहासतम्=त्यागने की इच्छावाले कुतर्काकुलचिन्तानाम्=
भेद की सिद्धि के वास्ते वेदविरोधि कुत्सित तर्कों से
व्याकुल (विक्षिप्त) हो गया है चित्त जिनका ऐसे माध्वा-
दिकों के मत में ज्ञानम्=आत्मज्ञान व्यर्थम्=व्यर्थ ही उपस्थितम्=

सिद्ध होता है (क्योंकि सत्य पदार्थ की ज्ञान से निवृत्ति में कोई दृष्टान्त उपलब्ध नहीं होता) ॥ ६४ ॥

ननु मोक्षस्य नित्यप्राप्तत्वाद्गन्धर्मतेऽपि ज्ञानं व्यर्थमेवेत्या-
शङ्कया म्यमते प्रातसार्थक्यं दर्शयति—“अज्ञानापिहितः” इति—

अज्ञानापिहितो मोक्षो भ्रान्त्या बन्धतया यतः ।

भाति, तस्मान्न शङ्क्यं नो ज्ञानानर्थक्यमण्वपि॥६५॥

यतः=यस्मादेतोः मोक्षः=नित्यमुक्तस्वभावो ब्रह्मात्मैव मोक्षः
अज्ञानापिहितः=असत्त्वापादकाभातापादकद्विविधशक्तिमदनादिनाऽ
ज्ञानेन पिहितः आच्छादितः सन्निति शेषः “अवृतेन हि प्रसूताः”
(छां० ८ । ३ । २) इति श्रुतेः “अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः”
(भ० गी० ५।१५) इति स्मृतेश्च भ्रान्त्या=अतस्मिन्तद्व्युद्धिरूपेण
भ्रमेणैव बन्धतया=बन्धभावेन भाति=गन्धर्वनगरमरुमरीचिकोद-
कवदयभासते तस्मात्=हेतोः नः=अस्माकं मत इति शेषः अणु, अपि=
किञ्चिदपि ज्ञानानर्थक्यम्=ज्ञानस्यानर्थक्यं ज्ञानानर्थक्यमात्मज्ञानस्य
व्यर्थत्वं न शङ्क्यम्=नैव शङ्कनीयम् । चरमब्रह्माक्षात्कारवृत्तेरा-
धरणभङ्ग एवास्मन्मते प्रयोजनमिति नित्यमोक्षवादिनामस्माकं
मात्रयाऽपि ज्ञानवैयर्थ्यं नास्ति, मिथ्याभूतस्य ज्ञाननिवर्त्य-
त्वादिति भावः ॥ ६५ ॥

सं०—ननु अद्वैतवादी के मत में भी मोक्ष के नित्य
सिद्ध होने से ज्ञान की व्यर्थता समान है ; ऐसा आपक्षेप
होने पर समाधान करते हैं—

पदार्थ—यतः=जिस कारण से मोक्षः=नित्यमुक्त

ब्रह्मात्मस्वरूप मोक्ष अज्ञानपिहितः=अज्ञान करके आच्छा-
दित हुआ भ्रान्त्या=भ्रान्ति से ही बन्धनया=बन्धरूप भाति=
भासता है तस्मात्=इस हेतु से नः=हम अद्वैतवादीयों के मत
में अणु अपि=किञ्चिन्मात्र भी ज्ञानानर्थक्यम्=ज्ञान की व्यर्थता
न शङ्क्यम्=शङ्कित करने योग्य नहीं ।

भाव यह है कि हमारे मत में चरमब्रह्मसाक्षात्कार
रूप ज्ञान का आवरणभङ्गमात्र ही प्रयोजन है अतः ज्ञान
व्यर्थ नहीं हो सकता ॥६५॥

अन्यमतसिद्धबन्धनिवृत्तिरपि सिद्धान्ताभिमतबन्धनिवृत्त्या
चरितार्येत्याह—“एकविंशतिदुःखादिः” इति—

एकविंशतिदुःखादेर्यन्धोऽप्यन्यैरुदीरितः ।

स सर्वोऽपि च दृग्दृश्यसम्बन्धं नातिवर्त्तते ॥६६॥

अपि च=किञ्च—एकविंशतिदुःखादिः=एकविंशतिदुःखादि-
स्वरूपः बन्ध=यो बन्धः अन्यं=नैयायिकप्रभृतिभिः उदीरितः=कथितः
सः=सर्वः=सर्वप्रकारः अपि दृग्दृश्यसम्बन्धम्=आत्माऽनात्मनोः सम्ब-
न्धात्मकं बन्धम्, न=नैव अतिवर्त्तते=उद्बुद्धयं वर्त्तते । दृग्दृश्य-
सम्बन्धात्मकबन्धान्तःपात्येव पराभिमतोऽपि बन्धोऽतस्तन्निवृत्त्यै
न पृथग्यत्न आस्येय इति भावः ।

अयमाशयः—दारीरम्, पङ्क्तिन्द्रियाणि, पङ्बुद्धयः, पङ्-
विषयाः सुखं दुःखञ्चैत्येकविंशतिदुःखानि बन्ध इति नैयायिकाः ।
नरकदुःखमेव बन्ध इति मीमांसकाः । प्रकृतिपुरुषसंयोगहेतुका
अविद्यादिपञ्चक्लेशा बन्ध इति पातञ्जलाः । तथैव आध्यात्मिकादि-
दुःखत्रैविध्यं बन्ध इति साङ्ख्याः । एवं नैस्तैस्तीर्यकरैस्तथा तथा

प्रतिपन्नः सर्वोऽपि बन्धपदार्थः दृग्दृश्यसम्बन्धस्वरूपाविनाभावित्वात् स्वनिवर्त्तकं किमपि साधनान्तरं नापेक्षते व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तेरवश्यम्भावाद-अविद्यानिवृत्तौ पराभिमतबन्धोऽपि न तिष्ठतीति सिद्धान्त्याभिमतबन्धानिवृत्त्यैव पराभिमतबन्धनिवृत्तिरपि जायत इति न किञ्चिद्भानव्यमवशिष्यते ॥६६॥

शङ्का ननु—सिद्धान्ती के अभिमत बन्ध की निवृत्ति होने पर भी अन्य वादियों के माने हुए बन्ध की निवृत्ति कैसे होगी ? समाधानः—

पदार्थ—अपि च=किञ्च (जो) एकविंशतिदुःखादि—शरीर, ६ इन्द्रिय, ६ बुद्धिएं ६ विषय सुख और दुःख सब मिल कर २१ प्रकार का बन्ध नैयायिकों ने माना है, एवं मीमांसकों के मत में नरक दुःख ही बन्ध है, पातञ्जल मत में प्रकृतिपुरुष के संयोग से होने वाले अविद्यादि पांच प्रकार के लेश ही बन्ध हैं, साङ्ख्य मत में आध्यात्मिकादि त्रिविध दुःख बन्ध पदार्थ है इस रीति से अन्यैः=वेदान्ती से भिन्न उन २ तीर्थकरों ने जो भी बन्ध=बन्ध पदार्थ उदाहृतः=कथन किया है सः सर्वैः अपि=वह सभी प्रकार का बन्ध दृग्दृश्यसम्बन्धम्=द्रष्टा दृश्य के सम्बन्धरूप बन्ध के स्वरूप में न अतिवर्त्तते=पृथक् नहीं है ।

अर्थात् अविद्या निवृत्ति के होते ही दृग्दृश्यसम्बन्धरूप बन्ध के निवृत्त होने पर शेष किसी प्रकार के बन्ध का स्वरूप

नहीं रहता क्योंकि दृग्दृश्यसम्बन्धरूप बन्ध व्यापक है अन्य सब बन्ध इसके अन्तः पाती होने से व्याप्य हैं, व्यापक की निवृत्ति होने पर व्याप्य भी अवश्य निवृत्त हो जाता है जैसे बाढ़ की निवृत्ति से धूम की निवृत्ति स्पष्टसिद्ध है इस लिये दृग्दृश्यसम्बन्धरूप बन्ध की निवृत्ति के लिये सब होना चाहिये यह गृह अभिप्राय है ॥६६॥

उक्तस्य फलितार्थं घटन् प्रकाशान्तरेण दृश्यमिथ्यात्वं प्रतिजानीते—“अनिर्मोक्षप्रसङ्गोक्त्या” इति ।

अनिर्मोक्षप्रसङ्गोक्त्या दृश्यमिथ्यात्वमीरितम् ।

तत्स्येदानीमनित्यत्वाद्धैतध्यं कथ्यते स्फुटम् ॥६७॥

अनिर्मोक्षप्रसङ्गोक्त्या=अनिर्मोक्षस्य मोक्षाभावस्य यः प्रसङ्गः प्रसक्तिरापत्तिरिति यावत् तस्या उक्त्या प्रपञ्चस्य तत्सम्बन्ध-रूपस्य बन्धस्य वा सत्यत्वेन ज्ञानान्नियत्यंतया कदाप्यात्मनो मोक्षो न भविष्यति तन्मा भूदिति मोक्षाऽन्यथाऽनुपपत्त्या दृश्य-मिथ्यात्वम्=दृश्यं दृग्दृश्ययोः सम्बन्धश्च इत्येवं रूपेण, सर्वस्यापि दृश्यस्य मिथ्यात्वं ज्ञाननियत्यन्तरूपं बाध्यत्वं, ईरितम्=प्रति-पादितम् । एदानीम्=अधुना तस्य=दृश्यस्य प्रपञ्चस्य अनित्यत्वात्=विनाशप्रतियोगित्वाद्धेतोरपि वैतथ्यम्=वैतथ्यस्य भावो वैतथ्य-मसत्यत्वमिति यावत् स्फुटम्=प्रकटं यथा स्यात्तथा कथ्यते=निरूप्यते । निरूपणे स्फुटवन्तु सफलजिज्ञासुमाधारणयोधोष-योगिन्यं पादिमतनिरासपूर्वकत्वं वा बोध्यम् । तथाच—

वैतथ्य सर्वभावाना स्वप्न आहुर्मेनीषिणः ।

अन्तःस्थानात्तु भावाना संवृतत्वेन हेतुना ॥ (मा०का० २।१)

इत्यनेनोचितदेशशून्यत्वाद्वज्जुमुजझादिवत् सपक्षत्वेन स्वाप्नपदार्थानां मिथ्यात्वं प्रसाध्य—

“अन्तःस्थानात्तु भेदाना तस्मान्नागरिते स्फुटम्” (मा०का० २।४)

इति च फलितमनुमानं प्रदर्श्य—

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्त्तमानेऽपि तत्तथा ।

वितथैः सदृशाः सन्तोऽवितथैरिव लक्षिताः॥ (मा०का० २।६)

इति जाग्रद्भावानां मिथ्यात्वेऽनुमानान्तरमुक्तमाचार्यैः ॥६७॥

सं०—पूर्व प्रकरण प्रतिपादित अर्थ का सारांश कथन करते हुए अन्य प्रकार से भी दृश्य मिथ्यात्व की प्रतिज्ञा करते हैं—

पदार्थ—अनिर्मोक्षप्रसङ्गोक्त्या=मोक्षाभाव की आपत्ति

देकर पूर्व दृश्यमिथ्यात्वम्=दृश्य का मिथ्यात्व इति=प्रतिपा-

(१) अस्यायमर्थः—आगमेन द्वैतमिथ्यात्वमुक्त्वा उपपत्त्याऽपि तन्मिथ्यात्वं प्रतिपादयितुं द्वितीय प्रकरणमारभते—“वैतथ्यम्” इत्यादिना । सर्वेषां बाष्पाध्यात्मिकानां भावानां पदार्थानां स्वप्न उपलभ्यमानानां वैतथ्य-मसत्यत्वमाहुर्मेनीषिणः प्रमाणपरावारीणाः । वैतथ्ये हेतुमाह—“अन्तःस्थाना-त्तु” इति । अन्तः शरीरस्य मध्ये स्थानं येषां तेऽन्तःस्थानाः भावप्रधानो निर्देशोऽन्तःस्थानत्वादेतोः भावानां पर्यवहस्त्यादीनां संवृतत्वेन हेतुना वैतथ्य-मिन्यर्थः । नव्यन्तःसंवृते नाडीप्रदेशे पर्वतदृश्यादीनां सम्भवोऽस्ति, नापि न बहिर्गत्वा जीवस्य मूल्यपर्वतादीनां ज्ञानसम्भवः तस्मात्तदुपलब्धिर्मिथ्यैवेति भावः ।

दन किया गया है । इदानीम्=अब अनित्यत्वात्=विनाशप्रति-
योगिरूप हेत्वन्तर से भी तस्य=उस (दृश्य) का वैतथ्यम्=
मिथ्यापन स्फुटम्=स्फुटरूप करके कथ्यते=निरूपण करते हैं ।

अभिप्राय यह है कि यदि बन्ध सत्य होता तो ज्ञान
से निवृत्त न होने के कारण कदापि मोक्ष की सिद्धि न होती
इस प्रकार मोक्ष की अन्यथा अनुपपत्ति हेतु से पूर्व प्रकरण
में दृश्य का मिथ्यात्व निरूपण कर चुके हैं परन्तु वक्ष्यमाण
रीति से अनित्यत्वादि हेतु भी दृश्यमिथ्यात्व के साधक
ज्ञान लेने चाहिये ॥६७॥

प्रतिज्ञातार्थमाह—“नाशित्वाद् ” इति—

नाशित्वादादिमत्त्वाद्वा यथायोग्यमनित्यता ।

अनित्यत्वाच्च मिथ्यात्वं सर्वस्यैवाप्यनात्मनः ॥६८॥

सर्वस्य एव अपि अनात्मनः=दृश्यत्वावच्छेदेन दृश्यमात्रस्य
नाशित्वात्=ध्वंसप्रतियोगित्वात्, वा=अथवा आदिमत्त्वात्=
कारणवत्त्वात् प्राग्भावप्रतियोगित्वादिनि यावत् यथायोग्यम्=
योग्यमनतिश्रम्य वर्तते इति यथायोग्यम्—अनादिमत्त्वाः कार-
णरूपायाः अविद्यायाः नाशित्वात्, तत्कार्यस्य च सर्वस्य आदि-
मत्त्वात् नाशित्वाद्येत्युभाभ्यामपि हेतुभ्यामित्यर्थः, अनित्यता=
अनित्यत्वं नित्यभिन्नतेत्यर्थः “ज्ञेया” इति शेषः । अनित्यत्वात् च=
किञ्च अनित्यत्वादेव हेतोः मिथ्यात्वम्=स्वप्नगजादेरिव माया-
मात्रत्वं प्रतिमासमात्रत्वमिति यावत् । अत्र—“सर्वस्य एव अपि
अनात्मनः” इति पुनः सम्यन्वनीयम् ।

घस्तुतस्तु—“ यथायोग्यम् ” इत्यत्र योग्यपदस्य भाव-
प्रधानत्वेन निर्देशात् क्रमेण अक्रमेण वा हेत्वोरनित्यत्वसाध-
कत्वं ज्ञेयम् । तेन सर्वस्याप्यविद्यादेरनादेः सङ्ग्रहः । तत्र “ नाशित्वं ”
साध्यत्वम् । “ आदिमत्त्वं ” च कल्पितत्वम् । “ अनित्यत्वं ” त्रैका-
लाव्याध्यलक्षणनित्यभिन्नत्वं ग्राह्यम् । कल्पितत्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वं
स्वाभाववाति ज्ञेयत्वं वेत्यन्यदेतत् ।

एवञ्च सति यथाभीष्टं प्रयोगः कर्तव्यः—“ सर्वोऽप्यना-
त्माऽनित्यो भवितुमर्हति नाशित्वाद् आदिमत्त्वाद्वा यथा व्यति-
रेके आत्मा ” इति ।

अथवा—सर्वोऽप्यनात्मा आदिमान् विनाशित्वात् सर्वो-
ऽप्यनात्माऽनित्य आदिमत्त्वात् ” इति क्रमेऽक्रमेऽपि सर्वत्रात्मैव
व्यतिरेक्युदाहरणम् ॥ ६८ ॥

सं०—अब प्रतिज्ञातार्थ का निरूपण करते हैं—

पदार्थ—सर्वस्य एव अपि अनात्मनः=सब ही अनात्म
पदार्थ को नाशित्व=विनाशी होने से अर्थात् प्रध्वंसाभाव
का प्रतियोगी होने से आदिमत्त्वाद् वा=अथवा आदि-
मान् होने से अर्थात् प्रागभाव का प्रतियोगी होने
से यथायोग्यम्=योग्यमानुसार अनित्यता=अनित्यता जाननी,

१—अभिप्राय यह है कि—उल्लिखित दोनों हेतुओं में से एक वा
दोनों हेतु पदार्थ की योग्यतानुसार जहाँ भी मिल जायें उसे अनित्य जानना
चाहिए । वाक्यरूप अविद्या में केवल एक ही “ नाशित्व ” रूप हेतु अनि-
त्यत्व का साधक है परन्तु शेष सब वाक्य पदार्थ में “ आदित्व ” और
“ नाशित्व ” दोनों हेतु अनित्यत्व के प्रयोजक हैं । परिष्कार की शक्ती से
संस्कृत टीका में योजनान्तर भी दर्शाया है

च=और अनित्यत्वात्=अनित्य होने से भी अनात्म-
पदार्थ का मिथ्यात्वम्=(स्वाप्न पदार्थों की न्याई) मिथ्यापना
ही सिद्ध होता है ॥६८॥

ननु—"अनित्यत्वम्" इत्यसिद्धो हेतुः परमाष्वादाद्यनात्मनि
नित्यत्वदर्शनादित्याशङ्कमानं प्रत्याह—"चिन्मात्राद्" इति—

चिन्मात्रादात्मनो भिन्नं नित्यं यैः किञ्चिदिष्यते ।

तैरव स्वीकृतो नूनं शास्त्रन्यायव्यतिक्रमः ॥६९॥

यैः=नैयायिकादिभिः चिन्मात्राद्=चैतन्यस्वरूपात् आत्मनः
भिन्नम्=अनात्मवस्तु किञ्चित्=किञ्चिदपि नित्यम्=अवाध्यम् इष्यते=
मन्यते तेः नूनमेव=निश्चयेनैव शास्त्रन्यायव्यतिक्रमः=शास्त्रञ्च न्या-
यञ्च शास्त्रन्यायो तयोर्व्यतिक्रमः उल्लङ्घनं परित्याग इति यावत्
स्वीकृतः=अङ्गीकृतः आत्मभिन्ननित्यत्वयादिनां तार्किकादीनां मते
सर्वथा शास्त्रन्यायविरोध एवेति भावः । तत्र शास्त्रं वेदः, न्यायः
पञ्चाययववाक्यमनुमानाख्यम् ॥ ६९ ॥

सं०—ननु—परमाष्वादि अनात्मपदार्थों में "अनित्यत्व"
हेतु स्वरूपासिद्ध है अर्थात् जन्म अनात्मत्व धर्म तो है परन्तु
अनित्यत्व नहीं, ऐसी आशङ्का करने वाले के प्रति समाधान
कथन करते हैं—

पदार्थ—यैः=जिन तार्किकादिकों ने चिन्मात्राद्=चैतन्य-
स्वरूप आत्मनः=आत्मा से भिन्नम्=भिन्न किञ्चित्=किञ्चित्
वस्तु भी नित्यम्=अविनाशी अकालावाध्य इष्यते=मानी है
तैः=उन्होंने नूनम्=अवश्य एव=ही शास्त्रन्यायव्यतिक्रमः=शास्त्रं

श्लो० ६९, ७०] दृश्यनित्यत्ववादिमते शास्त्रन्यायविरोधः । २७१

तथा न्याय इन दोनों का उल्लङ्घन स्वीकृतः=स्वीकार किया है अर्थात् आत्मभिन्न यत्किञ्चित् अनात्मा को भी नित्य मानने वाले वादी के मत में शास्त्र और न्याय का विरोध अपरिहार्य है ॥६९॥

कौं तौ शास्त्रन्यायौ ययोर्विरोध इत्याकाङ्क्षायामाह “द्रव्यात्मा” इति—

द्रव्यस्थारम्भकत्वाद्वा परिच्छिन्नत्वहेतुतः ।

मर्त्यार्त्तत्वश्रुतेश्चाणुर्न नित्यो द्रव्यणुकादिवत् ॥७०॥

द्रव्यस्य=कार्यद्रव्यस्य आरम्भकत्वा=आरम्भवादीत्या जनकत्वात् वा=किञ्च परिच्छिन्नत्वहेतुतः=परिच्छिन्नत्वात् मर्त्यार्त्तत्व-श्रुतेः न=तथाच मर्त्यार्त्तत्वश्रुतेः मर्त्यत्वश्रुतेरात्तत्वश्रुतेश्चेत्यर्थः । तत्र मर्त्यत्वप्रतिपादिका श्रुतिः छान्दोग्ये “मर्षवन् । मर्त्यं वा इदं शरीरमात्तं मृत्युना तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानमात्तो वै सशरीरः प्रियाऽप्रियाभ्याम् ” (छां० ८ । १२ । १) इति “यदत्तं तन्मर्त्यम् ” (छां० ७ । २४ । १) इति च । “अतोऽन्यदार्त्तम् ” (सू० ३ । ४ । २ ; ३ । ५ । १ ; ३ । ७ । २३) इति चार्त्तत्वप्रतिपादिका श्रुतिः । एवमेतैर्हेतुभिः अणुः=परमाणुः न नित्यः=अविनाशी नेत्यर्थः । तत्र द्रव्यणुकादिवत् इति दृष्टान्तः ।

अत्रेमे प्रयोगाः—“परमाणुर्न नित्यो मयितुमर्हति द्रव्या-रम्भकत्वात्, परिच्छिन्नत्वात् मर्त्यत्वात्, आर्त्तत्वात्, द्रव्यणुकादि-

१ यद्यपीयं श्रुतिरशरीरं तृतीयमुपदेष्टुं साक्षात्प्रकृता सती सशरीरतां निन्दति तथापि समष्टिदृष्ट्याऽनात्ममात्रस्य मर्त्यत्वमपि प्रतिपादयितुं सम-र्थेति श्रोताहता ।

यत्" इति । आदिना प्रसरेण्यदीनां परिग्रहः । नच द्रव्यान्तर-
म्भकेषु घटादिषु हेतोरसिद्धिः, द्रव्यान्तरारम्भकत्वव्याप्यजाति-
मत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । अथवा अनेकेषु हेतुषु यथायोगं साध्य-
साधनभावो विवक्षित इत्यदोषः ।

यद्यपि—“शास्त्रन्यायव्यतिक्रमः” इति प्रतिज्ञातार्थानुसारमादौ
शास्त्रव्यतिक्रम एव दर्शयितव्यः तथापि तार्किकमानसमनार्थ-
मादौ न्यायव्यतिक्रम एवोक्त इति विभावनीयम् ॥ ५० ॥

सं०—आत्मभिन्न परमाणु आदि पदार्थ को नित्य
मानने वाले वादियों के मत में शास्त्र तथा न्याय का विरोध
दर्शाते हैं—

पदार्थ-द्रव्यस्य=कार्यद्रव्य का आरम्भकत्वात्=आरम्भकं
(जनक) होने से वा=तथा परिच्छिन्नत्वहेतुतः=परिच्छिन्नत्वरूप
हेतु के द्वारा मर्पार्तत्वश्रुतेः च=और मर्त्यत्व और आर्तत्व
प्रतिपादन करने वाली श्रुतियों के प्रमाण से व्यणुकादिकत्व=
व्यणुकादि अनात्म पदार्थ की भान्ति अणुः=परमाणु (भी)
नित्यः=नित्य न=नहीं है ।

सार यह है कि जिस प्रकार व्यणुकादि स्वभिन्न प्रसरे-
ण्यदिकों के आरम्भक होने से अनित्य हैं एवं परमाणु भी
व्यणुक का आरम्भक होने से अनित्य ही मानना चाहिये ।
यदि कोई कहे कि जन्य होने से व्यणुकादिक अनित्य रहें

१—“यदल्पं तन्मर्त्यम्” (छा० ७।२।१) “अतोऽन्यदात्तम्”
(ब्र० ३।४।२; ३।५।१; ३।७।२३) यह दोनों क्रम से मर्पत्व और आर्तत्व
प्रतिपादन करने वाली श्रुतियाँ हैं ।

परन्तु अजन्य परमाणु को अनित्य क्यों माना जाय तो ऐसे वादी के प्रति परिच्छिन्नत्वादि हेतु कथन किये गये हैं ऐसा जान लेना क्योंकि कोई भी देशादि से परिच्छिन्न पदार्थ नित्य नहीं होसक्ता । किञ्च—“परमाणुर्नित्यः अनन्यत्वात्” वादी के इस अनुमान में आर्त्तत्व, अल्पत्व प्रतिपादक अनेक श्रुतिवाक्यों से भी अणु की नित्यता में वाध भी स्पष्ट पाया जाता है इस लिये उसको नित्य मानना ठीक नहीं ॥७०॥

उक्तमेवार्थं स्पष्टयति—“ जाग्रत्सु ” इति—

जाग्रत्स्वेतेष्वणूनां हि हेतुष्वपि निरंशता ।

दुःसम्पाद्या, ततस्तेषां मिथ्यैव नित्यताऽऽग्रहः ॥७१॥

हि=निश्चयेन एतेषु=पूर्वोक्तेषु आरम्भकत्वादिषु हेतुषु=कारणेषु साधनेषु जाग्रत्सु अपि=जाग्रत्सु अर्थात् निर्दुष्टेषु सत्सु अणूनाम्=परमाणूनां निरंशता=निरवयवता दुःसम्पाद्या=व्यवशतैरपि सम्पादयितुमशक्या । ततः=तत एव हेतोः तेषाम्=परमाणूनां नित्यताऽऽग्रहः=“ निरावयवत्वात्प्रित्याः परमाणवः ” इत्येवमप्येष नित्यताया जाग्रत्सु तार्किकाणां मिथ्या एव=वृथैवेत्यर्थः ।

अग्रे द्रव्यधारणम्—एषा हि तार्किकाणां प्रक्रिया, यदस्ति “परमाणवोऽसद्व्याता पार्ष्वा, आया, तेजसा, वायवीयाश्च जगत् उपाशनधारणम्” इति । सूक्ष्मात् खलु द्रव्यात्स्पृष्टस्योत्पत्तिमुप-लभामहे यथा तन्तुभिरारण्यस्य पटस्य, एवमंशुभिरारण्यस्य सन्तोः, एवमपकर्षपर्यन्तं समवायिकारणद्रव्यमति सूक्ष्ममनवयव्यं च तिष्ठति तदेव परमाणुसंज्ञमस्माभिश्चतुर्विधमुपरि दर्शितम् ।

तस्य सावयवत्वेऽभ्युपगम्यमानेऽवयवधारायाः कचिदप्यविधान्ते-
 रसमवेतमावकायोत्पत्तिप्रसङ्गः स्यात्, स्याच्च मेरुसर्पयोरापि
 साम्यप्रसङ्गः, तस्मादवयवधाराविधान्तिस्थलमेव यतो नात्पीय-
 स्तं परमाणुमाचक्ष्महे । तच्च परमाणुद्रव्यं प्रलयकाले मिश्रलम-
 संयुक्तञ्च तिष्ठति । संगकाले चादृष्टवदात्मसंयोगात्तत्र कर्म भवति,
 तेन संयोगाद् द्रव्यान्तरं द्व्यणुकसञ्जमारभ्यते, द्व्यणुके च परमाणु-
 गता रूपादयो विशेषगुणाः शुक्लादयो जायन्ते, परमाणुगुणाधि-
 पस्तु परिमाण्डल्यं न द्व्यणुके परिमण्डल्यमपरमारभते, एवमेव
 तत्तस्यणुकादिकर्मणोत्पत्तिः । त्र्यणुकमद्वयस्य च द्व्यणुकसङ्ख्या-
 ऽऽरम्भिणीति । तदेतत्सर्वं विशकलप्य भाष्यकारैः 'महदीर्घवद्वा
 द्व्यणुपरिमण्डलाभ्याम्' (प्रै० सू० २।२।११) इत्यत्र महदीर्घाधिकरणे पूर्वो-
 त्तरपक्षाभ्यां प्रदर्शयद्भिस्तार्किकप्रक्रिया व्यभिचारिता । तस्याः
 सारमादाय परिच्छिन्नत्वादिभिर्हेतुभिः परमाणोः सावयवत्वं
 प्रसाधितं वेदितव्यमेति सूक्ष्मदृशा मनीषिभिर्विलोक्यम् ॥७१॥

सं०—उक्त अर्थ को पुनः स्पष्ट करते हैं—

पदार्थ—हि=निश्चय करके एतेषु=इन पूर्वोक्त हेतुषु=
 हेतुओं के जाग्रसु अपि=विद्यमान होते हुए भी अणुनाम्=
 परमाणुओं की निरंशता=निरवयवता दुःसम्पाद्या=दुःसम्पाद्य
 है अर्थात् सिद्ध नहीं हो सकती । ततः=इसी हेतु से तेषाम्=

१ सूत्रार्थस्तु—यथा महद् द्रव्यं त्र्यणुकादि इत्याद् द्व्यणुकाज्जायते,
 ननु महत्त्वगुणोपजनने द्व्यणुकगत महत्त्वगुणमपेक्षते तस्य दृढत्वात्, यथा वा
 तदेव त्र्यणुकादि दीर्घं इत्याद् द्व्यणुकाज्जायते ननु तद्वत् दीर्घमपेक्षते तदभा-
 वात् यथा—द्व्यणुकमणु इत्यपरिमाणं परिमण्डलात्परमाणोरपरिमण्डलं जायते
 एवमेतन्नाद् ब्रह्मणोऽवेतन जगन्निष्पद्यते इति ॥

उन परमाणुओं की नित्यताऽऽग्रहः=नित्यता का आग्रह मिथ्या एव=मिथ्या ही है, जब उक्त परमाणुओं की सावयवता के साधक हेतु निर्दोष हैं तब उन को नित्यकथन करने के अभिप्राय से निरवयव सिद्ध करने के लिये यत्र करना तार्किकों का केवल आग्रह ही जानना चाहिये ॥७१॥

न्यायव्यातिक्रममुक्त्वा, श्रुतिव्यतिक्रममप्याह—“एतस्माद्” इति—!

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

सं वायुज्योतिरित्यादिर्निर्दोषा द्विष्यते श्रुतिः ॥७२॥

एतस्मात्=पुरुषादिव्यादमूर्त्तात्. नामरूपधीजोपाधिलक्षितात् जायते=उत्पद्यते । किं तदित्याह—प्राणः=शरीरान्तःसञ्चारी वायुरूपः, मनः=संकल्पविकल्परूपम्, सर्वेन्द्रियाणि च=सर्वाणि च तानीन्द्रियाणि धोत्रादिज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च, वागादिकर्मेन्द्रियाणि पञ्च “जायन्ते” इति वचनव्यत्ययेन योजना । समः=शब्दगुणक-माकाशम्, एवमेतस्मादेवाकाशमावापन्नादक्षराद्भूतयोने वायुः=शब्दस्पर्शगुणको घातस्तथा ज्योतिः=शब्दस्पर्शरूपगुणवानग्निः जायते, इत्यादिः निर्दोषा=इत्येवंरूपा भ्रमप्रमादविभ्रलिप्सादिदोष-गन्धशुन्यां, श्रुतिः=वेदवाक्यं द्विष्यते=तार्किकैर्द्रवविपर्याक्रियत इत्यर्थः । आदिना “आपः पृथिवी विश्वस्य धारिणी” इति श्रुतिशेषोऽपि ग्राह्यः । तथाहि आपः=शब्दस्पर्शरूपरसगुणकं जलम्, पृथिवी=शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवती भूमिः । मा कीदृशीत्याह विश्वस्य=सर्वस्य धारिणी धारणकर्त्री । एवञ्च तार्किकमते श्रुतिविरोधो-ऽप्यस्तीति भावः ।

इदन्तु बोध्यम्—अशार्यक्रमेण पाठक्रमो वाच्यः 'गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा' (मुं० ३।२।७) इति वक्ष्यमाणग्रन्थे भूतेषु प्राणादीनां लयध्वनेन भीतिकत्वावगमाद् भूतोत्पत्त्यनन्तरं प्राणादीनामुत्पत्तिर्वाच्या । व्याख्यातञ्चैवमेव तत्तट्टीकाकारैः । अस्माभिस्तु ऋज्वेय व्याख्यातं केवलं पदानुपूर्वीव्याख्यासौकर्य-मनुसरद्विरिति पूर्वाचार्यव्याख्याविरोधो नोद्भायनीयः ।

अत्राहुर्भाष्यकाराः—“सद्वक्षेपतः परविद्याविषयमक्षरं निर्विशेष पुरुष सत्यं दिव्यो ह्यभूतं इत्यादिना मन्वेणोक्तवा पुनस्तदेव सविशेषं विस्तरेण वक्तव्यमिति प्रवृत्ते, सद्वक्षेपविस्तरतो हि पदार्थः सुखाधिगम्यो भवति सूत्रभाष्योक्तिवद्” इति ॥७२॥

सं०—तार्किक मत में न्यायविरोध दिखाकर अब श्रुतिविरोध दर्शाते हैं—

पदार्थ—एतस्मात्=इस नामरूपधीजात्यक उपाधि से उपलब्धित अक्षर पुरुष से ही प्राणः=प्राण, मनः=मन, सर्वेन्द्रियाणि च=और सब ज्ञानेन्द्रिय कर्मेन्द्रिय तथा खप्=आकाश वायुः=वायु, ज्योतिः=अग्नि जायते=उत्पन्न होते हैं इत्यादिः=इत्यादि स्वरूप वाली जो निर्दोषा=भ्रमादिदोषों से रहित श्रुतिः=वेदवाक्य है सो द्विष्यते=तार्किकमतसे विरुद्ध पड़ता है

अर्थात् तार्किकों के मत में श्रुतिविरोध अपरिहार्य होने से उनका मत मान्य नहीं है । अतएव सकल अनात्म वस्तु “अनित्य” तथा “मिथ्या” ही जाननी चाहिये ॥

यहां इतना विशेष ध्यान रहे कि इस मुण्डक श्रुति

(२।१।३) में पहले प्राणों की उत्पत्ति कथन करके पश्चात् मन आदि की सृष्टि कहकर स्वमित्यादि वाक्य से भूतों की सृष्टि को कहा है परन्तु भूतों की सृष्टि के बिना भौतिक प्राणादिकों की सृष्टि असम्भव है इसलिये “पाठक्रमादर्धक्रमो बलीयान्” (पाठ के क्रम से अर्थ का क्रम बलवाला होता है) इस न्याय के अनुसार भूतों की सृष्टि प्रथम ही विवक्षित है तत्पश्चात् भौतिक सृष्टि जाननी, इस रीतिसे श्रुत्यन्तर के साथ कोई विरोध की सम्भावना भी नहीं होसक्ती ॥७२॥

तार्किकाणां श्रुत्या सह विरोधमेव स्पष्टीकरोमि—
“प्रत्यक्षम्” इति—

प्रत्यक्षं वेदमुत्सृज्य स्वादिसम्भववादिनम् ।
न्यायं चासम्भवं स्वादीत्यन्यायं तार्किकाः श्रिताः ॥

तार्किकाः=नैयायिकाः प्रत्यक्षम्=स्वप्रामाण्यं प्रत्यनपेक्षम्—अर्थात् स्वतःप्रमाणभूतं वेदम्=श्रुतिम् “श्रुतिः ख्री वेद आम्नायः” इति कोपः । “श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रन्तु वै स्मृतिः” (२।१०) इति मनुष्य । उत्सृज्य=त्यक्त्वा, स्वादिगमभववादिनम्=स्वादीनामाकाशादीनां या सम्भवः उत्पत्तिस्तद्वादिनं तत्प्रतिपादकं न्यायम्=अनुमानमपि उत्सृज्य “स्वादिसम्भवमिति”=स्वादीनामुत्पत्तेरसम्भव इत्येवं-
रूपम्, अन्यायम्=न्यायाभासे श्रिताः=आश्रित्य यत्नेन्त इत्यर्थः ।

अत्रायमाशयः—“तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः”

(१) देहलीदी०कन्यायेन स्वादिसम्भववादिनम् इति पदमुपयो-
रपि वेदन्यायपदयोर्विशेषगत्वेनान्वयनीयम् ।

(तै० उ० २।१) “ख वायुज्योतिष्पः पृथिवी विश्वस्य धारिणी”
(मुं० २।१।३) इत्येवमाद्या श्रुतयः स्पष्टमेव वियदादीनामुत्पत्ति-
मामनन्ति । न्यायश्च भवति—“खाद्या उत्पत्तिमन्तो विभक्तत्वात्
घटादिवत्” इति वियदादीनामुत्पत्तिसाधकः ।

ननु—उक्ताऽनुमाने “सावयवत्वम्” उपाधि तस्योत्पत्ति-
मत्सु घटादिषु साध्यव्यापकत्वात् आकाशकालादिषु च
साधनाव्यापकत्वादिति चेद् ? मैवं घोचः उपाध्यभावेन
साध्याभायानुमाने “खाद्या उत्पत्तिमत्त्वाभाववन्त साव-
यवत्वाभावात् व्यतिरेके यथाऽऽत्मा” इति स्थापनायां “जडत्वाभाव-
वत्त्वस्योपाधे.” सत्येन पूर्वोद्भावितस्य उपाधेरनुपाधित्वात् ।
वस्तुनस्तु सावयवत्वाभावादिति स्वरूपाऽसिद्धो हेतुः, विय-
दधिकरणन्यायेन आकाशादीनामपि सावयवत्वात् । श्रुति-
बाधश्च स्पष्ट एव । एवमनया दिशा श्रुत्या न्यायेन चाकाशादीना-
मुत्पत्तिमत्त्वे सिद्धेऽपि यदाहुस्तार्किकाः “गौण्यसम्भवात्” (ग्र०सू०
२।३।३) “आत्मन आकाशः सम्भृतः” (तै० २।१।१) इति
वियदुत्पत्तिवादिनां श्रुतिगौणी भवितुमर्हन्ति कुतः असम्भवात्=
आकाशोत्पादकस्य समवाय्यादित्रिविधकारणस्याऽस्तम्भवा-
दिति तत्तेषामभिधानं शास्त्ररहस्यानवधाननिवन्धनं चेदितव्यम् ।
स्थिते चैवं तार्किकमते श्रुतिन्यायव्याकोष एव इति सिद्धम् ।
विस्तरस्तु वियदधिकरणे भाष्यादिषु द्रष्टव्यः ॥७३॥

सं—अब फिर तार्किक मत में श्रौतविरोध कथन
करते हैं—

पदार्थ—तार्किकाः=नैयायिक प्रत्यक्षम्=स्वतःप्रमाणभूत
वेदम्=वेद को, खादिसम्भवादिनम् च=तथा आकाशादि की

उत्पत्ति को सिद्ध करने वाले न्यायं=अनुमान प्रमाण को भी उत्पन्न=त्यागकर असम्भवं खादि=आकाशादि उत्पत्ति रहित हैं इति=इस प्रकार के अन्यायम्=वेद विरुद्ध सिद्धान्त अथवा अनुमानाभास को श्रिताः=आश्रयण किये हुए हैं । अतः वेदविरुद्ध तथा न्यायविरुद्ध होने से उनका भव त्याज्य है ॥७३॥

तार्किकमतेऽन्यायमेव स्पष्टी करोति “नित्य ब्रह्म” इति—

नित्यं ब्रह्मैव तद्विन्नमनित्यमिति शाश्वतीम् ।

शिक्षां नैवाद्रियन्ते ते नित्यानित्यविवेकिनीम् ॥७४॥

ते=नैयायिका ब्रह्म एव=ब्रह्मैकान्ततः नित्यम्=विकाला-
बाध्यमेकरसं कृतस्यमस्तीति शेषः । तद्विन्नम्=ब्रह्मभिन्नं सर्वम्
अनित्यम्=स्वप्रमायागन्धर्वनगरघट्ट दृष्टनश्वरस्वभावम् इति=एवंरू-
पाम् शाश्वतीम्=सनातनीं वैदिकीं नित्याऽनित्यविवेकिनीम्=नित्यानित्य-
योर्विवेकशालिनीं शिक्षाम्=शास्ति धैदिकमादेशमिति शिक्षा तामि-
त्यर्थः नैव आद्रियन्ते=कदाचिदपि न स्वीकुर्यान्ति नानाविधानात्म-
पदार्थपरिष्कारपरपदसन्दर्भरचनापाटवाऽभिमानमान्तरात्मतत्त्वादि-
ति भावः । एष एव नैयायिकानां नयेऽन्यायो यत्सदसद्विवेक-
राहित्यमित्याशयः ॥७४॥

सं०—अब तार्किक मत में उक्त अन्याय का स्पष्टीकरण दिखाते हैं—

पदार्थ—ते=वह नैयायिक ब्रह्म एव नित्यम्=ब्रह्म ही एक नित्य पदार्थ है तद्विन्नम्=उससे भिन्न यावत् अनात्म पदार्थ

अनित्यम्=अनित्य हैं अर्थात् स्वप्नदृष्ट गजतुरगादि के समान मायामात्र हैं इति=इस प्रकार शाश्वतीम्=सनातन वैदिक नित्याऽनित्यविवेकिनीम्=नित्याऽनित्य पदार्थ के विवेक वाली शिक्षाम्=शिक्षा को नैन आद्रियन्ते=सत्कारपूर्वक ग्रहण नहीं करते, यही उनका अन्याय है ॥७४॥

न्यायमते दोषान्तरमप्याह—“नित्यत्वम् इति—

नित्यत्वमिच्छतां ग्वादेरनित्यत्वं जिहासताम् ।

श्रुतहानिः प्रसज्येत तथैवाश्रुतकल्पना ॥७५॥

खादेः=आकाशादेः नित्यत्वम्=अवाध्यसत्त्वम् इच्छताम्=चाञ्छताम् अनित्यत्वम्=वियदाधिकरणोक्तन्यायेन साधितं तेषामेवाऽनित्यत्वम् जिहासताम्=परित्यजतामनर्द्वाकुर्वतां श्रुतहानिः=श्रुतस्याऽनित्यत्वरूपस्यार्थस्य हानिः परित्याग तथैव=तथा च अश्रुतकल्पना=अश्रुतस्य श्रुत्यगोचरस्य नित्यत्वरूपस्यार्थस्य कल्पना प्रसज्येत=प्राप्ता भवति । एादिनित्यत्ववादिनां तार्किकाणां मते श्रुतहान्यश्रुतकल्पनारूपौ द्वौ दोषौ प्रसज्येयातां यदि ते वैदिकं सिद्धान्तं परित्यजेयुरिति भावः ॥ ७५ ॥

सं०—न्यायमत में अन्य दोष भी कथन करते हैं—

पदार्थ—खादे=आकाशादि पदार्थों की नित्यत्वम्=नित्यता को इच्छताम्=मानने वाले तथा उनकी अनित्यत्वम्=अनित्यता को जिहासताम्=सागने की इच्छा वाले नैयायिकों के मत में श्रुतहानिः=श्रुतहानि तथा एव=तथा अश्रुतकल्पना=अश्रुतकल्पना (यह दो दोष) प्रसज्येत=प्राप्त होते हैं अर्थात्

सू० ७५, ७६] नैयायिकानां नये शिष्टाचारव्याकोपोऽपि । २८५

“तस्माद् वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” (तै० २।१)
इत्यादिश्रुतिप्रतिपादित अर्थ के परित्याग करने से “श्रुत-
हानि” और श्रुति से प्रतिपादन न किये हुए आकाशादि
के नित्यत्वरूप अर्थ के स्वीकार से “अश्रुतकल्पना” यह
दो दोष नैयायिक मत में अनिवार्य हैं ॥७५॥

न केवलं श्रुतिविरोधोऽपितु शिष्टाचारव्याकोपोऽपी-
त्याह—“यतो नैव” इति—

यतो नैव सतां मार्गो यत्र वेदव्यतिक्रमः ।

विस्पष्टोऽतः सदा त्याज्यः शिष्टाग्राह्यमताऽऽग्रहः ७६

यतः=यस्मात् कारणात् यत्र=यस्मिन् पक्षे वेदव्यतिक्रमः=
वेदस्य व्यतिक्रम उल्लङ्घनमर्थात् वेदप्रतिपादितार्थपरित्यागः
विस्पष्टः=स्फुट एव भातीति शेषः एव =असौ सताम=शिष्टानां वेद-
ग्रामाण्याभ्युपगन्तृणां मन्वादिमहर्षीणां मार्गः=पद्धतिराचारो
न=नास्त्येव अतः=अस्मात् कारणात् शिष्टाग्राह्यमताऽऽग्रहः=शिष्टै-
रग्राह्यं शिष्टाग्राह्यं तच्च नन्मते तस्याऽऽग्रहोऽङ्गीकारः सदा=सदैव
त्याज्यः=परिहेयः। परिहृतश्चायमर्थः शिष्टापरिग्रहाधिकरणे “एतेन ।
शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः” (ब्र० सू० २।१।१३) इत्यत्र ॥७६॥

(१) आमहशब्दोऽत्र स्वीकृतिपरो हठपरो वा बोध्यः ।

(२) सूत्रार्थस्तु—“एतेन मन्वादिभिः शिष्टैः केनचित्सत्कार्य-
वादाद्यंशेन परिगृहीतप्रधानवादनिराकरणप्रकारेण शिष्टापरिग्रहाः
शिष्टैः केनचिद्व्यंशेनापरिगृहीता अत्राधिकारणवादा अपि व्या-
ख्याताः निरस्ता द्रष्टव्याः, अतस्तार्किकन्यायस्य वेदबाधितत्वाच्च
तेन समन्ययस्य विरोध इति सिद्धम्” इति ।

सं०—तार्किक मत में श्रुति विरोध की न्याई शिष्टाचार का विरोध भी कथन करते हैं—

पदार्थ—यतः=जिस कारण से यत्र=जिस पक्ष में वेदव्यातिक्रमः=वेद से विरोध विस्पष्टः=स्पष्ट ही होवे एषः=यह सताम्=शिष्ट पुरुषों का मार्गः=मार्ग (अङ्गीकरणीय पक्ष) न=नहीं होता अतः=इस हेतु से शिष्टप्राद्यमताऽऽग्रहः=जिस मत को शिष्ट पुरुषों ने ग्रहण नहीं किया उसका स्वीकार अथवा उस में आग्रह सदा=सदैव त्याग्यः=त्यागने योग्य है ।

भाव यह है कि—जिस प्रकार वेदप्रामाण्य को स्वीकार करने वाले मन्वादि महर्षियों ने प्रधानवाद की न्याई वेदविरुद्ध अणुवाद को स्वीकार नहीं किया इसी प्रकार उन्होंने आकाशादि के अनुत्पत्तिवाद को भी नहीं अङ्गीकार किया । अतः इसका अङ्गीकार करने से तार्किकमत में केवल वेदविरोध ही नहीं प्रत्युत शिष्टाचारविरोध भी जानना चाहिये ॥७६॥

ननु—यथा कथञ्चित् श्रौतसिद्धान्तेनाणुवादस्यैकवाक्यतां विधास्यामो येन विरोधो न भविष्यति ! इत्याशङ्क्यमानम्प्रत्याह—
“ये” इति—

ये वैशेषिकतर्काणां वेदान्तैरेकवाक्यताम् ।

चिकीर्षन्त्याविरोधाय खं दण्डैः खण्डयन्तु ते ॥७७॥

ये=केऽपि विद्वांसः उदयनाचार्यप्रभृतयो नैयायिकाः
 “सन्नाहुन्यां धमति सम्पतत्रैः”=(यजु० १७ । १९) इति पतनशी-
 लैर्गतिशीलैः परमाणुभिः सन्धमति सद्गतो भवतीत्यादिवेद-
 वाक्यार्थमूलतामवधारयं सम्भूतादिशब्दानां गौणत्वेन व्याख्यानं
 कृत्वा वैशेषिकतर्काणाम्=काणादतर्काणां परमाणुवादादीनाम्
 अविरोधाय=विरोधाभावाय वेदान्तैः=“एतस्माज्जायते प्राणः” (मुं० २
 १ । ३) इत्यादिपूर्वदर्शितवेदवाक्यैः सह एकवाक्यताम्=समान-
 तात्पर्यवत्त्वम् चिकीर्षन्ति=कर्तुमिच्छन्ति ते (पूर्वम्) खम्=आका-
 शम् द्रव्यैः=काष्ठयाष्टिभिः सञ्चयन्तु=कुट्टयन्तिवत्यर्थः । यथाऽऽका-
 शस्य द्रव्यैः कुट्टनमसम्भवि तथा वैशेषिकतर्काणां वेदान्तवाक्यैः
 सहैकवाक्यताऽपि दुर्घटेति निष्फलस्तेषामस्मिन् विषये प्रयास
 इति भावः ।

अयमभिसन्धिः—“विश्वतश्चक्षुस्त विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुस्त
 विश्वतस्पातु” इत्यस्या याजुषसप्तदशाध्यायवर्त्तिन्याः कण्डिकाया
 पूर्वं कथं परमेश्वरो जगत्सृजतीति प्रश्नोत्तराभ्यां निर्णिनीपुर्मग-
 वान् वेदोऽनया कण्डिकया एकस्मादेवेश्वरादसहायात्सृष्टिमाच-
 क्षाणः “पतत्र”पदेन काणादमतिसिद्धान्तरून् नाऽभिप्रैति किन्तु
 पतत्रैः=पतनशीलैरनित्यैः पञ्चभूतैः सूक्ष्मावस्थापत्रैरपि धर्मा-
 धर्मरूपैर्निमित्तैः पञ्चभूतरूपैरुपादानैः सन्धमति=सद्गतो भवति
 साधनान्तरं विनैव सर्वं सृजतीत्यत्र तात्पर्यम्, नहि महाप्रायस्य
 ब्रह्मणो जगत्सर्जने कुलालादिवदेकान्ततो लौकिकसाधनापेक्षा
 शक्यमुसम्पादा येन तर्काचार्याणां तथा श्रुत्यर्थलापनं सद्गतेत
 भाद्वितीयब्रह्मण्येव सकलवेदान्तानां समन्वयस्य सूपपादित्वात् ।

किञ्च—तत्सत्तानतिरिक्तसत्ताकत्वं प्रपञ्चस्याभिप्रयत्नं
 चक्षुरादिशब्दैः सर्वाभिमाचक्षाणो भगवान्वेदः परमेश्वरस्य सर्व-
 प्राण्यात्मकत्वाद्यस्य यस्य प्राणिनो ये चक्षुरादयस्ते तदुपाधि-

कस्य परमेश्वरस्येवेति सर्वत्र ब्रह्मणश्चक्षुरादिसम्पत्तिस्तद्वैत-
बोधपर्यवसायिनीति सर्वधैवाणुवादे वेदतात्पर्योद्भावनं तार्कि-
काणामदूरदर्शितामेवावेदयतीति दिक् ॥७५॥

शङ्का—ननु—वेदान्तसिद्धान्त के साथ तार्किकमतसिद्ध
अणुवाद की एकवाक्यता कर लेने से उक्त दोष (विरोध)
नहीं हो सकता ? उत्तरः—

पदार्थ—ये=जो उदयनाचार्यादि नैयायिक वैशेषिक-
तर्कणाम्=वैशेषिक तर्कों के अविरोधाय=विरोधपरिहार के
लिये वेदान्तैः=वेदान्तवाक्यों के साथ एकवाक्यताम्=एक
वाक्यता विकीर्णन्ति=करने की इच्छा करते हैं ते=वे (प्रथम)
खम्=आकाश को दण्डैः=दण्डों से खण्डयन्तु=खण्डन करें ।

अभिप्राय यह है कि जैसे दण्डों के द्वारा आकाश का कुट्टन
असम्भव है वैसे ही वेदान्तों के साथ अणुवादादि वैशे-
षिक तर्कों की एकवाक्यता भी सम्भव नहीं, क्योंकि ब्रह्मा-
द्वैत बोधन के बिना वेद का अन्य किसी अर्थ में भी परम
तात्पर्य सिद्ध नहीं हो सकता ॥७७॥

यस्तुतस्तु वेदान्ताविरोधेनैव वैशेषिकादितर्का नेतव्या
इत्याह—“ इय ” इति—

दृष्टा शरीरके शास्त्रे पूर्वपक्षपरम्परा ।

तत्सिद्धान्तैकवाक्यत्वं तैरेवाभ्युपगम्यताम् ॥७८॥

शरीरके शास्त्रे=शरीरमेव शरीरकं कुत्सिते कन् । कुत्सितं
शरीरमित्यर्थः, तन्निवासी “शरीरको”जीवः, तस्य ब्रह्मत्वविचा-

रात्मकं शास्त्रं “शारीरकं शास्त्रम्” तस्मिन् शारीरके शास्त्रे व्या-
सप्रणीते ब्रह्ममीमांसाशास्त्र इत्यर्थः । शास्त्रत्वञ्चास्य हित-
शासनात् । ननु—

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा निरत्येन कृतमेव वा ।

पुस्तं येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥

इतीदमैकान्तिकमेकदेशित्वात्तस्य लक्षणस्य ।

एवमस्मिन्शास्त्रे पूर्वपक्षपरम्परा=पूर्वपक्षाणां प्रधानादिवा-
दिनां ये पूर्वपक्षाः प्रधानकारणवादोऽणुकारणवादश्चेत्येवमाद्याः
सिद्धान्ताभासाः तेषां परम्परा एकपूर्वपक्षोत्थापनोत्तरमपरपूर्व-
पक्षोत्थापनक्रमरूपा परिपाटी दृष्टा=आलोकिता अर्थात् भेदवा-
दिनां सर्वेऽपि पूर्वपक्षान्तत्र तत्रोत्थापिताः तत्सिद्धान्तैकवाक्यत्वम्=
तस्य शारीरकमीमांसाशास्त्रस्य ये सिद्धान्ता अद्वैतबोधाय अव-
तारिता अद्वैतयोधान्ताः तैरेव=वैशेषिकप्रभृतिभिरेव अभ्युपगम्य-
ताम्=स्वीक्रियताम् । वेदान्तशास्त्राऽविरोधेनैव काणादाद्याः
सिद्धान्ता नेतव्या ननु वेदान्तशास्त्रेण तेऽनुसर्तव्या इति भावः ।
एवञ्च—विरोधस्थले वेदान्तानामेव प्रामाण्यमितरेषामप्रामाण्य-
मन्यथा गुणवादस्तेषामिति विपश्चितामपश्चिमः परामर्शः ॥७८॥

सं०—वेदान्तशास्त्रानुसार ही वैशेषिकादि शास्त्रों को
तात्पर्य मानना उचित है इस बात को स्पष्ट करते हैं—

पदार्थ—शारीरके शास्त्रे=वेदान्तमीमांसा शास्त्र में पूर्व-
पक्षपरम्परा=साङ्ख्य वैशेषिकादि शास्त्रों के अनेक पूर्वपक्ष
दृष्टा=उठाय गए हैं तैः एव=उन्हीं शास्त्रों को तत्सिद्धान्तैकवाक्यत्वम्=

वेदान्तसिद्धान्त के साथ एकवाक्यता अभ्युपगम्यताम्=स्वीकार करनी चाहिये ।

अर्थात् विरोधस्थल में वेदान्तशास्त्र ही मुख्य प्रमाण है अन्य शास्त्रों का सिद्धान्त परित्याज्य है अथवा उन सिद्धान्तों को गुणवाद वा अधिकारिभेद से लुपन करना चाहिये, जैसा कि—मृतसहिता यज्ञ० ख० अ० २३ आदिकों वर्णन किया गया है ॥ ७८ ॥

अत्रैव पर रहस्यमुद्घाटयति “न सम्यग्” इति—

न सम्यग्दर्शनं याति मिथ्यादर्शनसङ्गतिम् ।

न मिथ्यादर्शनं याति सम्यग्दर्शनसङ्गतिम् ॥७९॥

सम्यग्दर्शनम्=यथार्थदर्शनम् यथार्थज्ञान वा मिथ्यादर्शन सङ्गतिम्=मिथ्यादर्शनेन मिथ्याज्ञानेन वा सहैकतास्यताम् न याति=नैव प्राप्नोति मिथ्यादर्शनम्=मिथ्याज्ञानं सम्यग्दर्शनमिति न याति इति ध्यात्वातप्रायम् । नहि तैजस्तिमिरवद्विरुद्धयोर्यथार्थ-मिथ्याज्ञानयोरेकार्थं तात्पर्यमस्तीति भावः ॥७९॥

स०—उक्त अर्थ का परम रहस्य कथन करते हैं—

पदार्थ—सम्यग्दर्शनम्=अराधित अर्थ को प्रतिपादन करने वाला वेदान्तमीमांसाशास्त्र अथवा यथार्थ ज्ञान मिथ्यादर्शनमङ्गतिम्=मिथ्यादर्शन के साथ एकवाक्यता को न याति= (कदापि) प्राप्त नहीं हो सकता और न=ना ही मिथ्यादर्शनम्=मिथ्या ज्ञान अथवा मिथ्या शास्त्र सम्यग्दर्शनसङ्गतिम्=यथार्थ

श्लो० ७९, ८०] वैशेषिकादितर्कणां मिथ्यादर्शनप्रयोजकत्वम् । २९१

ज्ञान वा सत्यशास्त्र के साथ एकवाक्यता को याति = प्राप्त हो सकता है ।

यथार्थज्ञान और मिथ्याज्ञान का परस्पर तेजस्तिमिरवत् विरोध होने से उन की एकवाक्यता असम्भव है ॥ ७९

इत उत्तरमनेकैः श्लोकैः सम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूतं मिथ्यादर्शनं प्रपञ्चयति “शुद्धचिन्मात्रे” इति—

शुद्धचिन्मात्रवस्त्वेकस्वरूपासक्तनामतः ।

लोकान्प्रलोभ्य मिथ्यार्थो दुस्तर्कैर्ग्राह्यते यतः ॥ ८० ॥

शुद्धचिन्मात्रवस्त्वेकस्वरूपासक्तनामतः = शुद्धं निर्विशेषञ्च तच्चिन्मात्रं यस्तु परमार्थभूतमेकमद्वितीयं स्वरूपं स्वयम्प्रकाशमखण्डं ब्रह्मेत्यर्थः तस्मिन्नासक्तं यन्नाम प्रातिपदिकशब्दः आत्मशब्दः तद्द्वाराप देहाद्यतिरिक्त एवंगुणविशिष्ट आत्मैव परमार्थभूतः कर्त्ता भोक्ता चेति लोकान्-जिज्ञासून् प्रलोभ्य = लम्बायित्वा यतः = यस्मात् कारणात् नैरेव तार्किकैः दुस्तर्कैः = श्रुतिबाह्यैः श्रुतितात्पर्योदासीनैर्वा अनुमानादिरूपैस्तर्कैर्युक्त्याभासरित्यर्थः मिथ्यार्थः = अवस्तुभूतोऽर्थः ग्राह्यते = बोध्यते । अतएव तेषां तानि दर्शनानि सम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूतानि मिथ्यादर्शनसञ्ज्ञया व्यवहरणीयानीति भावः ॥ ८० ॥

सं०—इस के अनन्तर १२० श्लोक पर्यन्त सम्यक् दर्शन के प्रतिपक्षभूत मिथ्यादर्शन का प्रपञ्च करते हैं—

(१) १२० पर्यन्तैः श्लोकैः ।

पदार्थ—यतः=जिस कारण से(बहुतार्किक) शुद्धचिन्मात्रवस्त्वे-
कस्वरूपामक्तनामतः=निर्विशेष चिन्मात्र एक अखण्ड परमार्थ
वस्तुस्वरूप के नाम से लोकान्=जिज्ञासु जनों को प्रयेम्य=
प्रलोभन देकर दुस्कर्तैः=तर्काभासों के द्वारा मिथ्यार्थः=वेद-
विरुद्ध अर्थ (आत्मपदार्थ) का ग्राह्यते=ग्रहण कराते हैं अतएव
उन का दर्शन “मिथ्यादर्शन” कथन करने के योग्य है । “

भाव यह है कि—तार्किक लोग श्रुतितात्पर्य को न जान
कर आत्मा को ज्ञानादिगुणों में विशिष्ट मानने हैं, परन्तु
श्रौत तर्कों द्वारा उसके स्वरूप को भले प्रकार नहीं जानते,
अतएव उन का ज्ञान वा उपदेश यथार्थ न होने के कारण
जिज्ञासु जनों के लिये परम हितकारी नहीं ॥८०॥

कथं तैर्दुस्कर्तैरात्मा ग्राह्यत इत्याह—“जानेच्छा” इति—

‘ज्ञानेच्छासुखदुःखाद्या विक्लारा हि यदाश्रिताः ।

‘सोऽनात्मैव हि दुस्कर्तैरात्मत्वेन समर्पितः ॥८१॥

हि=यतः ज्ञानेच्छासुखदुःखाद्याः=ज्ञानश्च इच्छा च सुखश्च
दुःखश्च तानि ज्ञानेच्छासुखदुःखानि आद्यानि येषां ते ‘ज्ञानेच्छा-
सुखदुःखाद्याः । नत्र ज्ञान—“बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमन्यनयान्तरम्” (न्या०
१।१।१५) इति न्यायमूत्रोक्तम्, इच्छा—इच्छामीत्यनुभवविषय-
वृत्तिगुणत्वव्याप्यज्ञानिमान् गुणविशेषः अथवा इष्टमायनताज्ञान-
जन्योऽभिलाषः, सुखम्—सर्वेषामनुकूलवेदनीयं सत्त्वपरिणामरूप-
प्रीत्यात्मकचित्तवृत्तिविशेषो वा, दुःखम्—सर्वेषां प्रतिकूलवेद-

श्लोकः ८१] न हि विकारिणः कथमप्यात्मत्वं घटेत । २९३

नीयं रजःपरिणामाप्रीत्यात्मकचित्तवृत्तिविशेषो वा आद्यपदेन द्वेषप्रयत्नादीनां परिग्रहः, एते हि विकाराः=अन्तःकरणधर्माः यदाश्रिताः यस्मिन्मनसि स्थिताः सः अनात्मा एव=आत्मभिन्नत्वाद् अनात्मैव । न हि विकारिणः कथमप्यात्मत्वं घटेत “अविकार्योऽयमुच्यते” (म० गी० २। २५) इत्युक्तेः । स एवम्भूतोऽनात्मपदार्थ एव तार्किकैः दुस्तर्कैः=तर्काभासैः “यच्चातीयस्यार्थस्य सविकर्पस्तुलनात्सोपलभ्यवास्तवाच्चातीयमेवार्थं पश्यन्नुपादातुमिच्छति सेयनादतुमिच्छा एकस्यानेवार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिसन्धानाद् भवति लिङ्मात्मनः ” (न्या० भा० १। १। १०) इत्येवं रूपाभिर्युक्तिभिर्देहमेदमात्रसाधनपराभिरपि आत्मस्वरूपसिद्धिमात्रत्वेन भाविताभिः हि=निश्चयेन आत्मत्वेन=आत्मरूपत्वेन समर्पितः=ग्राहितो गृहीतश्चेत्यर्थः ।

“अयम्भावः—“उपयन्त्ययन् धर्मो विकरोति हि धर्मिणम्” इति नियमेन उपयन्तोऽपयन्तो ज्ञानाद्या धर्माः कथं स्वाश्रयं न विकुर्वीत्युपदि ते तद्धर्माः स्युः । तथा सति तदाश्रयत्वेनाभिमतस्तार्किकामिमम आत्मा घटादिवचनात्मैव स्यात्, न ह्यात्मपदार्थः कथमपि विकारी भवितुमर्हति श्रुतिस्मृतिविरोधात्, तर्कविरोधाच्च । “नैयायिकाभिमत आत्मा अनात्मा भवितुमर्हति विकारित्वात् घटादिवत् ” इति घटादिष्वनात्मत्वप्रसिद्धेर्नाप्रसिद्धविशेषणः पक्षः । नच “आत्मेतरत्वम्” उपाधिसत्तस्य साधनाव्यापकत्वग्राहकप्रमाणाभावात्, घटादिष्वनात्मत्वसमानाधिकरणाविकारित्वमत्स्याच्च न साधनवैकल्यम्, हेतोर्व्याप्तिपक्षवर्जतावलयत्वेन साध्यवैकल्यमपि नेति परं राक्षान्तमविशाय ज्ञानादीनामात्मधर्मत्वमात्रक्षणाणां तार्किकाणां दर्शनं मिथ्यादर्शनमेवेति न वेदान्तः सह तस्य सद्भूतिरिति सर्वं सुस्थम् ।

ननु—पूर्वं “दृष्टा शरीरेके शास्त्रे, पूर्वपक्षपरम्परा” इत्यत्रा-
 वृत्तसंज्ञितमपद्यव्याख्यायां वैशेषिकप्रभृतीनां सिद्धान्तैकवान्यत्व-
 मयोचः सम्प्रति तार्किकादीनां दर्शनं मिथ्यादर्शनं ह्युद्यन् वेदान्तैः
 सह तेषां सद्गतिं वारयसीति कस्मै विश्वासः ? उच्यते—विषय-
 तांशे विरोधाभावोऽविषयक्षितांशे च सति विरोधे तेषां प्रामाण्य-
 परित्याग इति सिद्धान्ताऽविरोध्येव पूर्वोत्तरः शास्त्रार्थं इत्यवि-
 श्वासकारणगन्धोऽपि नास्ति । कथमन्यथा समन्वयसूत्रीयम्—
 “तथाचाचार्यप्रणीतं न्यायोपबृंहितं सूत्रम्” इत्याद्याचार्यवचः तद्व्या-
 ख्यानपरा “तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानापाय इत्येतावन्मात्रेण सूत्रोपन्यासः” इत्या-
 दिका भामती च सद्गच्छेनाम्, कथं वा “एतेन योगः प्रत्युक्तः”
 (ब्र० सू० २।१।३) इत्यत्र योगप्रत्युक्त्यधिकरणमाध्यलापनमप्यु-
 पपद्येतेति सूक्ष्मं निरीक्ष्यम् ॥ ८१ ॥

सं०—अब उक्त अर्थ को स्पष्ट करते हैं—

पदार्थ—हि=यद्यपि ज्ञानेच्छामुल्लङ्घनायाः=ज्ञानं इच्छां
 सुख दुःख आदि विकारोः=विकार यदाश्रिताः=जिस के
 आश्रित हैं स=वह अनात्मा एव=अनात्मा ही है आत्मा नहीं
 तथापि तार्किकों ने दुस्तकै=तर्काभासों के द्वारा उस को
 हि=निश्चय करके आत्मत्वेन=आत्मरूप से समर्पित=ग्रहण
 किया है ।

सार यह कि—“उत्पन्न तथा विनष्ट होता हुआ धर्म
 अपने आश्रयभूत धर्मी को विकारी कर देता है, ऐसा कोई
 उत्पत्ति विनाशशाली धर्म नहीं जो अपने धर्मी को विकारी

श्लो. ८१, ८२] कामाद्याथयस्यानात्मतायां श्रुतिः प्रमाणम् । २९५

न करे ” इस नियम के अनुसार उत्पत्ति विनाश वाले ज्ञानेच्छादि धर्मों का आश्रय आत्मा नहीं हो सकता, क्योंकि जो विकारी हो वह घट पटादिकों की न्याई अनात्मा है, इसादि तर्कों से नैयायिकाभिमत आत्मा विकारी ही सिद्ध होता है अतएव उन का दर्शन सम्यक्-दर्शन नहीं हो सकता ॥ ८१ ॥

ज्ञानेच्छादेराथयभूतमनात्मानं दर्शयति—“कामः” इति—

‘कामः सङ्कल्प इत्युक्तेर्विकारा मनसि स्थिताः ।

‘तदेवात्मेत्युपस्थाप्य मनोनाम पृथक् कृतम् ॥ ८२ ॥

“कामः सङ्कल्पः” इत्युक्तेः = “कामः सङ्कल्पो विचित्रित्वा अदा-
ऽअदा धृतिधृतिर्हीर्धीर्भीरित्येतत्तत्रै मन एव ” (सू० १ । ५ । ३) इत्या-
कारायाः श्रुतेरुक्तेः विकाराः = कामाद्या विकाराः मनसि = अन्तः-
करणे स्थिताः = वर्तन्ते तदेव = तादृशकामादिधर्मि मन एव मनो-
ऽन्तःकरणं श्रुत्या यदभिहितं तत् आत्मा इति उपस्थाप्य = आत्मेत्येव-
मभिधाय्य पृथक् = भिन्नं नाम = अभिधेयम् कृतम् = व्यवहृतं तार्किकै-
रिति शेषः । यदेवान्तःकरणं कामादिधर्मि श्रुतिर्जर्गा, “ज्ञानाधि-
करणमात्मा” इत्यात्मलक्षणमात्राणैर्नैयायिकैस्तदेवानात्मभूत-
मात्मत्वेनोक्तमित्यहो तेषां साहसिक्यं तस्मादस्येव तेषां दर्शनं
मिथ्यादर्शनमिति भावः ॥ ८२ ॥

सं०—अब ज्ञानेच्छादि के आश्रयभूत को श्रुति द्वारा अनात्मा कथन करते हुए तार्किकों की कुतर्कणा को स्पष्ट करने हैं—

पदार्थ—कामः सङ्कल्प इत्युक्तेः—“काम सङ्कल्प श्रद्धा आदि
सब मन = अन्तःकरण के ही धर्म = विकार हैं” इस अर्थ
के प्रतिपादन करने वाली बृदाद्वरण्यक श्रुति (बृ० १।५।३)
के कथन करने में विकार = कामादि विकार मनसि = अन्तः-
करण में स्थित = स्थित हैं तदेव मनः = उसी मन का आत्मा इति
उपस्थाप्य = आत्मशब्द द्वारा अभिलाप करके नैयायिकों ने
पृथग् नाम वृत्तम् = मन नाम वाला स्वतन्त्र पदार्थ मान
लिया है।

श्रुति ने ज्ञानेच्छादि अन्तःकरण के धर्म, कथन किये
हैं, नैयायिक ज्ञानेच्छादि गुणों वाले को ही “आत्मा”
कथन करते हैं, सो श्रुति ने जिस अनात्म पदार्थ की सञ्ज्ञा
“मन” कही है, उसी को तार्किकों ने आत्मा मान लिया
है, इस लिये उन का दर्शन सम्यग्दर्शन कैसे हो सकता है?
अर्थात् कदापि नहीं ॥८२॥

उक्तार्थे गीतायास्म्यपि प्रमाणयति—“इच्छा द्वेषः” इति—

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ।
एतत्क्षेत्रमितीशोक्तोऽनात्मैवात्मतयोद्दिष्टः ॥८३॥

इच्छा = यज्जानीयं सुखहेतुमर्थमुपलब्ध्याय पूर्य पुनस्तज्जा-
तीयमुपलभमानमनमात्रानुमिच्छति सुखहेतुरिति नियमिच्छान्तः-

करणधर्मो ज्ञेयत्वात्क्षेत्रमनात्मैवेत्यर्थः । एवमिच्छाद्वयं द्वेषः= ईर्ष्यापरपर्यायः सुखम्=अनुकूलं सत्त्वात्मकम्; दुःखम्=प्रतिकूलात्मकं सङ्घातः=देहेन्द्रियादीनां संहतिः पञ्चभूतपरिणामविशेषः चेतना=स्वरूपभूतज्ञानव्यञ्जिका प्रमाणासाधारणकारणिका चित्तवृत्तिर्ज्ञानाख्या धृतिः=यथायत्नादं प्राप्तानि देहेन्द्रियाणि ध्रियन्ते साऽन्तःकरणावस्थाविशेषः एतत्क्षेत्रम्=एतत्सर्वमिच्छाद्वयं महाभूतादि धृत्यन्तं दृश्यमानं जडं क्षेत्रं भास्यमचेतनमनात्मकमिति यावत् इति=इत्येवं रूपेण ईशोक्तः=ईशेन भगवदवतारभूतेन साक्षाद्भगवता श्रीकृष्णेन उक्तः कथितः यः अनात्मा=अनात्मपदार्थः सः एव=नूनं नैयायिकैः आत्मतया=आत्मत्वेन ऊहितः=तर्कितः अनुमानेन साध्यत इत्यर्थः । इत्यथ श्रुतिस्मृतिन्यायविरोधस्याधिकारिणां मतेऽपरिहार्य इति सारः ॥८३॥

सं०—उक्त अर्थ में गीता वाक्य का प्रमाण कथन करते हैं—
पदार्थ—इच्छा=इच्छा, द्वेषः=द्वेष, सुखम्=सुख दुःखम्=दुःख, सङ्घातः=देहेन्द्रियादि सङ्घातं चेतना=बुद्धि, धृतिः=धैर्य एतत् क्षेत्रम्=यह सब क्षेत्र अनात्म पदार्थ है इति=इस प्रकार, ईशोक्तः=श्रीकृष्णभगवान् से कथन किया हुआ (सन्निकार, क्षेत्ररूप), अनात्मा एव=अनात्मा ही (नैयायिकों ने) आत्मतया=आत्मरूप करके ऊहितः=शास्त्र प्रतिकूल अनुमानादि द्वारा निश्चित किया है ।

सार यह कि न्याय मत में श्रुति, स्मृति, न्याय विरोध अपरिहार्य है ॥८३॥

अन्यदपि नैयायिकानां मूलनमाह—“एतस्यैव” इति—

एतस्यैवाप्यनेकस्य स्वल्पानित्यविकारिणः ।

नित्यता विभुता चोक्ता शुद्धानन्तचिदात्मगा ॥८४॥

एतस्य = उक्तस्य क्षेत्रात्मकस्यानात्मनो ज्ञानादिधर्मिणः
अनेकस्य अपि = नानात्ववतोऽपि तथा स्वल्पाऽनित्यविकारिणः = स्वल्पश्च
तदनित्यश्च विकारि चेति तादृशस्य परिच्छिन्नस्य जडस्य विना-
शिनश्चेत्यर्थः एव = एव नित्यता = अवाध्यता विभुता च = व्यापकता-
ऽनन्तता चापि उक्ता = कथिता तार्किकैः । या नित्यता विभुता-
ऽनात्मनि कदापि न सम्मयित्री सा कीदृशीत्याह—“शुद्धानन्तचिदा-
त्मगा” इति । या नित्यता विभुता सच्चिदानन्दस्वरूपात्म-
भूतेत्यर्थः ॥८४॥

सं०—न्यायमतानुयायियों का अन्य प्रमाद कथन करते हैं—

पदार्थ—एतस्य = उक्त क्षेत्र स्वरूप ज्ञानादि धर्म वाले,
अनेकस्य अपि = अनेक प्रकार के तथा स्वल्पाऽनित्यविकारिणः =
स्वल्प परिच्छिन्न अनित्य और विकार स्वभाव अनात्मा की
एव = ही नित्यता = अवाध्यता विभुता च = तथा व्यापकता
उक्ता = तार्किकों ने कथन की है (वस्तुतः वह नित्यता
और अवाध्यता) शुद्धानन्तचिदात्मगा = सच्चिदानन्द आत्मा का
स्वरूपभूत है (किसी का धर्म नहीं) ॥ ८४ ॥

प्रकृते किं फलितमित्याह—“अनेकत्वम्” इति—

अनेकत्वमनित्येषु दृश्यमानमनात्मसु ।

यत्र स्वीक्रियते तत्राऽनित्यताऽनात्मता ध्रुवा ॥८५॥

यत्र=येषु अनित्येषु=ध्वंसप्रतियोगिषु अनात्मसु=घटपटादिषु
दृश्यमानम्=उपलभ्यमानं प्रमाणसिद्धम् अनेकत्वम्=नानात्वं विभ-
क्त्यमिति यावत् स्वीक्रियते=अङ्गीक्रियते वादिभिरपि तत्र=तेषु
अनित्यता=विनश्यदता अनात्मता=आत्मभिन्नता च ध्रुवा=निश्चितैवे-
त्येवं विभक्तत्वात्तेषामनात्मत्वं सिद्धम् । तथा चायं प्रयोगः
फलितः—“तार्किकाऽभिमत आत्माऽनित्योऽनात्मा च भवितु-
मर्हति अनेकत्वात् विभक्तत्वात् घटादिवद्” इति ।

नचात्मन्येव व्यभिचारस्तस्याऽस्माभिरनेकत्वस्यास्वीका-
रात् । नचाऽप्रसिद्धविशेषणः पक्षः पक्षसमेषु घटादिषु अनेकत्व-
समानाधिकरणाऽनित्यत्वाऽनात्मत्वप्रसिद्ध्याऽपि साध्यसाधन-
सम्भवात् । नापि हेतोर्विरुद्धता व्यभिचारवत्तस्याप्युद्धर्तुं शक्य-
त्वात् । नचाऽसिद्धो हेतुर्वादिना स्याऽभिमततात्मस्वनेकत्वस्वीका-
रात् । नच—“विमत आत्मा नित्यश्च अज्ञान्यत्वे सति घेतन-
त्वात् । व्यतिरेके घटादिर्दृष्टान्तः” इति प्रतिरोधः शङ्क्य, “विचा-
धाध्यासित अनात्माऽनित्यश्च स्यात् आद्यन्तयोरविद्यमानत्वादि-
कारित्याद् दृश्यत्वाच्च द्युक्तिरजतादिवत् ।” इत्यवाध्यहेतुभिरना-
त्मत्वसिद्धौ प्रतिरोधकथाया दूरोत्सारितत्वादिति निष् । ॥८५॥

सं०—अत्र प्रकृतं मे तात्पर्यसिद्धिं दर्शति है—

पदार्थ—यत्र = जिन अनित्येषु = अनित्य अनात्मसु =
घटपटादि मे पदार्थौ दृश्यमानम् = दृश्यमान (प्रमाणसिद्ध),
अनेकत्वम् = नानात्वं स्वीक्रियते = वादियों ने अङ्गीकार किया ।

है तत्र = उन में अनित्यता = विनाशिता और अनात्मता =
आत्मभिन्नता धृवा = निश्चित ही है ।

यहां इस प्रकार का अनुमान जानना—“तार्किका-
भिमत आत्माऽनित्योऽनात्मा च भवितुर्महति अनेकत्वाद्
विभक्तत्वाद् घटादिवत्” = तार्किक मत सिद्ध आत्मा, अनात्मा
और अनित्य होने योग्य है, नानात्व धर्म वाला तथा आत्मा
(ब्रह्म) से भिन्न होने के कारण, घटादिपदार्थों की न्याईं ॥८५॥

उक्तार्थे प्रयोगान्तरमप्याह । यद्वोक्तार्यमिदञ्चै दृष्टान्ते
प्रतिबन्धं दर्शयति “अनित्यगुणता ” इति—

अनित्यगुणताऽप्येवं दृश्यमाना घटादिषु ।

यत्रैवाङ्गीकृता तत्रानित्यानात्मत्वधीः स्थिता ॥८६॥

यत्र अपि = यत्रापि घटादिषु = कुम्भादिपदार्थेषु एवमेव = दर्शित-
तरीत्या दृश्यमाना = उपलभ्यमाना अनित्यगुणता = अनित्यगुणाश्रयता
अङ्गीकृता = स्वीकृता तार्किकैरिति शेषः तत्र = तेषु अनित्यानात्मत्वधीः =
अनित्यत्वधीः अनात्मत्वधीश्च स्थिता = प्रव्यभिचारिणी वर्तत
इत्यर्थः । “यत्र यत्राऽनित्यगुणाश्रयत्वं तत्र तत्राऽनित्यानात्म-
बुद्धिप्रयत्यम्” इति, सुप्रहा व्याप्तिर्घटादिष्विति भावः । तथा-
चार्य प्रयोगः—“तार्किकाभिमत आत्माऽनित्योऽनात्मा च भवि-
तुर्महति अनित्यगुणाश्रयत्वाद् घटादिवद्”, इति ॥८६॥

सं०.—अब उक्त अर्थ में हेतुन्तर कथन करते हैं—

पदार्थ—यत्र अपि घटादिषु = जिन जिन घटपटादि पदार्थों में

एवमेव = इसी प्रकार दृश्यमाना = प्रतीयमान अनित्यगुणता = अनित्य(रूपादि)गुणों की आश्रयता अङ्गीकृता = (नैयायिकों ने) स्वीकार की है तत्र = उन में अनित्यानात्मत्वधीः = अनित्यत्व और अनात्मत्व बुद्धि स्थिता = (स्पष्टरूप से ही) विद्यमान है ।

अर्थात् “जो जो अनित्यगुण का आश्रय होता है वह अनित्य तथा अनात्मा होता है ” इसाकारक व्याप्ति ज्ञान घटपटादि पदार्थों में उभयवादिसिद्ध है जिस से अनुमान का आकार यह हुआ कि—“न्यायमत सिद्ध आत्मा अनित्य तथा अनात्मा ही है, अनित्यगुणों का आश्रय होने से, घटपटादिकों की न्याईं ॥८६॥

उक्तमेवार्थे प्रकारान्तरेणापि साधयति—“नित्याधिकरणे”ति—

नित्याधिकरणान्योन्याभावस्य प्रतियोगिता ।

दृष्टाऽनित्येषु यत्रेष्टा तत्रानित्यत्वमक्षतम् ॥८७॥

नित्याधिकरणान्योन्याभावस्य = नित्यमाकाशादि अधिकरणं यस्य तादृशो योऽन्योन्याभावः तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः तस्याऽभावस्य यो प्रतियोगिता = प्रतियोगित्वं अनित्येषु = ध्वंसप्रतियोगिषु घटपटादिषु दृष्टा = प्रमाणसम्मता यत्र = येषु सा दृष्टा = तार्किकादियादिसम्मता अस्ति, तत्र = तेषु घट्टादिषु अनित्यत्वम् = विनश्यत्त्वम् अक्षतम् = सिद्धमनिवार्यमित्यर्थः । तथाचाऽयं प्रयोगः फलितः—“तार्किकाऽभिमत आत्माऽनित्यो, भवितुमर्हति नित्यधर्मिकान्योन्याभावप्रतियोगित्वात् पटयत् ” इति । एतेन

“सद्विविक्तत्वं मिथ्यात्वम्” इति मिथ्यात्वलक्षणमप्युक्तं भवति, सति सत्प्रतियोगिकमेदाऽसिद्धेः । मेदश्च प्रतियोगिसमस्तत्ताको बोध्यः, तेन तत्र कल्पितमेदमादाय न व्यभिचारः ।

इदमत्राकृतकम्—“सद्विविक्तत्वं” नाम सत्प्रतियोगिकमेदवत्त्वम् । तत्त्वं च प्रमाणसिद्धत्वम् । प्रमाणत्वं च दोषाऽसहकृतज्ञानकरणत्वरूपं बोध्यम् । अर्थात्—दोषविधया घटादिज्ञाने निमित्तकारणमविद्या, तादृशाऽविद्यानिष्प्रकारणताया निरूपकं तत्त्वमस्यादिवेदान्तवाक्याऽजन्यज्ञानम्, तादृशघटादिज्ञानस्य (अयं घटः, अयं पट इत्यादिज्ञानस्य) भ्रमरूपत्वात् । तत्त्वमस्यादिवेदान्तवाक्यजन्यज्ञानन्तु न भ्रमन्तस्याऽव्याधितार्थगोचरत्वेन प्रमात्वात् । परन्तु एतल्लक्षणलक्षितं वृत्त्युपहितब्रह्मभिन्नं शुद्धमिन्द्रम, अलीकभिन्नञ्च बोध्यम्, अन्यथा वृत्त्युपहितब्रह्मण्यव्याप्यापत्तः तत्र तत्त्वमस्यादिवेदान्तवाक्यात्मकप्रमाणसिद्धमिन्द्रत्वाभावात् नत्र तु प्रमाणसिद्धत्वमेव । एवम्भूताऽनुमाने एतादृशस्य साध्यत्वे तु दृश्यत्वमपि तादृशब्रह्मालीकाऽविषयकवृत्ति-

१—भ्रमत्वावच्छिन्नकाणत्वाद् दोषपदार्थव्याप्यरूपेणेत्यर्थः । तच्च प्रकृतेऽविद्यात्वमेव ।

२—सद्विविक्तत्वस्योक्तपरिष्कारानङ्गीकारे ।

३—वेदान्तवाक्यात्मकप्रमाणसिद्धत्वमित्यर्थः ।

४—“अपञ्चो मिथ्या दृश्यत्वाद् शुक्तिरजतादिवद्” इत्याकारके प्रयोगे ।

५—सद्विविक्तत्वस्वमिथ्यात्वमित्यर्थः ।

६—वृत्त्युपहितब्रह्मेत्यर्थः । अत्राहुर्विद्वेशोपाध्यायाः—“एतन्मते दृश्यत्वं वृत्तिविषयत्वमात्रम्, तदभावादेव शुद्धब्रह्मणि व्यभिचारवारणे

श्लो० ८७] प्रसङ्गेनाऽऽनन्दबोधीयमिथ्यात्वनिरुक्तिः । ३०३-

विषयत्वादिरूपमेव ग्राह्यम्, अन्यथा व्यभिचारापत्तेः ।

ननु—व्यावहारिकघटाद्याकारवृत्तावविद्याया दोषविधया निमित्तकारणत्वे नैव किञ्चिन्मानं पश्याम इति चेद् ? अत्र शून्यः—
दोषाऽसहकृतज्ञानकरणसिद्धभिन्नत्वरूपं यत् प्रमाणसिद्धभिन्नत्वं, तत्त्वेन, स्वमादेयद् घटादीनामपि मिथ्यात्वं सिद्धयति स्वाप्रघटा-
दिवत् व्यावहारिकेऽपि नत्र प्रपञ्चे फलतो “ विद्वान्नामस्वाद्विमुक्तः ”
(मुं० ३ । १ । ८) इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मज्ञानेनाध्यत्वबोधनेन तदा-
कार-(घटाद्याकार-) वृत्तेर्भ्रमत्वात्, तत्राऽविद्यायाः कामकर्म-
णोऽथ दोषविधया निमित्तकारणत्वस्यावश्यकत्वात् ।

अयमाशयः । द्विविधा ह्यविद्या आवरणशक्तिमती
विक्षेपशक्तिमती चेति । तत्र विक्षेपशक्तिमती अविद्या विपर्यत-
कार्यकारिणी, आवरणशक्तिमती त्वस्तिभातिधीप्रतिबन्धिका ।
एवं रूपायामविद्यायां पित्तादिदोषव्यभिक्तकारणत्वाभ्युपगमेऽपि
न किञ्चिद् बाधकं पश्यामः ।

अपि चास्त्ययमेको नियमः—“यद्विशेषयोः कार्यकारण-
वृत्तिप्रतिविम्बितचिद्विषयतापर्यन्तनिवेशे प्रयोजनाभावात् ।
एवञ्च वृत्त्युपहितस्य वृत्तिविषयतामात्रेणाज्ञाननिवृत्त्या स्वप्रका-
शब्रह्मसाक्षात्कारसम्भवे जडघटादेरिव वृत्तिप्रतिविम्बितचिद्विष-
यत्वे प्रयोजनाभावात् वृत्त्युपहिते व्यभिचारप्रसन्निरनन्दविष-
यकत्वमद्भुतम् । विषयत्वाव्यवृत्तिस्वाधारणरूपेण वृत्तेर्निवेशोऽर्था-
केऽपि व्यभिचारप्रसक्त्याऽन्रीकाविषयकत्वस्यापि निवेश-
सद्भुतिः” शते ।

१—ज्ञानसाधनेनात्र गगत्वं गृह्यम् ।

२—अविद्याया शक्तिद्वयमित्यर्थः ।

भावमन्मामान्ययोरपि" इति यथा तद्वदन्त्येन तद्वदन्त्येन कार्य-
कारणभावे घटत्वावच्छिन्नमग्नि दण्डत्वावच्छिन्नस्थायि कार्य-
कारणभावः । एवमेव पित्तादिविशेषरूपेण परिणताया अविद्यायाः
पित्तत्वादिविशेषरूपेण यथा भ्रमत्वावच्छिन्नमग्नि हेतुत्वमन्मय-
स्तथा पित्तत्वादिव्यापकीभूता अविद्यात्मामान्यरूपेणापि नादत्त-
भ्रमत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुता निरायाधा । अविद्यामामान्यरूपे दो-
षकारणमन्त्रेषु प्राणिमामिकभ्रमेषु अन्ययव्यतिरेकाभ्यां पित्ता-
द्विशेषविशेषाणां दोषविधया (निमित्तत्वेन) कारणता, व्याव-
हारिकघटपटादिभ्रमेषु - चेन्द्रियमश्रिकर्पादीनामेव दोषविधया
कारणत्वमास्थेयम् । किञ्च—“वाचस्पति” मते अविद्यायाः
कार्यमात्रमग्नि नोपादानत्वं, किन्तु प्रमादुतिष्ठदोषविधया

(१) यद्यपि वाचस्पतिमतेऽज्ञानाभयविषयमेवाभ्युपगमात् सजा-
नाभयजीवस्येव जगत्कारणत्वं युक्तम्, “पुरवये जीडनि यश्च जीय
संतस्तु जातं सकलं विचित्रम्” (वै० १।१४) “मायान्तु प्रकृतिं
विद्यात्” (त्वे० ४।१०) “तन्मृष्टा तदेवानुप्राविशत्” (तै० २।६)
“मूढ इव व्यवहरन्नास्ते मायैव” (नृसिंहोत्तरनापिनी १)
इत्यादिश्रुतीनामप्येवं मतेऽपि स्वास्त्यात्, “यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते” (तै० ३।१) इति श्रुतिन्तु जीवज्ज्ञानमेवाभिप्रायेणेत्यादि
“न्यायग्रन्थली” वचनपण्यलोचनाया वाचस्पतिमतेऽपि मायाया उपाशन-
त्वमेवेत्येव प्रतीयते तथापि जीवनिष्ठाज्ञानविषयमनोप्रादानक जगत् न
जीवोपादानक “जगद्वाचित्वाधिकारणीय” (ब्र० सू० १।४।१६) विद्वान्त-
विरोधात् । एवमविद्यापि नोपादानं ब्रह्मनिष्ठजगतो व्यधिरणत्वात्, नहि
शगवादिनिष्ठदुग्धादेषादिनिष्ठदध्यादिरूपः परिणामः सम्भवतीति कल्पनवादी
वाचस्पत्याशयस्य वर्णितत्वात्तदभिप्रायेणोक्तमिति मन्तव्यम् ।

(अद्वैतसिद्धौ विद्वत्क्षेत्रीयं टिप्पणम्)

निमित्तकारणत्वमित्यस्यार्थस्य कल्पतर्थादौ निर्णीतत्वात्तन्मते
मिध्यात्वमीदृशं सम्भवत्येवेति तन्मतेनैवेदं लक्षणम्बोध्यम् ।
शुद्धब्रह्मणि तु नातिव्याप्तिस्तस्य सत्प्रतियोगिकमेदवत्त्वाभावात् ।
विवरणादिमते तु शुद्धब्रह्मण एव दोषाजन्यवृत्तिविषयत्वेन
तत्रानतिव्याप्तेः । किञ्च अधिधाया उपादानत्वमेव न तु दोषविध-
या निमित्तत्वमित्याग्रहेऽपि घटादिशानेधिन्द्रियसन्निकर्षादीना-
मेव दोषविधया कारणत्वंतेषां दोषजन्यत्वात्प्रकृते नाऽनुपपत्तिः ।
अधिकंन्तु गौडब्रह्मानन्धां द्रष्टव्यम् ।

ननु—“दोषासहकृते”त्यादिरूपस्य प्रमाणसिद्धत्वस्य कुतो
निवेशः ? अवाध्यविषयकधीविषयत्वस्यापि तस्य सम्भवादिति
चेन्न प्रमाणसिद्धत्वञ्चावाध्यत्वव्याप्यमित्यन्यदित्यस्यैवत्वात्,
अवाध्यं शुद्धं ब्रह्म, तस्य शुद्धब्रह्मणो यद्वत्पुपहितरूपं तत्त्वस्य
व्याप्यं, नतोऽन्यद् बाध्यत्वघटितमिदम्, अर्थाद् बाध्यत्वंघटितं
यदबाध्यत्वं ततोऽतिरिक्तम् ।

अयं भावः—“अवाध्यविषयकधीविषयत्व”निवेशे तु
“अवाध्यविषयकधीविषयत्वाध्यान्यत्वं मिध्यात्वम्” इति मिध्या-
लक्षणं निष्पद्यते । परमेतादृशलक्षणघटकं यद्वाध्यत्वं तस्यैव
मिध्यात्वप्रयोजकत्वे इतरांशस्य वैयर्थ्यमेव । आहुञ्च “गौड-
ब्रह्मानन्दीकाराः” “तथापि बाध्यत्वघटितस्य निवेशे बाध्यत्वेतरांशस्यान-
तिप्रयोजनकतया बाध्यत्वाऽघटितस्यैव निवेशो युक्त इति भावः” इति ।

(शशशृङ्गादौ) अस्ति, निर्धर्मके ब्रह्मणि चातिव्याप्ति-
धारणाय “सत्त्वेन प्रतीयमानत्वं” विशेषणं देयम्, अस्मद्ब्रह्मणोर्ध्व-
योरपि सत्त्वप्रकारकप्रतीत्यविषयत्वात् । ननु—कथं तत्रैतल्लक्षण-
मतिगतमिति चेच्छृणु—“तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यधीविषयत्वाभ्र-
यान्यत्वं मिध्यात्वम्” इति पर्यवसिते लक्षणे तत्त्वमस्यादिवाक्य-

जन्यार्थविषयत्वं यत्, नतु तत्त्वमस्यादिवान्यजन्यबुद्धरूपहिते
ब्रह्मण्यपि वर्तते, तादृशविषयत्वात्प्रयत्नदुपहितं ब्रह्मैव, नतोऽन्य-
त्वं नाम मिथ्यत्वं अर्थाऽविद्यायां तत्कार्ये प्रपञ्चे चास्ति, तथैवोप-
हितमिथ्यत्वं (शुद्धे) निर्धर्मके ब्रह्मणि शशशृङ्गादावसति(अलीके)
च वर्तत एवेति तत्राशतिव्याप्तं तादृशं लक्षणम् । “ सत्त्वेन प्रती-
यमानत्वे सति ” इत्याकारके निवेशे क्रियमाणे तु शुद्धं ब्रह्म न
सम्प्रकारकप्रतीतिविषयः । (वृत्तिविषयः) स्वप्रकाशत्वाद्, उप-
हिततादात्म्यान्यभावरूपधर्मानाधारत्वाच्च । अतस्तत्र नानिर्व्याप्तिः ।
शशशृङ्गादावलीकेऽपि च सा तास्येव, नह्यलीकं वृत्तिविषयः,
वृत्तेः सत्त्वेन सदसतोः संसर्गासम्भवात् । अलीकोऽविषयके-
णापि विकल्पेन शशविषाणादिपदोक्तिरूपव्यवहारोत्पत्तिसम्भ-
वाच्च । अथवा विकल्पस्याऽसद्विषयकत्वेऽपि नामो भ्रमः प्रमाण-
वाच्यविषयस्यैव भ्रमत्वात्, विकल्पश्च न तथा । अतएव “प्रमाण-
विपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ” (यो० १ । ६) इति पातञ्जलं भ्रममपि
मद्वच्छते । तथाच-विकल्पविषये मिथ्यात्वं नेष्यते दर्शितरीत्या

१ अलीकाऽमम्बुस्य विकल्पस्य कथं तद्व्यवहारनियामकत्वमत-
आह—“अलीकाविषयकेणापि” इति । अतएव—“शब्दज्ञानानुपानी-
यस्तुशून्यो विकल्पः ” (यो० १ । ९) इत्युक्तम् । वस्तुशून्यो निर्विषयक-
इत्यर्थः । कालिकप्रत्यासत्त्या आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या वा विकल्पागद्व्यवहारयोः
कार्यकारणभाव इति भावः । (निवृत्तेः)

२ अत्र विवृलेशोपाध्याया—“ प्रमाणं=प्रत्यक्षादिप्रमा-
णजन्या, विपर्ययो=दोषजन्या, विकल्पः=शशविषाणादिपद-
मूला, निद्रा=स्थापः, स्मृति=स्मरणं पञ्चवृत्तय इति स्मृतशेषः ।
अत्र विकल्पस्य पृथक् परिगणनादेवोक्तभ्रमत्वे प्रमाणाधीनत्वस्य
वाचे निवेश इति भावः ” इति टीकयन्ति ।

च तत्राप्यतिगतं लक्षणम्, तस्मात्तद्वारणायोक्तो निवेशः सार्थकः ।

इत्यञ्च—‘सद्विविक्तत्वम्’ इत्यञ्च सत्पदार्थे प्रकारीभूतं सत्त्वं सत्ताजात्यधिकरणत्वं वा, अवाध्यत्वं वा, ब्रह्मरूपत्वं वा ? । नाद्यः घटादावाविधकजातेस्त्वयोर्युपगमेनासम्भवः । द्वितीये वाध्यत्वरूपमिथ्यात्वपर्यवसानम्, तथा च तदितरांशवैयर्थ्यमिति भावः । तृतीये—सिद्धसाधनमस्माकमपि मते प्रपञ्चे ब्रह्मस्वरूपस्य मेदाङ्गीकाराद्, इति यदाक्षिप्यते] माध्यैस्तदपि व्युदसं वेदितव्यम्, अनन्युपगमादेव ।

नच—“सत्त्वेन प्रतीयमानत्वे सति सद्विधत्वं मिथ्यात्वम्” इत्येव साध्यशरीरं निष्पादितं भवद्भिस्तत्र पूर्वभागस्याऽस्मन्मते ऽपि सत्त्वादांशिकं सिद्धसाधनं दुरुद्धरम्—इति वाच्यम् मिलित-सिद्धेरुद्देश्यत्वादिति दत्तोत्तरमेतद्वैतसिद्धौ प्रथममिथ्यात्वनिरूपणे । एतादृशसत्प्रतियोगिकमेदवत्त्वरूपं यन्मिथ्यात्वं तदेव तार्किकाऽभिमततात्मनां घटादिवदनित्यत्वे हेतुत्वेनोपन्यस्तमिति सूक्ष्मं निरीक्ष्यं सुधीभिः ॥८७॥

सं० अब उक्त अर्थ को प्रकारान्तर से सिद्ध करते हैं—

पदार्थ—नित्याधिकरणान्योन्याभावस्य=आकाशादि नित्य पदार्थ हैं अधिकरण=धर्मी जिसके ऐसा जो अन्योन्याभाव=मेद उसकी प्रतियोगिता=प्रतियोगिता अनित्येषु=अनित्य घटपटादि पदार्थों में दृष्ट=देखी गई है यत्र=जहां पर वह दृष्ट=तार्किकादि वादिओं को दृष्ट है, तत्र=उन सब पदार्थों में अनित्यत्वम्=अनित्यता अक्षतम्=अनिवार्य है ।

जैसे आकाशादि नित्य पदार्थों में अन्योन्याभावकी प्रति-
योगिता तार्किक को इष्ट है वैसे ही वह अनित्य घटादि पदार्थों
में भी इष्ट है, एवं घटादिकों की भांति वह प्रतियोगिता जिन
स्वमतसिद्ध आत्मादि पदार्थों में अभिमत है उनमें अनित्य-
त्व अनिवार्य बना रहता है । यहां ऐसा प्रयोग जानना—
“तार्किकाभिमत आत्माऽनित्यो भवितुमर्हति अन्योन्याभा-
वप्रतियोगित्वात् घटवत्” = न्यायमतसिद्ध आत्मा अनित्य
होने के योग्य है (अर्थात् अनित्य है) अन्योन्याभाव
का प्रतियोगी होने से, ऋट की न्याई ॥ ८७ ॥

म०—इत्थ तार्किकमते नित्यस्तुसिद्धयभावमाह—“नैव
तर्कमते” इति—

नैव तर्कमते नित्य किञ्चिदस्तु प्रसिद्ध्यति ।

किं चेद साधकामिद्वेः सर्वथा नोपपद्यते ॥ ८८ ॥

एवम्=उक्तेन प्रकारेण तर्कमते=न्यायादिमते किञ्चित्=
किञ्चिदपि वस्तु=यस्तु नित्यम्=त्रैकालाबाध्य न प्रसिध्यति=कोऽपि
परमार्थभूत पदार्थ सिद्धो न भवतीत्यर्थः । किञ्च=अपिच
इदम्=नर्कमनम् साधकाऽसिद्धे =साधकं चिद्वपुःआत्मा तस्याऽसिद्धे
सर्वथा=सर्वप्रकारेणापि येन केनाऽपि तर्कादिना प्रकारेण न
उपपद्यते=नैव युक्तः भवति, तर्काप्रतिष्ठानात् तद्युक्त्यैव तन्मते
चैतन्यासिद्धेइत्यर्थः ॥ ८८ ॥

सं—न्यायमत में नित्यपदार्थ की सिद्धि का अभाव कथन करते हैं—

पदार्थ—एवम्=दर्शित रीति के अनुसार तर्कमते=न्यायमत में किञ्चित्=कोई भी वस्तु=पदार्थ नित्यम्=त्रैकालाबाध्य न प्रसिद्ध्यति=सिद्ध नहीं होता । किञ्च=और इदम्=यह तर्कमत साधकाऽसिद्धेः=सर्वसाधक चेतन स्वरूप आत्मा की सिद्धि न होने के कारण सर्वथा=सर्वप्रकार से भी न उपपद्यते=युक्तिसङ्गत सिद्ध नहीं हो सकता ।

सार यह है कि शुष्क तर्क की प्रतिष्ठा न होने से और न्यायमतसिद्ध तर्क द्वारा ही उनके मत में चेतन पदार्थसिद्ध न हो सकने से तार्किकों का मत समीचीन नहीं है ॥८८॥

यथाच तर्कमते कथमपि चैनन्यं न सिद्ध्यति नथोपपादयति 'सत्तानामपि' इति—

सत्तानामपि साधर्म्यं चिद्भास्यत्वमपीष्यते ।

चिच्छिदन्तरभास्येति जडं सर्वमुपास्थितम् ॥८९॥

सत्तानाम् अपि=द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभाषाख्यानां मनसङ्ख्यानां पदार्थानां चिद्भास्यत्वमपि=ज्ञेयत्वरूपं साधर्म्यम् अपि=समानो धर्मोऽपि इष्यते=भन्यते तार्किकैरिति शेषः । तत्र ज्ञेयत्वं च ज्ञानविषयत्वमेव, एषं ज्ञानमपि तेषां मते घटादिवद्रूपादिवच्च जडमेव, तथा सति चिद्वत्=संचिद्वत् (ज्ञानं)

१ "सत्तानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमुच्यते" (कारिकावली १।१३)

चिदन्तरमास्या=संविदन्तरप्रज्ञादया अर्थात् सापि ज्ञेया म्यात्,
 एवमेव संविद्भासिका संविदपि ज्ञेया इति=इत्येवम्प्रकारेण
 उत्तरोत्तरं सर्वम्=सर्वमपि पदार्थज्ञातं सतापि पदार्था इत्यर्थः
 जडम्=अचेतनमेव उपस्थितम्=प्राप्त न्यायमते स्वयम्प्रकाशस्वरूपस्य
 कस्यापि ज्ञानस्यानङ्गीकारादिति भावः ॥ ८९ ॥

सं—अत्र न्यायमत में चेतन पदार्थ का अभाव कथन करते हैं, अर्थात् ८९ से लेकर ९७ पर्यन्त पदार्थ मात्र की जडता को दर्शाते हैं—

पदार्थ—सत्त्वानाम् अपि=(द्रव्य, गुण, कर्म सामान्य, विशेष, समवाय, अभाव इन) सब सात पदार्थों का चिद्भास्यत्वम्=ज्ञेयत्वरूप अपि=भी साधर्म्यम्=समानधर्म इव्यते=नैयायिको ने स्वीकार किया है (उनके इसी नियम के अनुसार) चिद=चैतन्य पदार्थ चिदन्तरमास्या=ज्ञानान्तर (अन्य ज्ञान) से प्रकाश होने योग्य है (इसी लिए वेह व्यवसाय ज्ञान को अनुव्यवसाय से प्रकाश्य मानते हैं), इति=इस प्रकार (न्यायमत में) सर्वम्=पदार्थमात्र ही जडम्=जडरूप उपस्थितम्=सिद्ध होता है ॥ ८९ ॥

ननु—ज्ञानाधिकरण आत्मनि चेतने स्वीकृते कथं न्यायमते पदार्थमात्रस्य जडतोद्घोषणे तत्र साहसिक्यमित्याशङ्क्याह “सर्वम्” इति—

सर्वं ग्राह्यधिया ग्राह्यमित्येवं तर्कितं यतः ।
 भवतोऽसिद्धं जडं सर्वं प्रतिज्ञातं भवेत्ततः ॥ ९० ॥

यतः=यस्मात् कारणात् सर्वम्=पदार्थमात्रं प्राग्रथिया=
ज्ञेयत्वबुद्ध्या (एव) ग्राह्यम्=ज्ञेयमस्तीति शेषः, इत्येवम्=एवमप्र-
कारेण तर्कितम्=ऊहितं नैयायिकैः । ततः=तस्मादेव कारणात्
स्वतः=स्वयम् असिद्धम्=अप्रकाशम् परमप्रकाशापेक्षत्वात् स्व-
प्रकाशत्वाधिहीनम् सर्वम्=पदार्थमात्रं जडम्=अचेतनमेव तैः
प्रतिज्ञातम्=साध्यत्वेन निर्दिष्टं भवेत्=स्यात् । पदार्थमात्रस्य
ज्ञेयत्वोक्तेर्ग्राह्यत्वप्रतिज्ञानात् स्वतो ब्रह्मतुरभावात्तार्किकनये सर्वं
जडमेवायातं भवतीति न मे तन्मतविषयकजडतोद्घोषणे साह-
सिष्यमिति भावः ॥ १० ॥

सं०—अनु ज्ञानाधिकरण आत्मा को चेतन मानने से
न्याय मत में पदार्थमात्र को जड कथन करना तुम्हारा
साहस है ? इस आशङ्का को समाधान करते हैं—

पदार्थ—यतः=जिस कारण से सर्वम्=पदार्थ मात्र को
ही ग्राह्यथिया=ग्राह्य (ज्ञेयत्व) बुद्धि से ग्राह्यम्, इति, एवम्=
ग्राह्यरूप से ही (नैयायिकों ने) तर्कितम्=तर्कित किया है
अर्थात् माना है, ततः=इसी कारण स्वतः=स्वरूप से असिद्धम्=
सिद्धिभूय सर्वम्=पदार्थ मात्र ही उन के मत में जडम्=
जडरूप प्रतिज्ञातम्=प्रतिज्ञातं भवेत्=होता है ।

सार यह कि—न्याय मत में कोई स्वयंप्रकाश पदार्थ
नहीं माना, किन्तु पदार्थमात्र का ज्ञेयत्वरूप साध्यम्य कथन
करते हुए आत्मा को भी ज्ञेय कहा है अर्थात् घटपटादि
की न्याई आत्मा भी परमकाष्ठ माना है । जब उन के मत में

पदार्थमात्र ही प्रकाश हुआ तो आत्मा भी घटपटादि की न्याईं जडरूप सिद्ध होता है चेतन नहीं ॥९०॥

न्यायमते स्वप्रकाशस्वभावमेव स्फुटयति “नित्यकूटस्थे”ति—

नित्यकूटस्थचिन्मात्रः साक्षी. सतविलक्षणः ।

परो नाङ्गीकृतो यस्मान्न सिद्धिः परतोऽप्यतः ॥९१॥

यस्मात्=कारणात् नित्यकूटस्थचिन्मात्रः=नित्यस्वकालायाध्यः
कूटस्थो निर्विकारश्चासौ चिन्मात्रो ज्ञानघनः साक्षी=साक्षाद् द्रष्टा
जीवेऽवरानुगतमवानुसन्धातृचैतन्यमात्रस्वरूपः सतविलक्षणः=
द्रव्यादिसप्तपदार्थेभ्यो विभिन्नस्वभावः परः आत्मा न=नैव अङ्गी-
कृतः=स्वीकृत, अतः=अत एव हेतोः परतः=प्रमाणान्तरेण अपि=
तस्य न सिद्धिः=प्रमितिर्न भवितुमर्हतीत्यर्थः । परस्यापि साधकस्य
तेषां मते स्वतः स्फुरतिशून्यतया जडत्वात्स्वयम्प्रकाशस्वभावस्य
सर्वसाधकस्याभावाच्चेति भावः ॥९१॥

सं०—न्यायमत में स्वप्रकाशस्वभाव वस्तु के अभाव को स्फुट करते हैं—

पदार्थ—यस्मात्=जिस कारण से नित्यकूटस्थचिन्मात्रः=
निस बाधशून्य निर्विकार चेतनस्वरूप सतविलक्षणः=द्रव्यादि
ज्ञान पदार्थों से विलक्षण साक्षी=साक्षाद् द्रष्टा स्वयम्प्रकाश
परः=आत्मा नैयायिकों ने न अङ्गीकृतः=स्वीकार नहीं किया,
अतः=अतएव परतः=प्रमाणान्तर से अपि=भी उस की
न सिद्धिः=सिद्धि नहीं हो सकती ।

सार यह कि—यदि तार्किक रीति से आत्मा का साधक कोई प्रमाण मानेंगे तो वह जह होने से उस का साधक= प्रकाशक कैसे होगा ? यदि वह आत्मा को स्वयम्प्रकाश स्वीकार करें तो उन के मत में अपसिद्धान्त की आपत्ति होती है इस प्रकार उनके मत में उभयतः पाशागज्जु अनिवार्य है ॥ ११ ॥

न्यायप्रक्रियैव तन्मते स्वप्रकाशवस्त्वभावे जगदान्वय-
प्रसङ्गोऽप्यनिवार्य इत्याह—“असिद्धे”ति—

असिद्धव्यवसायेन व्यवसेयो हि साध्यते ।

व्यवसायस्त्वांसङ्गानुव्यवसायेन साध्यते ॥१२॥

हि=यतः असिद्धव्यवसायेन=असिद्धेन अज्ञातेन व्यवसायेन
अर्थात् “अयं घटः अयं पटः” इत्याकारकेण प्रथमज्ञानेन व्यवसेयः=
घटपटादिर्ज्ञेयः साध्यते=प्रमीयते तार्किकैरिति शेषः, एवमेव
असिद्धानुव्यवसायेन तु=असिद्धेनैव स्वतः सिद्धिरुच्येनैवानुव्यवसायेन
ज्ञानविषयकज्ञानेन “घटमहज्जानामि” “पटमहज्जानामि” इत्याकार-
केण द्वितीयेन ज्ञानेन व्यवसायः=प्रथमज्ञानं साध्यते=प्रमीयते, परं
स्वयम्प्रकाशवस्त्वभावता तु कस्यापि न स्वीक्रियते । तद्वन्वा
प्रक्रियया सर्वार्थमिद्धिपरन्तु न किञ्चिदपि तेः स्वीकृतमिति
सुतरां तन्मते जगदान्वयप्रसङ्गो भवेति भावः ॥ १२ ॥

सं०—अब न्याय की प्रक्रिया से ही उन के मत में
स्वप्रकाश वस्तु का अभाव केयन करते हुए जगदान्वय-
प्रसङ्ग दोष दिखाते हैं—

चिद्भास्यत्वमचिद्रूपेण विक्षयमाणं घटः दिष्टु ।

चित्यङ्गीकुर्वता तस्या जाड्यमेव प्रसाधितम् ॥९४॥

शृणु यथा तवाभिमतार्थं चित्ति जाड्यमायाति—
अचिद्रूपेषु=चिद्रूपेषु जडेषु घटादिषु=घटपटादिपदार्थेषु ईक्ष्य-
माणम्=प्रत्यक्षज्ञानविषयीभूतं प्रमाणसिद्धं वा चिद्भास्यत्वम्=चिता
प्रकाश्यत्वं=चिद्रूपयत्वं यदस्ति तदुभयवादीसम्मतमित्यर्थः ।
इदं चिद्भास्यत्वं चित्ति=भातमानि 'अङ्गीकुर्वता' = स्वीकुर्वता
नैयायिकेन तस्याः=चित्तेः जाड्यम् एव=जडत्वमेव प्रसाधितम्=
समाहितम् तस्मादाद्यदात्मनश्चैतन्यस्वरूपत्वं नोङ्गीक्रियेन ताव-
त्तस्यात्मत्वमेव न सिद्धयेत्, जडस्य परिच्छिन्नस्य परतः
प्रकाश्यस्याऽज्ञातमत्यादिति । अत्रायं न्यायाकारः—“विमता
चित्तिजंहा भवितुमर्हन्ति चिद्भास्यत्वात् घटादिषु” इति । एवञ्च
तवाभिमतस्यात्मनस्तथैव युक्त्याऽज्ञातमत्वं प्रदर्शयतो मम नास्ति
कोऽपि व्यामोहः, तथैवाऽस्मी महानिति तत्त्वम् ॥९४॥

शङ्का—ननु ज्ञान का आश्रयभूत आत्मा कैसे जड
हो सकता है तुम्हारा ऐसा कथन तुम्हारे महान् व्यामोह
को मकट करता है ? उत्तर—

पदार्थ—अचिद्रूपेषु=चेतन से भिन्न जड घटादिषु=
घटपटादि पदार्थों में ईक्ष्यमाणम्=प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्ध
चिद्भास्यत्वम्=चेतन ज्ञान की विषयता (जो उभयवादी सम्मत

(१) आत्मनश्चैतन्यस्वरूपाङ्गीकारे तु नैयायिकस्यापत्तिद्वान्तापत्ति-
रपीति भावः ।

है इसी चिद्रास्यत्व = ज्ञानविषयता) को चिति = चेतन आत्मा में अङ्गीकुर्वता = स्वीकार करते हुए तार्किक ने तस्याः = उस चिति की अर्थात् चैतन्यस्वरूप आत्मा की जाट्यम् = जडता को एव = ही प्रसाधितम् = सिद्ध किया है ।

भाव यह है कि—जब तक आत्मा को स्वयम्प्रकाश नहीं माना जाता तब तक उसका आत्मत्व सिद्ध ही नहीं हो सकता, क्योंकि परप्रकाश्य, परिच्छिन्न, जड घटादि पदार्थ अनात्मरूप देखे गए हैं, इस प्रकार न्यायमतसिद्ध युक्तिद्वारा ही उनके मत में आत्मा की अनात्मता स्पष्ट है । यदि अनात्मत्व आपत्ति के भय से नैयायिक आत्मा को स्वयम्प्रकाश मान ले तो अपसिद्धान्तापत्ति दोष बना रहेगा । इस लिये वेदान्ती का न्यायाभिमत आत्मा को अनात्मा (सिद्ध) कथन करना कदापि असङ्गत नहीं, और नाही उसका इस अर्थ में कोई व्यामोह या विद्वेष है ।

यहां अनुमान का आकार ऐसा है—“विमता चितिर्जडा भवितुमर्हति चिद्रास्यत्वाद् घटादिवत्” = न्यायमतसिद्ध चेतन (आत्मा) जड है, चैतन्यद्वारा प्रकाश्य होने से, घटादि पदार्थों की न्याई । यहां पर “जो २ पदार्थ चिद्रास्य = चेतन द्वारा प्रकाश्य, होता है वह सब जड ही होता है जैसे घटादिक” ऐसा व्याप्ति का आकार जानना ॥१४॥

कोई अन्य उपाधि प्राप्त होवे तो प्रथम अनुमान जो सो-
पाधिक किया गया है वह निरुपाधिक समझा जाता है। इस
नियम के अनुसार नैयायिक के पक्ष में उपाधि के अभाव
से साध्याभाव के अनुमान का ऐसा स्वरूप होगा—“विषता
चित्तिरजडा ज्ञानाधिकरणत्वात् व्यतिरेके यथा घटादिः”
इति । परन्तु इस अनुमान में “चित्स्वरूपत्व” उपाधि
सिद्धान्ती की ओर से दी जाती है—क्योंकि चेतन में उसकी
साध्यव्यापकता है, परन्तु नैयायिकाभिमत ज्ञानाधिकरण
आत्मा में साधनाऽव्यापकता है । नैयायिक आत्मा को
ज्ञानाधिकरण मानकर भी चेतनस्वरूप नहीं मानता । जो
स्वयंप्रकाश हो वही चित्स्वरूप होता है । इस प्रकार
न्यायमत में “आत्मा स्वयम्प्रकाश नहीं और, चेतन है”
ऐसा बदतोव्याघात आता है और सिद्धान्ती का अनुमान
निर्दुष्ट रहता है ॥ ९५ ॥

उक्तमेवार्थं स्फुटयति—“स्वभिन्नम्” इति ।

स्वभिन्नं स्वप्रकाशाय यः प्रकाशमपेक्षते ।

स सर्वोऽपि जडो दृष्टो न चान्यस्तर्कसम्मतः ॥ ९६

यः=य कोऽपि पदार्थं स्वप्रकाशाय=स्वाऽवशोऽप्य स्व-
पस्फोरणाय स्वभिन्नम्=स्वातिरिक्त प्रकाशम्=ज्ञानम् अपेक्षते=
माध्ययते सः सर्वे अपि=स सर्वोऽपि पदार्थो घटादि जडः=

चिद्भिन्नोऽचेतन एव दृष्टः=ज्ञातः अन्यः=चिद्भिन्नः कोऽपि पदार्थः
तर्कसम्मतः=युक्तियुक्तः नन=नैव स्वप्रकाश इत्यर्थः । अवेद्यत्वे
सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वलक्षणं स्वप्रकाशत्वं चित्येव घटते
ननु परप्रकाशेषु वेद्येषु घटादिपदार्थमात्रेष्विति भावः ॥१६॥

सं०—अब उक्त अर्थ को ही स्पष्ट करते हैं—

पदार्थ—यः=जो कोई पदार्थ स्वप्रकाशाय=अपने प्रकाश,
के लिये स्वभिन्नम्=स्वभिन्न प्रकाशम्=प्रकाश=ज्ञान की अपे-
क्षते=अपेक्षा करता है सः सर्वः अपि=बहु सब ही जडः=जड
दृष्टः=देखा गया है, अन्यः=चिद्भिन्न कोई भी दूसरा पदार्थ
तर्कसम्मतः=युक्तियुक्त अर्थात् स्वप्रकाश सिद्ध नन=नहीं
हो सकता ।

अर्थात् “अवेद्य होने पर जो अपरोक्ष व्यवहार की
योग्यता वाला हो वही स्वप्रकाश है ” यह स्वप्रकाश का
लक्षण न्यायमत में सङ्गत न होने से उन के आत्मा की
जडता ही सिद्ध होती है ॥१६॥

१—केचित्तु-अन्यः च = जडभिन्नः स्वप्रकाशश्च कोऽपि पदार्थः
तर्कसम्मतः=तर्कशास्त्राभिमतो न=नैवास्तीति शेषः । अतस्तत्पक्षे
सर्वोऽपि पदार्थो जड एवेति भावः—इत्येवं व्याख्यान्ति ।

२—कई एक सज्जन इस श्लोक के चतुर्थ पाद का अर्थ इस प्रकार बरते
हैंः-अन्यः च=और जडभिन्न स्वप्रकाश कोई भी पदार्थ तर्कसम्मतः=
तर्कशास्त्र को अभिमत न=नहीं है । इस लिए तर्कशास्त्रानुगामियों के मत में
सब पदार्थ जड ही सिद्ध होते हैं ।

सम्प्रति “किञ्चेदं साधकासिद्धे” (१।८८) इत्यादिना उप-
क्रमितं प्रकरणमुपसंहरति—“इत्यम्” इति—

इत्थं सप्तपदार्थानां मिद्धं जाड्यं यतस्ततः ।

सर्वार्थसाधकाऽसिद्धिरुक्ता तर्कमते स्थिता ॥९७॥

यत = येन हेतुना इत्यम् = अमुना प्रकारेण दर्शितरीत्या सप्तप-
दार्थानाम् = न्यायाभिमतानां सप्तानामपि पदवृत्तिविषयाणां पदार्थानां
जाड्यम् = जडत्वमेव सिद्धम् = निष्पन्नम् ततः = तस्मात् कारणात्
तर्कमते = (न्यायदर्शने) नैयायिकानां नये उक्ता = पूर्वोक्ता सर्वार्थ-
साधकाऽसिद्धिः = पदार्थमात्रप्रकाशकस्य ज्ञानस्य असिद्धिरेव स्थिता =
पर्यवसिता भवतीत्यर्थः ॥ ९७ ॥

सं०—अत्र (१।८८) श्लोक से आरम्भ किये अर्थ
का उपसंहार करते हैं—

पदार्थ—यत = जिस कारण से इत्यम् = इस प्रकार दर्शि-
तरीति के अनुसार सप्तपदार्थानाम् = न्यायमतं सिद्ध द्रव्यादि
सप्त पदार्थों की जाड्यम् = जडता ही सिद्धम् = सिद्ध होती है
ततः = इस हेतु से तर्कमते = तर्कमत में उक्ता = पूर्वोक्त सर्वार्थसा-
धकासिद्धिः = पदार्थमात्र के प्रकाशक ज्ञान की असिद्धि ही
स्थिता = (स्थित) पर्यवसान को प्राप्त होती है ॥ ९७ ॥

प्रकारान्तरेणापि तर्कमतस्यार्थोक्तिकत्वमाह—“व्यवसाय”
इति—

व्यसायोऽनुभूतश्चेत्तर्हि स्वेन परेण वा ।

स्वकालेऽप्यन्यकाले वा सर्वथैवाप्यसङ्गतम् ॥९८॥

चेत्=यदि व्यवसायः=प्रथमज्ञानं अनुभूतः=ज्ञातः तर्हि=तत्र पृच्छामो वयं यत् सोऽयं व्यवसायः स्वेन=स्वरूपेणैव परेण वा=अथवा अन्येन केनचित् अनुभूत इति विकल्पद्वयम् । तत्रापि स्वकाले=स्वस्थितिकाले अपि वा=अथवा अन्यकाले=स्वस्थितिकाल-भिन्नकाले (अनुव्यसायकाले) अनुभूत इति सर्वथा एव=सर्वेष्वपि पक्षेषु असङ्गतम्, अपि=सङ्गतिश्चन्यमेव युक्तिविकल्पमेव तव दर्शनमित्यर्थः ॥ १८ ॥

सं०—अब प्रकारान्तर से भी न्यायमत की अयुक्तता कथन करते हैं—

पदार्थ—चेत्=यदि व्यवसायः=प्रथमज्ञान अनुभूतः=अनुभूत (घटादि की भांति ज्ञेय) मानते हो तर्हि=तो (उस में प्रष्टव्य यह है कि वह) स्वेन=स्वरूप से ही अनुभूत=ज्ञात है वा=अथवा परेण=किसी अन्यद्वारा ज्ञात है किञ्च=स्वकाले=स्वस्थितिकाल में ज्ञात है अपि वा=अथवा अन्यकाले=अन्यकाल में ज्ञात है ? सर्वथा एव असङ्गतम् अपि=सर्व प्रकार से ही तर्कमत युक्तियुक्त न होने से असङ्गत है ॥१८॥

तदेवाऽसङ्गत्यं विशदयति—“आये” इति—

आये क्षणे भवेज्जन्म द्वितीये कार्यकारिता ।

तृतीये तु भवेद्भुञ्ज इत्येवं तर्कितं यतः ॥१९॥

यतः=यस्मात् कारणात् इति एवं तर्कितम्=पर्यंरूपेण तर्कितमत एवाऽसङ्गतम्, किन्तुद्रूपं येनाऽसङ्गतमित्याह-आये क्षणे=प्रथमे क्षणे

जन्म=ज्ञानस्य उत्पत्तिः भवेत्=भवतीत्यर्थः, द्वितीये=द्वितीयस्मि-
न्क्षणे कार्यकारिता=घटादिविषयप्रकाशरूपं कार्यकारित्वं ज्ञानस्य,
तृतीये तु=तृतीयस्मिन् क्षणे ध्वंसः=नाशः भवेत् इतीयं भवतां
प्रक्रियाऽस्ति यतोऽतोऽसद्रूपमेव तर्कसम्मतं मतमित्यर्थः ॥९९॥

सं०—तार्किकमत की अयुक्तता को विशद करते हैं—

पदार्थ—आद्ये क्षणे=प्रथम क्षण में जन्म=ज्ञान की उत्पत्ति
भवेत्=होती है द्वितीये=दूसरे क्षण में कार्यकारिता=घटादि
विषयप्रकाशरूप कार्य होता है, तृतीये तु=और तृतीय क्षण
में ध्वंसः=ज्ञान का नाश भवेत्=हो जाता है, यतः=जिस कारण
से इति एवं तर्कितम्=तुम्हारी ऐसी ऊहा (तर्कणा) है अतएव
तुम्हारी प्रक्रिया अयुक्त है (जैसा कि—अगले श्लोक में
दर्शाते हैं) ॥ ९९ ॥

दर्शिन्यायप्रक्रियायां दोषं प्रसज्यति—“आद्ये पक्षे” इति—

आद्ये पक्षे प्रसज्जेरन्स्वस्यैव कर्तृकर्मता ।

भावनास्मरणाभावस्वत्यागपरसङ्गमाः ॥१००॥

आद्ये पक्षे=प्रथमे पक्षे अर्थात् “व्यवसायज्ञानं स्वस्थिति-
काले स्वेनैव प्रकाश्यते” इत्यस्मिन्पक्षे स्वस्य एव कर्तृकर्मता
रूपो दोषः प्रसज्जेत, स्वप्रकाशनक्रियां प्रति स्वमेव व्यवसाय-
ज्ञानं कर्तृ, तदेव प्रकाशविषयत्वेन कर्मेति कर्तृकर्मविरोधः प्राप्तो
भवेत्, नहि तदेव तत्प्रति कर्म कर्तृ च दृष्टं स्यादिति प्रथमो दोषः
किञ्च—भावनास्मरणाभावस्वत्यागपरसङ्गमाः=भावनाभावादयोऽपि दोषाः
प्रसज्जेरन्=प्रसज्जा भवेयुः। तत्र द्वितीयो भावनाभावो दोषः, अर्थात्

पूर्वानुभवजन्यः स्मृतिहेतुः संस्कारविशेषो “ भावना ” । तस्या
अभावः प्रसक्तो भवति अनुभवितृज्ञानस्य नाशे तदाश्रितसंस्का-
रस्य स्वर्यायोगात् यथा विज्ञानवादिनां नये । भावनाभावे च
स्मरणाभावस्तृतीयो दोषः स्मरणस्य संस्कारजन्यत्वात्, एवं
सति स्तत्यागः स्वसिद्धान्तस्य परित्यागश्चतुर्थो दोषः, तथा—
परसङ्गमः परमतस्य विज्ञानवादस्य प्रातिरूपः पञ्चमो दोषश्च
प्रसज्यते, विज्ञानवादिनयेऽपि संस्कारादेः पिराधारस्य कस्य-
चिदनभ्युपगमादिति भावः ॥१००॥

सं०—उक्त न्यायप्रक्रिया में दोषापादन करते हैं—

पदार्थ—आद्ये पक्षे=प्रथम पक्ष में अर्थात् “व्यवसाय
ज्ञान स्वस्थितिकाल में आप ही प्रकाशता है” इस पक्ष में
स्वस्यैव कर्तृकर्मता=स्व को कर्म तथा कर्त्ता होने से कर्तृकर्म-
तारूप दोष प्रसक्त होता है [क्योंकि स्वप्रकाशन क्रिया के
प्रति आप ही व्यवसाय ज्ञान कर्त्ता हुआ, और प्रकाशन
क्रिया के प्रति विषय होने से आप ही कर्म है, परन्तु एक
वस्तु का एक क्रिया के प्रति कर्तृत्व और कर्मत्व दोनों
एक साथ सम्भव नहीं ।] किञ्च—भावेनास्मरणाभावस्तत्याग-
परसङ्गमः=भावनाभाव, स्मरणाभाव, स्वमतत्याग और
परमतप्रवेशरूप अनेक दोष प्रसज्जेरन्=प्रसक्त होते हैं ।

१-भावनाप्यस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः ।

उपेक्षानात्मकान्तस्य निश्चयः कारणं मतम् ॥

(बरिखारली १६० ॥)

तथाहि—पूर्वानुभवजन्यस्मृतिहेतुसंस्कारविशेष का नाम “भावना” है, उस के अभाव को “भावनाभाव” कहते हैं, जब अनुभविता ज्ञान का नाश हो गया तो तदाश्रित संस्कार का भी नाश आवश्यक है, इस प्रकार “भावनाभाव” नामक दूसरा दोष जानना। भावनाभाव से “स्मरणाभाव” तीसरा दोष भी सिद्ध है क्योंकि संस्कार के बिना स्मृति का होना कदापि सम्भव नहीं। इस रीति से “स्वप्नाग” अर्थात् स्वप्नसिद्धान्तस्वप्नरूप चतुर्थ दोष तथा विज्ञानवादी के मत में प्रवेश होने से “परसङ्गम” नाम परमतप्रवेशरूप पञ्चम दोष की आपत्ति भी जान लेनी ॥१००॥

द्वितीयतृतीयपक्षयोरपि दोषमाह—“द्वितीये” इति—

द्वितीये स्वविनाशाच्च स्वस्य स्वेनानुभूतता ।

तृतीये त्वपसिद्धान्तो यौगपद्यं विपर्ययतः ॥१०१॥

द्वितीये=पक्षे अर्थात् “अनुव्यवसायकाले व्यवसायज्ञानं स्वात्मानं गृह्णाति” इत्यस्मिन्पक्षेऽपि स्वविनाशाच्च=स्वस्य ध्वंसात् हेतोः स्वस्य=स्वात्मनः स्वेन=स्वरूपेण अनुभूतता=अनुभाव्यता विपर्ययतेति यावत् न=नास्त्येव, यतो व्यवसायध्वंसकाल एवानुव्यवसायकाल इत्यनुव्यवसायकाले कथमसावात्मानं विपर्ययकुर्यात् ।

१ विज्ञानवादी के मत में किछा स्थिर आत्मा के न होने से तदाश्रित संस्कारों की मिट्टि नहीं हो सकती वैसे ही न्यायमत में दोष की आपत्ति अनिवार्य है ।

तृतीये तु=तृतीयस्मिन् पक्षे च अर्थात् “स्वस्थितिकाले एव व्यवसायज्ञानमनुव्यवसायेन विपयीक्रियते” इत्येतस्मिन् पक्षे अपत्तिश्चान्तः=स्वसिद्धान्तहानिः “प्रसज्यते” इति शेषः । कुत इत्याह “यौगपद्यम्” इति—यतः=यस्मात्कारणात् धियोः=उभयोरपि व्यवसायानुव्यवसायज्ञानयोः यौगपद्यम्=युगपद्भावः प्रसक्तौ भवति।

अयमाशयः—“युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्” (न्या० १।१।१६) इत्याचार्योक्तेर्भवन्मते नह्येककालावच्छेदेन नानाज्ञानानि भवितुमर्हन्ति, येन व्यवसायसत्ताकाल एवाऽनुव्यवसायसत्ताप्यभ्युपगम्येत, एवं स्वीकारे तु स्वसिद्धान्तभङ्ग आचार्योक्तिविरोधश्च प्राप्नुतः, अपरथा जगदान्ध्यपूषद् इति ध्येयम् ॥१०१॥

सं०—प्रथम पक्ष में दोष कथन करके अब द्वितीय, और तृतीय पक्ष में भी दोष कथन करते हैं—

पदार्थ—द्वितीये=दूसरे पक्ष में (अर्थात् “अनुव्यवसाय काल में व्यवसाय ज्ञान अपने स्वरूप को आप ही विषय करता है” इस पक्ष में) स्वविनाशात्=अपना ध्वंस हो जाने के कारण स्वस्य=स्वस्वरूप की स्तेन=स्वरूप के द्वारा अनुमूतना=अनुभव की विषयता न=नहीं बन सकती, (भाव यह है कि—अनुव्यवसाय काल में व्यवसाय का तो ध्वंस होजाता

१—“चक्षुरादीन्द्रियेषु विषयसम्बन्धेष्वपि यस्यामम्यन्धमाघादेकं ज्ञानं न जनयति, यत्तमम्यन्धादपरञ्च ज्ञानं जनयति तदेव चाणु निर्यिलज्ञानजनकं सुषादिमाक्षात्कारसाधारणकारणं तदेकमेव लाघवात् सिद्धं मन इत्यर्थः ।” (विश्वनाथः)

है फिर ध्वस्त=विनष्ट हुआ व्यवसायज्ञान अपने स्वरूप को कैसे विषय कर सकता है ?) तृतीये=यदि तृतीय पक्ष स्वीकार करो (अर्थात् “व्यवसाय ज्ञान की स्थितिकाल में ही अनु-व्यवसाय ज्ञान व्यवसाय को विषय करता [प्रकाशता] है” यह पक्ष माना जाय) तु=तो अपसिद्धान्त =अपसिद्धान्त की आपत्ति होगी, यत =स्योंकि (ऐसा मानने से) धियो =व्यवसाय और अनुव्यवसाय दोनों ज्ञानों की युगपद्युगपत् उत्पत्ति का प्रसङ्ग होगा ।

न्यायमत में एक काल में दो ज्ञानों का उत्पन्न होना स्वीकार नहीं किया । जैसा कि—न्यायदर्शन में लिखा है कि “युगपज्ज्ञानाऽनुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्”=[न्या० १।१।१६] एक काल में एक ही आत्मा में अनेक ज्ञानों की उत्पत्ति का न होना ही मन का लिङ्ग है अर्थात् जिस कारण से एक ही आत्मा में युगपत् नाना ज्ञान उत्पन्न नहीं होते ऐसा जो ज्ञानी-यकरणता का अवच्छेदक अणुत्व धर्म है वही मन का लिङ्ग=लक्षण है । इस प्रकार तीनों ही पक्ष दूषित जानने ॥१०१॥

ननु—प्रथमक्षणे व्यवसाय उत्पद्यते द्वितीयक्षणेऽनुव्यवसाय इत्यङ्गीकारे षष्ठमपसिद्धान्त इत्याशङ्क्यामाह—“आ” इति ।

आपद्वाद्वाधिनान्येन स्वात्पत्तिर्नैव गृह्यते ।

स्वस्थेमसमयोत्पत्तिः स्वेनैवान्यस्य गृह्यताम् ॥१०२॥

आपश्चाद्भाविना = व्यवसायज्ञानादीपदुत्तरभाविना अन्येन = अनुव्यवसायेन स्तोत्पत्तिः = स्वस्य व्यवसायस्य उत्पत्तिः नैव = कदापि न गृह्यते = विषयीक्रियते । नहि पश्चाद्भावी पूर्वभाविन उत्पत्तिं विषयीकर्तुमर्हतीति भावः । किन्तु अन्यस्य = अनुव्यवसायस्य स्वस्थेन समयोत्पत्तिः = स्वस्य व्यवसायस्य स्थेमा स्थिरता स्वस्थेमा, तस्य समये काले या उत्पत्तिरर्थादनुव्यवसायस्य जन्म सा स्वेन एव = व्यवसायेनैव पूर्वभाविना गृह्यताम् = विषयीक्रियताम् । नहि पश्चाद्भाविना पुत्रेण पितृजन्म विषयीक्रियते पूर्वभाविना जनकेन तु पुत्रजन्म विषयीकर्तुं शक्यत इति भावः । अथवा—“आपश्चाद्भाविना” इति सर्वथैव पश्चाद्भाविनेत्येवं व्याख्येयम् । यद्वा “आ” इत्यस्य स्थाने “आ.” इति पठनीयम् । एवञ्च “आः” इत्याश्चर्यजनकमध्ययम् । अहो ते तर्कवित्वाऽभिमाननो बुद्धिकौगलमिति साश्चर्यं सोपहासोक्तित्तार्किकं प्रति ॥ १०२ ॥

शङ्का—ननु द्वितीयक्षण में उत्पन्न हुआ अनुव्यवसाय ज्ञान प्रथम क्षण में उत्पन्न हुए व्यवसाय को विषय कर लेगा ऐसा मानने से अपसिद्धान्त की आपत्ति कैसे हो सकती है ? उत्तरः—

पदार्थ—आपश्चाद्भाविना = व्यवसायज्ञान की उत्पत्ति के थोड़ा पीछे (अर्थात् द्वितीय क्षण में) उत्पन्न होने वाले अन्येन = अनुव्यवसाय से स्तोत्पत्तिः = व्यवसाय की उत्पत्ति न, एव = कदापि नहीं गृह्यते = विषय की जासकती (क्योंकि कोई भी पश्चाद् भावी पदार्थ पूर्ववर्ती पदार्थ की उत्पत्ति को विषय नहीं कर सकता । प्रत्युत) अन्यस्य = अनुव्यवसाय की जो

स्वस्थेमसमयोत्पत्तिः=व्यवसायस्थिरताकाल में उत्पत्ति, वह स्वेन=व्यवसाय द्वारा एव=ही गृह्यताम्=विषय की जानी चाहिये ।

सार यह कि—जैसे पश्चाद्भावी पुत्र पिता की उत्पत्ति को विषय नहीं कर सकता किन्तु पूर्वभावी पिता ही पुत्रोत्पत्ति को विषय करता है, वैसे अनुव्यवसायज्ञान, व्यवसाय की उत्पत्ति को विषय करने में सर्वथा असमर्थ है और व्यवसायज्ञान अनन्तरभावी अनुव्यवसायज्ञान की उत्पत्ति को विषय कर सकता है । इस प्रकार वादी के मत में अपसिद्धान्तापत्ति दोष बना ही रहता है ।

इस श्लोक में “आ” के स्थान पर “आ.” ऐसा पाठ होने पर “आ.” शब्द आश्चर्य का द्योतक होता हुआ वादी के प्रति उपहास का सूचक समझना चाहिये ॥ १०२ ॥

मनु—व्यवसायोत्पत्तिमनुव्यवसायो न गृह्णानि आप-
ञ्चाद्भाषित्यादिति चेदस्तु तत्, व्यवसायध्वंसं तु अनुव्य-
वसायो गृहीयादेव तस्य तत्स्थितिकाले माच्यमानत्वादित्यारैक-
माणं प्रत्याह—“अन्ये”ति—

अन्यस्थेमक्षणेऽन्येनागृहीतप्रतियोगिना ।

स्वध्वंमो नैव गृह्येत गृह्येत स्वेन चेतरः ॥१०३॥

अन्यस्थेमक्षणे=अन्यस्य व्यवसायभिन्नस्थानुव्यवसायस्य स्थिरताकाले अगृहीतप्रतियोगिना=न गृहीतो विषयीकृतः व्यवसाय-

श्लो० १०३] सर्वथैवानुव्यवसायो व्यवसायग्रहणासमर्थः । ३३१

रूपः प्रतियोगी येन सः तेन अज्ञातप्रतियोगिना तादृशेन
अन्येन=अनुव्यवसायेन स्वयंतः=अनुव्यवसायस्थितिकाले भाव्य-
मानो व्यवसायध्वंसः न, एव एवेत=कदापि न विपरीक्रियेतेत्यर्थः।
व्यवसायस्याऽज्ञाताऽनुव्यवसायो व्यवसायध्वंसं गृहीयादिति
निर्युक्तिकमित्यर्थः । प्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वाद्भाव-
स्येति भावः ।

वा=अथवा स्वेन=व्यवसायेन इतरः=अनुव्यवसायोऽपि
(न) एवेत् नैव विपरीक्रियेत स्वप्रक्रियाविरोधात्तदनुत्पत्तौ तस्या-
प्यनुत्पन्नत्वादित्यर्थः । अथवा=नेति नाऽऽवर्त्यम् । स्वेन=व्यवसाये-
नैव पूर्वभाविना इतरः=अनुव्यवसायो एवेत=विपरीक्रियेत,
तथापि प्रक्रियाविरोध एव फलतीति भावः । एतस्मिन्पक्षे “वा”
इति निश्चये पक्षान्तरे च । सर्वेष्वपि पक्षेषु अनुव्यवसायेन व्यव-
सायो दुर्ग्रह एवेति सिद्धं भवति ॥ १०३ ॥

शङ्का—ननु पश्चाद्वादी होने के कारण यदि अनुव्य-
वसाय व्यवसाय को ग्रहण नहीं कर सकता तो न सही
परन्तु व्यवसाय के ध्वंस को ग्रहण करने में तो अनुव्यवसाय
सर्वथा समर्थ ही है क्योंकि व्यवसायध्वंस अनुव्यवसाय-
स्थिति काल में ही होता है ? इस प्रकार शङ्का करने वाले
वादी के प्रति उत्तर देते हुए कहते हैंः—

पदार्थ—अन्यत्वेमक्षणे=व्यवसाय से अन्य=भिन्न जो
अनुव्यवसाय, उस के स्थितिकाल में अगृहीतप्रतियोगिना=
नहीं जाना गया है प्रतियोगी जिस से (अर्थात्—जिसने
व्यवसायरूप प्रतियोगी को विषय नहीं किया)ऐसे अन्येन=

अनुव्यवसाय से स्वध्वंसः=व्यवसायज्ञान का ध्वंस न, एव,
 गृह्येत=कदापि विषय नहीं किया जा सकता, (अर्थात् व्यव-
 साय का अज्ञाता अनुव्यवसाय किसी युक्ति से भी व्यव-
 सायध्वंस का ज्ञाता नहीं हो सकता) वा=अथवा (और)
 स्वेन=व्यवसाय से इतरः=अनुव्यवसाय भी(न)गृह्येत=विषय
 नहीं किया जा सकता (क्योंकि व्यवसाय और अनुव्यव-
 साय दोनों समकाल नहीं होते।) किंवा—पूर्वभावी व्यवसाय
 से उत्तरभावी अनुव्यवसाय की विषयता माने तो भी स्व-
 प्रक्रिया के साथ विरोध होगा। इस पक्ष में “ वा ” शब्द
 को निश्चयार्थक जान लेना ॥१०३॥

सम्प्रति चतुर्थे पक्षे दोषं प्रसजयितुमाह—“ सम्बन्धस्यापि ”
 इति—

सम्बन्धस्यापि तुल्यत्वाद्दोः गृह्येत वा न वा ।

चतुर्थेऽतिप्रसङ्गादिदोषाणां स्यात्परम्परा ॥१०४॥

किञ्च—सम्बन्धस्य, अपि=व्यवसायानुव्यवसाययोरुत्तमा
 सह समवायसम्बन्धस्य तथा तयोरेव घटादिना सह विषयवि-
 षयिभावस्य सम्बन्धस्य च तुल्यत्वात्=समत्वात् षटः=कुम्भादि-
 रेव गृह्येत=द्रव्याणां विषयीक्रियेत, यथा द्वाभ्यामपि दीपकाभ्यां
 घटादिविषय एव प्रकाशयते ननु एकेनापरो दीपः; यथा दैवं ह्यो-
 र्दीपकयोः परस्परं ग्राह्यग्राहकभावो नास्ति तथा व्यवसायानुव्य-
 वसाययोरपि परस्परं ग्राह्यग्राहकभावो युक्तिशून्य एवेति
 भावः । वा=अथवा (षटः) नवा=नैव गृह्येतेति पूर्वणान्वयः ।

श्लो० १०४] चतुर्थे पक्षेऽपि अनवस्थादिदोषप्रदर्शनम् । ३३३

अत्रायमाशय आभाति—किं ग्राह्ये ग्राह्यत्वं ? किंवा ग्राह्य-
केऽपि ग्राह्यत्वम् ? आद्ये अनुव्यवसायेन घट एव गृह्येत न व्यव-
सायः तस्य ग्राहकत्वात् । द्वितीयश्चेत् व्यवसायवद् अनुव्यवसाये
ऽपि ग्राह्यत्वमिति तस्य तस्य ग्रहणायोत्तरोत्तरं ग्राहकानवस्थाप-
न्तिरपरिहार्या । किञ्चाऽस्मिन् पक्षे घटस्याऽपि ग्रहणाभावः ग्राह्य-
त्वस्य ग्राहकधर्मतया घटस्य तत्त्वाभावात् ।

एवमनया रीत्या चतुर्थे="अनुव्यवसायकाले अनुव्यवसायेन
व्यवसायोऽनुभूयते" इति चतुर्थे पक्षे अतिप्रसङ्गादिदोषाणाम्=अति-
प्रसक्त्यादिदूषणानां परम्परा स्यात्=प्रवाहः पतितो (प्राप्तो) भवेत् ।
अनेन भङ्गान्तरेणोक्त एवार्थः स्फोटितः । तथाहि योऽयमनुव्य-
वसायकालेऽनुभूयमानो व्यवसायः सोऽप्यनुभवविषय इति तस्या-
ऽप्यनुभावेन पूर्ववदनुभाव्यताविशिष्टेन भाव्यामिति तदीयाऽनुभाव्य-
ताभावकेनापि उत्तरोत्तरमनुभाव्यत्वविशिष्टेनेत्यनुव्यवसायेऽपि
व्यवसायवदनुभाव्यत्वप्रसक्तावनवस्था, प्राग्लोपो विनिगमनादि-
रह इत्येवमादयोऽनेके दोषाः प्रादुष्युः, तस्मात् "नहि विज्ञातुर्विज्ञाते-
र्विपरिलोपो विपते" (पृ० ४।३।३०) "न विज्ञानेर्विज्ञातारं
विजानीयाः" (पृ० ३।४।२) इति श्रुत्योः पष्ठचन्तशब्दनिर्दि-
ष्टाया बुद्धिचृत्तिरूपाया विज्ञातेरनित्याया विज्ञातारं नित्याविज्ञाते-
रूपेण ज्ञातारं त्वं न विजानीया इति । यस्तु—विज्ञातेर्विज्ञातारू-
पोऽविषयभूतः सर्वसाक्षी प्रतिपन्नः स सर्वावभासक एवेति धातु-
तर्कयलोपेतवेदान्तसिद्धान्तविस्तृद्ध्यैतदन्यजडतायादस्नार्किकाणां
सर्वथा परिहृत्य इति भावः । उक्तञ्च पूज्यपादैः "उपदेत्तादृशयाम्"—

विज्ञानेयस्तु विज्ञाता स त्वमित्युच्यते यतः ।

न स्यादनुभवस्तस्य ततोऽन्योऽनुभवो मृता ॥ (पृ० १२।८)

इति । एवञ्च न्यम्पदार्थस्य ध्रुवोक्तप्रकारेऽनुभव एव सत्यः, न

प्रकाशित आत्मा स्वदीपक = व्यवसायस्य ग्रहीता न स्यादिति शेषः । अर्थ भावः—ज्ञानादियोग्यविशेषगुणसम्यग्बोधेनैव आत्मनः प्रत्यक्षं भवतीति नैयायिकानां सिद्धान्तः । तद्येन व्यवसायेनात्मैव ग्राह्योऽसावात्मना ग्राह्यः स्यादिति कथं घटेन । नह्यग्निप्रदीप्तोऽपि लोहपिण्डोऽग्निं भासायितुमर्हतीतीदमुक्तं “न स्वदीप्तः” इति । “यः” इति । यः = रुद्धं न ज्ञानाऽस्वप्रकाशत्ववादी तार्किकप्रभृतिः अन्यथा—प्रकारान्तरेणापि तर्कयेत् = ऊहयेत् सोऽपि = असायपि एवम = दर्शितरीत्या दोषैः = अनवस्थादिदोषैः न = नैव मुच्यते = मुक्तो भवेदित्यर्थः । ते च दोषा दर्शितदिशा विज्ञेयाः ॥ १०५ ॥

सं०—ननु व्यवसाय के आश्रयभूत आत्मा के द्वारा ही व्यवसाय का प्रकाश मान लेंगे फिर किसी दोष की आपत्ति नहीं रहेगी ? इसका समाधान यह है किः—

पदार्थ—आश्रयग्राह्यता अपि न ऊहा = व्यवसाय का आश्रय (अधिकरणभूत) जो आत्मा, उस के द्वारा व्यवसाय की ग्राह्यता है अर्थात् आत्मा ही व्यवसाय का ग्रहीता = प्रकाशक है इस प्रकार की ऊहा करनी भी ठीक नहीं, क्योंकि स्वदीप्तः = जो स्वकरके दीप्त = प्रकाशित होता है वह स्वदीपकः = स्व का प्रकाशक न = नहीं हो सकता, (अर्थात् जिस प्रकार अग्नि के तादात्म्य को प्राप्त हुआ लोहपिण्ड अग्नि से दीप्त होता है, पर वह अग्नि का दीपक = भासक नहीं हो सकता वैसे ही जिस व्यवसायज्ञान के द्वारा ही आत्मा का प्रकाश

श्लो० १०५, १०६] आत्मव्यवसाययोः सम्यन्धानुपपत्तिः । ३३७

होता है वह व्यवसायज्ञान आत्मा का ग्राह्य कैसे हो सकेगा ?
किन्तु कदापि नहीं होगा) यः=जो कोई स्थिर स्वयंप्रकाश
ज्ञान को नहीं मानता ऐसा वादी यदि अन्यथा=प्रकारान्तर
से तर्कयेत्=तर्कणा करे तो एवम्=इस प्रकार=तार्किकवत्
सः अपि=वह भी दोषैः=अनवस्थादिक दोषों से न मुच्यते=
मुक्त नहीं हो सकता । (अनवस्थादि दोषों के लापन का
प्रकार पीछे कह चुके हैं) ॥१०५॥

व्यवसायस्यात्मना सह सम्यन्धोऽपि न घटत इत्याह
“न चास्य” इति यद्वा एवं स्वयम्भातव्यवसायस्य ग्राह्यतां निषिद्धय
अधुना तस्यासंगताप्रतिपादनाय तत्र यावत्संबन्धं निवारयति
“न चास्य” इति—

न चास्थाश्रयसम्यन्धः संयोगोऽभ्युपगम्यते ।
मानाभावादयुक्तेश्च समवायस्त्वसङ्गतः ॥ १०६ ॥

अस्य=व्यवसायज्ञानस्य आश्रयसम्यन्धः=आश्रयेण स्वाधि-
करण्यभूतेन आत्मना सह सम्यन्धः संयोगः=“इमौ संयुक्ता” इति
संयुक्तप्रत्ययहेतुः संयोगाख्यः न च=नैव अभ्युपगम्यते=स्वीक्रियते
भवद्भिरिति शेषः “द्रव्ययोरेव संयोगः” इति भवदभ्युपगमात्
व्यवसायस्य च द्रव्यत्वाभावादिति भावः । ननु मा भूत्संयोगः
समवायस्तु भविष्यति “गुणगुणिताः समवायसम्यन्धाभ्युपग-
मादित्याशङ्क्याह—“नानाभावाद्” इति । नाना पक्षान्तरख्यावृत्तिः ।
नानाभावाद्=समवाये प्रमाणाभावात् अयुक्तेः च=युक्त्यभावाच्च
समवायः तु=समवायाख्यो नित्यः सम्यन्धोऽपि असङ्गतः=भवितुं

नार्हतीत्यर्थः । तस्माद् व्यवसायेनात्मप्रकाशो वाऽऽत्मना व्यवसायग्रहो वेति सर्वथाऽनुपपत्तिरपि तार्किकमते घेदितया ।

अयमभिसन्धि —यदि व्यवसायस्य स्वाश्रयेणात्मना सह कश्चित्सम्बन्धः स्यात्, स्यात्तदा कथमपि तयोर्ग्राह्यग्राहकभावोऽपि स एव तु नास्ति । तथाहि द्वयोस्तावत्सयोगो नास्त्येव तार्किकनयानुरोधेनात्मनो द्रव्यत्वेऽपि व्यवसायस्य द्रव्यत्वाभावात् । न च समवायोऽपि, नहि तत्र प्रमाणं पश्याम, न च तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं रूपाद्यभावात् । 'गुणत्रियादिविशिष्टबुद्धिविशेषणविशेष्यसम्बन्ध-त्रिपया विशिष्टबुद्धित्वाद्दण्डपुरुष इति विशिष्टबुद्धिवद्' इत्यनुमानं तत्र मानमिति चेन्न अनेन स्वरूपसम्बन्धसाधनापत्तेस्तौल्यात्, नहि भवति रूपघटयोरत्यन्तमेदबुद्धिर्यथा दण्डपुरुषयोरिति सर्वसाक्षिणम् । प्रत्यक्षानुमानयोर्निरस्तयोः प्रमाणान्तरस्य तु कथैव नास्ति । युक्त्यभावाच्च । युक्त्यभावोऽपि समवाये घेदितव्यः । कथमिति चेद्? इत्यम् —समवायः समवायिभिः सम्बद्धो नञ् ? आद्ये येन सम्बन्धेन सम्बद्धः स किं समवायः ? स्वरूपं वा ? नाद्यः अन्यस्थापानात्, न द्वितीयः —तद्वत् मृदुघटयोरपि स्वरूपसम्बन्धेनैव व्यवहारोपपत्तेः समवायाऽसिद्धेः । प्रथमद्वितीये समवायस्य समवायिषु वृत्तौ सम्बन्धान्तरापेक्षाभावे सयोगस्यापि स्ववृत्तौ सम्बन्धान्तरापेक्षा न स्यात् । न च सयोगस्य गुणत्वात्सम्बन्धान्तरापेक्षा समवायस्य तु तदभावाद्वास्तीति वान्यम् "समवायः समवायिषु सम्बन्धविशिष्टो भवितुमर्हति धर्मत्वात् गोत्ववद्' इत्यनुमानेनाऽपेक्षाकारणस्य तुल्यत्वात् । न ह्यसम्बद्धस्याश्वत्वस्य गोधर्मत्व एवम् । सयोगो गुणत्वात्स्ववृत्त्यर्थं सम्बन्धान्तरमपेक्षते, समवायस्तु न तथेति चेत् कल्पनामात्रमेतत्, अपेक्षाकारणस्य तौल्यादित्यवोचाम । गुणपरिभाषायास्तु गुणत्वा-

भावेऽपि कर्मसामान्यादीनां सम्बन्धापेक्षादर्शनेनाऽप्रयोजकत्वम् ।
किञ्च—निष्पापत्वादयो गुणाः श्रुतिस्मृत्यादिप्रसिद्धाः, इष्टधर्मो
गुण इत्यपि च शास्त्रीया परिभाषा, तस्मात्समवायस्यापि गुण-
त्वमेष्टव्यम् । जातिविशेषो गुणत्वमिति परिभाषा तु समवायसि-
द्धयुत्तरकालीना, नित्यानेकसमवेता जातिरिति ज्ञानाधीना च ।
समवायज्ञानाधीनत्वेन समवायसिद्धेः प्राक् संयोगस्य गुणत्वमे-
वाऽसिद्धम् ।

यदप्ययुतसिद्धयोः समवाय इति तत्र भवान् प्रष्टव्यः
किमुभयोरयुतसिद्धत्वम् ? उतान्यतरस्य ? नाद्यः—प्राक् सिद्धस्य
कार्यात् कारणस्याऽयुतसिद्धत्वाऽनुपपत्तेः । द्वितीये तु किमसि-
द्धस्य समवायः ? उत सिद्धस्य ? नाद्यः—प्रागसिद्धस्यालन्धा-
त्मकस्य कार्यस्य कारणेन सह सम्बन्धायोगेनायुतसिद्धत्वायो-
गात्, सम्बन्धस्य द्विष्टत्वाच्च । न द्वितीयः—प्राक् कारणसम्ब-
न्धात् कार्यस्य सिद्धावभ्युपगम्यमानायामयुतसिद्धत्वं न स्यात्,
सतोरप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोग इत्यभ्युपगमेन तन्तुपटयोरपि संयो-
गापत्तिः ।

किञ्च—किन्नामायुतसिद्धत्वम् ? देशतोऽपृथक्सिद्धत्वं
वा ? कालतो वा ? अथवा स्वभावतः ? नाद्यः—“ शुक्लः पटः ”
इत्यत्र तन्तुदेशे पटः, पटदेशे शुक्लगुणश्चेति व्यभिचारात् । न
द्वितीयः—सव्यदक्षिणयोरपि गोविण्णयोरयुतसिद्धत्वप्रसङ्गात् ।
न तृतीयः—स्वभावस्य स्वरूपानतिरेकेऽस्मदिष्टाऽभेदसिद्धेः ।

अपि च—संयोगस्य समवायस्य सम्बन्धिभिन्नत्वेनाऽस्तित्वे
प्रमाणाभावोऽपि । नच—“ सम्बन्धः सम्बन्धिभिन्नत्वाद्विलक्षण-
शब्दधीगम्यत्वात् घस्त्यन्तरत्वं ” इत्यनुमानं मानमिति रेकणी-
यम्, स्वरूपयाद्विरूपापेक्षया “ मनुष्यो ब्राह्मणः ” “ श्रोत्रियो घदान्यः ”

इत्याद्यनेकविलक्षणशब्दधीगम्यत्वेन व्यभिचारात् । सम्वन्धनो-
रेव सम्वन्धशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण मनुष्यो ब्राह्मणः श्रोत्रियः
इत्यादिवत्संयोगसमवायादिशब्दप्रत्ययार्हत्वसम्भवाच्च, विलक्ष-
णशब्दधीगम्यत्वादित्युपलब्धिघटितेन लिङ्गेन प्राप्तस्य वस्त्वन्त-
रस्य संयोगादेः सम्वन्धव्यतिरेकेणाऽनुपलब्ध्या तदभावनिश्चया-
च्चेति । प्रपञ्चितश्चायमर्थो विस्तरेण पूज्यपादैस्तर्कपादे—“समवाया-
भ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः” (ब्र० सू० २।२।१३) इत्यत्र
भामतीकारैश्चेति दिक् ॥ १०६ ॥

सं०—अब तर्कमत में आत्मा के साथ व्यवसाय ज्ञान
के सम्वन्ध की अनुपपत्ति कथन करते हैं—

पदार्थ—(हे तार्किक !) अत्यन्त व्यवसाय ज्ञान का
आश्रयसम्वन्ध=अपने आश्रय आत्मा के साथ सम्वन्ध अर्थात्
संयोगः=संयोग सम्वन्ध न च अभ्युपगम्यते=आपने स्वीकार
नहीं किया, (क्योंकि “द्रव्यों का ही संयोग होता है”
यह तुम्हारा सिद्धान्त है और तुम्हारे मत में व्यवसायज्ञान
गुण है द्रव्य नहीं) ।

वादी—हम आत्मा में व्यवसायज्ञान की स्थिति सप-

१ “तदभावः” इत्यनुपपत्तिः । तस्य द्व्यणुकादिसृष्ट्युत्पादस्य अभावः,
कुतः परमाणुद्व्यणुकानां समवायाभ्युपगमात् । अस्त्वेव मात किन्तेनेति
चेत् ? साम्यादनवस्थितेः=यदेवाणुभ्यामत्यन्तभिन्न द्व्यणुक समवायेन
ताभ्यां सम्वद्वपने तथैव समवायोऽपि समवायेभ्योऽत्यन्तभिन्नः सन् अन्येन
समवायेन समवायेभिः सम्वध्येत अत्यन्तभेदसाम्यात् ततश्च तस्याप्यन्योऽन्यः
समवायः कल्पनीयः स्यादित्यनवस्थानादिति सूत्रार्थः ।

वायसम्बन्ध से मानते हैं और गुण गुणी का परस्पर समवायसम्बन्ध होता है । उत्तरः—

पदार्थ—मानाम्नात्=(समवायसम्बन्ध की सिद्धि में प्रत्यक्षादि कोई) प्रमाण न होने से अयुक्तः च=और उसकी सिद्धि में युक्ति के भी अभावसे समवायः तु=समवाय सम्बन्ध भी (सर्वथा) असङ्गतः=असङ्गत है । यहां पर “तु” शब्द समवायवाद की व्यावृत्ति के अभिप्राय से जानना ।

भाव यह है कि—आत्मा के साथ व्यवसाय का संयोगसमवायादि सम्बन्ध न बनसकने से आत्मा भी व्यवसाय का ग्रहीता (प्रकाशक) नहीं बन सक्ता है । इस लिये व्यवसाय से आत्मा का प्रकाश वा आत्मा से व्यवसाय का प्रकाश सर्वप्रकार से तार्किक मत में ज्ञान की असाद्धि होने से जगदान्धप्रसङ्ग भी अनिवार्य रहेगा ॥१०६॥

न च तयोः पारमार्थिकः कश्चिदन्योऽपि सम्बन्धः सिध्यतीति प्रतिपादयति “न चान्यः” इति—

न चान्योऽभ्यूहितुं शक्यः सम्यन्धो येन चिद्वपुः ।

असङ्गः कापि सज्जेत यः पुनः पारमार्थिकः ॥१०७॥

तयोरात्मव्यवसाययोः कन्वः=संयोगसमवायभिन्नः पश्चिदपि सम्बन्धः=विशिष्टप्रतीतिहेतुः संसर्गः अभ्यूहितम्=तर्कितुं न च शक्यः=नैव योऽन्योऽस्ति, येन=सम्यन्धेन चिद्वपुः=चैतन्यस्वरूपः असाङ्गः=असङ्गद्वयात्मा कापि=कस्मिंश्चिदप्यनात्मनि पदार्थे एवेत=

सत्तो भवेत्, येनात्मव्यवसाययो परस्परं प्रकाश्यप्रमाशङ्कभाव
सम्भवेदित्यर्थः । विश्वसम्भवन्नपि य = य. सम्बन्ध पुन
पारमार्थिक = परमार्थसत्तोपेत आत्मप्रदाभ्योऽपि सिद्धयेदिति
शेषः ॥ १०७ ॥

सं०—आत्मा के साथ व्यवसायज्ञान के अन्य सम्बन्ध
के अभाव का भी कथन करते हैं—

पदार्थ—अय = संयोग, समवाय से भिन्न कोई और
सम्बन्ध = सम्बन्ध भी अस्पृष्टिहृत् = तर्जना करने के न च
शक्य = योग्य नहीं येन = जिस सम्बन्ध के द्वारा विदुः =
चेतन तथा असद्ग = असद्ग स्वरूप आत्मा क अपि = किसी
भी अनात्म पदार्थ के साथ सजेत = सक्त (सम्बद्ध) हो सके,
पुन = और फिर य = जो सम्बन्ध पारमार्थिक = परमार्थ
= सत्य भी सिद्ध हो सके ।

सार यह है कि चेतनस्वरूप असद्ग आत्मा का किसी
वस्तु के साथ कोई वास्तव सम्बन्ध बन नहीं सकता, और
कल्पित सम्बन्ध मानने में तार्किक के लिये स्वमतसाग
तथा वेदान्तमत में प्रवेश की आपत्ति होगी ॥ १०७ ॥

सम्प्रति १८ श्लोकोत्तमर्थमेव सद्विषय दर्शयति—“नान्य-
न्ते”ति—

नान्यन्तग्राह्यताधारसम्बन्धा यस्य वस्तुतः ।

तस्मिन्मिथ्यैव तद्बुद्धिरिति प्रागुपपादितम् ॥ १०८ ॥

यस्य=आत्मनः आद्यन्तप्राप्तताधारसम्बन्धा =आदिरत्पत्तिः, अन्तो विनाशः, ग्राह्यता प्रकाश्यता ज्ञेयतेति यावत्, आधारोऽधि-
परणत्वम् एतद्गुणः सम्बन्धाः वस्तुतः=परमार्थदृष्ट्या न=नैव
“ सन्ति ” इति शेषः । तस्मिन्=एवम्भूते परमार्थदृष्टि (चिन्मा-
त्रैक्यपुष्टि) तस्मिन्नात्मनि तद्वुद्धिः=तेषामुत्पत्त्यादीनां बुद्धिर्मानं
मिथ्या एव=शुक्तिरजतादिवत्प्रतिभासरूपैव, इति=इत्येतत् प्राक् =
पूर्वमेव “ विना दृश्यस्य मिथ्यात्वम् ” (१ । ६१) इत्यादिभिरनेकैः
श्लोकैः उपपादितम्=सम्बन्धनिरूपितम् ।

स्फुटीकृतश्चायमर्थः—“ तद्गुणसात्त्वात् तद्रूपपदेशः प्राप्तयेव ”
इत्यत्र (ब्र० सू० २ । ३ । २९) उक्तान्त्याधिकरणीयमाप्यभा-
मत्पादाद्यापि । तस्मादात्मनि सम्बन्धोऽप्यौपाधिकः पदेति तत्त्वम् ।

सं०—अत्र पूर्वोक्त अर्थ का सद्वक्षेप कथन करते हैं—

पदार्थ—यस्य=जिस आत्मा के आद्यन्तप्राप्तताधारसम्ब-
न्धाः=उत्पत्ति, विनाश, ग्राह्यत्व (ज्ञेयत्व) तथा आधारता-
दिक सम्बन्ध वस्तुतः=परमार्थ दृष्टि से न=वदापि नहीं बन
सकने तस्मिन्=उस असद्व आत्मा में तद्वुद्धिः=उत्पत्ति आदिकों
की बुद्धि मिथ्या एव=शुक्तिरजतादि की न्याई मिथ्या ही है

१ सूत्रार्थत्वम्—नेत्राणुजीविः तदंगतस्यैव प्रपन्नो जीवमानेन प्रवेगभ्र-
णः तद्वत्त्वोपदेशात् । जीवोऽणुत्वव्यपदेशस्तु तद्गुणस्मारकत्वात्=नत्या
बुद्धेर्गुणा अणुत्वोत्पत्तिगत्यतिमुत्पदुःसादयः ते गुणा गार प्रपन्नं यस्य
जीवस्य स तथा तद्रूपवत्तत्त्वं तस्मात्, तद्रूपपदेशोऽणुत्वादिव्यपदेशो न
स्वाभाविकः, प्राप्तवत्=यथा प्राप्तस्य परमाननः सगुणोपासनेषु दृष्टादुप-
पिबन्ता अणुत्वादिकं व्यपदिशते, तद्वदित्यर्थः—इति बोध्यम् ।

इति=यह प्राक्=पूर्व ("विना दृश्यस्य मिथ्यात्वम्" (१-६१) इसादि
अनेक श्लोकों से) उपपादितम्=भले प्रकार निरूपण कर
दिया है ॥१०८॥

स्वयम्प्रकाशमेव ज्ञानमेष्टव्यमिति सिद्धान्तमेव द्रढयति
“ज्ञातृज्ञाने”ति—

ज्ञातृज्ञानान्तराभावात्स्वयम्भातस्य सत्यता ।

मन्तव्या व्यवसायस्य प्रसज्जेतान्ध्यमन्यथा ॥१०९॥

ज्ञातृज्ञानान्तराभावात्=दर्शितरीत्या अन्यस्य कस्यचन ज्ञातु-
र्गहीतुः ज्ञानस्य भासिकाया संवित्तेश्चाभावात् स्वयम्भातस्य=
अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारविषयलक्षणस्य स्वयम्प्रकाशस्य
व्यवसायस्य=ज्ञानस्य सत्यता=प्रैकालायाध्यता मन्तव्या=स्वीकर्त्तव्या
अखण्डैकरसमेकमेव स्वयम्भातं चैतन्यमङ्गीकर्त्तव्यं न तत्र यस्तुतो
घर्मधर्मिभावकल्पना युक्तिमतीत्यर्थः । अन्यथा=एतादृशस्वय-
ज्योतिरात्मयस्त्वनङ्गीकारे आन्ध्यम्=जाड्यमेव प्रसज्जेत=प्रसक्तं
भवेत्, नद्या चाज्ञातमनोऽपि प्रतिभासो न भवेदिति भावः ॥१०९॥

सं०—स्वयम्प्रकाशस्वरूप नित्य ज्ञान अवश्य अङ्गीकार
करना चाहिये इस अर्थ को दृढ करते हैं—

पदार्थ—ज्ञातृज्ञानान्तराभावात्=दर्शित रीति के अनुसार
अन्य किसी ज्ञाता व ज्ञान की सिद्धि न बन सकने के
कारण स्वयम्भातस्य=स्वयम्प्रकाशस्वरूप व्यवसायस्य=ज्ञान की
सत्यता=अवाध्यत्वरूपसत्यत्व मन्तव्या=अवश्य अङ्गीकार करना
चाहिये. अन्यथा=यदि कूटस्थ नित्य स्वयम्प्रकाशस्वरूप

श्लो० १०९, ११०] स्वरूपभूतज्ञानस्य स्वयम्प्रकाशत्वम् । ३४१

ज्ञान को स्वीकार न किया जाय तो आन्वयम्=अन्वभाव
(केवल जड़ता) प्रसज्जेत=प्रसक्त होगा ।

भाव यह है कि साधक वस्तु के अभाव से किसी
पदार्थ की सिद्धि न होगी और वादिव्यवहार के लोप का
भी प्रसङ्ग होगा इस लिये स्वयम्प्रकाश आत्मा का स्वीकार-
पक्ष ही समीचीन जानना चाहिये ॥१०९॥ ,

उक्तमेवार्थं विशदयति—“यत्प्रसादाद्” इति—

यत्प्रसादाद्ब्रह्मादीनां जडानामपरोक्षता ।

तस्य स्वतोऽपरोक्षत्वे विवदेत पुमान्कथम् ॥११०॥:

यत्प्रसादाद्=यस्य चिह्नपुत्रः स्वभ्योतिःस्वभावस्यात्मनः
प्रसादादनुग्रहात्सत्तास्फूर्तेरिति यावत् जडानाम्=तमःस्वभावा-
नामपि पदादीनाम् अपरोक्षता=पटोऽयं पटोऽयमित्याकारकापरोक्ष-
व्यवहारयोग्यता सर्वसिद्धा सुप्रसिद्धा च, तस्य=तादृशाव्यभि-
चारिस्वभावस्यात्मनः स्वतोऽपरोक्षत्वे=स्वयम्भातिस्वरूपत्वे पुमान्=
फः पुरुषः कथम्=केन प्रकारेण विवदेत=विवाद कुर्यात्, तत्प्रसा-
दप्रलापे फः समर्थः स्यात् न कोपीत्यर्थः। यो विवदेत स पशुतुल्य
पथेति भावः । उक्तञ्च “दक्षिणामूर्ति” श्लोत्रे—

नानाचिह्नपटोदरस्थितमहादीप्तिप्रभाभाम्बरं

ज्ञानं यस्य तु चक्षुषादिकरणज्ञाया बहिः स्पन्दनं ।

जानामीषि तमेव भान्तमनुभावेत्तत्समस्तं जगत्

तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ४ ॥ इति ।

तस्माद् “अयेद्यत्वे भवत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वलक्षणं” मय-

काशत्वमात्मन एवेति युक्तमुक्त 'विवदेत पुमान् कथम्' इति ॥११०॥

स०—उक्त अर्थ को विशेषतया स्फुट करते हैं—

पदार्थ—यत्प्रसादात्=जिस आत्मा के प्रसाद से अर्थात् सत्तास्फूर्तिरूप अनुग्रह के द्वारा जटानाम्=जडस्वभाव घटादीनाम्=घटपटादि पदार्थों की अपरोक्षता=प्रत्यक्षव्यवहार-योग्यता (होती है=जिस के प्रकाश को ले कर घटादि पदार्थ भासने हैं) तस्य=उस आत्मा के स्वतोऽपरोक्षत्वे=स्वयम्प्रकाश-स्वरूप होने में पुमान्=पुरुष कथम्=किस प्रकार विवदेत= विवाद करे ॥११०॥

नच स्वयम्प्रकाशस्य स्वभात्यै परापेक्षापीति दर्शयति
“अभात” इति—

अभातो हि स्वभानाय भानमन्यदपेक्षते ।

स्वयम्भातः स्वभानाय नान्यद्भानमपेक्षते ॥१११॥

हि-निश्चयेन अभात = न भातोऽभात स्वप्रकाशाय परापेक्षो यथा घटादि स स्वभानाय=स्वशक्त्यै अन्यत्=स्वतो भिन्न भानम्= प्रकाशम् अपेक्षते-इच्छति यच्च स्वयम्भात = स्वयम्प्रकाश आत्मा स स्वभानाय=स्वरूपप्रकाशार्थ अन्यत्=स्वतो भिन्न किमपि भान न अपेक्षते=नैव चाच्छति । स्वयम्प्रकाशस्वरूपस्य स्वरूपस्फूर्ति-रणाय नान्यापेक्षा यथा घटादीनामिति व्यतिरेकः सूर्यादिव-दित्यन्वयो वा । ‘तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्’ इत्यादिश्रुते ‘न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः’ (भ० गी० १५ । ६) इत्यादि-स्मृतेश्चात्मन स्वप्रकाशत्वं सर्वार्थैव निरावाधमिति भावः ॥१११॥

स०—अब स्वप्रकाश को स्वभान के लिये परापेक्षा-
शून्य कथन करते हैं—

पदार्थ—हि=निश्चय कर के अभात=जो स्वप्रकाशरूप
नहीं है अर्थात् जो जड़ है जैसे घटादि, वह स्वभानाय=अपने
स्वरूप के प्रकाशार्थ अन्यत्=स्वरूप से भिन्न भानम्=दीपादि
प्रकाश की अपेक्षते=अपेक्षा करता है । परन्तु जो पदार्थ
स्वप्रभातः=स्वयम्प्रकाश है जैसे कि आत्मा, वह स्वभानाय=अपने
प्रकाशार्थ अन्यत्=अपने से भिन्न भानम्=किसी प्रकाश
की न अपेक्षते=अपेक्षा नहीं करता । (जैसे प्रदीपादिक
स्वप्रकाशार्थ प्रदीपान्तर की अपेक्षा से रहित हैं वैसे ही
ज्ञानस्वरूप आत्मा स्वरूपप्रकाश के लिये परापेक्षाशून्य
है ॥) ॥१११॥

ननु—“व्यवहारो व्यवहर्त्तव्यज्ञानसाध्यो व्यवहारत्वात्
यश्चादिव्यवहारवद्” इत्यनुमानेन व्यवसायव्यवहारोऽनुव्यवसा-
यसाध्यः सिद्धचतीत्यवश्यं व्यवसायसाधनायानुव्यवसायापे-
क्षेति शङ्कां पराणुदशेवाह—“शब्दोऽपि” इति—

सर्वोऽपि व्यवहारोऽयं जडो हि स्वपरास्पदः ।

स्वेनैव व्यवसायेन स्वतःसिद्धेन साध्यते ॥११२॥

“ हि ” इति निश्चिनमेतत् । किन्तु ? इत्याह—अयम्=
पुण्यो दृश्यमानः सर्वानुभवसिद्धः सर्वः अपि=अवच्छेद्यावच्छेदेन
यापानप्राप्तिं तापान् स्वपरास्पदः=स्वपरसाधकः अर्थात् परस्पर-

मुपकार्योपकारकभावेन वर्तमान व्यवहार = घटपटादिशब्दप्र-
योगरूपस्तत्तदर्थानुसन्धानरूपश्च व्यवहार जड = परप्रकाशापेक्ष,
सच स्वत सिद्धेन = स्वसत्ताया परापेक्षारहितेन प्रकाशस्वरूपेण
व्यवसायेन = ज्ञानेन स्वेन एव = स्वस्वरूपेणैव साध्यत = प्रकाशयते । नाहि
प्रकाशस्वरूपो व्यवसायः स्व पर वा साधयितु परापेक्षसत्ता-
कोऽस्ति येनाऽनुव्यवसायसापेक्षता तस्याभ्युपगम्येत । अनवस्था-
पत्तेश्च । अनवस्थापत्तिश्चापि दोषो भवति व्यवसायपरापेक्षता-
याम्, अनुव्यवसायव्यवहारस्यापि व्यवहारत्वेन व्यवहर्त्तव्यज्ञा-
नसाध्यतया तस्य तस्याप्युत्तरोत्तरापेक्षाया स्थित्यभावात् । अचि-
द्विशोपाधि, तस्य घटादिषु साध्यव्यापकतया स्वप्रकाशायामनु-
भूतौ साधनाव्यापकत्वाच्च । तस्माद् यत्विशिष्टेतद् “ व्यवहारो
व्यवहर्त्तव्यज्ञानसाध्यः ” इति ॥११२॥

शङ्का—ननु व्यवहारहेतु से व्यवसाय को अनुव्य-
वसाय की अपेक्षा सिद्ध है क्योंकि जो २ व्यवहार है वह
सब व्यवहर्त्तव्यज्ञान द्वारा साध्य होता है ? इस आशङ्का
के होने पर समाधान दिखाते हैं—

पदार्थ—स्वपरास्पद = स्व पर का साधक अयम् = पुरो-
वर्त्ती अर्थात् प्रतिदिन सत्र के अनुभव से सिद्ध सर्व अपि =
सब ही व्यवहार = घटपटादिशब्दों का प्रयोगरूप व्यवहार
अथवा तत्तद् अर्थों का अनुसन्धानरूप व्यवहार जड हि =
निश्चय से परप्रकाश है (और) वह स्वत सिद्धेन = स्वतः सिद्ध
(स्वयम्प्रकाश) व्यवसायेन = व्यवसायज्ञान से स्वेन एव = स्वस्वरूप
से ही साध्यते = सिद्ध किया जाता है ।

श्लो० ११२, ११३] स्वरूपज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वेऽपरा युक्तिः । ३४९

अर्थात् प्रकाशस्वरूप व्यवसाय ही स्व पर का साधक है इस लिये व्यवसाय सिद्धि के अर्थ अनुव्यवसाय की कल्पना वृथा है । किञ्च—व्यवसाय की न्याई अनुव्यवसाय को भी किसी अन्य व्यवसाय की अपेक्षा बनी रहने से उत्तरोत्तरकल्पना से धारारूप अनवस्थादोष की प्राप्ति होने के कारण एक अखण्ड त्रैकालावाध्य ज्ञान को ही स्वप्रकाशस्वरूप मानना समीचीन है ॥११२॥

वस्तुतस्तु स्वप्रकाशं ज्ञानमेव वास्तविकमिति दर्शयति “वस्तिन” इति—

यस्मिन्नाज्ञानसन्देहाऽभावज्ञानविपर्ययाः ।

तद्विरोधिप्रमा तस्मिन्नन्यथान्यतमस्थितिः॥११३॥

यस्मिन्=वस्तुनि अज्ञानसन्देहाभावज्ञानविपर्ययाः=अज्ञानं यथा कुट्यादिव्यवधाने स्थितानां पदार्थानाम्, सन्देहो यथा स्थाणुर्यां पुरुषो वेति, अभावज्ञानं यद्येह भूतले घटो नास्ति, विपर्ययो यथा शुकाविद्धं रजतमिति, एते यत्र वस्तुनि न=न भवन्ति तस्मिन्=तत्र वस्तुनि तद्विरोधिप्रमा=अज्ञानादिविरोधियथार्थज्ञानमवश्यं भवति । अन्यथा=अज्ञानादिविरोधियथार्थज्ञानाभावे तु अन्यतमस्थितिः=अज्ञानादिषु मध्ये अन्यतमस्य कस्यचिद् अज्ञानादेत्यवश्यमप्यनं भवति इति निर्विवादमेव । एवञ्च यदेव ज्ञानमज्ञानादिविरोधि सर्वाविभासकं तदेव स्वभिन्नप्रकाशान्तरनिरपेक्षं स्वतःसिद्धमिति राजमार्गः ॥ ११३ ॥

सं०—विचारदृष्टि से स्वप्रकाश स्वरूप ज्ञान ही वास्तविक है इस अर्थ को कथन करते हैं—

पदार्थ—यस्मिन्=जिस वस्तु में अज्ञानसन्देहमात्रज्ञान-
विपर्यया=अज्ञान, सन्देह, अभावज्ञान, अथवा विपर्यय न=
नहीं होता है तस्मिन्=उस वस्तु में तद्विरोधिप्रमा=उन
का विरोधी (वाधक) जो ज्ञान है, वह अवश्य होता है
अन्यथा=यदि उस में अज्ञानादि का वाधक ज्ञान न हो तो
अन्यतमस्त्विति=अज्ञानादिकों में से किसी न किसी की
स्थिति अवश्य रहती है ।

प्रकृत में भित्ति आदि से व्यवहित पदार्थों के ज्ञाना-
भाव का नाम “अज्ञान” है । यह स्याणु है वा पुरुष है इत्यादि
ज्ञानों का नाम “सन्देह” है । भूतल में घट नहीं है इत्यादि
ज्ञान का नाम “अभावज्ञान” और शुक्ति आदि में रजतादि
प्रतीतियों को “विपर्यय” जानना चाहिए ॥ १.१३ ॥

विन्तद्वस्तु यत्राज्ञानादिचतुष्टयस्याभावे सति यथार्थ-
त्वमिति जिज्ञासमानप्रत्याह—“धर्म्यशे” इति । यद्वा ननु कोऽसौ
पदार्थो यत्र प्रमाऽऽप्ते यतो लोके तु नैकोऽप्येतादृशः पदार्थो
दृष्टिगोचरो भवति यत्राज्ञानादिचतुष्टयमध्यादेकोऽपि न स्यादि-
त्याशङ्क्यामाह ‘धर्म्यशे’ इति—

धर्म्यशे ज्ञानमभ्रान्तं प्रकारे तु विपर्ययः ।

तद्विरोधावगत्यथो जिज्ञासा दृश्यते यतः ॥ १.१४ ॥

धर्म्यशे=धर्मियोंऽशो धर्म्यशस्तस्मिन् धर्म्यशे सामान्य-
वस्तुविषये इत्यर्थः, ज्ञानम्=सर्व ज्ञानम्, अभ्रान्तम्=भ्रमाऽविपर्ययः

भ्रमभिन्नं वेति याचत, प्रवारे तु=प्रकार एव अर्थात् वस्तुविशेषांश एव विपर्यय=विपरीतज्ञानादिकं भवतीत्यर्थः । यत=यतो हेतोः तद्विशेषावगत्यर्थो=तस्य वस्तुनो विशेषः प्रकार तस्य या अवगति-ज्ञानं तदर्थं तत्प्रयोजना जिज्ञासा=ज्ञातुमिच्छा विचार दृश्यते=अनुभूयते लोक इति शेषः । सर्वो हि सन्दिग्धो विपर्यस्तो वा जनो वस्तुविशेषावगत्यर्थमेव विचाराय प्रवर्तते, तस्माद् वस्तु-सामान्यांशे ज्ञानमभ्रान्तं, भ्रान्तन्तु तद्विशेषांश इति भावः॥११४॥

सं—अब अज्ञानादि चतुष्टय के अभाव स्थल को दिखाते हैं—

पदार्थ—धर्म्यंशे=धर्मी के अंश में अर्थात् वस्तु के सामान्यांश में ज्ञानम्=ज्ञान अभ्रान्तम्=भ्रमरूप नहीं होता किन्तु भ्रमभिन्न (यथार्थ) होता है प्रकारे तु=प्रकार में ही अर्थात् वस्तु के विशेषांश में ही विपर्यय=विपरीत ज्ञान देखा गया है यत=जिस कारण से तद्विशेषावगत्यर्थो=वस्तु के विशेषस्वरूप के निश्चयार्थ ही जिज्ञासा=(लोक में) विचार दृश्यते=देखा जाता है ।

भाव यह है कि—प्रत्येक पुरुष जिसको किसी पदार्थ में संशय अथवा विपर्यय उत्पन्न हुआ हो वह उस पदार्थ के विशेषस्वरूप को जानने के लिये ही विचार में प्रवृत्त होता है सामान्यांश को जानने के लिये नहीं, क्योंकि

१—यहाँ विपर्यय शब्द अज्ञान सन्देह और अभावज्ञान इनका भी उपलक्ष्य है ।

भ्रान्ति आदि का विषय विशेषांश ही होता है, इस से यह स्पष्टसिद्ध है कि धर्मी अंश में अज्ञानादि चतुष्टय नहीं होते और उसके विशेषांश में होते हैं । इस प्रकार वस्तु का सामान्य अंश अज्ञानादि के अभाव का स्थल जानना चाहिये ॥११४॥

एवं स्थिते वस्तुसामान्यस्वरूपावगाहनाय न प्रमाणाद्यपेक्षेत्याह—“अज्ञानादिप्रकाशाशे” इति—

अज्ञानादिप्रकाशाशे नाज्ञानादिचतुष्टयम् ।

तत्स्वरूपप्रमा तस्मिन्नज्ञानादिविरोधिनी ॥११५॥

अज्ञानादिप्रकाशाशे = अज्ञानादीनां प्रकाशाशो यः स्वरूपचैतन्यांशः तस्मिन् अज्ञानादिचतुष्टयम् = अज्ञानसन्देहाभावज्ञानविपर्ययाः न नैव भवन्ति । तस्मिन् = प्रकाशांशे या तदस्वरूपप्रमा = स्वरूपभूतं चैतन्यं सा अज्ञानादिविरोधिनी = अज्ञानादीनां याधिका वर्तते, नहि स्वरूपभूतं चैतन्यमपह्नोतुमज्ञानादीनां सामर्थ्यमस्त्यतस्तत्र प्रमाणादेरपेक्षैव नास्तीति भावः ॥११५॥

सं—वस्तु के सामान्यांश के ज्ञानार्थ प्रमाणादि की अपेक्षा का अभाव कथन करते हैं—

पदार्थ—अज्ञानादिप्रकाशाशे = अज्ञानादि का प्रकाशक

१ अयमत्राभिसन्धि — अज्ञानादिप्रकाशाशेऽपि यदि अज्ञानादयः स्तुस्तीर्हि अप्रकाशिततया तेषामसिद्धिरेव स्यात् इति तत्सिद्धयन्यथाऽनुपपत्त्या अज्ञानादिप्रकाशाशेऽज्ञानादीनामभाव स्वीकार्यः ।

२—परमार्थसत् प्रज्ञचेतन ।

जो सामान्य चेतनांश उसमें अज्ञानादिचतुष्टयम्=अज्ञान, सन्देह, अभावज्ञान तथा विपर्यय (विपरीत ज्ञान) यह चारों न=नहीं होते हैं क्योंकि तस्मिन्=उस सामान्यप्रकाश अंश में तत्स्वरूपप्रमा=प्रकाशस्वरूप चैतन्य प्रमा अज्ञानादि-विरोधिनी=अज्ञानादिकों का विरोध करने वाली है ।

भाव यह है कि स्वरूपभूत चैतन्य किसी प्रमाणादि की अपेक्षा नहीं करता और नाही अज्ञानादिक स्वरूपचैतन्यांश का आवरणादि करने में समर्थ हो सके हैं । अतः स्वरूप-चैतन्य सर्वथा निराबाध तथा परापेक्षा से रहित है ॥११५॥

“शास्त्रज्ञानान्तरान्नादाद्” (१।१०९) इत्यत आरभ्य “अज्ञाना-दिप्रकाशाशे” (१।११५) इति पर्यन्तमुक्तमर्थे पिण्डीकृत्य दशयति “स्वपरोक्षे”ति—

स्वापरोक्ष्यस्वभानस्वव्यवहारस्वमानताः ।

स्यतः सिध्यन्ति यस्यैव तज्ज्योतिर्ज्योतिषां श्रुतम् ॥

यस्य=आत्मनः स्वापरोक्ष्यस्वभानस्वव्यवहारस्वमानता=अपरोक्षस्य भावः आपरोक्ष्यं स्वस्याऽऽपरोक्ष्यं स्वापरोक्ष्यम्, स्वस्य भानं स्वभानम्, स्वव्यवहारः स्वसम्यग्निर्देशप्रयोगः, स्वमानता स्व-विपर्ययप्रमाणता अथवा स्वनिष्ठप्रमात्वम्, एतानि स्यतः=स्यत एव परापेक्षां विनैव सिद्ध्यन्ति=सिद्धानि भवन्ति तत्र=तत्तत्पर्यात्म-भूतं प्रत्यक्षतन्मयं ज्योतिषाम्=आदित्यादीनामपि ज्योतिः=प्रकाशप्रम-द्वयम्=श्रुतितत्पर्यविपर्ययभूतमित्यर्थः । तदाच श्रुतिः—“न तद्य

सूर्यो भाति" इत्यादिकोक्तैव विज्ञेया ॥११६॥

२ सं—अब उक्त अर्थ का निष्कर्ष दिखाते हैं—

पदार्थ—यस्य=जिस आत्मा की स्वांपरोक्षस्वभावनस्वव्यवहारस्वमानताः=अपनी अपरोक्षता, अपनी प्रतीति, अपना व्यवहार तथा अपनी प्रमाणता यह सब स्वतः सिद्धयन्ति=स्वतः ही सिद्ध होते हैं तत्=वह ज्योतिषाम्=सूर्यादि ज्योतियों का भी ज्योतिः=प्रकाशक श्रुतम्=श्रुति द्वारा प्रतिपादन किया गया है ।

तथाच श्रुतिः—"अत्रापं पुरुषः स्वयञ्ज्योतिर्भवति" (वृ० ६। ३।९) अर्थात् इस स्वभावस्था में आत्मा स्वयञ्ज्योति है । अथवा—"न तत्र सूर्यो भाति" इत्यादि श्रुतियें भी जान लेनी ॥

न केवलमात्मनः स्वयञ्ज्योतिष्टुं श्रौतमेव किन्त्यनुमान-सिद्धमपीत्याह—"अवेद्यत्वे"ति—

अवेद्यत्वापरोक्षत्वात्स्वप्रकाशो भवत्ययम् ।

व्यवसायोऽथ यो नैवं स एवं न यथा घटः ॥११७॥

अयम्=सर्वस्याप्यसन्दिग्धोऽविपर्यस्तश्च व्यवसायः=ज्ञान-म्यरूप आत्मा स्वप्रकाशः=स्वयञ्ज्योतिः भवति । कुतो हेतोरित्याह "अवेद्यत्वापरोक्षत्वात्" इति । अवेद्यत्वे सति अपरोक्षव्यवहार-

१—वृ० ५। १५; श्वे० ६। १४; मु० २। २। १० ।

२—खपुष्पेतिव्याप्तिवारणाय अपरोक्षत्वमुक्तम् । पञ्चदशतिव्याप्ति-
वारणाय अवेद्यत्वमुक्तम् ।

विषयत्वादित्यर्थः । अत्र व्यतिरेकिदृष्टान्तं दर्शयति—“अय” इति ।
अय य=यः कोऽपि पदार्थः एव न=आत्मवत् स्वयम्प्रकाशो न
भवति सः एवं न=स पदार्थः अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षोऽपि न भवति,
यथा=येन प्रकारेण यद्वदित्यर्थः घटः=घटो न स्वप्रकाशः ।
अन्यथा तस्य वेद्यत्वापरोक्षत्वे न स्यातामिति भावः ॥११७॥

अत्रायं प्रयोगः—“आत्मा स्वयम्प्रकाशः अवेद्यत्वे सत्य-
परोक्षत्वात् व्यतिरेके घटवत्” इति । नच विशेषणाऽसिद्धो हेतुः
आत्मनः स्वसंवेद्यत्वे कर्मकर्तृविरोधात् परवेद्यत्वेऽनवस्थापातात् ।
अतः स्वप्रकाशत्वेन भासमानोऽयमात्मेत्यात्मन एव सत्याभिमा-
सकत्वसम्भवात् जगदान्ध्यप्रसङ्गः । तार्किकाभिमतो व्यवसा-
यस्तु घटवदनात्मैव अनुव्यवसायवेद्यत्वात् । अनुव्यवसायस्य
स्वयम्प्रकाशत्वस्वीकारे त्वस्मन्मतप्रवेश इति सूक्ष्मधिया निरी-
क्ष्यम् ॥ ११७ ॥

सं०—आत्मा की स्वयम्प्रकाशता को श्रुतिसिद्ध कथन
करके अनुमानमौढि के अभिमानी तार्किकों के सन्तोषार्थ
अब उक्त अर्थ में अनुमान प्रमाण कथन करते हैं—

पदार्थ—अयम्=सर्वानुभवस्वरूप व्युत्सायः=ज्ञानस्वरूप
आत्मा स्वप्रकाशः=स्वयम्प्रकाश भवति=है अवेद्यत्वापरोक्षत्वात्=
अवेद्यं तथा अपरोक्ष होने से। “जो स्वयम्प्रकाश नहीं वह अवेद्य

१ मूल में अवेद्यत्वं सदृष्टं अपरोक्षत्वं व्यवसाय (ज्ञान) के स्वप्रकाशता
में हेतु कथन किया है । वहाँ घटादि वेशों में अतिव्याप्ति के कारणार्थ ‘अवेद्यं’
पद का समिपेश किया है और रायुष्मादिकों में अतिव्याप्ति यातन करने के
लिए ‘अपरोक्षत्वं’ पद को ररूप है ॥

और अपरोक्ष भी नहीं होता" इस अर्थ में व्यतिरेकी दृष्टान्त कथन करते हैं) — अथ = और यः = जो एवं = ऐसा न = नहीं (अर्थात् स्वयम्प्रकाश नहीं) स एवं न = वह अवेद्य और अपरोक्ष भी नहीं यथा = जैसे घटः = घट है, घट स्वयम्प्रकाश न होने से वेद्यत्वसहकृत अपरोक्षत्व वाला है अवेद्यत्वसहकृत अपरोक्षत्व वाला नहीं ॥

भाव यह है कि घट वेद्य होकर अपरोक्ष होता है परन्तु व्यवसाय = ज्ञानस्वरूप आत्मा अवेद्य होता हुआ ही अपरोक्ष होता है अत एव वह स्वयम्प्रकाश है ॥१.१७॥

ननु व्यवसायोऽपि घेद्योऽनुव्यवसायगम्यत्वादिति विशेषणाऽसिद्धो हेतुरिति शङ्कमानं तार्किकं प्रत्याह — 'वेद्यते'ति —

वेद्यताजन्मनाशाया व्यवसायस्य विक्रियाः ।

ये मन्यन्ते बुधास्तेषां सम्पन्नस्तरणिस्तमः ॥१.१८॥

ये बुधाः = ये तर्कमतानुगाः पण्डिताः वेद्यताजन्मनाशायाः = वेद्यस्य भायो वेद्यता ज्ञेयतेत्यर्थः, जन्मोत्पत्तिः प्रागभावप्रतियोगित्वमिति यावत् नाशो ध्वंसप्रतियोगित्वमित्याद्या. व्यवसायस्य = ज्ञानस्य विक्रिया = विकारान् मन्यन्ते, तेषाम् = तेषां तर्कयोऽशल्याभिमानिनां गर्भिः = मूर्खे, तमः = अन्धकारः सम्पन्नः = सिद्धो भवति, । यथा मूर्खस्य तमोभायोऽनुपपन्नस्तथैव व्यवसायस्य वेद्यत्वजन्मादिविकारोऽपीत्यदो पाण्डित्यं तार्किकाणामित्युपहासः ॥१.१८॥

१ यद्वा 'मन्यन्ते बुधा' इत्यत्रात्राप्येव बुधता वस्तुतस्तु तं अनुधा एव इति सूचितम् ।

सं०—ननु—व्यवसायज्ञान अनुव्यवसाय के द्वारा वेद्य भी है और अपरोक्ष है इस लिये उक्त हेतु “विशेषणाऽसिद्ध” हेत्वाभास जानना चाहिये ? उत्तरः—

पदार्थ—ये बुधाः=जो तार्किक वेद्यतान्मनाशायाः=वेद्यत्व, जन्म, नाश आदि व्यवसायस्य=व्यवसाय ज्ञान के विक्रियाः=विकार मन्यन्ते=मानते हैं तोषाम्=उनके मत में तराणिः=सूर्य को तमः=अन्धकार भाव को सम्पन्नः=प्राप्त हुआ समझना चाहिये ।

भाव यह है कि—जैसे सूर्य का तम होना सर्वथा असम्भव है वैसे ही ज्ञान के वेद्यत्व तथा उत्पत्ति आदि विकार भी नहीं बन सके, किन्तु उस को स्वयम्प्रकाश ही मानना समीचीन है ॥ ११८ ॥

भूयोऽपि तार्किकमतं दूषयन् रोदमाश्चर्यं वा प्रकटीकरोति “स्वतः सिद्धम्” इति—

स्वतः सिद्धमदूरस्थं सर्वसाधकमच्युतम् ।

महोऽप्यस्तमहो मोहमाहात्म्यं तर्कसम्मतम् ॥ ११९ ॥

अहो=इति महान्शोकः आश्चर्यं वा । किन्तुद्वित्याह—स्वतः सिद्धम्=स्वतः पथ सिद्धममेयत्वात् अदूरस्थम्—न दूरस्थमदूरस्थं

१ इस श्लोक में यह प्थान रहे कि व्याकरण नियमानुसार “मन्यन्ते अधुधाः” ऐसा पदच्छेद भी बन सकता है इस से आत्मा को पटादि की भांति वेद्य मानने वाले अज्ञानी हैं यह भी सूचित दिया गया है ॥

सर्वस्याप्यात्मत्वात्, सर्वसाधकम्=सर्वस्य चराचरस्य साधकं प्रकाशकं सत्तास्फूर्तिप्रदत्वात् अतएव अच्युतम्=न च्युतमच्युतमविनाशि सर्वव्यापकत्वात् “अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्” (भ० गी० २।१७) इति स्मृतेः एतादृशं यत् महः=ज्योतिषामपि ज्योतिः सर्वावभासकं चिन्मयं तेजः तद् अपि अस्तम्=अस्ततां गतं “तार्किकमते” इति शेषः । तदेतत् तर्कसम्मतम्=तर्कमसम्मतम् मोहमाहात्म्यम्=मोहस्य अज्ञानस्यैव माहात्म्यं बलमस्ति यदेतादृशं स्वतःसिद्धं ज्योतिस्तार्किकेन मन्यते तत्तेषां महदज्ञानमेवेति भावः ॥११९॥

सं०—अब प्रकारान्तर से तार्किक मत में दूषण कथन करते हुए खेद [अथवा आश्चर्य] प्रकट करते हैं—

पदार्थ—अहो=बहुत शोक [अथवा आश्चर्य] है । (कैसे है ? सो कथन करते हैं) स्वतः सिद्धम्=जो प्रमाण से अगोचर स्वतः सिद्ध है और अदूरस्थम्=सब का अन्तरात्मा होने से अतिसमीप है सर्वसाधकम्=सब के प्रति सत्तास्फूर्ति देने से सर्वसाधक है और अच्युतम्=सर्वव्यापक अर्थात् देश कालादि परिच्छेद से रहित होने के कारण अच्युत अविनाशि महः=तेज है वह अपि=भी अस्तम्=न्यायमत में लुप्त हो गया है, यह तर्कसम्मतम्=तर्क मत में प्राप्त हुआ मोहमाहात्म्यम्=अज्ञान का ही सामर्थ्य जानना चाहिये ।

सार यह है कि, स्वतःसिद्ध सर्वावभासक आत्मज्योति

को न मानने वाले नैयायिकों के मत में सर्वथा अज्ञान का ही प्रभाव है यही आश्चर्य वा खेद है ॥११९॥

सम्प्रति "शुद्धचिन्मात्र०" (१८०) इत्यादिनोपक्रान्तं मिथ्या-दर्शनमुपसंहरति "नित्यकूटस्थे"ति—

नित्यकूटस्थचिन्मात्रः साक्षी भाति न यन्मते ।

तन्मिथ्यादर्शनं सिद्धं तमोमूलमिति स्थितम् ॥१२०॥

यन्मते=यस्य नैयायिकादेर्मते सिद्धान्ते नित्यकूटस्थचिन्मात्रः= नित्यः प्रकालावाध्यश्चासौ कूटस्थो निर्विकारः चिन्मात्रः चिद्रूपः साक्षी=साक्षाद् द्रष्टा अर्थात् सर्वप्रकाशक आत्मा न भाति=नैव भातोऽस्ति, यन्मते एवंविधस्यात्मनोऽनङ्गीकार इत्यर्थः तत्=तदेव तमोमूलम्=अज्ञानमूलकम् मिथ्यादर्शनम्=वेदविरोधि दर्शनं सिद्धम्=सिद्धं भवति इति स्थितम्=एष एव सिद्धान्तो विद्येय इति फलितम् ॥ १२० ॥

सं०—अत्र "शुद्धचिन्मात्रे"त्यादि [१८०] श्लोक से उपक्रान्त मिथ्यादर्शन का उपसंहार करते हैं—

पदार्थ—यन्मते=जिस नैयायिकादि के मत में नित्य-कूटस्थचिन्मात्रः=नित्य [प्रकालावाध्य] कूटस्थ [निर्विकार] चिन्मात्र [चेतन स्वरूप] साक्षी=सब का प्रकाशक आत्मा

१ आनन्द इस लिये कि नैयायिक इतना सिद्ध वस्तु का अपकार करने हैं और खेद इसलिये कि ऐसे अज्ञान के अधीन हुए जीवों का कष्ट उद्धार होगा इस से अज्ञानियों के विषय में सिद्धान्ती का दयाभाव ही अज्ञान कादिये ।

न भाति = भान नहीं होता, या थूं कहो कि—जो उक्त स्वरूप आत्मा को अङ्गीकार नहीं करते तन् = वह तमोमूढम् अज्ञानमूलक मिथ्यादर्शनम् = मिथ्यादर्शन सिद्धम् = सिद्ध है इति स्थितम् = यह सिद्धान्त है, अर्थात् उक्त स्वरूप आत्मा को अङ्गीकार न करने वालों का दर्शन ही “मिथ्यादर्शन” कहा जाता है ॥१२०॥

सम्प्रति मिथ्यादर्शनप्रतियोगि सम्यग्दर्शनमाह—“पृथग्”

इति—

पृथगेवात्मनो धर्माः पृथग्धर्मास्त्वनात्मनः ।

न यस्मिन्धर्मसाङ्ख्यं तत्सम्बद्दर्शनं सताम् ॥१२१॥

आत्मनः धर्माः = सत्त्वादयः, पृथग् एव = अन्य एव सन्ति ।
अनात्मनः तु = जडस्याहमादिचर्गैश्च तु धर्मो = परस्परकाश्यजाड्यादयः
पृथग् = आत्मधर्मभ्यो विलक्षणा एव (अनया रीत्या द्वयोरत्मा-
नात्मनो) धर्मसाङ्ख्यं = धर्माणां सङ्करभावः यस्मिन् = दर्शने न =
नास्ति तन् = तदेव सताम् = व्यासादीनां महर्षीणां सम्मतं दर्शनम् =
शास्त्रम् सम्यग् = समीचीनं सत्यमिति यावत् ।

श्रुतिपारङ्गतानां श्रुतितात्पर्यज्ञानयतामेव दर्शनं सम्यग्दर्शनं
नेतरेषां शुष्कतर्काडम्बरिणां कुतार्किकाणामिति भावः ॥१२१॥

सं०—अब सम्यक् दर्शन का स्वरूप कथन करते हैं—

पदार्थ—आत्मनः = आत्मा के धर्मोः = चैतन्यानन्दादि
धर्म पृथक् एव = अन्य ही हैं अनात्मनः तु = और अहङ्कारादि

अनात्मा के धर्माः=धर्म पृथक्=पृथक् ही हैं, (अर्थात् आत्म-
धर्मों से विलक्षण है । इस प्रकार) यस्मिन्=जिस दर्शन में
(आत्मा, अनात्मा के) धर्मसाङ्ग्यम्=धर्मों का सङ्करभाव न=
नहीं है तत्=वही सत्ताम्=व्यासादि महर्षियों का अभिमत
(दर्शन) सम्यक् दर्शनम्="सम्यग्दर्शन" कहाता है ॥१२१॥

के त आत्मधर्मा येऽनात्मधर्मैर्म्यो विविक्ता इत्यापृच्छमानं
प्रत्याह "अस्ति"इति—

अस्त्यात्मैकः स्वतःसिद्धो नित्योऽनित्यावभासकः ।

कूटस्थः श्रुतितात्पर्यविश्रान्तिभूमिरद्वयः ॥१२२॥

आत्मा एकः=अद्वितीयः अस्ति, विविधोऽपि भेद आत्मानि
नास्तीति भावः । स पुनः कीदृशः इत्याह—स्वतःसिद्धः= परान-
पेक्षसत्तात्मकः नित्यः=वैकाल्यावाध्यः, तथा अनित्यावभासकः=
अनित्यस्याहमाद्यनात्मवर्गस्य प्रकाराकः साक्षिभूत इत्यर्थः तथाच
कूटस्थः=निर्विकारः श्रुतितात्पर्यविश्रान्तिभूमिः=श्रुतीनां तात्पर्यस्य
समन्वयस्य या विश्रान्तिः विरामोऽवसानमिति यावत् तस्याः
भूमिः श्रुतितात्पर्यविषय इत्यर्थः । एवम्—अद्वयः=द्वैतविवर्जितः ।
एते स्वतःसिद्धत्वाद्यः स्वरूपादनतिरिक्ताः सन्तोऽपि त्रिमासु-
जनमनःसन्तोषाय धर्मा इत्युच्यन्ते । अनात्मा तु एभ्यो विल-
क्षणः अर्थात् परतःसिद्धो नानाऽनित्यः परावभास्यो विष्करी
श्रुतितात्पर्याऽविषयः सद्द्वयश्चेति योध्यम् ।

१ अत्र एकाद्वयशब्दान्यामात्मनि त्रिविधस्यापि भेदस्याभावो ज्ञायते
•तथाहि राजादीपस्वगतभेदनिराकरणपरः एकाग्रान्, विजातीयभेदनिराकरण-
परान् अद्वयशब्दः । एवमेव आत्मग्रन्थेन देववस्तुहृतपरिच्छेदो नित्य-
शब्देन च कालहृतपरिच्छेदो निरस्ता वेदनीया इत्यसङ्करः ।

इदन्तु बोध्यम्—अत्र अस्तित्वेन शून्यवादस्य, एकत्वेन नानावादस्य, स्वतःसिद्धत्वेन परतःसिद्धत्वस्य, नित्यत्वेनाज्ञित्वत्वस्य, अनित्यावभासकत्वेन जडत्वस्य, कूटस्थत्वेन प्राभाकराभिमतस्य, श्रुतितात्पर्यविषयत्वेन चात्मनि प्रमाणान्तरस्य व्युदास ॥ १२२ ॥

सं०—अब अनात्मा से विलक्षण आत्मधर्मों का कथन करते हैं—

पदार्थ—आत्मा=आत्मा एकः=एक स्वतःसिद्ध=स्वतःसिद्ध नित्य=नित्य, अनित्यावभासक=अहङ्कारादि अनित्य अनात्म पदार्थ का प्रकाशक=सत्तास्फूर्तिदेनेवाला, कूटस्थ=निर्विकार, श्रुतितात्पर्यविश्रान्तिभूमि=श्रुतियों के तात्पर्य का विश्रामस्थान अर्थात् सकल वेदवाक्यों का जिस के बोधन कराने में ही परम तात्पर्य है, और अद्वय=द्वैतवर्जित अस्ति=है।

यहां इतना विशेष ध्यान रहे कि—“अस्ति” कथन से शून्यवाद का, “एक” से नानावाद का, “स्वतःसिद्ध” से परतःसिद्धत्व का, “नित्य” से अनित्यत्व का, “अनित्यावभासक” से जडत्व का, “कूटस्थ” से प्राभाकरादि अभि-

१—यहां पर ध्यान रखना चाहिये कि एकः इस शब्द से सजातीय और स्वगत भेदों का, अद्वय. पद से विजातीय भेद का, आत्मा पद से देशकृत और वस्तुवृत्त परिच्छेदों का और नित्य पद से कालकृत परिच्छेद का निराकरण किया गया है।

मत आत्मा का, और “श्रुतितात्पर्यविश्रान्तिभूमे” पद से प्रमाणान्तर की विषयता का निरास किया है । किञ्च—
उक्त विशेषणों के व्यतिरेक से नानात्व, परतःसिद्धत्व, विकारवत्त्व, अस्थिरत्व, सद्व्ययत्व, और श्रुतितात्पर्य का विषय न होना इत्यादि धर्म अनात्मा के जानने चाहिये १२२.

नन्वेवंविधश्चेदात्मा कुतो न सर्वेषां भाति यथाऽन्तात्मे-
त्याह “तस्याऽज्ञाने” इति—

तस्याऽज्ञाने प्रमाणं स्युर्वितर्का भिन्नवादिनाम् ।

यतोऽनृद्धा विनाऽज्ञानमात्मानात्मसधर्मता ॥१२३

भिन्नवादिनाम्=मेदवादिनां साङ्ख्य्यादीनां नास्तिकानां वा
चार्वाकादीनां वितर्काः=विविधास्तर्काः वेदः प्राणो मनो विशाल-
मानन्दो वा आत्मेत्येवज्ञातीयिकाः कल्पनाः तस्य=अज्ञातमनः
अज्ञाने=अयोधे प्रमाणम्=उपपादकाः एतुः=सन्तीत्यर्थः । नह्यस-
त्त्वेनात्मोपलम्भाभावोऽपित्यज्ञानप्रयुक्तोपलब्ध्यभाव इति भावः ।
अत्रैवार्थे उपपत्तिमाह—“यतः” इति । यतः=यस्मात् कारणात्
अज्ञानं विना=अनाद्यबोधमन्तरेण आत्माऽज्ञातमसधर्मता=आत्माना-
त्मनोः समानधर्मता धर्माणां साङ्ख्यन्यैम् अन्योन्याध्यासपदया-
ज्यम् अनृद्धा=अहितुमशक्या, नाहि रज्जौ सर्पधर्मकल्पनायां शुक्तौ
वा रजसधर्मकल्पनायामशानादन्यस्त्रिमितं सवितुमिति, तद्वत्
मृतेऽप्यात्मनि अनात्मधर्मारोपस्याऽज्ञातमिति चाऽऽत्मधर्मारो-
पस्याज्ञानमेवैकं शरणमस्तीति भावः ॥१२३॥

सं०—ननु उक्तलक्षण स्वतःसिद्ध आत्मा की सब

को प्रतीति क्यों नहीं होती ? ऐसी शङ्का होने पर कथन करते हैं—

पदार्थ—भिन्नवादिनाम्=सादृश्य चावीकादि भेदवा-
दियों की वितर्काः=नाना प्रकार की कल्पना ही तस्य=उस
आत्मा के अज्ञाने=अज्ञान में प्रमाणम्=प्रमाण स्युः=हैं यतः=
क्योंकि अज्ञानम् विना=अज्ञान के विना आत्माऽनात्मसमर्पता=
आत्मा और अनात्मा की समानवर्पता (अर्थात् दोनों के धर्मों
का अन्योन्याध्यास) अनूह्या=तर्कित नहीं की जा सकती ।

भाव यह है कि—जिस प्रकार रज्जु में सर्पधर्मों की समा-
नता (सर्पबुद्धि) तथा शुक्ति में रजतधर्मों की समानता
(रजतबुद्धि) अज्ञान के विना नहीं होती वैसे ही अद्वय
आत्मा में वादियों की नाना प्रकार की कल्पना अज्ञान के
विना कदापि नहीं हो सकती ॥१.२३॥

आत्मानात्मनोः साधर्म्यमेव स्फुटं निराकरोति “अनित्ये”ति—
अनित्याव्याप्यनात्मस्थं नित्यव्याप्यात्मनिच्छताम् ।
धर्मं तर्कात्कुतस्तस्मिन्नित्यव्याप्यात्मतामतिः ॥१.२४॥

अनित्याव्याप्यनात्मस्थम्=अनित्ये अव्यापिनि अर्थात् परिच्छिन्ने
अनात्मनि तिष्ठतीति अनित्याव्याप्यनात्मस्थः तं सादृशं धर्मम्=
स्वभावं तर्कात्=श्रुतिनिरपेक्षात् केयलात् तर्कात् नित्यव्याप्यात्मनि=

नित्ये व्यापिनि आत्मनि इच्छताम्=काम्यमानानां तार्किकाणाम्
तस्मिन्=आत्मनि नित्यव्याप्यात्मतामतिः=नित्यत्वव्यापकत्वात्मत्यं
विषयीकुर्वाणा बुद्धिः कुत=कस्माद्धेतोः भवेदिति शेषः ।

तार्किका हि आत्मानं नित्यं व्यापकञ्च मन्यन्तेऽथ च तत्र
ज्ञानादीनां धर्माणां विकारमाचक्षते, विकारश्चानात्मधर्मो यथा
घटादौः तदित्यमनात्मधर्मवन्तमात्मानं कथयतां महानयं व्यामोह
एवेति भावः ।

अत्रायं प्रयोगो विज्ञेयः—“न्यायाभिमत आत्माऽनात्मा
भवितुमर्हति अनात्मधर्मवत्त्वात् घटादिवत्” इति ॥१२४॥

सं०—अब आत्मा तथा अनात्मा की समानधर्मता के
निराकरण में युक्ति कथन करते हैं—

पदार्थ—अनित्यव्याप्यात्मत्वम्=अनित्य परिच्छिन्न अ-
नात्मा में स्थित धर्मम्=धर्म को तर्कितुं=केवल शुष्कतर्क से
नित्यव्याप्यात्मनि=नित्य व्यापक आत्मा में इच्छताम्=माननेवाले
तार्किकों की तस्मिन्=उस शुद्ध आत्मा में कुतः=किस कारण
के द्वारा नित्यव्याप्यात्मतामतिः=नित्य और व्यापक आत्म-
विषयिणी बुद्धि मात हुई है ।

भाव यह है कि—तार्किक आत्मा को नित्य विभु
मानकर भी उसमें ज्ञानादि अनित्यगुणों का उत्पत्तिविना-
शरूप विकार मान लेते हैं जैसा कि घटादि अनात्म पदार्थों
में रूपादि अनित्यगुणों का उत्पत्तिविनाश देखा गया है ।
परन्तु उनका यह मानना किस तर्क के आधार पर है यह

महान् आश्चर्य है। यहां ऐसा अनुमान जानना “न्यायाभिमत आत्माऽनात्मा भवितुमर्हति अनात्मधर्मवत्त्वात् घटादिवत्” = न्यायमतसिद्ध आत्मा, अनात्मा होने के योग्य है, अनात्म-धर्मवाला होने से, जैसे घटादिक पदार्थ अनात्मधर्मवान् होने के कारण अनात्मा हैं ॥१२४॥

सम्प्रति आत्मनो वास्तवं स्वरूपमाह “अनित्ये”ति—

अनित्याव्याप्यनात्मस्थाः सर्वे धर्माः स्वभावतः ।
व्यावर्तन्ते यतस्तस्मिन्नित्यव्याप्यात्मतोचिता ॥१२५॥

अनित्याव्याप्यनात्मस्थाः = अनित्ये विनाशिनि अव्यापिनि परिच्छिन्ने अनात्मनि यत्तमानाः ये सर्वे धर्माः = जडत्वानृतत्वादयः स्वभावतः = स्वतः एव यतः = यस्मादात्मनः व्यावर्तन्ते = दूरतस्तिष्ठन्ति यमात्मानं यस्तुतो न स्पृशन्ति यथाऽहिविषं गुणं न स्पृशति तस्मिन् = तस्मिंश्चैव परमार्थे यस्तुनि नियव्याप्यात्मता = नित्यत्वाऽपरिच्छिन्नत्वसमानाधिकरणमात्मत्वमित्यर्थः उचिता = योग्येत्यर्थः ।

यत्राऽनात्मधर्माणां जाड्यादीनां मात्रयाऽपि न स्पर्शः यथाऽपरिच्छिन्नोऽनन्तश्चिद्वपुरानन्दघनः स एवात्मेति भावः ॥१२५॥

सं०—अब आत्मा का वास्तव स्वरूप कथन करते हैं—

पदार्थ—अनित्याव्याप्यनात्मस्थाः = अनित्य अव्यापि अनात्मा में होने वाले सर्वे धर्माः = सब जाड्यादि धर्म स्वभावतः = स्वभाव से ही यतः = जिस से व्यावर्तन्ते = निवृत्त रहते हैं, तस्मिन् = उसी परमार्थ वस्तु में नियव्याप्यात्मता = नित्यत्व तथा

श्लो० १२५, १२६] आत्मनो वेद्यत्वमज्ञाननिबन्धनम् । ३६७

व्यापकत्व की समानाधिकरण आत्मता अविता-योग्य है ।

अर्थात् स्वभाव से ही जिस में अनात्मसम्बन्धी जाड़यादि धर्मों का स्पर्श नहीं, वही अपरिच्छिन्न (अनन्त) चिन्मात्र आनन्द धन स्वरूप आत्मपदार्थ है ॥१२५॥

नन्वात्मन्यपि घटादिवद्वेद्यत्वादिसधर्मता अन्यथा तद्वि-
चारय [जिज्ञासूनां] प्रवृत्तिरेव नोदीयादिति शङ्कान्मुदसन-
व्याजेन ११३ श्लोकोक्तमर्थमुपसंहरति—“चिद्रासः” इति—

चिद्रास्योऽपि च यो धर्मोऽचिद्रूपे च समीक्षितः ।
चिद्रूपे वर्णनं तस्य चिदज्ञाननिबन्धनम् ॥१२६॥

चिद्रासः अपि च यः धर्म-यश्च वेद्यत्वादिधर्मो वस्तुत-
श्चिद्रास्यः चिन्मात्रसत्तानिबन्धनः च=अथच अचिद्रूपे=ज्ञे
घटादी समीक्षितः=वस्तुतो वर्तमानो भाति तस्य=तादृशस्य
ज्ञेयत्वादेर्धर्मस्य निद्रूपे=चिन्मात्रैक्यपुण्यात्मनि वर्णनम्=कथनं
मानं वा चिदज्ञाननिबन्धनम्=चिदाधितं यदज्ञानं तद्धेतुर्कं वेदि-
तव्यमिति शेषः । नह्यन्यधर्मोऽन्यत्र भास्मान्नोऽज्ञानं विना भवितु-
मर्हति रज्ज्वादी सर्पत्वादेर्भास्मानताया अज्ञानैकनिबन्धनत्वेन
सर्वसम्मतत्वादिति भावः ॥ १२६ ॥

सं०—ननु अनात्मा के समान आत्मा में भी घटादि की
न्याई वेद्यत्वादि धर्मों की उपलब्धि है, अन्यथा आत्मजिज्ञासा
की अनुपपत्ति होगी ! इस आशङ्क के खण्डन व्याज से
११३ श्लोक में कथन किये अर्थ का उपसंहार करते हैं—

पदार्थ—चिद्भास्यः अपि च यः धर्मः=जो धर्म चेतनं कर-
के भास्य भी होवे (परन्तु वस्तुतः जो) अचिद्रूपे च समीक्षितः=
जब अनात्म पदार्थ में साक्षात् देखा गया हो तस्य=उस धर्म
का चिद्रूपे=चैतन्य आत्मा में वर्णनम्=कथन अथवा प्रतीति
चिदज्ञाननिबन्धनम्=एकमात्र चेतनाश्रित अज्ञानमूलक जाननी
चाहिये ॥ १२६ ॥

नन्वस्येव घटादिव्येकत्वं ब्रह्मात्मनि चेति कथमुच्यते
आत्माऽनात्मनोर्धर्मसाङ्कर्यं नास्तीति शङ्कयामाह—“एकजात्या-
श्रयेषु” इति—

एकजात्याश्रयेष्वेवं दृष्टा प्रत्येकमेकता ।

सानेकत्वसमाक्रान्ता नैवानेकत्वमात्मनि ॥१२७॥

एकजात्याश्रयेषु=एका चाऽसौ जातिर्घटत्वादिरूपा तस्या आ-
श्रयेष्वाधिकरणभूतेषु घटादिव्येव या प्रत्येकम्=एकमेकं प्रतीति
प्रत्येकम् एकैकव्यक्तिवृत्तिः एवम्=एवंरूपा एकता=एकत्वम् इत्यर्थः
दृष्टा=प्रत्यक्षाद्युपलब्धाऽस्ति सा=एकता अनेकत्वसमाक्रान्ता=अने-
कत्वसङ्ख्यया समाक्रान्ता व्याप्ता एवेति शेषः अनेकत्वम्=नाना-
त्वम् आत्मनि=परमार्थवस्तुन्यद्वये न, एव=नैव दृष्टं श्रुतं धेत्यर्थः
तथा च नैवात्मानात्मनोर्धर्मसाङ्कर्यमिति भावः ॥१२७॥

एतेनेदमपि फलितं विशेषम्—तार्किकाभिमत आत्माऽ-
नात्मा भवितुमर्हति अनेकत्वसमाक्रान्तैकत्ववत्त्वात् घटादिवत्”
इति । यत्र यत्रानेकत्वसमाक्रान्तैकत्ववत्त्वं तत्र तत्रानात्मत्व-
मिति प्रतिबन्धः, ब्रह्मात्मनि च अनेकत्वसमाक्रान्तैकत्ववत्त्वाभा-

वाङ्वापकविरुद्धोपलब्धिरिति कथमपि द्वयोर्धर्मसाङ्कर्यं नास्ति । यदि चाकाशकालदिशामेकत्वं ब्रह्मणश्चेति घटत एव धर्मसाङ्कर्यमिति ह्ये तदाऽनाभिज्ञोऽस्ति शास्त्ररहस्यानां भवान् दत्तोत्तरत्वात्, चित्तादात्म्याध्यासनिबन्धनत्वाच्च तदैक्यस्य । विभक्तत्वाच्चाकाशादीनामनात्मत्वं प्रत्यपीपदामेति दिक् ॥ १२७ ॥

सं० — ननु घटनिष्ठ एकत्व धर्म ब्रह्म में भी वर्तता है इसलिये दोनों का धर्मसाङ्कर्य स्फुट है ? ऐसी आशङ्का के वारणार्थ लिखते हैं—

पदार्थ—एकजात्याश्रयेण=एक जाति के आश्रयभूत अर्थात् घटत्वादि सामान्य के अधिकरणभूत जो घटादि-पदार्थ उन में प्रत्येकम्=एक एक के प्रति जो एवं=इस प्रकार की एकता=एकता दृष्टा=देखी गई है सा=वह (एकता) अनेकत्वसमाप्तान्ता=अनेकत्व समानाधिकरण ही है (अन्यथा नहीं) परन्तु—आत्मनि=परमार्थ अद्वय आत्मवस्तु में अनेकत्वम्=नानात्व न एव=नहीं है ।

भाव यह है कि यद्यपि आत्मा में एकत्व है और घटादिकों में भी एकत्व उपलब्ध होता है तथापि आत्मा में नानात्व न होने से, नानात्वसमानाधिकरण एकत्व उस का विजातीय ही है अतएव दोनों के धर्मों का साङ्कर्य नहीं ।

यहां तार्किकमतविरोधी अनुमान का ऐसा आकार जानना तथादि—“तार्किकाभिमत आत्माऽनात्मा भावितुम-

पदार्थ—विद्वांसः अपि च यः धर्मः=जो धर्म चेतन कर-
के मास्य भी होवे (परन्तु वस्तुतः जो) अचिद्रूपे च समीक्षितः=
जब अनात्म पदार्थ में साक्षात् देखा गया हो तस्य=उस धर्म
का चिद्रूपे=चैतन्य आत्मा में वर्णनम्=कथन अथवा प्रतीति
चिदज्ञाननिबन्धनम्=एकमात्र चेतनाश्रित अज्ञानमूलक जाननी
चाहिये ॥ १२६ ॥

नन्वस्त्येय घटादिष्वेकत्वं ब्रह्मात्मनि चेति कथमुच्यते
आत्माऽनात्मनोर्धर्मसाङ्कर्यं नास्तीति शङ्कयामाह—“एकजात्या-
श्रयेषु” इति—

एकजात्याश्रयेष्वेवं दृष्टा प्रत्येकमेकता ।

सानेकत्वसमाक्रान्ता नैवानेकत्वमात्मनि ॥१२७॥

एकजात्याश्रयेषु=एका व्याप्ता जातिर्घटत्वादिरूपा तस्या आ-
श्रयेष्वाधिकरणभूतेषु घटादिष्वेव या प्रत्येकम्=एकमेकं प्रतीति
प्रत्येकम् एकैकव्याक्तिवृत्तिः एकम्=एकरूपा एकता=एकत्वम् इत्यर्थः
दृष्टम्=प्रत्यक्षाधुपलब्ध्वाऽस्ति सा=एकता अनेकत्वसमाक्रान्ता=अने-
कत्वसङ्ख्यया समाक्रान्ता व्याप्ता एवेति शेषः अनेकत्वम्=नाना-
त्वम् आत्मनि=परमार्थवस्तुन्यद्वये न, एव=नैव दृष्टं श्रुतं वेत्यर्थः
तथा च नैवात्मानात्मनोर्धर्मसाङ्कर्यमिति भावः ॥१२७॥

एतेनेदमपि फलित विज्ञेयम्—तार्किकाभिमत आत्माऽ-
नात्मा भवितुमर्हति अनेकत्वसमाक्रान्तैकत्ववत्त्वात् घटादिवत्”
इति । यत्र यत्रानेकत्वसमाक्रान्तैकत्ववत्त्वं तत्र तत्राऽनात्मत्व-
मिति प्रनियन्धः, ब्रह्मात्मनि च अनेकत्वसमाक्रान्तैकत्ववत्त्वाभा-

बाह्यापकविरुद्धोपलब्धिरिति कथमपि द्वयोर्धर्मसाङ्कर्यं नास्ति । यदि चाकाशकालदिशामेकत्वं ब्रह्मणश्चेति वर्तत एव धर्मसाङ्कर्यमिति ह्ये तदाऽनभिज्ञोऽस्ति शास्त्ररहस्यानां भवान् दत्तोत्तरत्वात्, चित्तादात्म्याभ्यासनिबन्धनत्वाच्च तदैक्यस्य । विभक्तत्वाच्चाकाशदीनामनात्मत्वं प्रत्यपीपदामेति दिक् ॥ १२७ ॥

सं० — ननु घटनिष्ठ एकत्व धर्म ब्रह्म में भी वर्तता है इसलिये दोनों का धर्मसाङ्कर्य स्फुट है ? ऐसी आशङ्का के वारणार्थ लिखते हैं—

पदार्थ—एकजात्याश्रयेषु=एक जाति के आश्रयभूत अर्थात् घटत्वादि सामान्य के अधिकरणभूत जो घटादि-पदार्थ उन में प्रत्येकम्=एक एक के प्रति जो एवं=इस प्रकार की एकता=एकता दृष्टा=देखी गई है सा=वह (एकता) अनेकत्वसमाक्रान्ता=अनेकत्व समानाधिकरण ही है (अन्यथा नहीं) परन्तु—आत्मानि=परमार्थ अद्वय आत्मयस्तु में अनेकत्वम्=नानात्व न एव=नहीं है ।

भाव यह है कि यद्यपि आत्मा में एकत्व है और घटादिकों में भी एकत्व उपलब्ध होता है तथापि आत्मा में नानात्व न होने से, नानात्वसमानाधिकरण एकत्व उस का विनातीय ही है अतएव दोनों के धर्मों का साङ्कर्य नहीं ।

यहां तार्किकमतविरोधी अनुमान का ऐसा आकार जानना तथादि—“तार्किकाभिमत आत्माऽनात्मा भावितुम-

हति अनेकत्वसमाक्रान्तैकत्ववत्त्वाद् घटादिवद्” इति=तर्क-
मतसिद्ध आत्मा अनात्मा होने के योग्य है, अनेकत्वाविशिष्ट
एकत्वधर्मवाला होने से, घटादि की न्याई। जैसे घटादिक
अनेकत्वविशिष्ट एकत्वधर्मवाले होने से अनात्मा है वैसे
तार्किक का आत्मा भी अनात्मा ही सिद्ध होता है ॥१२७॥

उक्तमेवार्थं दृढयति—“अनेकत्वे” इति—

अनेकत्वसमाक्रान्ता दृष्टाऽनात्मसु चैकता ।

मा यस्मिन्ननुवर्तत तत्राऽनात्मत्वधीर्ध्रुवा ॥१२८॥

अनात्मसु च=सर्वेषु घटपटाद्यनात्मपदार्थेषु अनेकत्वसमा-
क्रान्ता=अनेकत्वविशिष्टैव एकता दृष्टा=उपलब्धा सा=अनेकत्ववि-
शिष्टैकता यस्मिन्=यस्मिन् यस्मिन् तार्किकाद्यभिमततात्मनि पदार्थे
अनुवर्तत=अनुवृत्त्या वर्तत उपलब्धा भवति, तत्र=तस्मिन् तस्मिन्
अनात्मत्वधीः=अनात्मत्वबुद्धिः धरा=निश्चिता अस्तीति शेषः ॥१२८॥

सं०—अब उक्त अर्थ को ही स्फुट करते हैं—

ननु केवलमात्मानात्मनोः साधर्म्यमेव न मन्यामहे जड-
त्वपारेच्छिन्नत्वादिकं वैधर्म्यमपि भ्रमः इति चेदाह “यद्” इति—

यत्साधर्म्यसमाक्रान्तं वैधर्म्यं तदनात्मसु ।

दृष्टं, तेनानुमातव्याऽनेकात्मस्वप्ननात्मता ॥१२९॥

यत्=उद्देश्यभूत साधर्म्यसमाक्रान्तम्=साधर्म्यसमानाधिक-
रणकं वैधर्म्यम्=विरुद्धो धर्मो येषां ते विधर्माणिः विधर्मेणां भावो
वैधर्म्यं जडत्वपारेच्छिन्नत्वादिकम्, तद्=विधेयभूतम् अनात्मसु=
घटपटाद्यनात्मपदार्थेष्वेव दृष्टम्=उपलब्धमुपलभ्यत इति विव-
क्षितोऽर्थः, तेन=दर्शनेन लिङ्गेन अनेकात्मसु अपि=साङ्ख्यतार्किका-
द्यभिमतेषु नानात्मस्वपि अनात्मता=आत्मभिन्नता अनुमातव्या=
अनुमितिज्ञानविषयतां नेतव्या । तथाचायं प्रयोगः—“साङ्ख्या-
द्यभिमत आत्माऽनात्मा भवितुमर्हति साधर्म्यसमानाधिकरणक-
वैधर्म्यवत्त्वात् घटादिवद्” इति ॥१२९॥

सं०—ननु हम केवल आत्मा अनात्मा का साधर्म्य
ही नहीं मानते किन्तु जडत्वादि वैधर्म्य भी स्वीकार
करते हैं इसलिये हमारे मत में आत्माऽनात्मा के धर्मों का
साङ्कर्य होने से स्वरूपसाङ्कर्य की आपत्ति नहीं हो सकती ?
ऐसी आशङ्का के होने पर समाधान करते हैं—

पदार्थ—यत्=जो साधर्म्यसमाक्रान्तम्=साधर्म्यविशिष्ट
वैधर्म्यम्=(तुम्हारा माना हुआ) आत्मा अनात्मा का वैधर्म्य
है तत्=वह अनात्मसु=अनात्ममात्र में ही दृष्टम्=देखा गया है
(शुद्ध आत्मा में नहीं) तेन=उस (दर्शनरूप लिङ्ग से)

हति अनेकत्वसमाक्रान्तैकत्ववत्त्वाद् घटादिवद्” इति=तर्क-
मतसिद्ध आत्मा अनात्मा होने के योग्य है, अनेकत्वविशिष्ट
एकत्वधर्मवाला होने से, घटादि की न्याईं। जैसे घटादिक
अनेकत्वविशिष्ट एकत्वधर्मवाले होने से अनात्मा है वैसे
तार्किक का आत्मा भी अनात्मा ही सिद्ध होता है ॥१.२७॥

उक्तमेवार्थं द्रढयति—“अनेकत्वं” इति—

अनेकत्वसमाक्रान्ता दृष्टान्नात्मसु चैकता ।

सा यस्मिन्ननुवर्तेत तत्रान्नात्मत्वधीर्भुवा ॥१.२८॥

अनात्मसु च=सर्वेषु घटपटाद्यनात्मपदार्थेषु अनेकत्वसमा-
क्रान्ता=अनेकत्वविशिष्टैव एकता दृष्टा=उपलब्धा सा=अनेकत्ववि-
शिष्टैकता यस्मिन्=यस्मिन् यस्मिन् तार्किकाद्यभिमततात्मनि पदार्थे
अनुवर्तेत=अनुवृत्त्या वर्तेत उपलब्धा भवति, तत्र=तस्मिन् तस्मिन्
अनात्मत्वधीः=अनात्मत्वबुद्धिः ध्रुवा=निश्चिता अस्तीति शेषः ॥१.२८॥

सं०—अब उक्त अर्थ को ही स्फुट करते हैं—

परार्थ—अनात्मसु च=किञ्च यावत् अनात्म पदार्थों में
एकता=एकता अनेकत्वसमाक्रान्ता=अनेकत्वविशिष्ट ही दृष्टा=
देखी गई है सा=वह ऐसी एकता यस्मिन्=जिस तार्किका-
भिमत आत्मादि पदार्थ में अनुवर्तेत=अनुवृत्तरूप से उप-
लब्ध होती है तत्र=उस उस पदार्थ में अनात्मत्वधीः=अना-
त्मत्व को विषय करने वाली बुद्धि ध्रुवा=निश्चित ही है,
(इस में कोई सन्देह नहीं) ॥१.२८॥

ननु केवलमात्मानात्मनोः साधर्म्यमेव न मन्यामहे जड-
त्वपरिच्छिन्नत्वादिकं वैधर्म्यमपि दूमः इति चेदाह “यद्” इति—

यत्साधर्म्यसमाक्रान्तं वैधर्म्यं तदनात्मसु ।

दृष्टं, तेनानुमातव्याऽनेकात्मस्वप्पनात्मता ॥१२९॥

यत्=उद्देश्यभूतं साधर्म्यसमाक्रान्तम् = साधर्म्यसमानाधिक-
रणकं वैधर्म्यम्=विरुद्धो धर्मो येषां ते विधर्माणः विधर्मणां भावो
वैधर्म्यं जडत्वपरिच्छिन्नत्वादिकम्, तद्=विधेयभूतम् अनात्मसु=
घटपट्टाद्यनात्मपदार्थेष्वेव दृष्टम्=उपलब्धमुपलभ्यत इति विव-
क्षितोऽर्थः, तेन=दर्शनेन लिङ्गेन अनेकात्मसु अपि=साङ्ख्यसात्त्विका-
द्यभिमतेषु नानात्मस्यपि अनात्मता=आत्मभिन्नता अनुमातव्या=
अनुमितिज्ञानविषयतां नेतव्या । तथाचायं प्रयोगः—“साङ्ख्या-
द्यभिमत आत्माऽनात्मा भवितुमर्हति साधर्म्यसमानाधिकरणक-
वैधर्म्यवत्त्वात् घटादिवद्” इति ॥१२९॥

सं०—ननु हम केवल आत्मा अनात्मा का साधर्म्य
ही नहीं मानते किन्तु जडत्वादि वैधर्म्य भी स्वीकार
करते हैं इसलिये हमारे मत में आत्माऽनात्मा के धर्मों का
साङ्ग्य होने से स्वरूपसाङ्ग्य की आपत्ति नहीं हो सकती ?
ऐसी आशङ्का के होने पर समाधान करते हैं—

पदार्थ—यत्=जो साधर्म्यसमाक्रान्तम्=साधर्म्यविशिष्ट
वैधर्म्यम्=(तुम्हारा माना हुआ) आत्मा अनात्मा का वैधर्म्य
है तत्=वह अनात्मसु=अनात्ममात्र में ही दृष्टम्=देखा गया है
(शुद्ध आत्मा में नहीं) तेन=उस (दर्शनरूप लिङ्ग से)

कारण से अनेकामसु अपि=साङ्ख्य, तार्किक अभिमत नाना आत्माओं में भी अनात्मता=अनात्मता अनुमातव्या=अनुमान करने योग्य है ।

यहां अनुमान का प्रकार यह है—“साङ्ख्याद्यभिमत आत्मा अनात्मा भवितुमर्हति साधर्म्यसमानाधिकरणक-वैधर्म्यवत्त्वात् घटादिवत्” = साङ्ख्यादिकों का माना हुआ आत्मा अनात्मा होने के योग्य है, साधर्म्यविशिष्ट वैधर्म्य वाला होने से, घटादि की न्याई ।

भाव यह है कि—जिस प्रकार घटपटादि अनात्मपदार्थ पदार्थत्व वा द्रव्यत्वरूप से समानधर्म वाले हैं परन्तु उनका घटत्व पटत्वादि वैधर्म्य भी होता है वैसे ही भेदवादियों के आत्मा आत्मत्वेन चेतनत्वेन समानधर्म वाले और जडत्वेन परिच्छिन्नत्वेन वैधर्म्य वाले होते हैं । परन्तु जो २ साधर्म्यविशिष्टवैधर्म्य वाला है वह सब अनात्मा ही देखा गया जैसा कि—घटादि पदार्थ, इस प्रकार व्याप्तिपक्षधर्मता के बल से साङ्ख्यादि नानात्मवादियों का आत्मा अनात्मा ही जानना चाहिये ॥१.२९॥

नानात्मवादे दोषान्तरमप्याह—“अदृष्टाऽनियमादीनाम्” इति—
अदृष्टाऽनियमादीनां दोषाणां च परम्परा ।

स्मर्त्तव्या मुक्तिमिच्छद्भिरात्मानेकत्ववादिभिः ॥१.३०॥

च = चेन दोषान्तरं समुच्चिनोति । किञ्च—मुक्तिम् इच्छद्भिः=

मोक्षकामिभिर्जिह्वासुभिः सद्भिः आत्मानेकत्वादिभिः नानात्मवा-
दिभिः अदृष्टानियमादीनाम् = तत्तदधिकरणावच्छेदेन तत्तददृष्टस्य
तत्तत्फलजनकत्वानियमः तद्विरुद्धोऽदृष्टानियमः आदिनाऽभि-
सन्ध्यादेर्ग्रहणम् तेषामदृष्टानियमादीनां दोषाणाम् = दोषणानाम्
परम्परा = प्रवाहः राशिरिति यावत् स्मृतं च = चिन्तनीया ।

अयमाशयः—साङ्ख्यस्यास्तावदानात्मवादिनोऽनात्मसम-
वाये प्रधानवर्ति अदृष्टं मन्यते । तेषां प्रधानसाधारण्याच्चैव तत्
प्रत्यात्मं सुखदुःखोपभोगनियामकं भवितुमर्हति । काणादास्तु
तमदृष्टगुणमात्मनि समवेतं स्वीकुर्वते, तेषामपि पूर्ववत् साधा-
रणेनात्ममनःसंयोगेन निष्पद्यमानं तदस्यैवात्मन इदमदृष्टमिति
नियमहेतोरभावाद्दृष्टानियमो दोषोऽवर्जनीय एव । सति चैव-
मदृष्टानियमे सुखदुःखादिसाङ्ख्यं बन्धमोक्षाद्यव्ययसादयोऽपि
दोषाः प्रादुष्युः । प्रपञ्चितध्यायमर्थो ब्रह्ममीमांसायाः द्वितीया-
ध्यायस्य तृतीये पादे अंशाधिरूपे “अदृष्टानियमात्” (ब्र० सू०
२।३।५१) इति सूत्रभाष्यादीं ॥१२॥

सं०—नानात्मवाद में दोषान्तर कथन करते हैं—

पदार्थ—च=और मुक्तिम् इच्छादि=मुक्ति की इच्छा
करने वाले आत्मानेकत्वादिभिः=साङ्ख्य्यादि नानात्मवादियों
को अदृष्टानियमादीनां=अदृष्टानियम आदि दोषाणां=दोषों
की परम्परा=परम्परा भी स्मृतं च=स्मरण करनी चाहिये ।

अर्थात् साङ्ख्य्यादि अनेकात्मवादी मुक्ति को मानकर

१ नैयायिक गने जीवनां विभुत्वेन सर्वेषां सर्वशरीरेषु निश्चलत्वात्
अदृष्टानियमात्=अदृष्टानां पुण्यपापानामनियमात् निष्कामात् वेद-
विद् दारिद्र्य वेदादिदेवार्थमिति व्यवस्था न स्यादित्यर्थः ।

आत्माओं का भेद मानने हैं परन्तु उनके इस नानात्मवाद में “अदृष्टानियम” आदि दोषों की परम्परा प्राप्त होती है—तथाहि साङ्ख्यमत में प्रधानसमवेत अदृष्ट है और आत्मा नाना तथा विभु है परन्तु प्रधान का सर्वात्मा के प्रति साधारण सम्बन्ध है इस लिये एक के सुखी दुःखी होने से सब सुखी दुःखी होंगे क्योंकि सब आत्माओं के सन्निधान में उत्पन्न हुए अदृष्ट में यह कोई नियम नहीं हो सकता कि अमुक अदृष्ट अमुक आत्मा का ही है अन्य का नहीं। किञ्च मोक्षावस्था में भी अदृष्टवाले विभुप्रधान का विभु आत्मा के साथ सम्बन्ध बना रहने से पुनः बन्ध की आपत्ति हो जाने से बन्धमोक्ष की व्यवस्था ही नहीं बन सकती, इसादि और दोष भी जान लेने।

इसी प्रकार वैशेषिकादि के मत में यही दोष समान रूप से प्राप्त होते हैं क्योंकि इन के मत में भी आत्मा विभु तथा नाना है और अदृष्ट आत्माओं में समवायसम्बन्ध से रहता है। एवं मनःसंयोग भी सब आत्माओं के साथ समान है इस लिये तत्तत् अदृष्ट तत्तत् आत्मा का है ऐसा विभेक न हो सकने से सर्वात्माओं के सन्निधान में उत्पन्न हुए अदृष्ट से सब को सुख दुःख भोग समानरूप से बना रहेगा। इसी प्रकार बन्ध मोक्ष की व्यवस्था भी पूर्ववत् जान लेनी ॥ १३० ॥

औपनिषदनयेऽपि अनादित्वेन साधर्म्यं प्रसङ्गयन्नात्मा-
नात्मनोर्धर्मसाङ्कर्येण विवेकाभावमाक्षिपाति—“पण्णाम्” इति—

पण्णामपि च साधर्म्यं नन्वनादित्वमिच्छताम् ।

कुतः स्याद्धर्मसाङ्कर्यादात्मानात्मविवेचनम् ॥१३१॥

ननु=इति शङ्क्यायाम् । पण्णाम् अपि च=“ जीवेशी च विशुद्धा
चिद्विभेदस्तु तयोर्द्वयोः । अविद्या तच्चित्तोयोगः पटस्माकमनादयः” इत्या-
चार्योक्तिपुरःसरं जीवादिकानां पण्णामपि पदार्थानाम् अनादि-
त्वम्=अनादित्वरूपं साधर्म्यम्=समानं धर्मम् इच्छताम्=स्वीकृत्यता-
मौपनिषदानां मते इति शेषः धर्मसाङ्कर्यात्=धर्मस्य सङ्करभावात्
आत्मानात्मविवेचनम्=आत्मानात्मनोर्विवेकः कुतः=कस्माद्धेतोः स्यात्
कथमपि न स्यादित्याक्षेपः ।

अयमत्राशयः पूर्वपक्षिणः—अद्वैतिनो हि जीवादीन् पद-
पदार्थानभादीन् मन्यन्ते तेन तेषां नयेऽपि अनादित्वेनात्माना-
त्मनोः साधर्म्यं प्राप्तमेव, ततश्च तदुक्तरीत्या तत्पक्षे दुःशकस्तयो-
र्विवेक इति सकलं शास्त्रं विप्लुतं स्यात् । अस्मात्सिद्धान्तानुरोधेन
तु कथञ्चित्साधर्म्यं सत्यपि वैधर्म्यज्ञानाद्भवेदेव विवेको येनास्माकं
शास्त्रारम्भो न निरर्थक इति ॥१३१॥

सं०—अब पूर्वपक्षी अनादित्वरूप से आत्मा तथा
अनात्मा के साधर्म्य द्वारा सिद्धान्त में उन दोनों के विवेक
का अभाव कथन करता है—

पदार्थ—ननु=ननु पण्णाम् अपि च=जीवेश्वरादि छः
पदार्थों के अनादित्वम्=अनादित्वरूप साधर्म्यम्=साधर्म्य
को इच्छताम्=मानने वाले अद्वैतियों के(मत में)धर्मसाङ्कर्यात्=

(आत्मा और अनात्मा दोनों के) धर्म का सङ्कर हो जाने से आत्मानात्मविवेचनम् = आत्मा, अनात्मा का विवेक कुतः = कैसे स्यात् = हो सकता है ? किन्तु कदापि नहीं हो सकता ।

भावयह है कि—जीव, ईश्वर, शुद्धचैतन्य, उन का परस्पर भेद, अविद्या, अविद्या तथा चैतन्य का परस्पर सम्बन्ध, यह छः पदार्थ वेदान्त मत में अनादि माने हैं, एवं “अनादित्व” रूप से आत्मा अनात्मा का साधर्म्य बना ही रहता है, एकान्ततः वैधर्म्य नहीं । अतः उन के कथनानुसार दोनों का विवेक करना ही कठिन है । विवेकाभाव से शास्त्रारम्भ ही व्यर्थ सिद्ध होता है ॥१३१॥

उक्तमाक्षेपं परिहर्तुमाह सिद्धान्ती—“अनेकत्वम्” इति—
अनेकत्वसमाक्रान्ता यथानात्मसु चैकता ।

अनित्यत्वसमाक्रान्ता तथाऽनात्मस्वनादिता ॥१३२॥

यथा=येन प्रकारेण अनात्मसु=आत्मभिन्नेषु घटादिव्यक्तिषु
अनेकत्वसमाक्रान्ता=अनेकत्वविशिष्टा एकता=एकत्वं “वर्त्तते” इति शेषः
तथा च=तेन एव प्रकारेण तद्वदेवेत्यर्थः अनात्मसु=अनात्मपदार्थेषु
अविद्यादिषु अनित्यत्वसमाक्रान्ता=अनित्यत्वाविशिष्टा अनादिता=
अनादिभावोऽर्थात्पर्यः । एवञ्च सति आत्मानात्मनोरैकान्तिकमेव
वैधर्म्यम् अनात्मनोऽनाद्रेऽपि विनाशित्वात् आत्मनश्च तद्व्य-
तिरेकादिति भावः ॥ १३२ ॥

सं०—अत्र सिद्धान्ती उक्त आक्षेप का परिहार करता है—

पदार्थ—यथा=जिस प्रकार अनात्मसु=आत्म भिन्न
यथादि पदार्थों में अनेकत्वसमाकान्ता=अनेकत्वविशिष्ट एकता=
एकता (देखी गई है) विद्यमान है तथा च=वैसे ही अना-
त्मसु=अविद्यादि अनात्म पदार्थों में अनित्यत्वसमाकान्ता=अनि-
रत्वविशिष्ट अनादिता=अनादिपना है ।

भाव यह है कि—यद्यपि सिद्धान्त में सुगम रीति से
जिज्ञासु के बोधार्थ छः पदार्थों को अनादि माना है तथापि
उन में चेतनमात्र तो अनादि निर है शेष पांच पदार्थ अनादि
होने पर भी निर नहीं क्योंकि ज्ञान द्वारा उन का वाध=
अत्यन्तनिवृत्ति हो जाती है । इस रीति से सिद्धान्त में आत्मा
तथा अनात्मा का अत्यन्त वैधर्म्य ही है साधर्म्य नहीं, अतः
वादीकथित आक्षेप निर्मूल जानना चाहिये ॥१.३२॥

ननु अनादिपदार्थस्याऽनित्यत्वं क्व दृष्टमित्याक्षेपं निराकर्तुं
माहुर्यनैयायिकाभिमतमेव दृष्टान्तीकरोति—“भविष्यन्सु” इति—
भविष्यत्सु भविष्यत्त्वे प्रागभावेऽप्यनादिता ।

दृष्टैवानित्यतांक्रान्ता तथाऽन्यत्रानुमीयताम् ॥१.३३॥

शृणु यथानादिष्वपि अनित्यता दृष्टा यथा—भविष्यन्सु =
माहुर्यनये भाविषु घटपटादिपदार्थेषु भविष्यत्त्वे=भाविनि वर्त-
मानो योऽयं भविष्यत्स्वरूपोऽनादिधर्मः तस्मिन्, प्रागभावे अपि=
तथाच नैयायिकनये घटादीनां प्रागभावेऽपि अनादिता=अनादि-
भावः अनित्यताक्रान्ता एव=अनित्यत्वप्रमैव दृष्टा=उपलभ्यते इत्यर्थः,
तथा=तेनैव प्रकारेण (तद्वत्) अन्यत्र=अविद्यादिष्वपि अनित्यत्व-

विशिष्टाऽनादिता अनुमीयताम्=अनुमानेन साध्यताम् । तथाचार्य
प्रयोगः—अनात्मपदार्थवर्तिनी अनादिताऽनित्यत्वसमानाधिकरणा
अनात्मपदार्थवर्तित्वात् प्रागभावादिवत् व्यतिरेके यथाऽऽर्मेति ।
अत्र “तथा” इति स्वरसात् पूर्वं “यथा” इत्यध्याहर्तव्यम् ॥१३३॥

सं०—ननु अनादि पदार्थ की अनित्यता कहां देखी
गई है ? इस आशङ्का का वारण करने के अभिप्राय से
नैयायिकाद्यभिमत प्रागभावादि को ही दृष्टान्त कोटि में रखते
हुए कहते हैं—

पदार्थ—भविष्यत्सु=(जैसे) भावि घटपटादि पदार्थों (में जो)
भविष्यत्वे=(साङ्ख्यवरीतिसे) भविष्यत्त्वरूप धर्म(उस)में प्रागभावे
अपि=और (नैयायिकाभिमत) प्रागभाव में अनादिता=(जो)
अनादिता(है वह) अनित्यताक्रान्ता एव=अनित्यत्वविशिष्ट ही दृष्टा=
देखी गई है तथा=वैसे ही अन्यत्र=अन्य स्थल में अर्थात् अवि-
द्यादिक अनात्म पदार्थों में भी अनुमीयताम्=अनुमान से सिद्ध
कर लेनी चाहिये ।

यहां अनुमान का प्रकार ऐसा है—अनात्म-
पदार्थवर्तिनी अनादिताऽनित्यत्वसमानाधिकरणा अनात्म-
पदार्थवर्तित्वात् प्रागभावादिवत् अर्थात् अनात्मपदार्थनिष्ठ
अनादिता अनित्यत्वसमानाधिकरण है अनात्म पदार्थवर्ती
होने से प्रागभावादि की न्याई ॥१३३॥

ननु किरूपाऽभावनित्यता यत्नमाक्रान्ताऽनादिता भवि-
ष्यद्भविष्यत्वे प्रागभावे चोक्तेत्याशङ्क्यामाह—“विनाशिवम्”
इति—

विनाशित्वं च सादित्वमनित्यत्वप्रयोजके ।

नित्यान्यत्वमनित्यत्वं न विनाशित्वसादिते ॥१३४॥

विनाशित्वम्=ध्वंसप्रतियोगित्वम् सादित्वं च=वार्थं चायं चः
शब्दः, अथवा कारणव्यतिरिक्त्यर्थः, एतद्व्यतिरिक्त्यपि अनित्यत्वप्रयोजके=
अनित्यत्वगमके एव सः । नतु तत्स्वरूपभूते इत्यर्थः । अनित्यत्वम्=
अनित्यत्वस्वरूपश्च नित्यान्यत्वम्=नित्यभिन्नत्वमेव विनाशित्वसादिते =
विनाशित्वं सादित्वश्च न = विनाशित्वसादित्वमात्रं नानित्यपद-
बोधयामित्यर्थः । एवञ्चाऽविद्यादीनां केषाञ्चित्त्वादित्याभावेऽप्य-
नित्यत्वमनिवार्यमिति भावः ॥१३४॥

सं०—ननु आपने भविष्यत्पदार्थवर्तिनी भविष्यता और
घटपटादि के प्रागभाव की अनादिता को जिस अनित्यता
से समाक्रान्त बतलाया है उस अनित्यता का स्वरूप क्या
है ? इस आशङ्का के होने पर कथन करते हैं—

पदार्थ—विनाशित्वम्=विनाशि होना अर्थात् ध्वंस का
प्रतियोगी होना सादित्वं च=अथवा कारणजन्य होने से सादि
अर्थात् प्रागभाव का प्रतियोगी होना यह दोनों केवल अनि-
त्यत्वप्रयोजके=अनित्यता के प्रयोजक=व्याप्य है उसके स्वरूप
भूत नहीं । क्योंकि—नित्यान्यत्वम्=नित्यासमानाधिकरणत्व
अर्थात् नित्यभिन्नत्व अनित्यत्वम्=अनित्यता का वाच्यार्थ है
विनाशित्वसाधिते=विनाशित्व और आदिमन्त्र न=अनित्यता
का स्वरूप नहीं ।

सं०—अब उक्त अर्थ में हेतु का उपन्यास करके, उसे स्फुट करते हैं—

पदार्थ—प्रवृत्ते=ध्वंसाभाव में, प्रागभावे=प्रागभाव में, खपुणे च=तथा आकाश पुण्य में, (क्रम से) व्यभिचारतः=व्यभिचार पाए जाने के कारण अविनाशित्वादिक धर्म निखता के साधक नहीं ।

(ननु निखता का साधक क्या है ? ऐसी आशङ्का होने पर उत्तर देने हैं कि—) किन्तु विचारतः=विचार से सत्यत्वं=त्रैकाल्याप्यत्व ही नित्यत्व=नित्यत्व का गमक एवम्=मानना चाहिये ॥१३६॥

ननु—भवतां नये पडनादय इति कथं सद्भूतं याचना दर्शितरीत्याऽनादिसङ्ख्यानयत्यापत्तेरितीमां शङ्कां व्युदस्यन्नाह—
“अनित्यानाद्यवस्तूनाम्” इति—

अनित्यानाद्यवस्तूनां नैव मङ्ख्या नियम्यते ।

नित्यानादित्वमेकस्मिन्नात्मन्येव समाप्यते ॥१३७॥

अनित्यानाद्यवस्तूनाम्=अनित्यानि तथा अनाद्यानि च तानि वस्तूनि तेषामनित्यत्वविशिष्टानादिपदार्थानामित्यर्थः । वस्तुतस्तु—अनित्यानि च तानि अनादीनि अवस्तूनि अनात्मपदार्थान्तेषां सङ्ख्या=मङ्ख्यान् गणना न, एव नियम्यते=नियन्तुं न शक्यते, अर्थात् अनिर्वचनीयाशान्तिलासस्य सङ्ख्याननियमे शास्त्रतात्पर्यं नानि, केवलमपवादे आत्मस्वरूपं बोधयितुमध्यारोपन्यायेन शिष्यबुद्धिसौकर्याय पडनादित्वप्रक्रियावतारो वैदान्तिकानां

ननु तत्राग्रहग्रहिलता, 'तत्रापि तु-नित्यानादित्वम्=नित्यत्वसमा-
क्रान्तोऽनादिभावः एकस्मिन्=अद्वितीयाखण्डस्वरूपे आत्मनि एव=
प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मण्येव समात्यने=पर्यवसितं भवति ।

एतदुक्तं भवति—यद्यप्यनाद्यनन्तवासनामूलकतयाऽनात्म-
पदार्थानामित्यम्भावेन सङ्ख्याकरणं प्रजापतेरपि दुःशकं
तथापि जिज्ञासूनामन्तःकरणे आत्मबोधावताराद्य सम्प्रदायविद्भिः
पण्णामनादित्वं कल्पितं यत्रैकं ब्रह्मैधानाद्यनन्तमितरे पञ्च पदार्थाः
मत्स्यप्यनादित्वे ज्ञानवाध्यत्वादनित्या एवातो न कथमप्यनादित्वं
नित्यत्वे प्रयोजकमिति युक्तमुक्तं "नित्यानादित्वमेकस्मिन्नात्मन्येव
समात्यने" इति । सृष्टपादितोऽयमर्थोऽस्माभिः "अनादित्वं"
इति नेह विस्तर विदध्मः ॥१३७॥

सं०—ननु यदि अनादि पदार्थों की सङ्ख्या का
नियम ठीक नहीं तो आप के सिद्धान्त में छः ही पदार्थ
अनादि क्यों माने हैं ? उत्तरः—

पदार्थ—अनित्यानाद्यवस्तूनाम्=अनित्य विशिष्ट अनाद्य
(अर्थात् अनादि) पदार्थों अथवा अनादि अवस्तुभूत
पदार्थों की सङ्ख्या=सङ्ख्या [का] न एव नियम्यते=
नियम नहीं हो सक्ता (अर्थात् अनिर्वचनीय अज्ञान
के कार्यभूत[=अनिर्वचनीय अज्ञान द्वारा प्रतिभासमान]
पदार्थों की सङ्ख्या में शास्त्र का तात्पर्य नहीं केवल
अपवाद द्वारा आत्मस्वरूप के बोधार्थ अध्यारोपण्याय से
छः अनादि पदार्थों की प्रक्रिया दर्शाई गई है । सिद्धान्ती
का उसमें आग्रह नहीं है ।) किन्तु—नित्यानादित्वम्=नित्य-

त्वसमानाधिकरण अनादिता एकस्मिन्=एक अद्वितीय ब्रह्म-
स्वरूप अत्मनि=प्रत्यगभिन्न आत्मा में ए२=ही समाप्यते=
पर्यवसित होती है वस्तुतः अनादि अनन्त एक ब्रह्म ही
परमार्थ सत्य है यही शास्त्र का सारभूत अर्थ जानना चाहिये १३७

ननु कथं नाशस्यानादिविनाश इति चेद्वाह— नाऽना-
दित्वम्” इति—

नाऽनादित्वं न सादित्वं नदपचाशाय वाञ्छति ।
किन्तु सामग्र्यभावं वा व्यापार स्वविरोधिनः ॥१३८॥

नश्यन्=नाशमुपपन्नं सन् पदार्थं नाशाय=स्वभावमाय
अनादित्वम्=अनादिभावं न वाञ्छति=नाऽपेक्षते सादित्वम्=सादि-
भावं जन्यत्वं वा न न वाञ्छति=नापेक्षते । “वाञ्छति इत्येकमपि
प्रियावचनं नद्वयस्वारस्यायाऽऽवर्त्तनीयम् । किं वाञ्छतीत्यपेक्षा-
यामाह—‘किन्तु’ इति । किन्तु सामग्र्यभावम्=व्यापारसामग्र्यं अभा-
वं वा-अथवा स्वविरोधिनः=स्वव्याधकस्य व्यापारम्=प्रियामेवापेक्षन्
इत्यर्थः । सामग्र्यभावो न्यायनये यथा तन्नुतत्त्वयोगधर्मे पन्नाश
स्वविरोधिनो व्यापारो यथा उत्पन्नं घटेन घटप्रागभावनाश
इत्येवमादिरीत्या न्ययनूत ॥१३८॥

स०—ननु भावरूप अनादि पदार्थ का नाश कैसे
होसक्ता है ? उत्तरः—

पदार्थ—नश्यन्=नाश को प्राप्त होता हुआ पदार्थ
नाशाय=अपने नाश के लिये अनादित्वम्=अनादिभाव की

न वाञ्छति=अपेक्षा नहीं करता तथा न सादित्वम्=सादिभाव की भी अपेक्षा नहीं करता, किन्तु सामग्र्यभाजम्=अपने कारणसामग्री के अभाव की वा=अथवा स्वविरोधिना=अपने बाधक के व्यापारम्=व्यापार की अपेक्षा करता है ।

सार यह है कि—अनादित्व, सादित्व नाश के प्रयोजक नहीं । जिस पदार्थ के कारणसामग्री का अभाव=ध्वंस हो जाय उसका अवश्य नाश हो जाता है । जैसा कि—तन्तु वा तन्तु संयोग के नाश से पट का नाश होता है । अथवा जिस का कोई विरोधी बलवत् बाधक हो उस का भी अवश्य नाश हो जाता है जैसा कि—(न्याय मत में) अनादि प्रागभाव का उस के प्रतियोगी घट द्वारा नाश हो जाता है । इसी प्रकार ब्रह्म से अतिरिक्त अविद्यादि पांच अनादि पदार्थों का भी स्वविरोधी तत्त्वज्ञान से नाश हो जाता है इस में कोई विरोध वा आश्चर्य नहीं ॥१.३८॥

उक्तमेव द्रढयति—“सादि” इति—

सादि चानादि वा किञ्चिदस्तुभूतं तदस्ति न ।

तं सत्यं शेषमित्यैकं यस्य ज्ञानं विरोधि न ॥१.३९॥

सादि वा=आदिः कारण तेन सह यत्तन्ते इति सादि कारण-जन्यं कार्यमित्यर्थः, अनादि वा=न आदिः कारणं यस्य तत् अनादि=कारणाज्जन्यमेवम्भूतं सादि वा अनादि वा यदेव किञ्चिद

वस्तुभूतम्=किञ्चिदपि वस्तु स्यात् तत् न अस्ति=तत्तादृशमेवम्भूतं नास्ति यस्य=सादेरनादेर्वा वस्तुनः ज्ञानम्=अधिष्ठानज्ञानम् विरोधि=बाधकं न=नास्ति । सर्वमेवाऽविद्यादिकं साद्यतादि ज्ञान-
वाध्यत्वाद्धिनाशयेवेति भावः । नन्वेवमात्माऽप्यनादित्वात् अवि-
द्यादिवत् ज्ञानवाध्यः स्यादित्याशङ्क्यामाह—“तम्” इति । तम्=
श्रुतिस्मृत्यनुभवप्रसिद्धम् सत्यम्=वैकाल्यावाध्यम्, एकम्=अखण्ड-
करममात्मानं शेषयित्वा=वर्जयित्वा सकलमन्यन् ज्ञानवाध्यमि-
त्यर्थः । आत्मनोऽकल्पितत्वादधिष्ठानज्ञानवाध्यता नास्त्यतन्म-
स्याऽनित्यतापि नास्तीति भावः ॥१३९॥

सं०—अब उक्त अर्थ को ही स्फुट करते हैं—

पदार्थ—सादि वा=सादि अनादि वा=अथवा अनादि
किञ्चिद् वस्तुभूतम्=जो भी कोई पदार्थ हो, तत् न अस्ति=
वह कोई भी ऐसा नहीं है यस्य=जिस का ज्ञानम्=
अधिष्ठानज्ञान (ब्रह्मसाक्षात्कार) विरोधि=बाधक न=
नहीं है, (अर्थात् अविद्यादिकं सर्व अनादि सादि
पदार्थों का ब्रह्म ज्ञान ही बाधक है,) किन्तु तम्=उस श्रुति,
स्मृति, तथा विद्वदनुभवसिद्धं सत्यम्=परमार्थ सत्य वैकाला-
वाध्य एकम्=अखण्ड एकरस परमात्मा को शेषयित्वा=वर्जित
करके अन्य सब पदार्थमात्र का ज्ञान से बाध हो जाता है ।

१ ‘मदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्’ (छां १।२।१)
नेह भानामि किञ्चन (बृ० २।१।११; वृ० ४।४।१९) इत्याद्यवाधितार्थ-
विषयकप्रमाणजन्य श्रवणमनननिदिध्यायनोपकृतञ्च ब्रह्मज्ञानमित्यर्थः ।

कोई भी ज्ञान ब्रह्म बाधक नहीं हो सकता क्योंकि सकल कल्पनाओं का वही अधिष्ठान है, निरधिष्ठान भ्रम होता नहीं यह वार्त्ता पीछे वर्णन कर आए हैं ॥१३९॥

तदेवावाध्यं सत्यं दर्शयति—“यस्माद्” इति—

यस्मादन्यदसत्सर्वं सादि वाऽनादि वाऽखिलम् ।

यस्यैवाविद्यया शुक्ते रूप्यवत्सादिवाऽऽदृतम् ॥१४०॥

यस्माद्=यतः कारणात् अन्यत्=आत्माभिन्नं सादि वा अनादि वा सर्वम् असत्=प्रतीतिसमसत्ताकमेव भातीति शेषः यस्य एव=यस्यैव चात्मनः अविद्यया=अज्ञानेन शुक्ते=अर्थात् शुक्ती रूप्यवत्=रजतवत् अखिलम्=समग्रम् सद् इव=सत्यमिव आदृतम्=इष्टसाधननाशानविषयीकृतमस्ति तदेवात्मभूतं वस्तु परमार्थ-सत्यमित्यर्थः ॥ १४० ॥

सं०—अवाध्य परमार्थ सत्य का कथन करते हैं—

पदार्थ—यस्मात्=जिस कारण से सादि वा अनादि वा=सादि अथवा अनादि अन्यत्=आत्मा से भिन्न सर्वम्=सब ही असत्=मिथ्या है और यस्य एव=जिस की अविद्यया=अविद्या से ही शुक्तेः=शुक्ति में रूप्यवत्=रजत

१—अत्र “शुक्ते” इति पठ्यन्तम् । “अविद्यया” इति पदमात्र्यानेन साम्बन्धनीयम् । तेन शुक्तेरविद्यया यथाऽसदपि रजतं सादिवावभासते, तथैव यस्याऽत्मनोऽविद्यया सर्वमपीदं प्रपञ्चजन गदिवादियने तदामवस्तु परमार्थ-सत्यमिति परमार्थः ।

२—वस्तुान्तु सितं परिशेयोऽद्वैतरूपः, तद्विभ्र सर्वं प्रपञ्चजनमिति युक्तं स्यात् ।

की न्याई अखिलम्=सम्पूर्ण प्रपञ्च सद् इव=सत्य की न्याई
आद्यतम्=भान होता है, वही सर्वाधिष्ठान आत्मा एकमात्र
परमार्थ सत्य जानना चाहिये ॥१४०॥

ननु यथा दृग्दृश्ययोर्मिथ्यासम्बन्धवाननात्मा मिथ्या
तद्वत्तादृक्षसम्बन्धयत्वादात्मापि मिथ्या किञ्च स्यात्तथाच वैदान्-
तिकानामनात्मयादित्वापत्त्या शून्यवाद एव फलनीति शङ्का-
मपनुदन्नाह—“अत एव” इति—

अत एवात्र सन्दृष्टं सम्बन्धित्वमनात्मसु ।

सत्यङ्गीकुर्वेतां प्राप्तं सतोऽनात्मत्वमित्यसत् ॥१४१॥

अत एव=यस्माद् दर्शितरीत्या आत्मभिन्नस्यैव सर्वस्या-
ऽसत्यमतो हेतो अत्र अनात्मसु=अविद्यादिषु सर्वेषु पदार्थेषु
सदृष्टम्=उपलब्ध सम्बन्धित्वम्=सम्बन्धनोर्भाय अर्थात् सम्ब-
न्धस्त मिथ्याभूत सम्बन्ध सति=आत्मनि अज्ञानुक्तम्=स्वीकु-
र्वेताम् वैदान्तिकानाम् सत=आत्मनोऽपि अनात्मत्वम्=अनात्म-
भावो मिथ्यात्वमिति यावत् प्राप्तम्=प्रसक्तम् इति=इत्ययमाक्षेपो
वादिनाम् असत्=असदेव मिथ्यैव वेदान्तमिद्धान्ताऽज्ञानमूलक
पदेत्यर्थ ॥ १४१ ॥

सं०—ननु—जैसे मिथ्या सम्बन्ध वाला दृश्य प्रपञ्च
मिथ्या है, वैसे ही मिथ्या सम्बन्ध का प्रतियोगी आत्मा
भी मिथ्या मानना होगा जिस से शून्यवाद की आपत्ति
होगी ? ऐसी आशङ्का का समाधान दर्शित है—

पदार्थ—अत एव=(जिस कारण दर्शित रीति के अनु-

सार आत्मा से भिन्न सब मिथ्या कथन किया गया है)
 इस हेतु से अत्र अनात्मम् = अविद्यादि अनात्म पदार्थों में
 सन्देहम् = प्रतीयमान जो सम्बन्धित्वम् = मिथ्या सम्बन्ध उस को
 सति = आत्मा में अङ्गीकुर्वताम् = अङ्गीकार करने वाले वेदा-
 न्तियों के मत में सतः = आत्मा की अनात्मत्वम् = अनात्मता
 प्राप्तम् = प्राप्त होती है अर्थात् अनात्मवत् मिथ्या सम्बन्ध का
 आश्रय आत्मा भी मिथ्या ही सिद्ध होता है इति = यह
 वादियों आक्षेप असत् = मिथ्या ही है अर्थात् सिद्धान्त के
 अज्ञान से है ॥ १४१ ॥

सर्वोऽप्ययं सम्बन्धसम्बन्धिव्यवहारोऽविद्यामाहात्म्यादे-
 धेति परं तात्पर्यं मन्यान उक्तेऽर्थे सिद्धान्तं प्रकटयति—“अस-
 त्याम्” इति—

असत्यामप्यविद्यायां यावत्सत्त्वं प्रकल्पितम् ।

सम्बन्धित्वं सतस्तावदसम्बन्धस्य कल्पितम् ॥ १४२ ॥

अमन्याम् अपि = परमार्थस्वरूपशून्यायामवस्तुभूतायामपि
 अविद्यायाम् = अज्ञानादिशब्दाभिलष्यायां यावत् सत्त्वम् प्रकल्पितम् =
 अविद्याऽस्तीति यावद्व्यवहारो भवति । तावत् = एवमेव अविद्या-
 म्पितिपर्यन्तम् सतः = सकलवाधावाधिभूतस्य असम्बन्धस्य = वस्तु-
 तोऽस्तद्गोदासीनस्य भावेऽप्यात्मनः सम्बन्धित्वम् = सम्बन्धित्वो
 भावोऽर्थान् सम्बन्धः कल्पितम् = कल्पित एव ।

अयम्भावः—चिदप्यन्ताऽविद्या चित्तादात्म्यमापन्ना स्वरू-
 पतो निरुपाद्याऽपि यथा स्यादविद्यावभासते तथा अस्तद्गोप्यान्मा

स्वाध्यन्ताऽविद्यामाहात्म्यादेव ससङ्गः प्रतीयते, "ध्यायतीव तेषामती-
वे"ति श्रुतेः (वृ० उ० ४।३।७)। नतश्च द्वयोर्मिथुनीभावोऽवि-
द्याविलसित एवेति वेदितव्यम् ॥१४२॥

सं०—आत्मा का सम्बन्धिपना अविद्या के सामर्थ्य
से ही भासता है वस्तुतः नहीं ऐसा कथन करते हैं—

पदार्थ—अस्त्याम् = परमार्थसत्ता से शून्य अपि = भी
अविद्यायाम् = अविद्या में यावत् सत्त्वम् = जब तक सद्रूपता
प्रकल्पिताम् = कल्पित है, (अविद्या सद्रूप हो कर भासती है
पर वस्तुतः वह सद्रूप है नहीं) ताम् = तब तक सत = सकल
निषेध के अवधिभूत असम्बद्धस्य = वस्तुतः असङ्ग उदासीन-
स्वभाव आत्मा का सम्बन्धित्वम् = सम्बन्ध भी कल्पितम् =
कल्पित ही भासता है।

तात्पर्य यह है कि दोनों के अन्योन्याभ्यास द्वारा
आत्मा की सद्रूपता अविद्या में तथा अविद्या की ससङ्गता
आत्मा में प्रतीत होती है, यह सन प्रतीति, अविद्या का
विलास ही जानना चाहिये ॥१४२॥

उक्तमेवार्थं स्फोटयति—"वस्तुभूत." इति—

वस्तुभूतो न सम्बन्धः कोऽप्यात्मेनात्मनोर्यतः।

मोहादेव ततः सिद्धा तयोः साधर्म्यकल्पना ॥१४३॥

यत्. आत्माऽनात्मनो = चिदचितो वस्तुभूत. = पारमार्थिक. कः अपि
सम्बन्ध. = कश्चिदपि संयोगाद्विर्वा तादात्म्यादिवर्वा न = नैव सिद्धय-

श्लो० ६४३, ६४४] वेदान्तेषु सत्सु निरवकाशाः सर्वे यादितकाः ॥ १११

नीति शेषः, ततः=तस्मात् कारणात् तयोः=तयोर्द्वयोरात्मानात्मनोः,
मोहात् एव साधर्म्यकल्पना=समानधर्मस्वभावता सिद्धा=युक्ता भव-
तीत्यर्थः । इत्थं परेषामात्मानात्मनोः साधर्म्यकल्पनाऽज्ञानविजृ-
म्भितैवेति भावः ॥ १४३ ॥

सं०—अब उक्त अर्थ को स्फुट करते हैं—

पदार्थ—यतः=जिस कारण आत्मानात्मनोः=चेतन
तथा जड का वस्तुभूतः=परमार्थ कः अपि=कोई भी सम्बन्धः
न=सम्यग्बन्ध सिद्ध नहीं हो सकता ततः=इसी कारण से
तयोः=उन दोनों के साधर्म्यकल्पना=समान धर्म की
कल्पना मोहात्=मोह से एव=ही सिद्धा=युक्त है ।

सार यह है कि—अज्ञान प्रयुक्त कल्पना के बिना आत्मा
तथा अनात्मा का अन्य कोई भी सम्यग्बन्ध युक्तिप्रमाणसिद्ध
नहीं ॥ १४३ ॥

अनु सन्ति यादिनामुक्तार्थसाधका अनेके तर्काः प्रकाश-
स्वभावस्य कथमज्ञानाध्रयतेत्याद्या इति तत्कथमात्मानात्मनोरा-
ध्यासिक्कसम्यग्बन्धसिद्धिरिति शङ्कमानम्प्रत्याह—'हेतव' इति—

हेतवस्ते' न चोद्भाष्या ये पूर्वोक्तार्थसाधकाः ।

तेषां सन्ति हि वेदान्ताः साध्याभावस्य साधकाः ॥

ये=यादिनां ये, पूर्वोक्तार्थसाधका=पूर्वोक्तो योऽर्थो दृष्टः
परमार्थकत्वरूपः तस्य साधका विरोधिनः ये हेतवः, ते'न च

१ यद्वा मूले तेन इत्येक पदम् । तेनेत्यस्य तस्मादेतौत्थितम् । पूर्वो-
क्तार्थसाधका ये हेतवो वादिभिरुद्भाष्याः सुस्तेश माध्याभावस्य

उद्भावा = कदापि नोत्थापनीया हि = यतः तेषाम् = वादिप्रयुक्ताना-
मात्मानात्मनोः साधर्म्यसाधनानां हेतूनाम् साध्याभावस्य साधका =
साधर्म्याभासस्य समर्थकाः वेदान्ताः = दर्शितानि श्रुतिचर्चास्य-
नेकानि सन्ति = वर्तन्ते तानि च बहुधा पूर्वमुक्तानि, अत आत्मा-
ज्ञात्मनोराध्यासिक एव सम्बन्धो न भाविक इति भावः ॥१४४॥

सं०—ननु स्वप्रकाश आत्मा के आश्रित तमरूप अज्ञान
कैसे हो सकता है इत्यादि अनेक वादियों के तर्क होने पर
आध्यासिक सम्बन्ध की कैसे सिद्धि होगी ? ऐसी शङ्का
होने पर सिद्धान्त कहते हैं—

पदार्थ—ये = जो पूर्वोक्तार्थवाधका = पूर्व कथन किये
ब्रह्मरूप एक अर्थ के वाधक, हेतु = (वादिप्रयुक्त) हेतु हैं
ते न च उद्भावा = वह कदापि उद्भावन न करने चाहिये, हि =

वेदान्ता सन्ति इति न मुमुक्षुभिर्विस्मरणीयम् । नापि च तैर्निर्गुणैर्भावा-
मिति भावः । १-अखण्ड ।

२—मूल में ते न इन दो पक्षों के स्थान में तेन इस प्रकार एक
पद भी लिया जा सकता है । ऐसा करने पर इस श्लोक का 'पदार्थ' इस
प्रकार होगा—

तेन च = और निम्न कारण से पूर्वोक्तार्थवाधका = पूर्व कथन किये
हुए अखण्ड अर्थ के वाधक ये = जो हेतु = हेतु (वादियों करके) उद्भावाः =
उद्भावनीय (हो) तेषाम् = उन (हेतुओं) के साध्याभासस्य साधका =
साध्याभास के साधक अर्थात् हेत्वाभासता के निरूपक वेदान्ता = वेदान्तवाक्य
सन्ति = विद्यमान हैं हि = इस में किञ्चिन्मात्र भी मत्तय नहीं है ।

सात्वत्य यह है कि तार्किकादि प्रौढ़ वादिओं के प्रवल से प्रवल भी तर्कों

श्लो० १४४, १४५] सम्यग्दर्शने आत्माऽनात्मधर्मसङ्करो दुर्घटः । ३९३

जिस कारण से तेषाम्=उन वादिप्रयुक्त आत्मा तथा अनात्मा के साधर्म्य को सिद्ध करने वाले हेतुओं के साध्याभास्य साध्याः=साध्याभाव के समर्थक वेदान्ताः=अनेक श्रुति वाक्य सन्ति=हैं, (जैसा कि-पीछे अनेक स्थलों में वर्णन कर आए हैं ।)

अतः आत्मा अनात्मा का सम्बन्ध आध्यासिक है वास्तव नहीं ॥ १४४ ॥

सम्प्रत्युक्तमर्थमुपसंहरति—“तद्” इति—

तन्नित्यानादिताधर्मसाङ्कर्यमिह दुर्घटम् ।

विशेषोऽप्यत्र वक्तव्यो द्वितीये वक्ष्यते स्फुटम् ॥ १४५ ॥

ततः=तस्मात्कारणात्, नित्यानादिताधर्मसाङ्कर्यम्=नित्योऽनादिरात्मा अनित्योऽनादिर्या सादिर्याऽनात्मा तयोर्द्वयोर्धर्मसाङ्कर्यधर्माणां चित्वाचित्वादीनां साङ्कर्यसङ्कीर्णता परस्परतामता इह=सम्यग्दर्शनरूपे वेदान्तसिद्धान्ते दुर्घटम्=घटायितुमशक्या, नाहंति भवितुमित्यर्थः, किञ्च अत्र=एतस्मिन्विषये विशेषः अपि=अन्योऽपि पश्चन विशेषः वक्तव्य=वर्धनीयः । उच्यतां तर्हि कोऽसौ विशेष इत्याह—“द्वितीये” इति ।, द्वितीये=जिज्ञास्यात्मतत्त्वनिर्णयनामके द्वितीयस्मिन् परिच्छेदे स्फुटम्=प्रफटं यथा-स्यात्तथा वैशद्येनेत्यर्थः वक्ष्यते=निरूपयिष्यते ॥ १४५ ॥

को निस्कार कर देने वाले वेदान्तवादी के होने हुए मुमुक्षुओं को किसी प्रकार भी फेरित तर्कों में भयभीत होकर अराशय के बोध में निदग्ध नहीं होना चाहिये ।

सं०—अथ उक्त अर्थ का उपसहार करते हैं—

पदार्थ—(जिस कारण से वादि प्रयुक्त हेतु हेत्वाभास है) तत्=तिस कारण से नित्यनादिताभर्मसाङ्कर्यम्=नित्य अनादि जो आत्मा तथा अनित्य अनादि वा सादि जो अनात्मा उन दोनों के धर्मों का परस्पर साङ्कर्य अर्थात् वास्तव तादात्म्य इह=सम्यग्दर्शनरूप सिद्धान्त में दुर्घटम्=दुर्घट है । किञ्च अत्र=इस विषय में विशेषः अपि=और भी कुछ विशेष उक्तव्य=कथन करने योग्य है परन्तु वह द्वितीये=("जिज्ञास्यात्मतत्त्वनिर्णय" नापक) द्वितीय परिच्छेद में स्फुटम्=स्फुटरूप से वक्ष्यते=कथन करेंगे ॥१४०॥

अनित्यत्वलक्षणमुपसहरति "नाशित्वाद्" इति—

नाशित्वादादिमत्त्वाद्वा स्वसत्ताविरहादपि ।

ससम्यग्धर्मिदं दृश्यमनित्यमिति सुस्थितम् ॥१४१॥

नाशित्वाद्=घटप्रतियोगित्वात्, आदिमत्त्वाद्=प्रागभावप्रतियोगित्वात् वा=अथवा स्वसत्ताविरहात् अपि=स्वरूपमत्ताभावादपि ससम्यग्धर्म=सम्यग्धर्ममहितमेव इदम्=पुरोवर्त्ति दृश्यम्=दृश्यमात्र दृष्टिपयोऽनात्मपदार्थ अनित्यम्=प्रतिश्रुत ग्राह्यमिति यावत् इति=एव सिद्धान्तरूपेण सुस्थितम्=सुनिर्णीतमित्यर्थः । एतच्चानित्यदृश्यमात्रस्य मिथ्यात्वे निश्चिन्नात्मपदार्थ एव नित्यः परमार्थमस्य इति फाल्गुनार्थः ॥१४१॥

सं०—अथ अनित्यत्वलक्षण के उपसहार द्वारा फलितार्थ को वयन करते हैं—

पदार्थ—नाशित्वात्=नाशवान् होने से आदिमत्वात्=कारण से जन्य होने से वा=अथवा स्वसत्ताविहात् अपि=अपनी स्वतन्त्रसत्ता से रहित होने के कारण भी सप्तबन्धम्=सम्बन्ध सहित इदम्=यह दृश्यम्=दृश्यमात्र अर्थात् यावत् अनात्म-पदार्थ अनित्यम्=अनित्य=बाध्यस्वरूप है इति सुस्थितम्=यही शास्त्र का निर्णीत सिद्धान्त है ॥१४६॥

परं प्रकरणमुपसंहरति “तस्माद्” इति—

तस्मान्मृपात्मता सिद्धा सर्वस्यैवाऽप्यनात्मनः ।

नेह नानेति नेतीति निषेधप्रतियोगिनः ॥१४७॥

तस्माद्=पूर्वोक्तप्रकाराद्धेतोः मवेस्य एव अपि अनात्मनः=अथच्छेद्याच्छेदेनानात्ममात्रस्याऽविद्यादेरेव मृपात्मता=मिथ्यात्वं सिद्धा=सिद्धमित्यर्थः । कीदृशस्याऽनात्मनः इत्यनात्मानं विशि-नाष्टि “नेह” इत्यादिना । “नेह नाना” इति “नेति” इति निषेधप्रतियोगिनः=“नेह नानास्ति किञ्चन” (वृ० ४।३।१९; कठ० २।१।११) “नेति नेति” (वृ० २।३।६; वृ० ४।४।१२) इत्यादि श्रुतिप्रतिपाद्यप्रकालिङ्ग-निषेधप्रतियोगिभूतस्येत्यर्थः । एतेन “प्रतिपक्षोपायो ध्रुवकालिङ्ग-

१ इदमत्र बोध्यम्—“नेह नानास्ति किञ्चन” इत्यत्र ध्रुवो “इह” पदेन “नाना” रूपप्रपञ्चोपादानाधिष्ठानं प्रकृतं विवक्षितम् । तथाच तत्र (प्रमाण)प्रपञ्च-निषेधेन ध्रुवेः यत्प्रपञ्चस्य प्रकाशिनो निषेधः प्रतिपाद्यो भवति, मूर्तिपादां पटो नास्तीति पटोपादानाधिष्ठानभूतायां मूर्तिपादा पटनिषेधपरः । भूतले पटो नास्ति, वृक्षमृदे कपिनयोगो नास्ति इत्यादिना दृष्टान्ताद्व्यप्र स्पष्टिचरिता एव भूतलवृक्षमृदादिषु निषेधप्रतियोगिना पटकपिनयोगादीनामुपादानममा-नाधिकरणधिष्ठानत्वान्मन्वादिनि गृह्यनीक्ष्यम् ।

निषेधप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वम्" इति मिथ्यात्वलक्षणमप्युक्तं भवति ।

प्रयोगश्च प्रतिकूलति—“सर्वोऽप्यनात्मा मिथ्या भवितु-
मर्हति वैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वात् शुक्तिरजतवत्” इति ॥१४७॥

सं०—अत्र परम प्रकरण उपसंहार करते हैं—

पदार्थ—तस्मान्=पूर्वोक्त प्रकार से सर्वस्य एव अपि
अनात्मन = यावत् अविद्यादि अनात्म पदार्थ का ही मृयात्मना=
मिथ्यापन सिद्धा=सिद्ध है । (कैसा अनात्म पदार्थ है ?)
“नेह नाना” इति “नेति” इति निषेधप्रतिपादनः=जो “नेह नानास्ति
किञ्चन” “नेति नेति” इत्यादि श्रुतियो द्वारा किये हुए
निषेध (अत्यन्ताभाव) का प्रतियोगी है ॥१४७॥

ननु अद्वैते द्वैतसत्त्वं प्राप्तमप्राप्तं वा ? नाद्योऽद्वैताऽ-
सिद्धे, नान्त्योऽप्रसक्तप्रतियांगिनिषेधापत्तेरित्यामाशङ्कामपनु-
दति “नामद्” इति—

नासन्निपिध्यते कापि नापि सत्यं निपिध्यते ।

आन्तिप्रसक्तसत्त्वस्य सत्त्वमेव निपिध्यते ॥१४८॥

अपि=कुनाऽपि अत्र निरपाख्यं दशशृङ्गादिकं न निपिध्यते=
नैव निषेधप्रतियोगित्वेनाऽभ्युपगम्यते, न अपि सत्यं निपिध्यते=सत्य
स्वरूपसत्त्वं वैकाल्याध्यमपि वस्तु नैव निषेधविषयीक्रियते,
किन्तु—आन्तिप्रसक्तसत्त्वस्य=आन्त्या प्रसक्तं प्राप्तं सत्त्वं यस्य तत्त्वं
तस्य रज्जुमपदि, अस्तम् एव=सत्त्वं निपिध्यते । तस्मात्ताप्रसक्तनि-
षेधावत्तिर्नाऽद्वैतहानिरिति भावः । अत्र बहुवचनं ग्रन्थगौरव-
मयाप्रोक्तम् ॥ १४८ ॥

सं०—ननु अद्वैतासिद्धान्त में द्वैत प्राप्त है अथवा अप्राप्त है ? प्रथम पक्ष में द्वैतापत्ति से अद्वैतदानि का प्रसङ्ग होगा । द्वितीय पक्ष में अप्रसक्तनिषेध की आपत्ति होगी ? ऐसी आशङ्का होने पर उत्तर देते हैं—

पदार्थ—क अपि=कहीं भी असत्=असत् अर्थात् शब्द-शृङ्ग तथा खपुष्पादिक तुच्छ पदार्थों का न निषिध्यते=निषेध नहीं होता, न अपि सत्यं निषिध्यते=(और) सत्य अर्थात् त्रैकालावाध्य ब्रह्म का भी निषेध नहीं होता, किन्तु—भ्रान्तिप्रसक्तसत्त्वस्य=भ्रान्ति से प्राप्त है सत्ता जिसकी ऐसे रज्जुसर्पादिक पदार्थ की सत्त्वम् एव निषिध्यते=सत्ता का ही निषेध किया जाता है, (अतः अप्रसक्त प्रतिषेध की आपत्ति रूप दोष, वा अद्वैतदानि दोष का गन्ध भी नहीं) ॥१४८॥

उक्तमर्थं स्पष्टीकरोति—“नामरूपं” इति—

नामरूपक्रियाकारो विकारोऽनात्मविग्रहः ।

भ्रान्तिप्रसादसम्प्राप्तसत्त्वोऽस्तीति विजृम्भने ॥१४९॥

नामरूपक्रियाकारः=नाम च रूपश्च क्रिया च आकारो यस्य स तथाविधः विकारः=स्थूलसूक्ष्मात्मकः सर्वोऽपि प्रपञ्चः

१—अनामलावसत्त्वनिषेधरूपमर्थमित्यर्थः ॥

२—यद्वा मदमतिषेधस्य सर्वव्यापविद्वन्नेन भ्रान्तिप्रसक्तसत्त्वस्यैव निषेधे कृतितात्पर्यमिति पूर्वस्मिन् श्लोके प्रतिपादयित्वा सदृशान् यावत्प्रपञ्चस्य भ्रान्तिप्रसक्तसत्त्वतामुपपादयति “नामे” नि द्वाभ्याम् ।

अनात्मविग्रहः=अनात्मस्वरूपः भ्रान्तिप्रसादसम्प्राप्तसत्त्वः=भ्रान्तिप्रसादेन अज्ञानमाहात्म्येन प्राप्तं सत्त्वं यस्य सः अज्ञानमहिमविलसित इत्यर्थः, अस्ति इति विजृम्भते=असदपि सद्रूपेण भासत इत्यर्थः॥१४९॥

सं०—उक्त अर्थ को स्पष्ट करते हैं—

पदार्थ—नामरूपक्रियाकारः=नामरूपक्रियात्मक विकारः= सूक्ष्मस्यूलात्मक सर्व प्रपञ्च (जो) अनात्मविग्रहः=अनात्मस्वरूप है वह (सब) भ्रान्तिप्रसादसम्प्राप्तसत्त्वः=अज्ञान की सामर्थ्य से ही सत्तावाला होकर अस्ति इति विजृम्भते=असत् भी सद्रूप होकर भासता है ॥ १४९ ॥

उक्तार्थे दृष्टान्तमाह—“यथैव” इति—

यथैव शुक्तिसत्त्वेन रूप्यमस्तीति जल्प्यते ।

तथात्मसत्तया भ्रान्त्याऽनात्माऽस्तीति विकल्प्यते ॥

यथा एव=येन प्रकारेणैव शुक्तिसत्त्वेन=शुक्तात्मकाधिष्ठान-सत्तया तत्तादात्म्यमापन्नतया रूप्यम् अस्ति=“इदं रजतम्” इति= इत्येवमाकारेण जल्प्यते=व्यवहियते तथा=तथैव आत्मसत्तया=आत्म-सत्तातादात्म्यापन्नत्वेन भ्रान्त्या=अज्ञानेनैव अनात्मा अस्ति इति= “प्रपञ्चः सन्” इत्येवमाकारेण कल्प्यते=कल्पनाविषयीक्रियत इत्यर्थः ॥ १५० ॥

१—यद्वा—राद्वा—ननु यदि निषेध का विषय भ्रान्तिप्रसक्तसत्ता-वान् पदार्थ ही होता है तो केवल रज्जुर्पादिक ही निषेध के विषय हो सकते हैं, प्रपञ्च नहीं, क्योंकि घटपटादिक प्रपञ्च की सत्ता भ्रान्तिप्रसक्त नहीं है । वादी के ओर से ऐसी आराद्वा के होने पर दृष्टान्तसहित प्रपञ्च की भ्रान्तिप्रसक्तमत्त्वता “नामे” त्यादिक दो श्लोकों से मिट कर रहे हैं—

सं०—उक्त अर्थ में दृष्टान्त कथन करते हैं—

पदार्थ—यथा एव=जैसे शुक्तिसत्त्वेन=शुक्ति की सत्ता से रूपम् अस्ति=“यह रजत है” इति=इसाकारक जल्पते=व्यवहार होता है, तथा=वैसे ही आत्मसत्ताया=आत्मरूप अधिष्ठान की सत्ता से अर्थात् सद्रूप आत्मा के तादात्म्य से ही भ्रान्त्या=भ्रान्ति से अनात्मा अस्ति=“प्रपञ्च है” इति=इत्याकारक विकल्पते=कल्पना की जाती है ॥१५०॥

आत्मसत्तयैव सर्वे सदित्याह—“अनात्मनि” इति—

अनात्मन्यात्मसत्तायाः संसर्गो भ्रान्तिरेव हि ।

अतो नास्त्यन्यसत्तायाः सम्भवोऽप्यात्मनो बहिः॥

(यतः=यतो हेतोः) अनात्मनि=बाध्यस्वभावे अधिद्यादिप्रपञ्चे आत्मसत्ताया=सत्स्वभावस्यात्मनः यः संसर्गः=सम्यग्बन्धः सः भ्रान्तिः एव=भ्रमरूप एव असङ्गोदासीनस्वभावस्याप्यात्मनः अनात्मनि तादात्म्यसम्यग्बन्ध आध्यासिक एव, हि=इत्ययमर्थो निश्चितो वेदान्तानामिति शेषः । अतः=अतो हेतो आत्मनः बहिः=आत्मनः पृथक् आत्मसत्तां विहायेत्यर्थः, अन्यसत्तायाः=अन्यस्याः कस्या अपि सत्तायाः सम्भवः अपि=योग्यता अपि न अस्ति=नास्त्येव । अत्र “यत्तदोर्नित्यमभिसम्यग्बन्धः” इति नियमेनोद्देश्यार्थकस्य यत्पदस्याऽऽशेषो बोध्यः ॥१५१॥

१ अथवा अन्यस्य कस्यापि अनात्मन्यसत्ताया इत्येवं विग्रहः ।

२ गद्ग मूलस्य ‘हि’ पदमेव हेत्वर्थकं प्राक्तम् । अस्मिन्पक्षे टीकायां “यतः” इति पदस्याऽप्यादातो नाऽऽवश्यकः ।

सं०—आत्मसत्ता से ही सब सद्रूप होकर भासता है इस अर्थ को कहते हैं—

पदार्थ—(यतः=जिस कारण से) अनात्मनि=अनात्मा में आमसत्तायाः=आत्मसत्ता का संसर्गः=सम्बन्ध भ्रान्तिः एव=भ्रमरूप हि=ही है अतः=इस कारण से आमनः बहिः=आत्मा से पृथक् अन्यसत्तायाः=किसी अन्य (पदार्थ की) सत्ता का सम्भवः=सम्भव अपि=भी न अस्ति=नहीं है

यहां पर 'हि' पद सिद्धान्त का निश्चयक जानना और उद्देश्यार्थ के समर्पक "यतः" पद का अध्याहार कर लेना ॥ १५१ ॥

ननु "अस्ति ब्रह्म" इति प्रत्यययत् "मन् घटः" इति प्रत्ययान्यथाऽनुपपत्त्याऽनात्मसत्त्वमपि किं न कल्पनीयं स्यात् ? इत्याशङ्क्याह—“अप्यस्ते” इति—

अध्यस्तेऽस्तीति संवादे सिद्धेऽधिष्ठानसत्तया ।

पृथक्स्वरधिकल्पे स्यादयाधामानगौरवम् ॥ १५२ ॥

अधिष्ठानसत्तया=मकलकल्पनाधिष्ठानभूतस्यात्मनः सत्तया अप्यस्ते=कल्पितेऽनात्मपदार्थे अस्ति इति="मन् घटः" "मन् घटः" इति संवादे = व्यग्रहारे गिरे=उभययादिमतेनेष्टे सति पृथक्सत्त्व-

१—मूलरूप "हि" पद का अर्थ "जिस कारण से" भी हो सकता है। इस पक्ष में "यतः" पद के अध्याहार की कोई आवश्यकता नहीं रहती ।

विकल्पे=पृथक्सत्तायाः कल्पने अबाधमानगौरवम्=अध्यस्तस्य अबाध्यत्वम्, अमानं मानाभाधः, गौरवञ्चैते दोषाः स्युरित्यर्थः ।

अत्र अध्यस्तस्यापि प्रपञ्चस्य स्वसत्ताद्वीकाने ब्रह्मवद-
बाधः, “मयस्य सत्यम्” (बृ०२ । १ । २०) इत्यादिध्रुतिवत्त्वाद् ब्रह्मणः
परमार्थसत्यत्वस्य निर्मान्तत्वे तद्वत्प्रपञ्चसत्यतायां नास्ति किञ्चि-
न्मानमिति मानाभाधः, जवापुष्पोपरागवशादेव “रक्तः स्फटिकः”
इत्यादिव्यवहारवद् ब्रह्मसत्तयैव सर्वत्र सद्यवहारोपपत्तौ तस्य
पृथक् स्वसत्ताद्वीकारे च गौरवमिति ध्येयम् ॥१५२॥

सं०—ननु “प्रपञ्च है” इस प्रत्यय की अन्यथा अनु-
पपत्ति से प्रपञ्च की भी सत्ता क्यों नहीं स्वीकार कर लेते ?
ऐसी आशङ्का के होने पर सिद्धान्ती आत्मसत्ता में अति-
रिक्त सत्ता मानने में गौरवादि दोष कथन करते हैं—

पदार्थ—अधिष्ठानसत्तया=अधिष्ठान की सत्ता से ही
अप्यस्ते=अध्यस्त पदार्थ में अस्ति इति=“प्रपञ्च है” “वट है”
इत्याकारक संगति=व्यवहार के सिद्धे=सिद्ध होने पर पृथक्सत्तावि-
कल्पे=प्रपञ्च की पृथक्सत्ता कल्पना में अबाधमानगौरवम्=अबाध,
अमान तथा गौरव यह तीन दोषों का समूह स्यात्=माप्त होगा ।

अभिप्राय यह है कि—ब्रह्म की न्याई प्रपञ्च को पर-
मार्थसत्ता मानने से उसके बाध का अभाव रूप “अबाध”
तथा ब्रह्मवत् प्रपञ्च की परमार्थसत्ता में प्रमाण न होने से
“अमान” और जवापुष्प के संसर्ग से “रक्तः स्फटिकः”
इस प्रकार के व्यवहार की न्याई ब्रह्मसत्ता के संसर्गाध्यास

के द्वारा “प्रपञ्चः सन् घटः सन्” इत्यादि व्यवहार सिद्ध होने पर वृथा प्रपञ्च की अपनी सत्ता मानने से “गौरव” दोष होता है ॥ १५२ ॥

केवलं चेदद्वैतं कथं तर्हि निर्विशेषमानम् ? इत्याशङ्क्याह
“निष्प्रकारकम्” इति—

• निष्प्रकारकमद्वैतं सत्तामात्रस्वरूपकम् ।

सप्रकारतया भाति स्वस्याज्ञानवशेन तत् ॥ १५३ ॥

निष्प्रकारकम्=सर्वप्रकारशून्यं निर्विशेषमिति यावत् अद्वैतम्=आत्मतत्त्वम् (वस्तुतः) सत्तामात्रस्वरूपकम्=सत्तामात्रं स्वरूपं यस्य तत् सत्तामात्रमेव न तत्र कोऽपि वास्तवः प्रकार इत्यर्थः तत्=तत् निर्विशेषमपि स्वस्य=स्वात्मनः अज्ञानवशेन=अज्ञानसामर्थ्येन=स्वा-
श्रयस्वविषयकाज्ञानमाहात्म्येन सप्रकारतया=सविशेषतया भाति=
प्रकाशते । अज्ञानप्रयुक्ता एव ब्रह्मणि सर्वे विशेषाः गगन इव तलमलिनत्वादय इति भावः । स्वाश्रयस्यविषयकत्वमज्ञानस्या-
वोचाम ॥ १५३ ॥

सं०—अब “निर्विशेष अद्वैत में सविशेषता अज्ञान द्वारा ही भासती है” इस अर्थ को कहते हैं—

पदार्थ—निष्प्रकारकम्=सर्व प्रकारों से रहित=निर्विशेष अद्वैतम्=अद्वैत आत्मा (वस्तुतः) सत्तामात्रस्वरूपकम्=सत्तामात्र स्वरूप ही है, तथापि तत्=वह स्वस्य अज्ञानवशेन=स्वाश्रित स्वविषय अज्ञान के कारण सप्रकारतया=सविशेष रूप (धर्मधर्मिभाव) से भाति=भासता है ।

श्री० १५३, [५४] निर्विशेषस्य सविशेषत्वव्यातिरिक्तानमूला ॥४०३

भाव यह कि—जैसे नीलत्वादि विशेषरहित आकाशमें नीलत्वादि की प्रतीति अज्ञानप्रयुक्त है वैसे ही सर्वाधिष्ठान निर्विशेष ब्रह्म में नानाप्रकार की प्रतीति अज्ञानसिद्ध है, स्वतन्त्र नहीं ॥ १५३ ॥

उक्तमेवार्थं विशदयति—“तत्तद्विशेषे”ति—

तत्तद्विशेषनिर्मुक्तोऽप्यात्मा स्वतमसावृतः ।

रजसा भाति विक्षिप्तस्तत्तद्विशेषवानिव ॥१५४॥

तत्तद्विशेषनिर्मुक्तः—ते ते ये विशेषाः अहन्त्वममत्यादयः कर्तृत्वमोक्तत्वादयो घटत्वपटत्वादयः कार्यकारणभावसंसर्गरूपादयो वा तैरेतैर्निर्मुक्तो नितरां मुक्तोऽर्थात्तत्तद्विकारादिभिरसंस्पृष्टः अपि आत्मा स्वतमसा=स्वाश्रयस्वविषयाज्ञानेन आवृतः=आवरणं प्राप्तः सन् रजसा=रजोगुणेन अज्ञानीयविशेषशक्त्या विक्षितः=विशेषं प्राप्तः तत्तद्विशेषवान् इव=तादृशकार्याकारेण परिणत इव भाति=प्रकाशते, यस्तु तस्तु निर्विशेष एवायमित्याशयः ।

उक्तञ्च सर्वशास्त्रमुनिभिः “छद्मेपरातीरके”—

प्रत्यक्षप्रमाणकमस्य पराक्षप्रभेदः ।

प्रक्षीणकारणविनाशविभागमेकम् ।

चैतन्यमात्रपरमार्थनिजत्वभावं

प्रत्यक्षमनुमनं प्रणतोऽस्मि नित्यम् ॥ (१ । ३)

आच्छाद्य विक्षिपति संस्फुरदन्ततत्त्वं

अविस्मर्य त्रयदाहविभिर्मुदितम् ।

अज्ञानमावरणविभ्रमशक्तियोग-

दामन्यनाप्रविषयाभयनावधेन ॥ (१ । २०) इति ॥ १५४ ॥

सं०—उक्त अर्थ को विगुद करते हैं—

पदार्थ—तत्तद्विशेषनिर्मुक्तः=अद्वन्त्वममत्वादि कर्तृत्वभो-
क्तृत्वादि घटत्व पटत्वादि तथा कार्यकारणभायमम्बन्धरू-
पादि नाना प्रकार के विशेषों में असन्त मुक्त अपि=भी
आत्मा=आत्मा स्वतन्त्रता=स्वाश्रित स्वविषय अज्ञान में
आवृत.=आवरण को प्राप्त हुआ २ रज्ज्मा=रजोगुण में
अर्थात् अज्ञान की विशेषशक्ति द्वारा विक्षिप्त=विक्षेप को
प्राप्त हो कर तत्तद्विशेषवान् इव=उस उस विशेष (विकार)
वाले की न्याई हुआ भाति=भासता है, (वस्तुतः वह
निर्विशेष ही है उस में कोई विशेष नहीं) ॥१७४॥

इत्यथ नात्ममत्तानिरिक्ताऽन्या कापि सत्ता युक्तियुक्तेर्ना-
ममर्थे प्रसाध्य श्रुतिमपि तत्र प्रमाणयति—“अतः” इति—

अतोऽसत्त्वं विशेषाणां प्रत्यक्षाद्दर्शयत्यसौ ।

वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति श्रुतिः ॥१७५॥

अतः=यस्मादेवं मध्ये विशेषा अद्वैतात्मनि तदाधिनाज्ञान-
समुत्पत्त्या स्वतस्तु तेषां सत्ता नास्ति तस्मादेव कारणात् अतो श्रुतिः=
इदं वेदवाक्यम् प्रत्यक्षा=स्वत एव साक्षात् विशेषाणाम्=मर्थेषामुक्तानां
विशेषाणाम् असत्त्वम्=स्वत सत्ताशून्यतां दर्शयति=प्रतिपादयति ।
का सा श्रुतिरित्याह—“वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्” (छां० ६।१।४, ५,

१ यद्वा निषेधप्रतियोगिभूतानां सर्वविशेषाणामगत्त्ये श्रुतिरपि प्रमा-
णमित्याह “अतः” इति ।

श्रु० १५५] विशेषाणां स्वतन्त्रसत्ताया अस्तम्भवे श्रुतिः । ४०५

६; ६ । ४ । १, २, ३, ४) इति—“यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात्, वाचाश्चरम्भेण विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” (छा० ६।१।४) इत्येवमादिकं वेदवाक्यमित्यर्थः ।

अत्रोक्तश्रुतेरयमर्थः—यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन कारणभूतेन विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं मृत्तिकारजातं घटादि विज्ञातं स्यात् कार्यस्य कारणानन्यत्वादित्यर्थः । कथं तर्हि कार्यकारणयोर्भेदप्रसिद्धिरित्यत आह वाचेति । वाचारम्भत इति वाचारम्भणं वाग्नालम्भनं विकार उच्यते, परन्तु परमार्थतो यस्त्विति । यतो नामधेयं नामैव नामधेयं नाममात्रं नार्थोऽस्तीत्यर्थः । तर्हि किमस्तीत्याह मृत्तिकेति । मृत्तिकेत्येव मृत्तिकैव तु सत्यं, यस्तुषु (घटशराद्यादिषु) व्यावर्तमाने-
ष्वनुस्यूतत्वादिति । एवमेवापरा अपि एतत्प्रकरणस्याः श्रुतयो योज्याः । स्पष्टीकृतश्चायमर्थो महत्यारम्भत्या—“तदेतन्वत्तमात्मभराब्दा-
दिभ्यः” (प्र० सू० २।१ । १४) इत्यनारम्भणाधिकरणे ॥१५५॥

सं०—अब उक्त अर्थ को श्रुति द्वारा स्पष्ट करने हैं—

पदार्थः—अतः=इसी कारण से “वाचारम्भेण विकारो नामधेयम्” इति (छा० ६।१।४, ५, ६; ६।१।१, २, ३, ४)=“यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात्, वाचाश्चरम्भेण विकारो नाम-
धेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इति असौ श्रुति=इसेवमादिक स्वतःप्रमाण-
भूत वेदवाक्य विशेषाणाम्=सब विशेषों की अस्तित्वम्=
स्वतःसत्ताशून्यता को प्रत्यक्षम्=साक्षात् ही दर्शयति=
दिखाता है ।

१ यद्वा निरर्थप्रतियोगिभूतं तत् विशेषों के अस्तित्व में श्रुति प्रमाण देने हैं ।

यद् श्रुतियां छान्दोग्य उपनिषद् में आरुणि-
 श्वेतकेतु (पिता पुत्र) के संवाद की हैं—पहिली का अर्थ इस
 प्रकार है । हे सोम्य ! जैसे कारणभूत एक मृत्पिण्ड के
 विज्ञात होने से यावत् मृत्तिका के विकार (कार्य) विज्ञात
 हो जाते हैं क्योंकि मृत्तिकासत्ता से उन की कोई पृथक्
 (स्वतन्त्र) सत्ता उपलब्ध नहीं होती ऐसा ही यह आदेश है
 जिस के श्रवण द्वारा एक ब्रह्म के ज्ञात होने पर सकल
 प्रपञ्च ज्ञात हो जाता है, अर्थात् ब्रह्म की सत्ता से पृथक्
 प्रपञ्च की भी कोई स्वतन्त्र सत्ता नहीं है । सर्व विकार
 वाणी का आरम्भणमात्र ही होते हैं अर्थात् जैसे घट, घटिका
 शराव आदिक विकार नाममात्र ही हैं, केवल मृत्तिका ही सकल
 घटादि कार्यों में अनुस्यूत होने से सत्य है। उसी प्रकार याव-
 त्प्रपञ्च भी कार्य होने से वाणी का प्रयोग मात्र ही है और
 केवल ब्रह्म सकल प्रपञ्च में अनुस्यूत होने से सत्य है । उसी
 प्रकार इस प्रकरण में आई हुई अन्य श्रुतियों का अर्थ
 भी लगा लेना चाहिए। इन श्रुतियों से स्पष्ट सिद्ध है कि सब
 विशेष मिथ्या हैं और निर्विशेष एक ब्रह्म ही परमार्थ सत्य है ॥

श्रुत्यन्तर्गत नामधेयशब्दं निर्वृत्तिः—“नामैव” इति—

नामैव नामधेयं स्यादिति व्युत्पत्तियोगतः ।

नाममात्रादृते नार्थगन्धोऽपीत्युपदिश्यते ॥१५६॥

नाम एव नामधेयं स्यात् = नामप्रतिपदिकात्स्वार्थे धेयप्रत्यये कृते “नामधेय” शब्दः सिद्धयति तस्य नाममात्रमित्येवार्थो भवति इति व्युत्पत्तियोगतः = इत्याकारनाद्धितव्युत्पत्तियोगेन अर्थात् नामधेयपदेऽयद्यशक्तियोगतः नाममात्रात् ऋते = नाममात्रं विना अर्थगन्धः अपि = अर्थस्य विषयस्य गन्धो लेशोऽर्थगन्धः विकारसत्तालेशोऽपि न = नास्ति, इति = एवमभिप्रायेण उपदिश्यते = उपदेशविपर्ययित्यते श्रुत्येति शेषः ।

अत्रेदमवधेयम्—“नामैव” इत्यत्र एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदाय, यथा “सानुरेव” इत्युक्तौ एव चोरव्यावृत्तिर्भवति तद्वत् प्रकृतेऽपि नामपदेन सहैवोक्तार्थयोगो व्यवच्छिद्यते, तेन च विकाराणां स्वतन्त्रसत्ता विनिवार्यते ॥१५६॥

सं०—अथ श्रुतान्तर्गत “नामधेय” पद का निर्वचन करते हुए यावत् विकार की स्वतन्त्र सत्ता का निषेध दिखाते हैं—

पदार्थ—नाम एव नामधेयं स्यात् = नाम ही नामधेय कहता है अर्थात् नाम पद के उत्तर स्वार्थ में “धेय” प्रत्यय के लगाने से “नामधेय” पद की सिद्धि होनी है जिस का अर्थ नाममात्र ही होता है इति व्युत्पत्तियोगतः = इस प्रकार की व्युत्पत्ति के बल से अर्थात् “नामधेय” पदनिष्ठ अवयव शक्ति (योगशक्ति) के द्वारा नाममात्रात् ऋते = नाममात्र के विना अर्थगन्धः अपि = घटपटादि विकाररूप अर्थ का

लेशमात्र भी (स्वतन्त्र सत्तावान्). न= नहीं हैं, इति उप-
दिश्यते=इस प्रकार श्रुति का उपदेश है ।

सार यह है कि जैसे “साधुरेव” (साधु ही है) ऐसा
कथन करने पर वाक्यान्तर्गत “एव” पद से साधुभिन्न
चौरादि की व्यावृत्ति विवक्षित होती है वैसे ही “ नामैव
नामधेयम्” इस वाक्य में “एव” के द्वारा नामभिन्न घटादि
विकार की व्यावृत्ति जाननी ॥१५६॥

अर्थस्य नाममात्रतामाह—“पटोऽस्ति” इति—

पटोऽस्तीति घटोऽस्तीति व्यवहारः स्फुटोऽप्यहो ।
न पटो न घटो नाम वस्तु किञ्चिदवेक्ष्यते ॥१५७॥

“अहो”=इति महदाश्चर्यम् यद्यपि पटः अस्ति इति घटः अस्ति
इति=इत्येवंरूपः सत्तानुबिन्दः व्यवहारः=शब्दप्रयोगः स्फुटः=प्रकटो
वर्तते इति शेषः तथापि पटः नाम किञ्चिद् अपि वस्तु=परमार्थभूतं
सत्तातिरिक्तं न=नैव अवेक्ष्यते=प्रतीयते, एवमेव घटः (नाम)
किञ्चिदपि परमार्थभूतं वस्तु न=नैवावेक्ष्यत इति विभज्या-
न्वयः ॥ १५७ ॥

सं०—अब अर्थ=विषय की नाममात्रता को कथन
करते हैं—

पदार्थ—अहो=महान आश्चर्य है कि—पटः अस्ति इति=
पट है घटः अस्ति=घट है इति=उक्ताकार व्यवहारः=शब्द-

प्रयोगरूप व्यवहार स्फुटः=स्फुटरूप होता है परन्तु फिर भी विचार करने पर पटः नाम किञ्चित् अपि वस्तु=पट नाम कोई भी वस्तु सत्ता से अतिरिक्त न अवश्यते=भान नहीं होती और घटाः (नाम किञ्चित् अपि वस्तु) न (अवश्यते)=घट नाम करके कोई स्वतन्त्र वस्तु सिद्ध नहीं होती । (अर्थात् जैसे घटादि विकार स्वतन्त्रसत्त्व न होने से मिथ्या हैं वैसे ही नामरूपात्मकं सकल प्रपञ्च अपनी सत्ता से शून्य होने के कारण मिथ्या जानना चाहिये ॥१५७॥

उक्त प्रवार्थः स्पर्ष्टीक्रियते—“वाचा” इति—

वाचा निष्पद्यते नाम तच्च श्रोत्रेण गृह्यते ।

दृश्यन्ते तन्तवोऽक्षणा तद्गुणाश्चान्यस्त दृश्यते ॥१५८॥

वाचा=वाण्या नाम=घटपटादि नाम निष्पद्यते=निष्पद्य भवति तत् च=तच्च नाम शब्दरूपत्वात् श्रोत्रेण=श्रोत्रेण करणेन दृश्यते=अध्यक्षीक्रियते, अक्षणा=चक्षुषा (तु) तन्तवः=अनुविकाराः तद्गुणैः च=रूपाद्याश्च दृश्यन्ते=आलोच्यन्ते, अन्यत्=नामरूपान्यां

१ यद्वा—ननु कथमुच्यते ‘न पटो न घटो नाम वस्तु किञ्चिदवेक्ष्यते’ इति पटपटादीनां साधेजनीनव्यवहारसिद्धत्वात् भानत्ववितानवत्त्व-कम्पुप्रीवादिवटपटायाकृतीनां तत्तद्गुणानाम् प्रवर्तनेष्वपेक्ष्यमानानामवपेक्ष-त्वादिति चेदुच्यते “वाचा” इति ।

२ तन्तुशब्दोऽयं धृतिगता अभ्युपलक्षणम् ।

३ तेषां तन्तूनां (धृतिगताया) ये गुणा स्पर्ष्टपरिगुरुवाश्च सन्ते इत्यर्थः ।

पृथक् स्वतन्त्रसत्ताकं किमपि पदघट्याद्यं न दृश्यते=नैव भाती-
त्यर्थः ॥ १५८ ॥

सं०—अब उक्त अर्थ का ही स्पष्टीकरण करते हैं—

पदार्थ—वाचा=वाणी से नाम=घटपटादि नाम निष्प-
द्यते=निष्पन्न (सिद्ध) होता है तत् च=और वह नाम (शब्द
रूप होने के कारण) श्रोत्रेण=श्रोत्र इन्द्रिय से गृह्यते=साक्षात्
किया जाता है (सुना जाता है) परन्तु अक्षणा=चक्षु से
तन्त्रः=तन्तु, तद्गुणाः च=और उन के रूपादिगुण दृश्यन्ते=
देखे जाते हैं अन्यत्=नामरूप से अतिरिक्त और कुछ भी
पदघटादि पदार्थ न दृश्यते=नहीं दीखता ॥१५८॥

ननु तन्तुभिरारब्धत्वात्पटमन्तुभ्यो भिन्नः, मृदाऽऽरब्ध-
त्वाच्च घटो मृद्भिन्नः शब्दबुद्धिकाद्यादिभेदादपीति कथमुच्यते
-नाज्ञोऽन्यत्र रूपादिकं स्वतन्त्रं मदिनि चेदब्राह्म—“तन्तुभिन्नः” इति—

तन्तुभिन्नः पटोऽस्तीति मृदो भिन्नस्तथा घटः ।

वस्तुवृत्तमनालोच्य भृशं मुह्यन्ति वादिनः ॥१५९॥

पटः तन्तुभिन्नः अस्ति, तथा=तद्वत् पटः=कुम्भोऽपि मृदः=
मृत्पिण्डात् भिन्नः=भेदवान् अस्तीति पुनरन्वयनीयम् इति=यदुक्तं
तत्, वस्तुवृत्तम्=वस्तुनो वृत्तं वस्तुवृत्तं कार्यकारणयोस्तत्त्वम्
अनालोच्य=अविचार्य वादिनः=आरम्भवादाद्यभिमानिनस्तार्किकाः

१ अब नाहतेवंस्तुत्य तस्मात्तद्भानाभावान्वयव्यतिरेकाभ्याम् इत्यनुमानेन
आहतेरप्यवस्तुत्वं प्रमाणसिद्धमेवेत्यपि बीज्यम् ।

भृशम्=अत्यन्तम् मुह्यन्ति=मोह प्राप्नुयन्ति ॥ १५९ ॥

सं०—कार्यकारण की भिन्न सत्ता मानने में वादियों का मोह कथन करते हैं—

पदार्थ—पटः=पटः तन्तुभिः=तन्तुओं से मिश्र अस्ति= है तथा=वैसे ही घटः=घट मृदः=मृत्तिका से मिश्रः=मिश्र है इति=इस प्रकार वस्तुवृत्तम्=वस्तुस्वभाव को बना-लोच्य=विचार किये बिना-वादिनः=कार्यकारण के भेदवादी तार्किक भृशम्=अत्यन्त ही मुह्यन्ति=मोह को प्राप्त होते हैं ॥ १५९ ॥

किं तद्वस्तुवृत्तमित्याह त्रिभिः "स्पर्शः" इत्यादिभिः—

रूपस्पर्शगुरुत्वानि यावत्तन्तुस्थितानि हि ।

विभागादिर्विभागान्तः संयोगः कारकैः कृतः ॥ १६० ॥

रूपस्पर्शगुरुत्वानि=रूपश्च स्पर्शश्च गुरुत्वश्च तानि रूपस्पर्श-गुरुत्वानि । तत्र चक्षुर्मात्रप्राप्तो गुणो "रूपम्," त्वगिन्द्रियमात्र-प्राप्तो गुणः "स्पर्शः," आद्यपततास्तमवायिकारणं "गुरुत्वम्" । तान्येतानि हि=निश्चयेन प्राप्तानुरूपितानि=यावत्तन्तु स्थितं येषां तानि यावत्तन्तुस्थितानि तन्तुस्थितिकालममस्तिनिभाञ्च भवन्तीति शेषः ।

तथा विभागादिः=विभाग आदिर्यस्य सः विभागादिः विमा-गान्तः=विभागोऽन्ते यस्य स विभागान्तः, एवम्भूतो यः संयोगः=

अप्राप्तप्राप्तिरूपः संयोगात्प्यो गुणो न्यायमते पटाऽसमवायि-
कारणभूतो घटाऽसमवायिकारणभूतो घाऽस्ति सः कारकैः=कर्त्रा-
दिभिः कारकैः क्रियान्वयभागिभिः कृतः=जनितोऽस्तीत्यर्थः ॥१६०॥

सं०—वह वस्तुवृत्त क्या है? इस आकाङ्क्षा के होने पर कहते हैं—

पदार्थ—हि=निश्चय करके स्पर्शगुरुत्वानि=रूप स्पर्श तथा गुरुत्व यावत्तन्तुस्थितानि=तन्तुओं की स्थितिकाल पर्यन्त स्थिति वाले होते हैं । किञ्च-विभागादिः=विभाग है आदि में जिस के, तथा विभागान्तः=विभाग है अन्त में जिस के ऐसा संयोगः=तन्तुओं का परस्पर संयोग कारकैः=कर्त्ता आदि कारकों ने कृतः=किया है ॥१६०॥

ततः किमित्याकाङ्क्षायां खोक्तेः परमतात्पर्यमाह
“कारके”ति—

कारकव्यापृतेर्दृष्टा संयोगे चरितार्थता ।

संयोगात्तु पृथक्कश्चिदन्विष्टोऽपि प्रयत्नतः ॥१६१॥

१ कारकवृत्तो विभागादिर्विभागान्तः संयोगोऽपि तन्त्वादिकारणगत एव न पटादिकार्यगत इत्यपि नात्र विस्मरणीयम् ।

२ यदा पर यह भी ध्यान रहे कि तुरीयतन्तुवेमादि कृत विभागादि और विभागान्त संयोग गुण भी तन्त्वादि कारणगत ही होता है पटादिकार्य-
गत नहीं ।

पटस्य प्रागभावोऽस्ति सत्ता सन्ति तथा गुणाः ।

ध्वंसोऽस्तीति गिरामर्थः स्वपुष्पमिव नेक्ष्यते ॥१६२॥

कारकव्यापृतेः=कारकाणां कर्तृकर्मकरणसम्प्रदानापादाना-
दीनां या व्यापृतिः पटादिकार्यसाधनाय व्यापारविशेषो यथा
पटसाधनाय कर्तृस्तन्तुवायस्य कृतिरूपो व्यापारः, तस्याः व्यापृतेः
यथायथं चरितार्थता=सफलता संयोगे=तन्तुसंयोगे एव दृश्य=अव-
लोकिता रावोगात् तु वृषक्=तं तन्तुसंयोगं विहायाऽन्यः कश्चिद्=
कोऽपि—“पटस्य प्रागभावः अस्ति” “पटस्य सत्ता अस्ति” “पटस्य
गुणा=शुक्लादयः सन्ति=वर्तन्ते तथा” “पटस्य ध्वंसः अस्ति” इति गिराम
अर्थः=इत्येवंरूपाणां यात्रां कश्चन स्वतन्त्रभूतोऽयं प्रपलत=प्रय-
त्नेन अन्विष्टः अपि=विचारितोऽपि, स्वपुष्पम इव=गगनकुसुममिध
न ईरपते=नैराश्रयो भवते विवेकिभिरिति शेषः ।

आतानवितानयन्तो विलक्षणरुमान्तव एव पटव्यवहा-
रमाजो भवन्ति न वस्तुतः पटो नाम कश्चिद्भूति मयन्त्यः पदार्थ
इति भावः । स्पष्टीकृतोऽयमर्थो भाष्यकारैरारम्भणाधिकरणे
“पटवच्च” (प्र० सू० २ । १ । १९) इति सूत्रभाष्ये । “स्वपुष्पमिव
नेक्ष्यते” इति कथनेनाज्ञातपादोऽपि ध्वनितः ॥१६१, १६२॥

सं०—अत्र सिद्धान्ती स्वोक्ति का परमतात्पर्य कथन
करता है—

पदार्थ—कारकव्यापृतेः=कर्त्ता आदि कारकों के व्यापार
की संयोगे=तन्तुसंयोग में चरितार्थता=सफलता दृश्य=देखी
गई है (अर्थात् किसी विलक्षण प्रकार से तन्तुओं का

परस्पर संयोग करा देना ही कारक व्यापार का फल है)
 संयोगात्तु पृथक्=तन्तु संयोग से पृथक् अन्य कश्चित्=कोई पटस्य
 प्रागभावः अस्ति="पट का प्रागभाव है," सत्ता=पट की "सत्ता है",
 गुणाः सन्ति="पट के शुक्रादि गुण हैं" तथा=और ध्वंसः
 अस्ति="पट का ध्वंस है"—इति गिराम् अर्थः=इसाकारक
 वाक्यों का अर्थ प्रपन्नतः=प्रयत्न से अन्विष्टः अपि=ढूंढने पर
 भी खपुष्पम् इव=आकाशपुष्प की न्याईं न ईक्ष्यते=नहीं देखा
 जाता, (अर्थात् विलक्षण संस्थानविशिष्ट तन्तु ही पट है तन्तु
 से भिन्न पट की कोई स्वतन्त्र सत्ता नहीं) ॥१६१, १६२॥

यदि नास्ति पटादिः कश्चन स्वतन्त्र पदार्थस्तर्हि कथं लोके
 "पटमानय, घटं पुरय" इत्यादिव्यवहारो दृश्यते ? इत्यत आह—
 "न केनापि" इति—

न केनापि पटो दृष्टो न घटोऽपि यतस्ततः ।

पटोऽस्तीति घटोऽस्तीति व्यवहारो भ्रमः स्फुटः ॥

यतः=यस्माद्धेतोः यस्तुविचारे क्रियमाणे केन अपि=
 प्रमात्रा विवेकिना पुरुषेण पटः=पटः न दृष्टः=न च विलोकितः
 न अपि घटः=घटसत्ताऽपि चास्तविकी नालोप्यत इत्यर्थः, ततः=
 तस्मात्कारणात् पटः अस्ति इति, घटः अस्ति इति व्यवहारः=शब्द-

१ यहाँ पर भाव यह है कि तन्तुओं में संयोगगुण उत्पन्न करने मात्र
 से ही कारकों की चरितार्थता हो जाती है न कि पट की उत्पत्ति करने से ।

प्रयोगः स्फुटः = प्रकटरूप, भ्रमः = भ्रान्तिरेव । तथाचोक्तं श्रीमद्भा-
गवते भरतरहूगणसंवादे—

न सुरयो हि व्यवहारमेन तत्त्वावमर्शेन सहामनन्ति । इति
(श्रीमद्भा० ५।१।११)

अपि च तत्रैव

विशेषबुद्धेर्विवर मनाक् च पश्यामि यन्न व्यवहारतोऽन्यत् ।

क ईश्वरस्तत्र किमीक्षितव्य तथापि राजन कराम किन्ते ॥

(श्रीमद्भा० ५।१०।१२)

इति ॥ १६३ ॥

सं०—यदि पटादिक कोई भी स्वतन्त्र पदार्थ वस्तुतः
नहीं है तो लोक में व्यवहार क्यों होता है ? ऐसी आशङ्का
होने पर कथन करते हैं—

पदार्थ—पटः = जिस कारण से (विचार करने पर)
केन अपि = किसी ने भी पटः न दृष्टः = पट नहीं देखा न अपि
घटः (दृष्टः) = नाही घट देखा है ततः = अत एव पटः अस्ति इति =
“ पट है, ” घटः अस्ति = ‘ घट है ’, इति व्यवहारः = इसाकारक
व्यवहार स्फुटः = स्फुटरूप भ्रमः = भ्रम है ॥ १६३ ॥

पटादिसृष्टी व्याख्यातं प्रकृतिविकृतिभावं कार्यमाश्रेष्यति-
दिशति—“ तर्ककार्येषु ” इति—

सर्वकार्येष्ववेक्ष्यैषा प्रक्रियेति विवक्षया ।

श्रुत्याऽग्न्यादिविकारेषु केषुचिद्बुद्ध्यादि सा ॥ १६४ ॥

एषा = श्रीनाऽनिर्बचनीयत्पर्यवसायिनी प्रकृतिविकृतिभा-

वरूपा प्रक्रिया=रीतिः सर्वकार्येषु=अवच्छेद्याऽवच्छेदेन कार्यमात्र
इत्यर्थः, अवेक्ष्या=विचारणीया निश्चेतव्या वा इति=एवंरूपेण
विवक्षया=वक्तुमिच्छया तात्पर्येणेति यावत्, श्रुत्या=वेदेन केषुचित्=
कनिषयेषु अग्न्यादिविकारेषु=अग्न्यादिकार्येषु सा=प्रक्रिया श्रुदपादि=
निरूपितेत्यर्थः ।

अयमर्थः—“अपणादेभिरग्नित्वं वावाग्भ्यो विकारो नामधेयम्”
(छां० ६ । ४ । १) इत्यादिना यदग्न्यादीनां त्रिवृत्कृतानां रोहि-
तादि रूपं प्रसिद्धं ल के तदत्रिवृत्कृतानां तेजःप्रभृतीनां विद्धि ।
तत्र रूपत्रयव्यतिरेकेण यदग्निरिति मन्यसे त्वम्, तस्याग्नेरग्नित्व-
मिदानीमपांगादपगतम्, प्राग्रूपत्रयविवेकाविज्ञानाद्याग्निबुद्धिरा-
सीत्ते साग्निबुद्धिरपगताऽग्निशब्दश्चेत्यर्थः, इत्यादि स्वपुत्रं श्वेत-
केतुं प्रति तत्पुत्रुपदिष्टं श्रौतमर्थं ज्ञातं विकाराणामनृतत्वमेव
स्पष्टमाख्यातीति भावः ॥ १६४ ॥

सं०—पटादि कार्य में कथन किये हुए कार्यकारण
भाव का कार्यमात्र में अतिदेश कथन करते हैं—

पदार्थ—एषा=यह (पूर्वोक्त) अनिर्वचनीयत्ववाद में
पर्यवसान को प्राप्त होने वाली श्रुतिसम्मत प्रक्रिया=कार्य-
कारणमात्र की रीति सर्वकार्येषु=(कार्यमात्र) सब कार्यों में
अवेक्ष्या=विचारने योग्य है, इति=इस प्रकार की विवक्षया=
विवक्षा (तात्पर्य) से ही श्रुत्या=वेद ने केषुचित्=कई एक
अग्न्यादिविकारेषु=अग्नि आदि विकारों में सा=वही प्रक्रिया
श्रुदपादि=प्रतिपादन की है (दिखाई है) ।

श्लो० १६४, १६५] उक्तेऽयं श्रौतो न्यायस्तदुपदेशो हेतुश्च । ४१७

छान्दोग्य के पष्ठ प्रपाठक में अपागादग्रेरग्नित्वं वाचारम्भणम् =
 अग्नित्करणप्रक्रिया द्वारा, पूर्व निश्चय किया हुआ अग्नि का
 अग्निपना निवृत्त हो गया, किन्तु रोहितादिरूपमात्र की सत्ता
 से अतिरिक्त अग्नि की अपनी कोई सत्ता नहीं अर्थात्
 “अग्नि” नाम तथा “अग्नित्व” रूप, यह सब कल्पित है
 इसादि श्रुति ने स्पष्ट ही कार्यमात्र की स्वतन्त्र सत्ता का
 निषेध किया है जिस से सर्व विकार मिथ्या सिद्ध होते
 हैं ॥ १६४ ॥

किमर्थं कारणातिरिक्तकार्यामावरूपा कल्पना श्रुत्या प्रियते
 यावत् सा ब्रह्मस्वरूपनिरूपणे स्वतन्त्रेत्यादाङ्गमानस्यत्याह “अयम्”
 इति—

अयं न्यायोऽतिकारुण्यात्तेभ्यः श्रुत्योपदिश्यते ।

यैरात्मानात्मनोर्माहात्सत्त्वं साधर्म्यमिष्यते ॥१६५॥

श्रुत्या = मातृघत्परमहितकारिण्या येद्वा वा अयं न्यायः =
 कारणादनातिरिक्तसत्ताकः कार्यमपञ्चरूपोऽयं न्यायो दृष्टान्तः
 अग्न्यादिदृष्टान्तयुक्तिरित्यर्थः अतिकारुण्यात् = अत्यन्तं कुरूपया
 तेभ्यः = तेभ्योर्धकारिभ्यः उपदिश्यते = कल्प्यते, येः = सुकुमारम-
 तिभिः पुरुषैः मोहात् = अज्ञानादेतोः आत्माऽनात्मनोः = प्रत्यक्षपर्याचोः
 नापर्म्यम् = समानो धर्मः सत्त्वम् = सत्यरूपत्वेन इष्यते = मन्यते ।

अयं भावः—तार्किकादयो हि सत्तावत्यादिकमात्माऽना-
 त्मनोः साधर्म्यं परमात्मसत्तात्वेन मन्यन्ते, स च तेषां मोहः,
 नहि निरस्तसमस्तानि शयस्य परमार्थसत्त्वमायस्यात्मनः कथ-

मपि केनाऽपि विनश्वरस्य भावयना माम्यं भवितुमर्हति । तत्र परमार्थं सत् द्वितीयं किमपि वस्तु, दर्शितयुक्तेः । जगत्कारणत्व-
धादिनीनां श्रुतीनाञ्च समन्वयः परब्रह्मण्येवेति तदनतिरिक्त-
सत्ताकत्वं कार्यप्रपञ्चस्य बोधयितुमेव श्रुत्याग्न्यादिदृष्टान्तोऽवता-
रितः “फलवत्मात्रेधावफलं तदङ्गम्” इति न्यायादिति स्वतन्त्रा-
ऽपि श्रुतिस्तथोपदेशे प्रकृतिविहृतिभावमवातारयत् । ननुक्तं
“सङ्क्षेपशरीरे” द्वितीयाध्याये—

भोवादिमृचे परिणामवाद-

माश्रित्य तद्वादिभिर्दत्तदोषम् ।

समादधानो मुनिराह तस्मात्

सिद्धान्तसिद्धिः पुनरुत्तरात् ॥ ७९ ॥

तथाच—

कृपगधी. परिणाममुदीक्षते

क्षपितकर्मपथीन्तु विवर्त्तताम् ।

स्थिरमतिः पुरुषः पुनरीक्षते

व्यपगतद्वितयं परमं पदम् ॥ ८९ ॥ इति ॥ १६५ ॥

सं०—ननु “कारण से अतिरिक्त कार्य की स्वतन्त्र सत्ता नहीं” इस रूप से जो श्रुति ने कारणातिरिक्त कार्या-
भावरूप युक्ति कथन की है वह किस प्रयोजन के लिए है ?
ऐसी आशङ्का होने पर कहते हैं—

पदार्थ—श्रुत्या=(माता के समान परम हित करने वाली)
श्रुति ने अतिकारण्यात्=अति दयालु होने के कारण अयं
न्यायः=कारण सत्ता से अतिरिक्त कार्य की सत्ता के निषे-

धार्थ्यं अग्नि आदि दृष्टान्तरूप युक्ते तेन्यः=उन मुकुमारमति अधिकारी पुरुषों के लिये उपदिश्यते=कथन की है, यैः=जिन्होंने मोहात्=अज्ञान से आत्मानात्मनोः=आत्मा तथा अनात्मा का साधर्म्यम्=समान धर्म सत्त्वम्=परमार्थसत्त्वरूप से दृश्यते=स्वीकार किया है ।

भाव यह है कि कई एक तार्किक प्रभृति आत्मा तथा अनात्मा के साधर्म्य को वस्तुतः सत्य स्वीकार करते हैं परन्तु पूर्वोक्त युक्तियों के द्वारा निर्विशेष आत्मामें किसी प्रकार का धर्मरूप विशेष सिद्ध नहीं हो सकता और ऐसे श्रुतिसम्मत उच्च सिद्धान्त को सहसा समझने में जिन अधिकारियों की बुद्धि समर्थ नहीं तथा हृदय में कार्यकारणभाव की सत्यता प्रबल हो कर बैठी है उन मुकुमारमति पुरुषों के हितार्थ श्रुति भगवती ने अध्यारोपद्वारा कार्यकारणभाव का उत्थान करके अग्न्यादि दृष्टान्तों से कार्य को अनृत कथन करते हुए एकमात्र परम कारण ब्रह्मसत्ता से ही प्रपञ्च को सत् कथन किया है। इस रीति के अनुसार जिज्ञासु के हृदय में प्रपञ्च का मिथ्यात्व भले प्रकार स्थिर हो जाता है यही उक्त दृष्टान्तों का प्रयोजन है ॥१६५॥

यद्यनात्मा स्वयं सन्न स्यात् तर्हि कथं व्यवहारः सिद्धये-
दित्याशङ्कं परिहरन्नाह—“सद्यस्तान्” इति—

स्वसत्तां सञ्जयन्नेकः कल्प्यमानैर्विशेषणैः ।

सर्वस्य व्यवहारस्य निर्वोढाऽऽत्मा यथा नटः ॥१६६॥

एकः=अद्वितीयः आत्मा=आत्मा कल्प्यमानैः=आविष्कृतैः विशेषणैः=घटपटादिभिः सह स्वसत्ताम्=स्वात्मभूतां सत्ताम् सञ्जयन्=सम्यन्वयन् स्वसत्तामसंसर्गमापादयन्निति यावत् सर्वस्य=अखिलस्य व्यवहारास्य=दानादानादिक्रियाकलापस्य निर्वोढा=निर्व्याहकः, आत्मैवाऽविद्यां द्वासीकृत्य मकलं व्यवहारं निर्वहति न तत्राऽनात्मनः स्वतन्त्रसत्ताऽपेक्षणीया । उक्तेऽर्थेऽनुरूपं दृष्टान्तमाह—“यथा नटः” इति । यथा एक एव नटः=नाट्याभिनयकारी स्वशक्तिभूतेन विविधेनोपकरणेन राजामात्यादिव्यवहारं साधयति तद्वदित्यर्थः ॥ १६६ ॥

सं०—यदि अनात्मा में स्वतन्त्र सत्ता नहीं तो घट पटादि के व्यवहार की सिद्धि कैसे होगी ? ऐसा आक्षेप होने पर समाधान कहते हैं—

पदार्थ—एकः आत्मा=एक अद्वितीय आत्मा ही कल्प्यमानैः=अविद्याकल्पित विशेषणैः=घट पटादि पदार्थों के साथ स्वसत्ता सञ्जयन्=अपनी सत्ता का संसर्ग कराता हुआ यथा नटः=नटवत् सर्वस्य=सब व्यवहारास्य=व्यवहार का निर्वोढा=साधक है (इस लिये व्यवहार सिद्धि के अर्थ अनात्मा की स्वतन्त्र सत्ता अपेक्षित नहीं) ॥१६६॥

भूयोऽपि कार्यकारणयोरनन्यत्वप्रदर्शनव्याजेनोक्तमेवार्थं समर्थयते—“स्पर्शार्थे”ति—

रूपकार्यसमाख्याश्च भिद्यन्ते हि परस्परम् ।

स्वसत्ताऽनुगता तत्र भिद्यते न मनागपि ॥१६७॥

“हि”=इति निश्चितोऽयमर्थः । कोऽस्ताविति प्रदर्शयते रूप-
कार्येत्यादेरन्यथेन । रूपकार्यसमाख्याः च=रूपश्च कार्यश्च समाख्या च
ता रूपकार्यसमाख्याः । तत्र रूपम्=आकारः कम्बुग्रीवाद्यात्मको
ऽवयवसन्निवेशविशेषात्मकः, कार्यम्=जलाद्याहरणादिकम्, समा-
ख्या=वस्तुपदार्थभिधानम्, एते रूपाद्याः परस्परम्=अन्योन्यम्
भिद्यन्ते=तत्सदनात्मानः सम्भवन्ति, नाहि यदस्ति रूपं तदेव जला-
हरणम्, नच यज्जलाहरणं तदेव नामेति कोऽपि प्रेक्षायात् प्रति-
पक्षमर्हेत् । परन्तु तत्र=तेषु रूपादिषु अनुगता=अनुस्यूता स्वसत्ता=
आत्मसत्ता, मनाक् अपि=किञ्चिदापि न भिद्यते=भेदभाह् न भवति
सद्रूपं सत्कार्यं सन्नामेति सर्वत्र सदनुगतिदर्शनादित्यर्थः ॥१६७॥

सं०—अब उक्त अर्थ को प्रकारान्तर से पुष्ट करते हैं—

पदार्थ—हि=यह निश्चित अर्थ है कि रूपकार्यसमाख्याः
च=वत्तादि का रूप, जलाहरणादि क्रिया, तथा वत्तादि नाम
यह सब परस्परम्=परस्पर भिद्यन्ते=भिन्न २ होते हैं (जो रूप
है सो नाम नहीं, जो नाम है सो रूप नहीं और जो जला-
हरणादि क्रिया है वह रूपादिक नहीं,) परन्तु तत्र=उन सब
रूपादिकों में अनुगता=अनुस्यूत (एकरस) स्वसत्ता=आत्म-
सत्ता मनाक् अपि=किञ्चिन्मात्र भी न भिद्यते=भेद को प्राप्त
नहीं होती ॥ १६७ ॥

नन्वेवमात्मनि सामान्यसत्ताङ्गीकारे जातिवादिमतप्रवेशो निर्विशेषवादव्याकोपश्चेति दाट्कमानम्प्रत्याचष्टे—“विशेषैः” इति—

विशेषैरात्मनो यावत्संसर्गो भाव्यविद्यया ।

निःसामान्यात्मनस्तावदुक्तिः सामान्यनामतः ॥१६८॥

यावत्=यावत्कालपर्यन्तम् अविद्यया=अज्ञानेन आत्मनः=विशेषैः=घटपटादिविशेषणैः सह संसर्गः=नादात्म्यं संसर्गाध्यास इत्यर्थः भाति=प्रतीयते यत्तत इति यावत् तावत्=तावदेव निःसामान्यात्मनः=सामान्यविशेषभावातीतस्य, तस्यात्मनः सामान्यनामतः=सामान्यनाम्ना उक्तिः=व्यवहारो भवनीत्यर्थः ।

आविद्यक एव सामान्यविशेषभाव आत्मनि ननु भाविक-
मत्याच न जातिवादिमतप्रवेशो नापि निर्विशेषवाद्बहानिरिति
भावः ॥ १६८ ॥

संः—ननु उक्त रीति से आत्मा में सामान्यविशेष-
भाव अङ्गीकार करने से निर्विशेषवाद की हानि होगी ?

उत्तरः—

पदार्थ—याम्=जब तक विशेषैः=घटादि विशेषणों के
साथ आत्मनः=आत्मा का अविद्यया=अविद्या से संसर्गः=
संसर्गाध्यास भाति=भासता है (बना रहता है) ताम्=
तब तक नि सामान्यात्मनः=सामान्यविशेषभाव से रहित आत्मा
का भी सामान्यनामतः=सामान्यसत्ता नाम में उक्तिः=व्यव-
हार होता है ।

श्लो० १६८, १६९] सत्तासम्बन्धेनैवाऽनात्मनो व्यवहार्यता । ४२३

भाव यह है कि आत्मा में सामान्यविशेषभाव आविद्यक है परमार्थ नहीं अतएव सिद्धान्त में निर्विशेषवाद की कोई हानि नहीं ॥ १६८ ॥

अनात्मनोऽपि सत्संसर्गेणैव व्यवहार्यत्वं दर्शयति—“सत्ता-संसर्गतः” इति—

सत्तासंसर्गतो हीष्टाऽनात्मनो व्यवहार्यता ।

संसर्गो व्यवहार्यश्चेत्तदा तेनैव तस्य सा ॥१६९॥

“हि” इति निश्चितमेतद् यत् सत्तासंसर्गः = सत्तादात्म्येनैव अनात्मनः = घटपटादिदृश्यस्यापि व्यवहार्यता = व्यवहारविषयता इष्टा = युज्यत इत्यर्थः । चेत् = यदि संसर्गः = अनात्मनि सत्तादात्म्या-ध्यासः व्यवहार्यः = व्यवहारविषयत्वेनेष्टः तदा तेन एव = उक्तेन संसर्गाध्यामेनैव तत्त्व = संसर्गस्य नाव्यवहार्यता मन्तव्येति शेषः । सर्वोऽपि व्यवहारः सत्तादात्म्यद्वारेणेति न व्यवहारमिदमे परमार्थसत्तान्तरापेक्षेति भावः ॥१६९॥

सं०—अब अनात्मा के व्यवहार को सत्ता के संसर्ग द्वारा कथन करते हैं—

पदार्थ—सत्तासंसर्गः = सत्ता के संसर्ग में ही अनात्मनः = घटपटादि अनात्मा के व्यवहार्यता = व्यवहार की विषयता इष्टा = इष्ट है अर्थात् घटपटादि यावत् अनात्मा का ग्रहण सागादि व्यवहार सत्ता के संसर्गाध्यास में ही होता है हि = यह बात निश्चित ही है । चेत् = यदि संसर्गः = संसर्ग

व्यवहार्यः=व्यवहार की विषयता वाला इष्ट हो तदा=तब
तेन=उस सत्ता के संसर्गाध्यास से एव=ही तस्य=उस की
सा=व्यवहारविषयता जान लेनी ॥१.६९॥

आत्मसत्ता तु स्वभाने निरपेक्षैवेत्याह “अज्ञाने” इति—

अज्ञाने निर्विशेषे यो यो विशेषो विकास्यते ।

तत्राऽनावरणा सत्ता स तथैव प्रकाश्यते ॥१.७०॥

अज्ञाने=अज्ञानाधिष्ठाने निर्विशेषे=विशेषभावविवर्जिते
सन्मात्रवपुषि ब्रह्माणि यः यः विशेषः=घटपटादिद्वैतरूपोऽध्यस्त-
सन् विकास्यते=विकसितो भवति भातीत्यर्थं, तत्र=तस्मिन् स्फु-
रति सति अध्यस्ते सत्ता=ब्रह्मसत्ता तु अनावरणा=आवरणरहिता
स्वयम्भानैवास्ति । यः=सोऽयं विशेषः तथा एव=आवरणशून्य-
यैव सत्तया प्रकाश्यते=भानो भवति ।

एतदुक्तं भवति—यथा शुक्तिरजतादिभाने इदमंशोऽना-
वरणोऽनुस्यूतश्चावृतांशस्तु रज्जुत्वादिः, तद्वत् ब्रह्मसत्ताऽप्यना-
वरणा आवृतांश आनन्दादिरिति सन्तोष्यम् । उक्तधाचार्यः—

अध्यस्तमेव हि परिस्फुरति भ्रमेषु

नान्यत्त्वमत्र परिस्फुरति भ्रमेषु ।

रज्जुत्वशुक्तिश्च कल्पमरुक्षितित्व-

चन्द्रैकताप्रभृतिकालुष्यभनेन ॥ (सं० शा० १ । ३६)

इति॥ १.७० ॥

१ विद्वदपिप्यन्ति च ग्रन्थकारा एतदेव द्वितीये परिच्छेदे । तथाहि—
माधिद्रुपं स्वसिद्धचयमनाच्छाद्यात्मनस्तमः ।

आश्रित्यैवाह्वयानन्दस्वरूपं संवृणोति च ॥१.३३॥

श्लो० १७०, १७१) सम्यग्भूमीमांसिता सत्ताऽविद्यातत्कार्यवाधिका ४२५.

सं०—अब “ब्रह्मसत्ता स्वप्रतीति में निरपेक्ष है”
इस अर्थ को कहते हैं—

पदार्थ—अज्ञाते=अज्ञान तत्कार्य के अधिष्ठानभूत निर्वि-
शेषे=विशेष (द्वैत) भाव से वर्जित सन्मात्र ब्रह्म में यः यः
विशेषः=जो जो घट पटादि विशेष विकास्पते=भासता है, तत्र=
उन विशेषों के भासने में सत्ता=ब्रह्मसत्ता तो अनावरणा=
आवरण शून्य स्वयं प्रकाश ही रहती है, सः=और वह वह
विशेष तथा एव=उसी निरावरण सत्ता के द्वारा प्रकास्पते=
प्रतीत होता है (अर्थात् ब्रह्मसत्ता ही स्वतन्त्र है अन्य
नहीं) ॥ १७० ॥

सैव सत्ता सविचाराऽज्ञानतत्कार्यवाधिकेत्याह “स्व-
प्रकाश” इति—

स्वप्रकाशा हि दृशूपा सत्ता सर्वप्रकाशिका ।

सम्यग्विचारमापन्नाऽविद्यातत्कार्यनाशिका ॥ १७१ ॥

“हि” इति निश्चितोऽयमर्थः । कोऽसौ इत्याह—दृशूपा=चेत-
न्यस्वरूपा स्वप्रकाशा=अवेद्यस्ये मति अपरोक्षव्यवहारोपपन्ना
सत्ता=ब्रह्मसत्ता (सन्मात्रं ग्रहोत्पत्त्यर्थः) सर्वप्रकाशिका=सर्वस्यैव
प्रकाशयित्री यत्रेदमुक्तम्—“तमेव भान्तमनुभाति ययं” (मुं० २।
२। १०) इति । सैव सत्ता सम्यग्विचारं आपन्ना=सम्यग्विचार-
महत्तमत्वमस्यादिमहावाक्यजन्यागमपञ्चाकारवृत्तिमैवमर्गं प्राप्ता
मती (विशेषभावं प्राप्ता मती) अविद्यातत्कार्यनाशिका=

मूलाविद्यातत्कार्यभूताऽहङ्कारादिसमस्तप्रपञ्चवाधिरा भवति ।
प्रपञ्चितश्चायमर्थो “वेदान्तकल्पलिकाया” नधुमूदनसरस्वतीभिरिह
ग्रन्थगौरवमयादुदास्यते ॥१७१॥

सं०—अब विचार सहित उक्त सत्ता को अज्ञान
तत्कार्य का बाधक कथन करते हैं—

पदार्थ—हि=यह सिद्धान्त निश्चित है कि द्रूपा=
चेतन्यस्वरूप तथा स्वप्रकाश=अपनी स्फूर्ति के लिये अन्य
किसी भी प्रकाश की अपेक्षा न करने वाली सत्ता=ब्रह्म-
सत्ता (ही) सर्वप्रकाशिका=सब का प्रकाश करती है ।
(और) वही सत्ता सम्यग्विचारम्, आपन्ना=विचारसहकृततत्त्वम-
स्यादि महावाक्यजन्य अखण्ड वृत्ति के संसर्ग को प्राप्त
हुई हुई (अर्थात् तादृश विशेषभाव को प्राप्त हो कर)
अविद्यातत्कार्यनाशिका=अविद्या और उस के कार्यभूत
सकल अहङ्कारादि प्रपञ्च का नाश करती है (बाधक होती
है) ॥ १७१ ॥

अविद्याया पूर्वोत्तरावधिमाह “द्रष्टु” इति—

द्रष्टुः सत्त्वमनावृत्य तत्कैवल्यमुपाश्रिता ।

नामरूपक्रियाकाराऽविद्यैव दृश्यते दृशा ॥१७२॥

द्रष्टु = स्वयम्प्रकाशसाक्षिण. सत्त्वम् अनावृत्य = स्वरूपस-
त्ताया आवरणमवृत्यैव तत्कैवल्यम् = तदग्रण्डस्वरूपम् उपाश्रिता =

१ एव एव विषय पूर्व पञ्चविंशतितमे श्लोके सदृशत व्युत्पादित ।

सती नामरूपक्रियाकाराः नाम च रूपञ्च क्रिया चेति द्वन्द्वः ता
आकारो यस्याः नामादिरूपेण परिणममाना, अविद्या एव=अज्ञान-
मेव दशा=दृग्रूपेण प्रतीक्षा दृश्यते=भास्यते । आच जगदाकार-
परिणाममाचारखण्डाकारवृत्तिमविद्यायाः पूर्वोत्तरावधिरिति
भावः ॥ १७२ ॥

सं०—अब अविद्या की पूर्वोत्तर अवाधि कथन
करते हैं—

पदार्थ—द्वष्टुः=स्वयम्प्रकाश साक्षी के सत्त्वम्=स्वरूप
को अनाद्यम्=आवरण न करके तत्कैवल्यम्=उस की अख-
ण्डता को उपाश्रिता=आश्रयण करती हुई और नामरूपक्रिया-
कारा=नाम, रूप तथा क्रिया के परिणाम को प्राप्त हुई
अविद्या, एव=अविद्या ही दशा=दृग्रूप आत्मा करके दृश्यते=
भासती है, (अर्थात् जगदाकार परिणाम से लेकर अखण्डा-
कार वृत्ति की उत्पत्ति पर्यन्त ही अविद्या की स्थिति=अवाधि
जाननी चाहिये) ॥ १७२ ॥

सम्प्रत्यात्मकैवल्यमुच्यते—“वत्तद्” इति—

तत्ताद्विशेषनिर्मुक्तं सर्वसम्बन्धवर्जितम् ।

निःसामान्यविशेषं यस्तत्कैवल्यं दृगात्मनः ॥ १७३

१ गताभेदेऽनादृतस्मिन्नेष्यमुपाश्रिता गन्विदैव नामरूपक्रिया-
कारा भावते दृष्टुं परं किं तद्वैयर्थ्यं तत्कैवल्यमिदं दृष्टुं तत्कैवल्यमिदं नि-
र्मुक्तम् “तत्तद्” इति भावः ।

तत्तद्विशेषनिर्मुक्तम्=ते च ते विशेषाः अहमाद्याः घटपटाद्याश्च तैर्निर्मुक्तं नितरां मुक्तं सकलविशेषातीतम् अत एव सर्वसम्बन्धवर्जितम्=सर्वे च ते सम्यन्धाः संयोगाद्यास्तैर्वर्जितमसङ्गत्वात् एवं यत् दृगात्मनः=चेतन्यवपुषो ब्रह्मणः निःसामान्यविशेषम्=सामान्यविशेषभायरहितं स्वरूपमस्तीति शेषः, तत्=तदेव तस्य कैवल्यम्=कैवलीभाव इत्यर्थः । अनाद्यविद्यानिवृत्त्युपलक्षितं निरतिशयानन्दबोधरूपं निःसामान्यविशेषत्वमेवात्र कैवल्यपदेन व्यपदिष्टमिति भावः ॥ १७३ ॥

सं०—ननु पिछले श्लोक में आए हुए कैवल्य पद से आप का क्या अभिप्राय है ? ऐसी आशङ्का के होने पर आत्मा का कैवल्य स्वरूप कथन करते हैं—

पदार्थ—तत्तद्विशेषनिर्मुक्तम्=उन २ घटपटादिविशेषों से रहित अथवा कर्तृत्वभोक्तृत्वादि विशेषों से रहित तथा सर्वसम्बन्धवर्जितम्=सर्व प्रकार के सम्बन्धों से वर्जित यत्=जो दृगात्मनः=दृक् स्वरूप चेतन आत्मा का निःसामान्यविशेषम्=सकल सामान्यविशेषभाव से शून्य स्वरूप है तत्=वही उस का कैवल्यम्=मुक्तस्वरूप है, अर्थात् अनादि अविद्या की निवृत्ति करके उपलक्षित निरतिशयानन्द बोधस्वरूप आत्मा का निःसामान्यविशेषभाव ही “कैवल्य” पद से अभिप्रेत है ॥१७३॥

सम्प्रति द्वान्यामुक्तमर्थं स्पुटयन्नुपसंहरति “द्रष्टव्यत्वे” नि—

श्लो० १७४, १७५] प्रथमपरिच्छेदोक्तविषयोपसंहारोत्थानम् । ४२९

द्रष्टृदृश्यत्वरूपो वा भोक्तृभोग्यत्वलक्षणः ।

आधाराधेयत्वरूपोऽप्यन्यो वापि यथा तथा ॥१७४॥

साक्षादपि प्रणाड्या वा यः कोऽप्यस्य कथञ्चन ।

द्रष्टृदृश्येन सम्बन्धः स बन्धः स मृपोदितः ॥१७५॥

द्रष्टृदृश्यत्वरूपः=प्रकाश्यप्रकाशस्वरूपः वा=अथवा भोक्तृभोग्य-
त्वलक्षणः=भोक्तृभोग्यस्वरूपः अपि वा=किंवा आधाराधेयत्वरूपः=
अधिष्ठानाधिष्ठेयस्वरूपः अन्यः अपि (वा) यथा तथा=येन केनापि
प्रकारेण उक्तेभ्यः सम्बन्धेभ्योऽन्योऽपि वा यः कोऽपि सम्भवन्
साक्षात्=साक्षादेव अपि वा=अथवा प्रणाड्या=परम्परया यः कः अपि
अस्य द्रष्टुः=सर्वसाक्षिणः आत्मनः दृश्येन=अनात्मना सह कथञ्चन=
केनापि प्रकारेण कोऽपि सम्बन्धः, तः=तः सर्वोऽपि सम्बन्धः बन्धः=
बन्धपदवाच्यः सः मृपा=मिथ्यैव उदितः=कथितः प्रतीतो वा भवति ।
घान्त्यसम्बन्धस्य दर्शितरीत्याऽनुपपत्तेरिति भावः ॥१७४; १७५॥

सं०—अब दो श्लोकों द्वारा उक्त अर्थ को स्फुट करते
हुए उपसंहार करते हैं—

पदार्थ—द्रष्टृदृश्यत्वरूपः=द्रष्टा का दृश्य के साथ द्रष्टृ-
दृश्यत्वरूप वा=अथवा भोक्तृभोग्यत्वलक्षणः=भोक्तृभोग्यत्वस्व-
रूप अपि वा=किंवा—आधाराधेयत्वरूपः=आधाराधेयभाव अन्यः
अपि (वा) यथा तथा=और भी येन केन प्रकारेण जो सम्बन्ध
सम्भव हो सके वह सब ही साक्षात्=साक्षात् अपि वा=अथवा
प्रणाड्या=परम्परारूप से यः कः अपि=जो कोई भी कथञ्चन=

किसी प्रकार से अस्प=इस द्रष्टु=द्रष्टा का दृश्येन=दृश्य के साथ सम्बन्धः=सम्बन्ध है सः बन्धः=वह बन्ध कहाता है परन्तु सः=वह मृषा=मिथ्या ही उदितः=कथन किया गया है वा भासता है ।

सार यह है कि दर्शित श्रुति युक्ति द्वारा असङ्ग आत्मा के साथ दृश्य का कोई भी सत्य सम्बन्ध सिद्ध नहीं हो सकता ॥ १७४, १७५ ॥

तन्मयं सति तार्किकमतमिद्धो दुःखध्वंसरूपोऽपि मोक्षः
मिद्धवर्णीत्याह "मिथ्यादृश्येन" इति—

मिथ्यादृश्येन मिथ्यैव यः सम्बन्धो दृगात्मनः ।

तस्य ज्ञानेन बाधः स्यान्न ध्वंसस्तृपपश्यते ॥१७६॥

मिथ्यादृश्येन = दर्शितरीत्या मिथ्याभूतेन दृश्येन अहङ्कार-
घनान्मना सह दृगात्मनः = दृष्टृपस्यात्मनः यः सम्बन्धः स मिथ्या
एव = मृषाभूत एवाऽस्मि । तस्य = एवविधस्य तस्य सम्बन्धस्य
ज्ञानेन = तत्त्वमस्यादिमहावाक्योक्त्याखण्डाकारात्मकब्रह्मज्ञानेन बाधः
= निवृत्तिः स्यात्, ध्वंसः तु = बन्धप्रतियोगिकः ध्वंसाभावस्तु
न = नैव उपपद्यते = उपपन्नो भवति ।

अथमभिसन्धिः—इच्छाद्वेषाद्या गुणाश्चेत्स्वाभाविकास्तर्हि
धर्मिणि सति तेषामन्यन्तोच्छेदो न स्यात्, घटे सति तस्य याव-
द्विशेषगुणोच्छिद्यदर्शनात् । तथा चोक्तं धार्तिककारैः—

आत्मा वर्णादिरूपधेन्मा कादृशीस्तद्विमुक्तताम् । (सं० पा० ५५)

नहि स्वभावो भावना व्यावर्तनोऽन्यदद्वैतः ॥ (सं० पा० ५६)

श्लो० १७६, १७७] मिथ्याबन्धस्य बाधः, न तु तदध्वंसः । ४३१

इति । तथाच धर्मिणा सहैव तेषां निवृत्त्यङ्गीकारे नैरात्म्यवाद्-
प्रसङ्गोऽनिवार्यः । तदुक्तं ब्रह्मसिद्धिकारैः—“ निज्ञानाद्विशेषगुण-
निवृत्तिलक्षणा च मुक्तिरुच्छेदपक्षान्न भिद्यते, नहि सतोऽप्यान्तिको दर्शना-
भावोऽभावाद्विशिष्यते, कश्च सर्वतः प्रेयस आत्मनोऽभावमभिकाङ्क्षेदित्यपुन-
रप्यर्थो मोक्षः स्याद्” इति । तस्मान्मिथ्याबन्धवाध एव मोक्षो न वि-
शेषगुणात्मकबन्धध्वंसरूप इति । प्रपञ्चस्तु वेदान्तकल्पलतिकादौ
द्रष्टव्यः ॥ १७६ ॥

सं०—उक्त बन्ध का रज्जुसर्पवत् बाध कथन करते
हुए तार्किकमतसिद्ध दुःखध्वंसरूप मोक्ष की अनुपपत्ति
कथन करते हैं—

पदार्थ—मिथ्यादृश्येन=मिथ्याभूत दृश्य अर्थात् अहङ्का-
रादि अनात्मा के साथ दृगात्मनः=दृश्य प्रत्यक्ष आत्मा का
यः=जो सम्बन्धः=सम्बन्ध है वह मिथ्या एव=मिथ्या ही है
तस्य=उस मिथ्याभूत सम्बन्ध की शानेन=ब्रह्मज्ञान से बाधः=
बाधरूप निवृत्ति ही स्यात्=होती है ध्वंसः तु=ध्वंसाभावरूप
निवृत्ति कदापि न, उपपद्यते=उपपन्न नहीं हो सकती ॥१७६॥

उक्तोऽर्थे उपपत्तिमाख्यान् ध्वंसबाधयोर्भेदमाचष्टे द्वाभ्यां
“येन” इति—

येन रूपेण यद्वस्तु यत्र ध्वंसमुपागतम् ।

तेन रूपेण तद्वस्तु तत्र सत्यं पुरा मतम् ॥१७७॥

यद्रूपेण तु यत्किञ्चिद्यत्र बाधमुपागतम् ।

तद्रूपेण न तत्तत्र कालत्रयेऽप्यसन्मतम् ॥१७८॥

येन=प्रसिद्धेन रूपेण=कम्बुग्रीवादिरूपेण यद् वस्तु=यद्
 घटादिकं पदार्थजानम्, यत्र=यस्मिन् अधिकरणे कपालादी
 मृत्पिण्डादी या ध्वजम्=ध्वंसारयममावम् उपागतम्=प्राप्तम्, तेन
 रूपेण=कम्बुग्रीवादिरूपेण तद् वस्तु=घटादिकं तत्र=अधिकरणे
 कपालादी मृत्पिण्डादी या पुरा=ध्वंसारस्यात् प्राक् समयम्=
 अद्याप्यं मतम्=अभिमतं स्वीकृतं तार्किकादिभिरित्यर्थः ।

तु=परन्तु यत् किञ्चित्=यत्किमपि वस्तु रज्जुसर्पादिकं
 शुक्तिरज्जतादिकं या यद्ग्रेण=येन रूपेण सर्पत्वेन रज्जन्येन वा
 यत्र=स्वाधिष्ठानभूते रज्ज्यादी बाधम् उपागतम्="नायं सर्पः"
 "नेद् रज्ज्वम्" इत्याकारेण बाधभाव प्राप्तम् तद्ग्रेण च=तेनैव
 सर्पत्वादिरूपेण तत्र=रज्जुसर्पादिकं तत्र=स्वाधिष्ठाने बालप्रये अपि=
 सर्वदेवेत्यर्थः अतः=अत्यन्तासत् अधिष्ठानसत्त्वानतिरिक्तसत्त्वात्
 प्रतिभासमात्रशरीरननुत्पन्नमतम्=इष्टमित्योपनिषदानामिद्वान्त
 इत्यर्थः । कार्यविनाशो हि द्विविधः । बन्धिदुपादानेन सह,
 बन्धिद्विधमान एवोपादाने । बाधो बाधः । अन्त्यो निवृत्तिः
 (घस.) । बाधस्य कारणमधिष्ठानतरस्याक्षात्कार, अपरस्य
 तु ताद्विप्रामिति द्वयोर्विभेद इति भावः । अनुपदमेवायमर्थः स्फु-
 टोक्तिरिष्यते ॥ १७७, १७८ ॥

सं०—अत्र उक्तं अर्थं मे उपात्ति कथनं कर्त्तुं हुए
 ध्वंस तथा बाध का परस्पर भेद कथनं करते हैं—

पदार्थ—यत्=जो वस्तु=घटादिकं वस्तु येन=जिस
 रूपेण=कम्बुग्रीवादिरूप मे यत्र=जिस कपालादिक अधिक-
 रण में ध्वजम्=ध्वंसीभाव को उपागतम्=प्राप्त हुई है, तत्=
 वह वस्तु=घटादिक वस्तु तत्र=उस अधिकरण (स्वाश्रय)

में तेन=उस रूपेण=रूप करके अर्थात् कम्बुग्रीवादि आकार से पुरा=ध्वंस के पूर्व सत्यम्=सत्य मतम्=इष्ट है, (अर्थात् तार्किकादिक सत्य घटादि पदार्थ का ही दण्डादि द्वारा “ध्वंस” मानते हैं) ।

‘तु=परन्तु यत् किञ्चित्=जो कुछ रज्जु सर्पादिक पदार्थ यद्रूपेण=जिस आकार से यत्र=जिस रज्ज्वादि अधिष्ठान में बाधम्=बाधरूप निवृत्ति को उपागतम्=प्राप्त हो गया हो तद्रूपेण च=उसी सर्पत्वादिरूप से तत्=वह सर्पादि पदार्थ तत्र=उस रज्ज्वादि अधिष्ठान में कालत्रये अपि=तीन कालों में ही असत्=असन्त असत्=प्रतीतिसिद्ध ही मतम्=मत (इष्ट) है ।

सार यह है कि प्रतीयमान वस्तु की अधिष्ठान साक्षात्कार से निवृत्ति का नाम “बाध” और उक्त साक्षात्कार के बिना दण्डादि प्रहार द्वारा घटादि निवृत्ति का नाम “ध्वंस” है, यही दोनों की परस्पर विरोधता जाननी चाहिये ॥ १७७, १७८ ॥

ध्वंसबाधयोर्मेंद्रमुपसंहरति “अस्ते” इति—

ध्वस्तबाधितवैधर्म्यमेवमाहुर्मनीषिणः ।

बाध्यसत्त्वमतिर्भ्रान्तिर्वस्त्वज्ञानकृता यतः ॥ १७९ ॥

मनीषिणः=मनस ईषिणो मनीषिणः, शकन्त्यादित्यात्साधुः ।
सदसद्विवेकिनः परिहृताः ध्वस्तबाधितवैधर्म्यम्=ध्वंसबाधयोर्विरोध-

स्वभावतां भेदमिति यावत्, एवम्=उक्तरीत्या आहुः=कथयन्ति ।
 किमत्र प्रमाणमित्याह—“वाप्ये”ति । यतः=यस्मात् कारणात्
 वाध्यसत्त्वमिति=वाध्यस्य शुक्तिरजतादेर्या सत्त्वमितिः सत्यताबुद्धिः
 (ययेष्टसाधनतां मन्वानः प्रतिपत्ता तदादातुं प्रवर्तते) सा
 वस्त्वज्ञानवृता=वस्तुनः शुक्त्यादेर्यदज्ञानमविद्या तत्कृता भतः सा
 भ्रान्तिः=भ्रतस्मिस्तद्वबुद्धिरेवेत्यर्थः ॥ १७९ ॥

सं०—अब ध्वंस और बाध के भेद का उपसंहार करते हैं—

पदार्थ—मनीषिणः=ज्ञाता पण्डित ध्वस्तयाधितवैधर्म्यम्=
 ध्वंस तथा बाध का भेद एवम्=दर्शित रीति के अनुसार
 आहुः=कथन करते हैं—यतः=क्योंकि वाध्यसत्त्वमितिः=
 वाध्यपदार्थनिष्ठ जो सत्यता बुद्धि वह वस्त्वज्ञानवृता=वस्तु
 के अज्ञान में होती है, (ध्वंस में ऐसा नहीं) इसी लिए
 वह भ्रान्तिः=भ्रान्ति है ॥ १७९ ॥

सम्प्रति बाध्यादीनां स्वरूपमाह “बोध्यासत्त्वम्” इति—

बोध्यासत्त्वं भवेद्बाध्यं युद्धासत्त्वं तु बाधितम् ।
 बाध्यासत्त्वमतिर्बाधो वस्तुबोधस्तु बाधकः ॥१८०॥

त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं, तद् विषयीकुर्वाणा या मतिः बुद्धिः सा, बाधः = “ बाधः ” इत्युच्यते, वस्तुबोधः तु = अधिष्ठान-साक्षात्कारस्तु बाधकः = बाधको भवतीत्यर्थं बाध्यादीनां स्वरूपं बोद्धव्यम् ॥ १८० ॥

सं०—अब बाध्यादिकों का स्वरूप कथन करते हैं—

पदार्थ—बोधासत्त्वम् = जानने योग्य है त्रैकालिक असत्त्व जिस का वह पदार्थ बाध्यम् = “ बाध्य ” भवेत् = होता है जैसा कि रज्जु में सर्प तथा शुक्ति में रजत इत्यादिक, तु = परन्तु बुद्धासत्त्वम् = प्रतिभास के पूर्व ही जान लिया है असत्त्व जिस का वह वस्तु बाधितम् = “ बाधित ” अर्थात् तुच्छ कहाती है जैसा कि—खपुष्पादिक । बाध्यासत्त्वमात्रः = रज्जु सर्पादिक बाध्य पदार्थनिष्ठ जो असत्त्वबुद्धि वह बाधः = “ बाध ” जानना, वस्तुबोधः तु = और अधिष्ठान का जो साक्षात्कार वह बाधकः = “ बाधक ” कहाता है ॥ १८० ॥

किन्तु वस्तु यत्साक्षात्कारेण घन्धबाधे सति मोक्षो लभ्यत इत्यत आह—“ वस्तुबाध्यम् ” इति—

वस्तुबाध्यं सदात्मैकस्तद्बोधो घन्धबाधकः ।

घन्धबाधमपेक्ष्यैव सिद्धस्यापि स साधकः ॥ १८१ ॥

तदा = सर्वदेव कालत्रयेऽपि अकारण = बाधशून्यं वस्तु = परमात्मभूतं एव = अहिर्नीयः आत्मा = आत्मैवेत्यर्थः । तद्बोधः = सा-

परमार्थान्मवस्तुनः बोधः साक्षात्कारः बन्धवाधकः = बन्धस्य दृश्यस्य बाधको निवर्त्तको भवति ।

ननु—अवाध्यात्मरूपश्चेन्मोक्षः कथं तर्हि ज्ञानेन तस्य सिद्धिरसिद्धस्यैव सिद्धिदर्शनाद्वितीयां शङ्कां परिहरन्नाह—
“बन्धवाधकम्” इति । सः = वस्तुबोधः बन्धवाधकम् = आध्यात्मिकस्य दृश्य-
सम्बन्धरूपस्य बन्धस्य यो बाधः तम्, अपेक्ष्य एव = तदपेक्षां
कृत्वैव सिद्धय अपि = नित्यप्राप्तस्यापि आत्मवस्तुनः साधकः = सिद्धि-
हेतुरित्युच्यते । एतच्च पूर्वं सविस्तरं प्रत्यर्पीपदाम् ॥१८१॥

सं०—अब वस्तु का स्वरूप कथन करते हुए नित्य
सिद्ध मोक्ष की भी सिद्धि कथन करते हैं—

पदार्थ—एक = एक अखण्ड अद्वितीय आत्मा =
आत्मा ही सदा = सर्वदा अर्थात् तीनों कालों में अवाच्यम् =
अबाध वस्तु = वस्तु है, तद्वोध = उस आत्म वस्तु का जो
बोध = साक्षात्कार वह बन्धवाधकः = बन्ध का बाधक है ।
बन्धवाधकम् = बन्ध के बाध की अपेक्ष्य एव = अपेक्षा करके ही
सः = वह वस्तु बोध सिद्धस्य अपि = नित्यसिद्ध भी आत्मरूप
मोक्ष का साधक = उपचार दृष्टि से साधक कहाता है (जैसा
कि नित्यप्राप्त कण्ठमाला की प्राप्ति अज्ञाननिवृत्ति की अपेक्षा
से मानी गई है) ॥ १८१ ॥

सम्प्रति महाप्रकरणार्थमुपसंहरन् सम्प्रदायिभिर्भाषाधि-
करणोक्तमर्थं सङ्गृह्णाति द्वाभ्यां “नाशी” इति—

नादयऽनित्यो मृषाऽविद्यामूलो द्वेष्यो जिहासितः ।

सर्वानर्थवहो बन्ध इत्येवं साधितं यतः ॥१८२॥

बन्धोऽतः सर्वथा बाध्यो मोक्षोऽनेन तिरोहितः ।

आत्मबोधेन तद्बाधे मोक्षोऽभिव्यज्यते स्वतः ॥१८३॥

यतः=यस्मात् कारणात् बन्धः=पूर्वोक्तस्वरूपो बन्धः
नाशी=नाशयाद्, अनित्यः=अस्थास्तु, मृषा=मिथ्या, अविद्यामूलः=
अविद्याऽज्ञानं मूलं यस्य स तादृशः, द्वेष्यः=प्रतिकूलज्ञानविषयोऽ-
त एव जिहासितः=हातुमिष्टं सर्वैरपि प्राणिभिः, किञ्च सर्वानर्थवहः=
जननमरणाधिभ्याध्याधुद्यावच्छेदपरम्पराप्रसोना इति एवम्=
इत्येवमाकारतया दर्शितरीत्या साधितम्=सप्रमाणं निरूपितमि-
त्यर्थः ।

अतः=अस्मात् कारणात् अयं बन्धः=प्रपञ्चाख्यः सर्वथा=
सर्वप्रकारेण, अर्थात् यदादमादिना विविदिषीं सम्पाद्य शमादि-
सम्पत्तिपूर्वकमुदपसदनपूर्वकं प्राप्तेन ज्ञानेन बाध=बाधनीयः,
अनेन=अनेनैव पाप्मनाऽज्ञानेन ज्ञानविज्ञानताशिता, मोक्षः=मुक्त-
स्वरूपोऽप्यारम्भ तिरोहितः=आयुतः शैवालैः निनान्तनिर्मलं सरो
यथा । आत्मबोधेन=प्रज्ञात्मैक्यमाप्तात्कारेण तद्वर्षे=तस्य बन्ध-
स्य बाधे=सति मोक्षः=मुक्तस्वभाव आत्मैव मोक्षः स्वतः=स्वय-
मेव अभिव्यज्यते=अभिव्यक्तो भवति । उक्तञ्च परमर्षिणा व्या-
मेत “ बन्धोऽभिर्भासः स्वेन गच्छति ” (प्र० मू० ४ । ४ । १) इति ।

१ “ निर्गुणप्रज्ञातानि नाम त्रय परब्रह्मप्राप्तिमाह “ बन्ध ”,
इति । इत्युण्दरीकं भूतेन्द्रियान्तःकरणादिमिलितो जीवः सम्पद्य
प्राप्य श्वेन रूपेण नित्यशुद्धपुद्गलसुक्तसम्पन्नानानन्दादिस्वरूपेण
आधिर्भासः भाविर्भूतो मायः स्वरूपं यस्य स अभिव्यक्तस्वरूपयाद्

अथ स्वरूपनिष्पत्तिरपि नाऽपूर्वस्वरूपलामविषया किन्तु पूर्वस्वरूपानतिरिक्तैव । कथं तर्हि फलत्वेनोक्तिः ? अज्ञाननिवृत्त्यपेक्षयेति श्रूमः । तथा चाहु पूज्यपादाः—“फलत्वसिद्धिरपि मोक्षस्य बन्धननिवृत्तिमात्रापेक्षा नाऽपूर्वोपजनापेक्षा” इति शिषोम् ॥१८२, १८३॥

सं०—अब महाप्रकरण का उपसंहार करते हुए सम्प्रदायविर्भावाधिकरणोक्त अर्थ का दो श्लोकों द्वारा सङ्ग्रह करते हैं—

पदार्थ—यत् = जिस कारण से बन्ध = उक्तस्वरूप बन्ध नाशो = नाशवान्, अनित्य = अनित्य, मृषा = मिथ्या, अविद्यामूल = अविद्या है मूल कारण जिस का ऐसा, और द्वेष्य = प्राणिमात्र के लिए द्वेष का विषय अर्थात् प्रतिकूल ज्ञान का विषय है, अतएव जिहासितः = हातव्य (त्याग करने की इच्छा का विषय) सर्वानर्थग्रह = (और) जन्म-मरणादि अनेक हेतु परम्परा का देने वाला है, इति एवम् = इस प्रकार दर्शितरीति के अनुसार साधितम् = हमने प्रमाण और युक्तियों के साथ प्रतिपादन किया है ।

अतः = इस कारण से अथ बन्ध = उक्त प्रपञ्चात्मक बन्ध सर्वथा = सर्व प्रकार से अर्थात् यज्ञादि कर्मों द्वारा

भवति । कुतः ? स्वेन शब्दान् । “एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्ममुद्धार परं ज्योतिरुपममदयस्त्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते” (छा० ८।१२।३) इति श्रुतेरित्यर्थः । (अद्वैतमञ्जरी)

विविदिपासम्पादन के अनन्तर विधिपूर्वक गुरूपसदन द्वारा प्राप्त किये हुए ज्ञान से बाध्य=बाध करने योग्य है, अनेन=इसी पापी अज्ञान से मोक्ष=मुक्त आत्मा तिरोहित=आवृत है। सो आत्मबोधेन=ब्रह्मात्मैक्य साक्षात्कार द्वारा तद्बोधे=उस बन्ध का बाध होने पर मोक्ष=मुक्तस्वभाव आत्मा स्वतः=स्वयमेव अभिव्यज्जने=प्रकाशित हो जाता है, (ऐसा बन्धनिवृत्त्युपलक्षित मुक्त आत्मा ही मोक्ष का स्वरूप जानना चाहिये) ॥ १८२, १८३ ॥

तस्यैव नित्याऽभिव्यक्तस्वरूपस्य मोक्षस्य स्वरूपमाह
“नैवेत” इति—

अथैको नित्यकूटस्थसच्चिदानन्दसागरः ।

स्वयं भाति स्वतोऽपास्तसुषुप्तिस्वप्नजागरः ॥१८४॥

अथ=ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारोत्तराऽविद्यातत्कार्यात्मकबन्ध-
याधानन्नरम्, एकः=अद्वितीयः नित्यकूटस्थसच्चिदानन्दसागरः=नित्य-
स्यैकालावाध्यः कूटस्थो निर्धिकाऽध्यात्मो सच्चिदानन्दः एव सागरः
समुद्रः (अत्र दान्तत्वगाग्भीषादिना साम्यं बोध्यम्) एवम्भूतो
मोक्ष आत्मा स्वयं=स्वयमेव परापेक्षां वर्जयित्वैव भाति=भासते।
एनन्दं च शारीरेण बोधनीयं यास्वतःसिद्धो मोक्ष इति, साध्यत्वे च
तस्याऽनित्यत्वाच्च निवार्यानेकदोषप्रसक्तिः । सच पुनः कीदृशः ?
स्वतोऽपस्तसुषुप्तिस्वप्नजागरः=स्वत एव अपास्ताः सुषुप्तिस्वप्न-
जागरा यत्र येन वा सादृश, यत्रेदमुक्तम्—“नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं
भोमपतप्रत न प्ररनपन न प्रज्ञं सादरम् । अदृष्टमप्यवदत्तमप्राप्तमदृष्टम-

अत्र स्वरूपनिष्पत्तिरपि नाऽपूर्वस्वरूपलाभविषया किन्तु पूर्वस्वरूपानतिरिक्तैव । कथं तर्हि फलत्वेनोक्तिः ? अज्ञाननिवृत्त्यपेक्षयेति श्रूमः । तथा चाहुः पूज्यपादाः—“फलत्वसिद्धिपि मोक्षस्य बन्धन-निवृत्तिमात्रापेक्षा नाऽपूर्वोपपन्नपेक्षा ” इति शिवोम् ॥१८२, १८३॥

सं०—अब महाप्रकरण का उपसंहार करते हुए सम्प्रदायविर्भावाधिकरणोक्त अर्थ का दो श्लोकों द्वारा सङ्ग्रह करते हैं—

पदार्थ—यतः = जिस कारण से बन्धः = उक्तस्वरूप बन्ध नाशी = नाशवान्, अनित्यः = अनित्य, मृषा = मिथ्या, अविद्यामूलः = अविद्या है मूल कारण जिस का ऐसा, और द्वेषः = प्राणिमात्र के लिए द्वेष का विषय अर्थात् प्रतिकूल ज्ञान का विषय है, अतएव निहासितः = हातव्य (त्याग करने की इच्छा का विषय) सर्वानर्थहः = (और) जन्म-मरणादि अनेकछेज परम्परा का देने वाला है, इति एवम् = इस प्रकार दर्शितरीति के अनुसार साधितम् = हमने प्रमाण और युक्तियों के साथ प्रतिपादन किया है ।

अतः = इस कारण से अयं बन्धः = उक्त प्रपञ्चात्मक बन्ध सर्वथा = सर्व प्रकार से अर्थात् यज्ञादि कर्मों द्वारा

भवन्ति । कुतः । स्वेन गच्छन् । “ एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्ममुत्थाय परं ज्योतिरूपमप्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते ” (छा० ८।१२।३) इति श्रुतेरित्यर्थः । (अद्वैतमञ्जरी)

विविदिषासम्पादन के अनन्तर विधिपूर्वकं गुरुपसदन द्वारा प्राप्त किये हुए ज्ञान से वाक्यः=बाध करने योग्य है, अनेन=इसी पापी अज्ञान से मोक्षः=मुक्त आत्मा तिरोहितः=आवृत है। सो आत्मबोधेन=ब्रह्मात्मैक्य साक्षात्कार द्वारा तद्बाधे=उस बन्ध का बाध होने पर मोक्षः=मुक्तस्वभाव आत्मा स्पतः=स्वयमेव अभिव्यज्यते=प्रकाशित हो जाता है, (ऐसा बन्धनेष्टत्त्युपलक्षित मुक्त आत्मा ही मोक्ष का स्वरूप जानना चाहिये) ॥ १८२, १८३ ॥

तस्यैव नित्याऽभिव्यक्तस्वरूपस्य मोक्षस्य स्वरूपमाह
“अथैक” इति—

अथैको नित्यकूटस्थसच्चिदानन्दसागरः ।

स्वयं भाति स्वतोऽपास्तसुषुप्तिस्वप्नजागरः ॥१८४॥

अथ=ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारोत्तराऽविद्यातत्कार्यात्मकबन्ध-
बाधानन्तरम्, एकः=अद्वितीयः नित्यकूटस्थसच्चिदानन्दसागरः=नित्य-
त्रैकालायाध्यः कूटस्थो निर्विकारश्चासौ सच्चिदानन्दः एव सागरः
समुद्रः (अत्र शान्तत्वगाभीर्यादिना साम्यं बोध्यम्) एवम्भूतो
मोक्ष आत्मा स्वयं=स्वयमेव परापेक्षां वर्जयित्वैव भाति=भासते।
एतदेव शास्त्रेण बोधनीयं यत्स्वतःसिद्धो मोक्ष इति, साध्यत्वे च
नस्याऽनित्यत्वाद्यनिवार्यानेकदोषप्रसक्तिः । सच पुनः कीदृशः ?
स्वतोऽपास्तसुषुप्तिस्वप्नजागरः=स्वत एव अपास्तः सुषुप्तिस्वप्न-
जागरा यत्र येन वा तादृशः, यत्रेदमुक्तम्—“नम्रं न बहिःप्रज्ञं
नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् । अदृश्यं च दृश्यं नान्यत्प्रज्ञं न-

चिन्त्यमव्यपदेश्यमेवात्म्यप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते
स आत्मा स विशेषः" (माण्डू० ७) इति ॥ १८४ ॥

सं०—नित्याभिव्यक्त मोक्ष का स्वरूप कथन करते हैं—

पदार्थ—अथ=आत्मबोध द्वारा अविद्यारूप बन्ध के बाध
के अनन्तर एकः=अद्वितीय अखण्ड निष्कृष्टस्थसच्चिदानन्द-
सागरः=नित्य, कृष्टस्थ, सच्चिदानन्दसागर अर्थात् समुद्र के
समान शान्त निस्तब्ध सच्चिदानन्दस्वरूप मोक्ष स्वप्न=

१ नान्तं प्रज्ञं स्वप्नावस्थाया मनोविरचितविषयज्ञानशून्यं न
यहि प्रज्ञं जागरिते इन्द्रियजन्यविषयज्ञानरहितं नोभयतः प्रज्ञं जागरित-
स्वप्नयोः मन्थ्यस्यावरोधरहितं न प्रज्ञानधनं सुषुप्त्यवस्थाया जाग्रत्स्वप्न-
ज्ञानाना कारणरूपेण घनीभावाग्रयं न प्रज्ञं युगपत्सर्वविषयज्ञात्त्वशून्यं
नाऽप्रज्ञं न ज्ञानाभावरूपम्, अदृष्टं ज्ञानेन्द्रियाविषयभूतम्, अव्ययहार्यम्
वर्षत्रियारहितम्, अग्राह्यं कर्मेन्द्रियैरगम्यम्, अलक्ष्णमलिद्वमननुमेय-
मिति यावत्, अचिन्त्यमन्तःकरणकृत्यविषयभूतम्, अन्यपदेदर्थं शब्द-
शक्त्यविषयभूतम्, एकात्मप्रत्ययसारं जाग्रदाद्यवस्थासु एक एवाना
इत्याकारकः प्रत्ययोऽव्यभिचारिज्ञानमेव सारं प्रमाणं यस्मिन् तत्तथा, यद्वा
एक आत्मप्रत्यय एव सारं प्रमाणं यस्याधिगमे तत्तुरीयमेवात्मप्रत्ययसारम्
'आत्मेत्येवोवासीन' इति (वृ० १ । ४ । ७) श्रुतेः । प्रपञ्चोपशम
प्रपञ्चस्य कार्यकारणरूपस्योपशमोऽभावो यस्मिंस्तत्तथा, शान्तमविविज्यम्,
शिवमानन्दस्वरूपम्, अद्वैत भेदशून्यम्, चतुर्थं तुरीयं पादं मन्यन्ते
संख्याविषयत्वामात्रेऽपि पूर्वोक्तपादप्रयोगेक्षया चतुर्थमिति कल्पयन्ते शास्त्रविदः ।
स वस्तुतः अतुरीयरूपोऽपि अविद्या चतुर्थपादत्वेन कल्पित आत्मा
आत्मप्रत्ययविषय स तुरीयरूपः विशेषः मुमुक्षुभिः साक्षात्कर्तव्यं स्वप्नम् ।

(अमरदासीयम्)

स्वयमेव भाति=भासता है । गुनः वह कैसा है ? स्वतोऽप्य-
स्तुषुषुतिस्वप्नजागरः=स्वतः ही निरस्त हो गए हैं सुषुप्ति,
स्वप्न, जागरणादि अवस्था विशेष जिस के ऐसा अर्थात्
जो अवस्थात्रयातीत (तीनों अवस्थाओं का साक्षी)
है ॥ १८४ ॥

उत्तरपरिच्छेदविषयपातनिकां धीजयन् बन्धमिध्यात्व-
मुपसंहरति “यतः” इति—

यतस्त्वेतादृशो मोक्षः सर्वजैर्वैरेपेक्ष्यते ।

आत्मज्ञानेतरो बन्धबाधोपायोऽपि नेक्ष्यते ॥१८५॥

विचारेण यतः सम्पगात्मज्ञानमवाप्यते ।

आत्मन्येव ततः श्रुत्या जिज्ञास्यत्वं समाप्यते ॥१८६॥

इति श्रीविचारविन्दौ बन्धमिध्यात्वनिर्णयो
नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

“तु” शब्देन सिद्धान्तं निश्चिनोति पक्षान्तराणि या व्या-
वर्त्तयति । यतः=यस्मात् कारणात् सर्वैः जीवैः=विद्वत्सिद्धिभिः
प्राणिभिः एतादृशः=निरस्तनिषिद्धदोषगन्धलेशो नित्यमुक्तात्म-
स्वभावो मोक्षः अपेक्ष्यते=काम्यते, यतश्च आत्मज्ञानेतरो=आत्म-
ज्ञानादन्यः कश्चिदपि बन्धबाधोपायः=बन्धबाधस्य अधिद्याद्यनात्म-
यार्गात्मकस्य बन्धस्य बाधोऽत्यन्तनिवृत्तिस्तस्या उपायः साधन-
मित्यर्थः अरि न=नैव, ईक्ष्यते=आलोच्यते । यत्तन् इति तु परमार्थः ।

यत् = यस्मात् कारणाद्य विचारेण = प्रक्षमीमांसया सम्यक् =
 यथार्थभूतं यस्तुस्यरूपानुरोधेय आत्मज्ञानम् = प्रक्षामकययोधः
 अवश्यते = आप्यते, तत् = तस्मादेव हेतोः श्रुत्या = "आमावाधरे द्रष्टव्य."
 (पृ० ३ । ४ । ५ । ४ । ५ । ६) इत्याद्यात्मकेन चेद्व्याक्येन आत्मनि
 तत् = ज्ञायमानमिन्द्रप्रक्षामन्येय जिज्ञास्यन्वयम् = जिज्ञासाविषयत्वं मी-
 मांस्य-प्रामिति याचते गन्तव्यते = स्वप्नमन्यीयते । आत्मानं विहाय
 ज्ञानं किञ्चिदपि जिज्ञास्यमस्तीति मानृधत् परमहितकारिण्या
 श्रुत्या बोध्यते भ्रमोऽस्माभिरपि चेद्विज्ञानादपरिदृष्टितयापितस्-
 क-प्रमथयत्तत्र जिज्ञास्यन्वयं समापयिष्यत इति ग्रन्थपाराशर्य.
 ॥ १८०, १८६ ॥

इति श्रीपण्डितदेवीदासतनुजनुया स्मारक्यनयंदायनंमेन
 मर्त्याविष्णुनेयीगभजेन जेनन्यायविशारद्वि-
 त्तर्किक (मन्त्रचक्रवर्ति) द्वांनान्याय-
 नृमिहदेवशामिना विरचितायाः
 'वीर्यायादिन्याः'
 धीविचारविन्दु-
 टीकायाः.

"वन्प्रमिष्यान्निर्णयो" नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

म०—अत्र उत्तरपरिच्छेद के साथ सहति बोधन करने हुए प्रथम परिच्छेद के विषयभूत वन्प्रमिष्यात्वं प्रक-
 रण का व्यवहार करने हैं—

पदार्थ—“जु” शब्द में पर पक्ष की व्यावृत्ति तथा
 मिद्वान्त पक्ष का निश्चय बोधन किया है । प० = जिम

कारण से सर्वैः जीवैः=सब जीवों करके एतादृशः=सकल दोष वर्जित नित्यमुक्तस्वभावरूप मोक्षः=मोक्ष ही अपेक्ष्यते=अपेक्षित (वाञ्छित) है अर्थात् प्रत्येक प्राणी दुःख (बन्ध) से अत्यन्तमुक्त होने का अभिलाषी है, और जिस कारण से आत्मज्ञानेतरः=आत्मज्ञान से भिन्न कोई बन्धबाधोपायः=बन्धबाध का साधन अपि=भी न ईक्ष्यते=नहीं देखा जाता (बनता ही नहीं) ।

यतः=(और) जिस कारण से विचारेण=ब्रह्ममीमांसारूप विचार से सम्यक्=यथार्थ आत्मज्ञानम्=ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कार अवाप्नोते=प्राप्त होता है, ततः=इसी कारण से श्रुत्या="आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" इत्यादि वेदवाक्यों के द्वारा आत्माने एव=प्रत्यगभिन्न ब्रह्मात्मा में ही जिज्ञास्यत्वम्=जिज्ञासा की विषयता समाप्नोते=समाप्त की जाती है ।

यहां सार यह है कि वेदान्तशास्त्र के निरन्तर परिशीलन से यही अर्थ निभ्रान्तिरूप से ज्ञात होता है कि 'आत्मा के बिना अन्य कोई पदार्थ जिज्ञास्य नहीं' इसी अर्थ में श्रुति का तात्पर्य है । इस विषय को आगे द्वितीय प्रकरण में भले प्रकार निरूपण करेंगे ॥ १८५, १८६ ॥

इति श्रीवर्द्धनाचार्यनृसिंहदेवशास्त्रिचरितनायां
श्रीविचारविन्दुमिताक्षरायां पञ्चमिष्यात्यनिर्णयो
नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

शुद्धिवृद्धी

पृष्ठम्	पंक्तिः	पठनीयम्	पृष्ठम्	पंक्तिः	पठनीयम्
मू० २	२२	०मित्यर्थः	१५	२३	भवति
७ ८	२०	०निचारपरे	१६	१६-१९	व्यावर्त्याभावात्
११ १३	३	अजातशत्रुभिः	२४	२२	विजातीयस्वगतभेद०
११ १३	४	शालिभिः	२५	६	विनाश यह
११ १४	२	०परमाणु०	३६	१८	परम्परया
११ १४	१५	०मभिप्रेतं	३८	१०	भिन्नमेव
१२ ६	१	करने में	३८	१९	भेदस्य
१२ ६	२०	म्याई	४०	१०	दोषाणा
१२ ८	१	हो जाता है	४८	२६	यथाध्येतारः
१२ ८	५	कथन करते हैं	५४	४	इति पञ्चमवर्णकम्
१२ ९	२५	(१) १।२। ५५—६३	५७	९	अहमाकारा०
१३ ०	३	पूर्ण	६६	४	वाचारम्भणयान्यतः
१३ ०	१८	जैसे	६६	५	अनृत
३	१४	पञ्चम्यपाद्परिभिः	६६	५	केवल्य
४	९	इंश्वरानुप्रदशेधा	६६	६	कारणस्यैव हि द्विजाः
४	२४	फलवत्ज्ञानजनकत्वा०	७४	६	अद्वैत०
६	१७	बुद्धिपथेन्तेषु	७४	१७	तरमान्नापावादिना०
१०	८	अच्छेदयो	७५	९	प्राप्त्यै
१२	९	सदृशत्वात्	७७	७	गर्वं प्रियं मुच्यते
१२	१०	पालिपृथ्वात्	७९	९	क्षयाविश्रयादिदोष०
१२	१०	उपदेष्टृत्वात्	८७	२५	देस०
१४	२६	भाषः।	९३	१६	अन्तः सम्बन्ध इ

शृङ्खल	पंक्तिः	पठनीयम्	शृङ्खल	पंक्तिः	पठनीयम्
१५	७	अङ्गप्रकाशायाः	२३५	३	• वशात्
१५	१३	उपादानधैतन्य •	२४७	८	• विशेषणतया
१२७	१३	इग श्लोक मे	२५४	१०	• समुत्तलोक्तिर्यौ
१४०	१८	तद्वद् विष्णो सृष्टिः	२५५	१६	• श्रुतावपि
१४४	१८	अनित्यत्वादसत्यत्वं	"	२६	(३) श • २।६।३।१
१६३	१	श्लोको १६-१७	२५५	२३	टिप्पण्या-
१७२	२०	मिथ्यात्वाग्रप्रति •	२५६	२२	• विशिष्टनोक्षस्वरूप •
१७३	१४	दुःखेन सम्भिन्नं	२६२	२१	• प्राप्तेनोक्तम्
१८२	२२	महानज	२६४	३	तेनैव
१८८	१३	उपपेयाविषय •	२७३	२२	"सादित्व"
१०८	१४	मार्गो	२८२	९	• भावाद् यथात्मा
२१६	१२	अविद्या •	२८२	१०	रात्वेन
२२०	११	• मेष्याङ्ग	२९९	१६	राक्षसः
"	१८	२-तथा	३०२	१६	• कारणत्वादिवोध •
२२२	८	• दुःखस्य	३१५	७	एव
२२३	१३	• व्यविष्टो •	३३१	८	गृह्येत
२३५	१	• वगः	३५३	२१	श्रुतिः

(टिप्पणे समिधेऽयम्) १—अत्र मूलकारिः “तद्वद्विष्णो ज्योतिषा-
ज्योतिः” (भुं • १।२।५) “तदेवा ज्योतिषा ज्योतिरादुर्यो-
पागतेऽमृतम् (वृ • ४।४।१६) इतीमे श्रुतीशब्दतः,
अथान्यस्या अपि “न तत्र” इत्यादयः गद्वेतिता इति बोध्यम् ।
द्विस्ताऽन्यथापि यथोचितस्थलेषु विद्मः असोचनादि वार्थम् ।